

MAGYAR

Lettre

EURÓPAI KULTURÁLIS FÖLYÓIRAT - 2011 ŐSZ

Batár Attila • Bencze Zoltán
Arno Camenisch • Monica Cantieni
Mircea Cărtărescu • Ébli Gábor
Sandrine Fabbri • Michel Foucault
Hans-Georg Gadamer • Zsuzsanna Gahse
Clifford Geertz • Nora Gomringer • Háy János
Felix Philipp Ingold • Kornis Mihály
Igor Kovačević • Georg Kreis • Agota Kristof
Katarina Kucbelová • Bruno Latour
Mélyi József • Melinda Nadj Abonji
Andreas Neeser • Igor Pomerancev
Ilma Rakusa • Schein Gábor • Szigethy Anna
Takáts József • Tamás Dénes
Christina Viragh • Zahorán Csaba

KORNIS

AMERIKA, LONDON, PÁRIZS

AZ ÖTÖDIK SVÁJC

I
N
T
E
R
N
A
T
I
O
N
A
L
I
S

82

Literature in via Danube Flux in Budapest

A LITERARY JOURNEY ALONG THE DANUBE - FROM RUSE TO VIENNA - ORGANIZED BY THE HALMA NETWORK IN COOPERATION WITH PARTNER INSTITUTIONS IN AUSTRIA, BULGARIA, CROATIA, HUNGARY, ROMANIA, SLOVAKIA AND SERBIA.

WWW.LITERATURE-IN-FLUX.EU

WEDNESDAY, 19 OCTOBER 2011
Arrival of the boat MS Stadt Wien | 12 pm

THURSDAY, 20 OCTOBER 2011
Location: A 38

Exhibition opening | 6 pm
Moje Menhardt

Reading night | 6.30 to 8.30 pm
Johan de Boose (Belgium), Michal Hvorecký (Slovakia),
Nataša Kramberger (Slovenia), Thomas Stangl (Austria)

Concert | 9 pm
with Palya Bea

FRIDAY, 21 OCTOBER 2011
Location: MS Stadt Wien

Panel discussion | 7pm to 8pm
Freedom of speech in European publishing
Gábor Csordás (Hungary), Éva Karádi (Hungary),
László Szigeti (Slovakia)
Moderation: Gábor Schein (Hungary)

Readings | from 8pm
Filip Florian (Romania), Nicol Ljubić (Germany),
Ildikó Lovas (Hungary/Serbia), Vladan Matijević (Serbia),
Peggy Mädlér (Germany), Péter Rácz (Hungary),
Gábor Schein (Hungary)

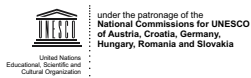
SATURDAY, 22 OCTOBER 2011
Departure of the boat MS Stadt Wien

You find A38 at Petőfi híd (Buda) and MS Stadt Wien between Szabadság híd and Petőfi híd (Pest).

PATRONAGE:

under the patronage of the
National Commissions for UNESCO
of Austria, Croatia, Germany,
Hungary, Romania and Slovakia

THIS PROJECT IS SUPPORTED BY:

Robert Bosch Stiftung

PARTNERS:

kortárs roma festők kiállítása az EurópaPontban

(Millenáris, II. Lövház u. 35.)

2011. október 12-én, szerdán 18 órakor

a kiállítást megnyitja Szuhay Péter,
a Néprajzi Múzeum munkatársa

közreműködik: Fátyol Tivadar hegedűművész,
Jónás Tamás költő, Kornis Mihály író

Bada Márta és Bogdán János 'Amigó' képzőművészekkel
Kőszegi Edit filmrendező és Szuhay Péter beszélget
vetítés Kőszegi Edit filmjeiből

októberben az EurópaPontban fókuszban:
a szegénység és a társadalmi kirekesztés elleni európai platform

részletek egy beszélgetőkönyvből

Hol voltam, hol nem voltam

■ *Hogyan lettél azzá, aki vagy?*

■ Amikor megszülettem, kései gyermeknek számítottam: apám 40 volt, édesanyám is elmúlt 36 éves. Az iskolákban, ahová jártam, általában mindenkinél sokkal fiatalabbak voltak a szülei. Apámat például gyakran hitték a nagyapámnak, nagyapámat meg a dédapámnak. Miksa nagyapám, apám apja életem első tíz évében, ami a legdöntőbb korszak, összes rokonom közül, szüleimet is beleértve, a legtöbbet volt velem. Neki még a tizenkilencedik századból is voltak emlékei, millenium előtről szóló pletykákat is hallottam tőle, amikor délelőttként befeküdtem mellé az ágyba. Mert ő már kiskoromban is sokszor az ágyban feküdt, elég komor, beteg ember volt. De engem szeretett, és sokat mesélt.

■ **A családtól kapott emlékezeti kincsem**

A családtól kapott emlékezőképességem száz esztendő fog át. Ebben egyben van az elképzelt és a valóságos világ – mármint a fejemben. A békeidők. Amire jött a háború, azután Horthy, és még egy háború... A szülei már nem is hittek benne, hogy nekik még gyermekük lehet. Apám ifjúkorában nőfaló agglégény volt, anyám viszont '45 után sokáig az imádott első férjét gyászolta. (...) Édesapám különben jóképű férfi volt, jó humorú, gáláns, gyöngéd, nagyvonalú. Csak hát más világ, mint az anyám. A mamám megítélése szerint az ő világánál alacsonyabb intellektuális szinten állt. (...)

Apa, amíg meg nem nősült, mindennél jobban szerelmes szeretett lenni, éjszakázni, *csajozni és danszolni, dözsölni* szeretett, legalábbis ilyeneket mondott. De a bárókban nem ivott, hanem *lébuskázott*. Ez a nőzés. Imádott jassnyelven beszélni, száguldozni a lehúzható tetejű kocsijaival – 1945 és 1948 között egy röpké pillanatra újra volt kocsija, sűrűn cserélgette. Az éjszaka császáranak képzelte magát, de csak egy kedves, ártatlan lump volt. Édesanyámat megpillantva egyszer s mindenkorra lemondott az éjszakázásról. Anya lett a mindene.

Édesanyám három idegen nyelven beszélt, ötön olvasott, portugálul is tudott, az iskolából hozott valamennyi görög és latin tudást, úgyhogy ő nemigen használta az Idegen Szavak Szótárát. A felsőkereskedelmiben Barta János volt a magyartanára. Imádta. Roppant könnyen tanult, nagyon jó feje volt, a színjátszáson kívül jól énekelt, zongorázott, gitározott, kasztanyettán is kísérte magát, ha kellett. Értett hozzá. Kiskoromban megtaláltam a kasztanyettáját a szekrénye alján, akkor megmutatta, hogy mi mindent lehet csinálni vele. Közben sírva fakadt. Erős tehetségű színésznőnek indult. Alt hangú, elementáris erejű szépség. Góth Sándor

és felesége – ezek híres vígszínházi színészek voltak – magán színiiskolájának elvégzése után először a Belvárosi Színházban játszott. . .

■ *Kornis Kató. Az ő nevét vetted fel írói nevedül?*

■ Igen. És azt hallottam mindig, nem csak az apámtól, hogy 1935 és '45 között nem volt nála csinosabb nő Budapesten. Persze minden fiú ezt mondja. De a róla maradt fényképeken ez tényleg nagyon látszik. Nem egyszerűen szép volt, hanem sugárzóan tehetséges. Te azt nem tudod elképzelni. . .! – így kezdtek róla a beszédet mindig, akik a háború előtről ismerték. És hogy egy épeszű világban bizonyára komoly színészi karriert futhatott volna be. De hát neki a színészi pálya szempontjából sorsdöntő éveiben a náciizmus fenyegetésével kellett szembenéznie. Az ő története az, hogy kamaszkorától készült rá, hogy tündököljön, de aztán jött Gömbös Gyula, Imrédy Béla, Hitler Adolf és Szálasi Ferenc. . . Elvették a kedvét a tündökléstől. A második világháború után meg Sztálin és a Rákosi-terror. Az ki is tekerte a karrierje nyakát. Nem tudta folytatni a színésznői pályát. A Nemzetiben is hamarosan szó szerint burzsoá szépségnek nyilvánította Major, ez így le is van írva az ő elbocsátó határozat indoklásában. Burzsoj férj burzsoá szépségű feleségére nincs szükség a Nemzeti Színház művészeti munkájában. Világos, nem? Valahol még megvan.

A Mamából – ebbe beleszáadt az egész élete – adminisztrátor lett, naponta megalázott tisztviselő. Terves-statisztikus, Zuglóban és Erzsébeten, igencsak szerény helyeken. *Kulizott*. Anya nyelvén ezt így hívják. (...) A munkahelyein mint ember, hallatlanul népszerű volt. Nem egyszerűen gyönyörű, hanem szuggesztív, jó társalgó, művelt. De

plebejus lélek, a legegyszerűbb emberekkel értett szót. Apu is beszédvirtuóz volt. *Sármos*. Mindenki így mondta. Szerették őket. (...)

Anyai nagymamám – aki '50-ben elhunyt – harcos szociáldemokrata volt. Ő még az első világháború alatt lépett be, és a szocdem nőtagozatában harcos szüfrassettként tevékenykedett. Kemény, nagy állú nő volt. Boldogan és tudatlanul, rajongó imádsággal várta a két munkaspárt egyesülését. Anyám nem nagyon értett a politikai dolgokhoz, romeltakarítás közben jelentkezett színészek a Népszava Kabaréba, mielőtt a Nemzeti szerződte volna. (...) Úgy tekintett az oroszokra, mint felszabadító csapatokra, akik megmentették az életét. Ezért azt várta a kommunistáktól – bizakodva remélte –, hogy megteremtik a demokráciát. Valamiféle szociáldemokráciát honosítanak meg, a helyi baloldali hagyományoknak megfelelően. Apám ennél rögtön józanabb volt, de azt azért nem képzelte volna, hogy miután verejtékes munkával újra megkeresi magának az autóra és üzletre valóit, nyomban elveszik tőle mind a kettőt. Újra. Pont, mint a németek. Csak most az oroszok.

■ *Azt mondtad, apád már '46-ban rájött, hogy sürgősen ott kell bagynia a kommunista pártot. Ők nem beszélgettek egymással erről?*

■ Dehogynem, de nem értettek egyet! És ilyen téren nálunk mindig szabadság volt. Meg rengeteg röhögés. . . Azért a politikát egyikük sem vette komolyan. A nagyobb baj az volt, hogy apám Hitler miatt megsértődött az Örökkévalóra. És bár addig se foglalkozott sokat vele, attól kezdve hallani sem akart nemhogy Istenről, de még arról sem, hogy ő zsidó, vagy egyáltalán eszmékről. . . Ezt a szót ő mindig idézőjelbe téve mondta ki,

KORNIS Mihály

Végre élsz
Szépirodalmi, 1980
Cserépfalvi, 1992
Kalligram, 2006

A félelem dicsérete
Szépirodalmi, 1989

Napkönyv
Pesti Szalon, 1994
Tericum, 2004

Sóhajok hídjá
Magvető, 1997

Drámák
Magvető, 1999

Pestis előtt
Novella, 2003

Színházi dolgok
Tericum, 2003

Vigasztalások
könyve
Tericum, 2005

Kádár János utolsó
beszéde
Kalligram, 2006

Egy csecsemő
emlékiratai
Kalligram, 2007

Lehetőségek
könyve
Kalligram, 2007

Feliratok a fehér
égen
Pesti Kalligram,
2008

Nekem az ég
Pesti Kalligram,
2009

„A zsidók titkos története”
Ha minden jól
megy
Balassi - Soros
Alapítvány, 1994

„Nocturne 1958”
Magyar Lettre
Internationale, 2

„Civilségem története”
Beszélő, 1998. 10.

„Kádárné balladája”
Magyar Lettre
Internationale, 32

„Rondó, Berlin”
Magyar Lettre
Internationale, 45

„Rossz álom”
Magyar Lettre
Internationale, 48

„Danse macabre”
Magyar Lettre
Internationale, 49

„Élők és holtak.
Állatka”
Magyar Lettre
Internationale, 50

„Ha meglátok egy
embert”
Magyar Lettre
Internationale, 54

„Tenyerembe csorog
le a holdfény”
Magyar Lettre
Internationale, 60

„Én vagyok”
Magyar Lettre
Internationale, 64

„Mándyrol és
Babitsról”
Magyar Lettre
Internationale, 71

„Hazafutás”
(a Nekem az
ég-ből)
Magyar Lettre
Internationale, 73

(beszélgetés Révai
Gáborral)
„Az istenkérdésről”
„A bűnbeesésről”
Magyar Lettre
Internationale, 55

(beszélgetés Bodor
Virággal)
„Egész élet-
művemmel egy
családregegyen
dolgozom”
Magyar Lettre
Internationale, 74

gúnyolódva. *Eszmék. Szülik vagy izzadják?* Az eszmék jegyében mindig pont azt vették el tőle, amivel magát identifikálni tudta: a hivatását meg a szórakozását. Ez volt a traumája. Koldusszegény családba született, a Nagymamának egy lerobbant fehérnemű-kiegészítő kellekeket áruló pici üzlete volt a Kazár utcában, a Nagypapa pedig kávéházakba járt kártyázni meg nőzni, és nem törődött sokat az üzlettel. Apám elhatározta, ha felnő, kiment a nyomortól a mamáját, szorgalmas lesz és pénzt fog keresni.

Először a szücsmesterséget tanulta ki, de már fiatalon olyan ügyes volt, hogy amit megvarrt, nyomban el is tudta adni. Összeszedte a műhelyekben a hulladékokat, és csinált belőlük egy ugyanolyan jó bundát, mint mások az egész szőrmékből. Ez stikli, de roppant nehéz, bravúros szabási feladat. Bement egy szücszhöz, ezt nézze meg, hogy van ez megcsinálva! Az észrevette ugyan, hogy darabokból van összerakva, de annyira jól volt megvarrva, hogy aki nem szakértő szemmel nézett rá, nem vehette észre. Megvette tőle. Apu úgy okoskodott – most a számokat hasból mondom –: ezt a bundát nem ezer pengőért adom, odaadom ötszázért. A szücskereskedő majd eladja nyolcszázért. Apám keresett ezen négyszáz pengőt. A hulladékot százért vette talán, vagy százötvenért. A két kezével csinált belőle ötszázat. Hamarosan rájött: miért ne ő legyen a kereskedő? Nyitott egy kis üzletet. Nyitott egy nagyobbat... 1930-tól '39-ig boldog és elégedett ember volt. Sportkocsival. Imádtam a mamáját a Nagycsarnokba szállítani szombat hajnalonta, és megvenni neki, amit az csak akar. És hazafuvarozni utána...

■ *Szegényből lett módos.*

■ Viszonylag. Self-made man voltam, mondogattam, de még azt se hagyták.

Diktatúrából diktatúrába

Kezdetben úgy állt a helyzet, hogy anyám sehogy sem akart férjhez menni, de a két jövendő nagymama összeházasodott és megbeszélték, hogy ők összefognak s vállalva mindent elkövetnek, hogy a két ember az utolsó pillanatban – ez már 1948-ban volt – házasodjék csak össze: legyen gyermekük. Mindkét nagymamám unokára vágyott. Az a mulatságos helyzet állt elő, hogy a mamám anyja szinte bele volt zúgva a papámba, és a papám anyja is rajongott a mamáért. Az első nő, aki megérdemelné a fiamat! De anyukámnak apámban csak a férfi tetszett, az ember számára kevés volt, azt hiszem, a gyásztól függetlenül így érezte, őszintén. Apa szőrmekereskedő volt, mestersége szerint szücs, nem művész. Mégis mindkét nagymama ideálisnak találta a fiatalokat egymásnak. Talán igazuk is volt. Úgy gondolták, hogy Pistának most már abba kellene hagynia a csajozást, a mamámnak meg abba kell hagynia a gyászolást. Heltai Jenő: *A néma levente* cselekménye ez, vagy Plautus *Hetvenkedő katonájáé*, a nagy emberi tapasztalaté, hogy egy vigasztalhatatlan özvegyet csakis földi szerelemmel lehet és kell is kimenteni gyászából, az önpusztításból.

■ *Vagyis hogy tovább kell lépni.*

■ Apu meg úgy gondolta, nem kell kivándorolni Izraelbe, mert ahhoz nem elég fiatalok, meg már el is késtek, hát épp leesett a vasfüggöny,

amikor '48 májusában összeházasodtak, nekik már el kell tudniuk viselni a kommunizmust. Akkor is, ha az koldusbotra juttatja őket, vagyis az apámat. De a kommunistáké a jövő. Mert a kommunizmus meg fogja szüntetni a zsidókérdést. Izrael pedig egy anakronizmus. Annyi zsidó lesz, ahány odament. Ezt az anyám is hitte, akarta hinni. Sokan hitték ezt errefelé. Másfelől az apám azért már 1946-ban elfelejtette befizetni a tagsági bélyeget a Kommunista Pártba. Mire sebesen kivágták onnan. Anyámat sokkal később. Apám viszont elég hamar rájött, hogy itt valami egész más kezdődik, mint azt sokan képzelni szeretnék. Csak már öregnek érezte magát, hogy egy másik országban új életet kezdjen. Nem is volt elég pénze, a munkaszolgálat megviselte, fáradt volt a háborús stressztől, a bujkálásoktól. Lakásra még telt az utolsó pillanatban, erre költötte minden megmaradt pénzét, hogy ez lehessen az eljegyzési ajándéka anyámnak, megírtam a *Napkönyv*ben, egy kivándorló nagykapitalista, mielőtt 1948 áprilisában a családjával, irtózatosszerűen vásárolt kivándorló útlevelemmel sietve elhagyta az országot, nem kis pénzért apám nevére játszotta át a lakását. (...) 1948 augusztusában, amikor utoljára meg lehetett volna lógnunk nekünk is, helyette én fogantam meg. Ezzel aztán eldől, hogy mi maradunk. Végigcsináljuk. (...)

A szüleim egész életét a nürnbergi törvények árnyékolták be. Ezt később osztálykülönbségnek hívták. Diktatúrából diktatúrába csöppentek. A zsidóságuk mindvégig a szegényük kellett, hogy legyen. A kommunizmusban egyenesen kimondhatatlan. Erről szól a *Kérvény* című novellám. Most kaptam egy friss New York-i kelet-európai irodalmi antológiát, amiben már megint a *Kérvény* szerepel. Mindig ezt, valamint a *Dunasírató* című művemét választják be a külföldi antológiákba. Ebben a világban mi csak kérvényezhetünk.

Apa a *Kérvény*ben azt kéri Istentől, a Legfelső Szervtől, amiről tudja, hogy úgyis meg fogják adni, azt pedig meg is kell adniuk, mert szenvedésnek ítélik az életét, a szegyéntelít. Ezért kapja meg. Saját ügyességének köszönheti, hogy él. Elboldogul. Apámnak csibészes viszonya volt az élethez. Imádtam a pesti szlenget, azon a nyelven beszélt. Anyám, a Baudelaire-en és Apollinaire-en, Shakespeare-en, József Attilán nevelkedő intellektusával nehezen tűrte ezt. Ha el is nevette magát, dühítette. De ők nem veszekedtek azon, hogy egyikük ilyen, a másikuk olyan. Ezt élvezték. Én meg sokat tanultam a kétféle világból. És azért megértették egymást.

■ *Hét éves voltál '56-ban. Hogy emlékezhetsz rá?!*

■ Az '56-os, '57-es élményben volt valami tanítás jellegű is, kisgyerekek feltétlenül. Kiderült, hogy ennek az evilágnak nem is kéne evilágnak lennie. A világ lehetne egészen más is.

Még kijárási tilalom volt érvényben, amikor egy este egymás közt arról beszélgettünk a szüleim, hogy vajon mi lesz az emberek véleménye minderről úgy harminc, negyven év múlva. Mikor lehet majd nyíltan beszélni arról, ami történt? Épp azt játszottam, hogy csak a szőnyeg mintáinak bizonyos ösvényein járok, máshol nem szabad (...) Járkáltam előttük a szőnyeg csíkjain, majd anélkül, hogy megkérdeztek volna,

azt mondtam, hogy úgy fognak beszélni róla, ahogy szabad, mindig ahogy az éppen uralkodó Kádár engedi.

■ *Ugye nem akarod velem elhitetni, hogy Te hét vagy nyolc éves korodban ezt mondtad?!*

■ De. Nagy sztori lett a családi legendáriumban, rengetegszer emlegették azután. Nem nekik mondtam, csak úgy magam elé. A szüleim elcsendesedtek. Gyere ide, kapsz egy pusztit. Én is adok. Ide is gyere. Ez a gyerek hármastanuló? Kérlek, mondd már, zakson. A szüleim legedesebb tulajdonsága volt ez. Ha intőt hoztam az iskolából, vagy egyeseket, azokat alá kellett írni, azt mondták, jaj, nehogy törődj velem, hol kell aláírni. Kaptam viszont, ha átrohantam az úttesten, vagy felálltam a hokedlire. Ne adj' isten felmásztam a létrára! (...)

A szüleim számára én az ő érthetetlenül élő gyermekük voltam. Apámtól sokszor kérdeztem az első években, mikor rossz tanuló voltam: Papa, miért gondolsz, hogy bármi lehet belőlem, ha egyszer az iskolában rossz tanulónak tartanak? Hát én vagyok a legügyetlenebb. Számtanból is bukásra állok. Mire az apám: „Az nem számít. Te még nagyon sokra viszed.” – „Honnan veszed ezt?” – „Tudom, fiam.” – Csak néztem rá, láttam az arcán, hogy meg van győződve róla. Ezt kaptam az apámtól. Nem kételkedett bennem. Feltétel nélkül imádott. De ha késve jöttem haza, idegességemben lehúzott egy pofont.

Ez a gyerek hármastanuló?

Az Irányi utcában 1960-tól '63-ig az először létrehozott Problematikus Gyermek Osztályából néhány pedagógus kiemelkedő tanulmányi átlagú, valami fantasztikusan kellemes hangulatú osztályt csinált. Kiderült, hogy a legjobb fajta gyerek az, aki nem fér bele a sablonba. Kreatív, önálló, mozgékony agyú. Órákat bonyolítottunk le tanárok nélkül, mikor azok valamiért nem tudtak bejönni. Irtó tehetséges fiú volt például Radnai Jancsi, az akkori tévéműsorokból ismert Radnai Béla pszichológus fia. Kipenderült az osztály elé és azt mondta, lepjük meg a tanárokat, mire beküldik a helyettesítőt, hadd lássák, itt már elkezdődött az óra, nem kell ide helyettesítő. Tanárok nélkül tartottunk órákat. Mindenféle furcsákat csináltunk. Az iskolában hamar híre szaladt, a tanárok egymás közt tárgyalták: a hírhedt gyermekek osztályában öröm tanítani.

Nem kellett fegyelmelni. Igaz, nem is túrjuk, de mondom, tanár nélkül is haladunk az anyaggal. Mondjuk, nem volt nagy kunszt. Csak fel kellett csapni a könyvet, mindig volt köztünk, aki többet tudott, mint a tankönyv soros fejezete. Ki miben jó, én irodalomban, más kémiaiban vagy akármiben. Nem kényszerített bennünket senki erre... Élveztük: azt csinálunk, amit akarunk. És fel sem merült az osztályban a faji kérdés, s semmi ilyen ócskaság. Még a ballhésok is tiszta fejű srácok voltak, az öreg belvárosból. A Varga Zoli focista is arafele lakott, pár évvel volt csak idősebb minálunk. Májig az egyik legkedvesebb osztálytársam mamája nyáron virágáros volt, télen gesztenyét sütött a Ferenciek terén. A fia még az utcán lógva kezdte, nyolcadikra jeles volt. Ma komoly üzletember. Ilyen hely volt.

Olyan is volt az osztályban, hogy filmesés. Mikor a tanár késett, valaki kiállt, és azt mondta: *A kételtű ember*. Első kép: Halember a víz alatt, halrác. Úszik, mint a csík. Nem látod, hogy tüdővel vagy kopoltyúval. Színes. Eldúdolta a ruszki kísézőzenét, és akkor, azt mondja, hallatszik egy bugyborékoló hang... És így tovább. Nem bomlott föl a rend. Imádtuk hallgatni. Ez volt az egyetlen közösség életemben, ahol én is jól éreztem magam. Két fiatal, okos tanár volt az egész mögött. Az irodalomtanár volt az igazgatóhelyettes is, Fazekas Lászlóné. Neki köszönhetem, hogy két év múlva már jeles tanuló voltam. Zseniálisan tanított.

De hogy boldogok voltunk, azt az osztályfőnökünknek köszönhetjük, egy szigorú tekintetű, de gyönyörű fiatalasszonynak. Úgy hívták, Bodóné. Azt hittem, az életben nincsen ilyen tanár. Szerelmes lettem belé első pillantásra, tizenegy évesen. Szerintem az egész osztály. Első nap csak bejött a nagyszünetben, üljetek le, mondta, nézzetek meg. Én leszek az osztályfőnökötök. Néztük. Mukkanni nem mertünk. Nézni kell. Ilyen nőt az életben nem láttunk. És néztük. Egy idő után valaki az újak közül, a problémás gyerekek közül, akiket más iskolákból küldtek, mert az osztály fele azelőtt is ide járt – ez is milyen helyes, okos megfigyelés volt, összekeverni a kitűnőket a problémásokkal –, feltette a kezét, azt kérdezte – pimaszkodásnak lett szánva, de udvarlásnak jött ki: „na és mit tetszik majd tanítani? Tanítani tetszik?” A nő hátradobta a rengeteg haját. „Én kemény dió vagyok: földrajzot és rajzot.” Nevetett az osztály. Visszanevetett ránk.

Az első osztályfőnöki óra elején kiállt elének. Volt benne valami vibrálás, szigorúan is akarta mondani, talán ő se volt még biztos benne, hogy működik-e, amit kitalált, izgatott volt, lámpaláz, nem láttam még lámpaláz tanárt. Olyan volt, mint a mesebeli ló, aki emberhangon szól meg. „Idefigyeljétek. Ha ebben az osztályban bárkit igazságtalanság ér, írja le egy levélben, és dobja abba a postaládába, amit holnap fel fogok tenni a falra. Nem árulkodhatok, azt nem fogadom el. De akit bántanak, akár tanár, akár szülő, akár gyerek, azt megvédem. Az is írhat, akit vernek. Vagy azért nem tudta megírni a leckéjét, mert éhes. Sose árulom el, kitől mit tudtam meg. Amit leírtok, titok marad. A ti oldalatokon akarok állni. Világos? Csak tudjam, hogy kit kell védenem és miért.” Úgy néztünk rá, mint egy örült látomásra. Lehet, hogy ez ma már nem olyan különös, de akkor olyan volt, mintha a forradalom folytatása lenne. A ládához, mondja, nekem lesz csak kulcsom. Kihívathat a tanáriból is bármelyikötök, két óra közben is, ha személyes és fontos közlendője van... Hallatlan volt! Leveleket írhatunk egy csodaszép nőnek, és... beszélgethetünk vele, amikor csak tetszik. Fenékiért a sötétvörös haja. Harminckilenc darab tizenegy éves problémás férfinak akart segíteni. Hát, ez sikerült... A problémás kisfiúk beszédek lettek. Ebben az osztályban mindenki túl akart dobni a másikon összetartásban, önállóságban, felnőtté válásban. Ki hallott már olyat, hogy egy osztály alig várja az osztályfőnöki órát? Kedvenc tárgyunk volt. Mert együtt lehetünk az osztályfőnök-nővel. Na, hallod!

Itt normalitás volt

A másik csoda a magyartanár volt. Nekem még a Bodóné közösségteremtő képességénél is hatalmasabb csoda. Fazekasné volt életem legjobb magyartanára. Nem azzal nyűgözött le, amit mondott, hanem azzal, ahogy minden szava mögött ott állt ő is, teljes személyében. Elgondolkodtató volt, mennyire hajlandó gondolkodni, komolyan, és előttünk: gyermekek előtt. Szenvedélyesen tanított. Felült az első padra. Egyébként az osztályfőnökönk is. A köpenyökön átsütött a nap. Ezt is nagyon bírtuk. Egyszer nyolcadikban, egy gyönyörű, május végi délelőn, ragyogó napfényben – mikor már tudtuk, ez az osztály elmúlik, a gyermekkorunk vége, búcsúzkodás volt a tanárnókkal minden pillanatunk... –, Afrika állat- és növényvilága volt a téma. Érted? Még most is ott ülök. Miért ilyen jó élni?

Három évig voltam felhőtlenül boldog az Irányi utcában. Akkoriban másztam meg a Gellérthegyet, szemből, a kopasz oldalról. Hetedikben jeles volt a tanulmányi átlagom, nyolcadikban az évről, az iskolai tanulmányi verseny díjkiosztásakor valósággal szégyelltem magam: öt kategóriában kaptam az eredményeimért kitüntetést. A szüleim sírdogálva álltak a fal mellett a meghívott szülők között. Az a csoda történt meg, amiben ők hittek. Megnyertem az irodalmi műre kiírt pályázatot, verssel és elbeszéléssel, a szakpályázatot a József Attila-tanulmányommal, az iskolai szavalóversenyt, a Ki tud többet a magyar történelemről? „kvízben” is helyezést értem el. (...) Nem is akartam elhinni, hogy én is jeles lettem. Elvileg nem lehettem volna. Egy csomó tanár – számtan, torna, szolfézs – jóindulata kellett ehhez. Biztatás volt.

Abban különbözött az Irányi utcai az előzőtől, hogy az ó-belváros többségében szegény, de tisztességes iparos vagy alsó középpolgár gyermekek iskolája volt. Szegénység és becsület. Hagyomány. Belvárosi hangulat. A hely szelleme jó volt. Itt normalitás volt. Volt szertár, igazi, kitömött átlalokkal! Volt vegyi labor a kémiaórákhoz. Megkérdezték a gyerekeket, hogy a menzán milyen ételeket főznek hetente. Volt valamilyen közlekedés az iskola vezetése meg köztünk, amit én addig és azután se tapasztaltam a társadalomban. Az Eötvös Gimnázium már család volt. Nem konkrétan a hely, hanem az, hogy a legtöbb tanár mennyire nem tanított. Lehet, hogy csak az előző, általános iskolai tanárainkhoz képest? De a tankönyveink is csapnivalóak voltak a gimnáziumban. És a tanárok többsége öreg és fásult, vagy „odahelyezett”, ifjú és képzetlen káder.

Ha nem tudnád, Budapest a világ közepe

Lassan fedeztem fel a várost. A Kossuth Lajos utca–Rákóczi út–a mai Erzsébet körút és Teréz körút–Oktogon–Bajcsy-Zsilinszky út–Deák tér–Dunapart által határolt területet úgy ismerem, mint a tenyeremet. Ez még Budára is igaz, de csak a legszélére. A Gellért tér, a Rakpart, a Fő utca, az Alagút, az Attila út, a Vár, a Bem rakpart és a Batthyány tér által körülvárt terület hetvenhárom és nyolcvanhét között hódítottam meg. Robinsonnak ez a sziget belseje, az ötödik, hatodik, hetedik kerület pedig a partja. E két helyszínen szinte minden ház, minden utcakő történetét tudom. Sokat olvastam

is hozzá, ez az egyik hobbim, most a régi *nyóckerben* lakom, azt kutatom. Sűrűn eszembe jut, mikor megyek a városban, hogyan nézett ki ez vagy az gyermekkoromban, vagy akármikor, még előbb a múltban.

Nem gondolom komolyan, de szeretek arról álmodozni, hogy többször is éltem már erre. Egyszer a török időkben a Várban, egyszer a múlt század végén, nagyon keveset a harmincas-negyvenes években is... Ott van ez a két könyvespolc tele Budapest-témájú könyvekkel. Úgy szeretem ezt a várost, pontosabban azokat a részeit, ahol az életemet leéltem, mint Bodor Ádám a maga erdélyi álmovilágát. Ha nem tudnád, szerintem Budapest a világ közepe, Európa fenekén a lyuk, ahogy az *Üveges a Menyországban*-ban írtam. A legérdekesebb ország, bizonyos szempontból.

■ Nocsak.

■ Itt születik az európai civilizáció sivár jövője. Az egész világon először Magyarországon lett politikai módszer a fasiszta terror, 1919 augusztusától, őszétől. Mivel az orosz birodalom nem mondható tipikus európai államnak, elmondhatjuk, Európában nálunk volt először hatalmon a leninista kommunizmus is, ami aztán a sztalinizmusban erősödött meg s vált világtörténelemmé. Végül a bolsevizmus az 1956-os forradalomban szenvedett ki, bár még vagy harminc évig megpróbálták letagadni, hogy vége van. Nem véletlen, hogy nálunk is bontották le elsőként a vasfüggönyt, 1989-ben. Most megint mi vagyunk a világválság egyik legkritikusabb pontja, politikai szempontból.

■ És számodra mi ebben a szeretetre méltó?

■ Ami Kertész Imrénének a táborban. Ezért hívják az alteregómat Tábort Pálnak. Az én sorstalanságom itt, Magyarországon bontakozott ki és itt is teljesül be. Negatív beteljesülés. Itt voltam szerelmes, itt voltam átéjtett, itt voltam boldog. Magyarország, pontosabban Budapest igazán figyelemre méltó helye a titoknak. Ha egyszer a birodalmi történetírások helyét valóságos történetírás váltja fel, a magyar valóság elemzése az európai történettudomány kiemelt témája lesz. Magyarország modernizációjának megfeneklése tanulságos történet. Közmondásosan keverékvérű lakosság: magyarok, kunok, törökök, szlovákok, románok, horvátok, svábok, cigányok, zsidók lakta hely jó ezer éve. Az egyetlen kelet-európai ország, ahol a zsidók, mire az ország elérte a függetlenségét, magyarrá lettek, lelkes szabadságharcosai voltak 1848-nak, majd az emancipációs törvény lehetővé tette, hogy kijöjjenek a gettóból, és az 1867-es kiegyezés után meghatározó szerepet játszanak a Monarchia második fővárosának kapitalizálódásában. Elsőpró eredménnyel – fővárosunk 1900 körül Európa egyik legszebb, legdinamikusabban fejlődő metropolisza volt.

Ha az első világháború után a magyar vidék is a pesti város mintájára modernizálódhatott volna gazdasági, közigazgatási és kulturális értelemben – mint a győztes hatalmakhoz csatlakozott csehek –, Magyarország jövője másképp alakult volna. És nem csak a második világháborúban, de ma is holnap is jobb lenne a helyzet.

giant leap for me

Small step for a man

Pamela Billignek, Brogyányi Jenőnek és George Demathasnak, akik nélkül innen maradok az óceánon

HÁY János

Gyalog megyek hozzád a sétáló uton

Móra-Kozmosz, 1989

Vigyázat, humanisták

Holnap, 1990

Welcome in Africa
Holnap, 1991

Marlon és Marion
Pesti Szalon, 1993

Holdak és napok
Kortárs, 1995

Dzsigirdillen. A szívgyönyörűsége
Pesti Szalon, 1996

Valami nehezék
Jelenkor, 1998

Istenek
Palatinus, 1998

Xanadu. Föld, víz, levegő
Palatinus, 1999

Közötte apának és anyának, fölötté a nagy mindenségnek
Palatinus, 2000

A Gézagyerek
Új Palatinus, 2005

A bogyságyúmlcskertetész fia
Új Palatinus, 2005

Házasságon innen és túl
Új Palatinus, 2007

A gyerek
Új Palatinus, 2007

Meleg kilincs
Új Palatinus, 2008

Egymáshoz tartozók
Új Palatinus, 2009

Egy szerelmesvers története
Palatinus, 2010

Hevertünk az ágyon a bátyámmal, nyár volt, rettenetes meleg, a tévé be volt kapcsolva, a kép szemcsés, messze voltunk Budapeستől, s ráadásul most Budapest is messze volt a közvetítés helyszínétől. Intervíziós kapcsolat, átlendülünk a föld túloldalára, túl az óperencián, és tovább egészen a kozmikus térig. Ezért az élményért függesztettük föl a sárdagasztást a patakon. Hamarosan emberi láb érinti a holdat, zúg a tévé, alig áll össze a kép. Ereszd le a redőnyt, most jobb, bejönnek az amerikai képek, a tudósok, akik fejükön fülhallgatóval figyelik az égben tévelygő űrhajó útját, a holdratérést. Nagymama lép be, mit csináltak itt a sötétben. Most mutatják, mondom, a holdraszállást. Holdraszállás, nevetett, oda ember soha, ezt csak kitalálták az amerikaiak, hogy felbőszítsék az oroszokat, ez nem a hold, a hold nem ilyen. Lestük a szemcsés képet, a nemilyen holdat rossz minőségben, lélegzetviasszafojtva, és az ember rálépett arra a holdra (*One small step for a man*), amiről korábban azt hitük, ott az istenek élnek, vagy legalább egy isten, s mi úgy éreztük, messze Budapeستől, hogy a lakott világhoz csatoltunk egy újabb térséget a kozmoszból, ahogy Kolumbusz Amerikát Európához, Armstrong most a holdat kötötte hozzá a földhöz (*One giant leap for mankind*).

Eltelt negyven év. Ültem a repülőn New York felé. Épp egy filmet adtak arról, hogy az egész holdraszállás színjáték. Nagymama filmje. Nagymamának nem kellett alapos képelemzés, hogy rájöjjön, ez az egész kamu. Repültem át az óceánon, s nem tudtam, gondoltam-e akkor arra, hogy bár a holdra nem, de legalább elvetődök a föld túloldalára. Nem tudtam, az a kisfiú azonos-e a mostani énemmel, hányszor cserélődtek ki azóta a sejtjeim, hányszor lettem más, s hogy az eltelt idő és a sok-sok változás mennyit formált a személyiségem, nem tudtam, hogy viszem-e magammal azt a kisfiút, aki ott élt messze Budapeستől, a szemcsés képernyő árnyékában. Tenyerén hordoz az isten, gondoltam, azon a tenyeren, amit össze-vissza karcoltak már az Apollo és Szozjuz űrhajók járatai, s most kicsit az én repülőm is belesért, át az óceánon.

Ott mindenki szabad, gondoltam, még a faluban éltem, de már nem akartam ott. A zárt közösség véd, amíg a tagja vagy, de mihelyt megszimatolják, hogy kilógsz a sorból, ellened fordul, vagy te fordulsz ellene, hisz elviselhetetlen a zártság, a szabályrendszer immáron nem biztonság, hanem fogság. Ott olyan fickók élnek, akiknek csak arra kell figyelniük, hogy teljesen azok legyenek, akik lenni akarnak, nem kell olyat csinálniuk, amit a társadalom kényszerít rájuk, ők eleve másképp élnek, s ezért nem kerülnek börtönbe, nem gyűlölik őket a tanáraik és a szülei. A képzelet legyártotta a szabadságot, ha csak egyetlen kis tárgyat is birtokoltunk abból a szabad világból, szinte már mi is éreztük, hogy szabadok vagyunk. Egy nejlonszatyor néhány angol felirattal, az már a szabadság volt, ha meg olyanunk nem volt, magunk irtuk rá, hogy *I bate them*, hogy utáljuk azokat, akik körülvesznek minket, mert ők ennek a rabvilágnak a foglárjai. Egész nyáron egy piros címkes léviszért dolgoztam, apám elfordult, amikor az ecseri piacon kipengtettem az ezerhármát érte. Nem bírta látni, hogy értelmetlenül szórom el a pénzt, hogy két hónapot dolgozom egy szar nadrágért, ami különben is ellenszenves volt neki, mert a naplopást, a hangos zenét, a kábítóserfogyasztást és a hosszú haját szimbolizálta. És valahol igaza volt, mert épp azért tudtam odaadni érte a pénzt, mert tényleg nem egy nadrágot vettem, hanem egy kicsi darabkát a szabadságból.

A szabadság illúziója, ami foszladozni kezdett már az utazás tervezésekor, mert az amerikai hatóságok jól a körmöm alá néztek, hogy egyáltalán beengedjenek-e, akárkit nem részesítenek a szabadságból. Holott én már a limesen belül élek, része vagyok a civilizált világnak, már nem akarnak ösztöndíjjakkal meggyőzni a nyugati értékrend fontosságáról, nem akarják, hogy egy amerikai

egyetemről visszatérve bomlasszam a saját társadalmam. Egy ukrán, egy belorusz író társam előbb juthat az amerikaiak kegyéhez és pénzéhez, mint én. Rám már felesleges pazarolni, a védvonalakon belül élek, mégsem engednek csakúgy be, hisz nem kell nekik egy gazdasági menekült, egy potenciális naplopó. Van belőlük bőven. Ám, ha megfelelsz az elvárásaiknak, te is szabad lehetsz, legalábbis, amíg a beutazási engedélyed érvényben van, amíg nem vétesz az ottani szabályok ellen. Ez egy olyan társadalom, ahol az állampolgár pontosan tudja, hogy mit kap az államtól, s ennek fejében szabad akaratból elgetesz az állam elvárásainak. Az állampolgár naiv hitére épít a hatalom, s hogy ez a hit sértetlen maradjon, az állam is sokmindent megtesz az állampolgárért. A Central Parkban állok, egy koncertre akarok bemenni, híres énekes Mexikóból, tömegek gyűltek össze. Megtelt, mondják a rendezők, többen nem mehetnek be, még vagy háromezren ácsorogtunk, s a háromezer ember fogja magát és hátra fordít a kapunak, leül a fűbe, hallgatni a halkán kiszüremplő zenét, vagy hazasétál. Nem jut eszébe, hogy be kéne szakítani az ajtót és beözönlöni, biztos van még ott hely. Nem olyanok, mint a magyarok, akik szentül megvannak győződve, illet a rendezők csak azért mondanak, hogy kicsesszenek velük, s a protekciókat beengedjék suttymban egy hátsó ajtón. Nem sértenek rendet, hogy őket se sértse más alkalommal valaki. S ha mégis rendet bontasz... Egy későbbi utazás, a kanadai határon jövök át autóval, épp átérek egy szigorú ellenőrzést követően, gondoltam megállok, s a duty freeben veszek valamit a maradék kanadai dolláromból, bekanyarodok egy parkolóba, kényelmesen kiszállok, alig csukom az ajtót, három egyenruhás támad rám, fellöknek a motorháztetőre, motozás, kérdések, mit keresek itt, honnét jövök, van-e pénzem és milyen célból kanyarodtam be a security-parkolóba. Rémmelten makogok, s amikor se fegyvert se bombát, se anthraxot nem találnak nálam, elengednek. Szabályt sértettem, s úgy jártak el, ahogyan egy szabálysértővel kell.

Leszáll a gép, megyek az ellenőrzőpontra, olyanokkal állok egy sorban, akiket nem szívesen fogadnak, ujjlenyomat, fotó, retinavizsgálat, nyilatkozat, hogy nem viszek be se élelmiszert, se fegyvert, se, se, se... Kicsit izgulok a rúd téliszalámi miatt, amit a bőröndbe rejtettem, hogy a meghívást szervező barátainak adjam ajándékba. Ők szeretik, csak a hatóság nem szereti, hogy efféle fertőzésveszélyes dolgok az országba kerüljenek.

Az ablakból látszik a Szabadságsozbor

Ott mindenki szabad, gondoltam, már Budapesten éltem, s láttam, hogy Budapest sem szabad. New York nem egy város volt nekem, tele volt aggatva a képzelet színeivel. S miért is ne lehetett volna? Semmi esély nem volt arra, hogy egyszer eljussak oda, ha pedig nem jelenhet meg realitásában, mért ne legyen épp oly mesés, mint amelyet a képzelet tud teremteni. Ezeregyéjszaka csillogása és még egyé. Olyan világ vett körül, ahol a környezetben nem csillogt meg semmi, legfeljebb néhány alkoholozott ember szeme a halvány lámpafénynél. Egy szürke ország, szürke emberekkel, ahonnét elmenni különleges erőfeszítés volt, s legtöbbször csak a miénkhez hasonló szürke másik országba mehettünk, esetleg a miénkénél is szürkébe, ahonnan hazajönni felüdülés volt. Pár napig nem láttuk magunkat szürkének, de eltelt a türelmi idő, s újra beszürkültünk. Nem voltak színek, csak a képzelet tudott festeni, s az a képzelet olyan aktív volt, a hiányzó színeket legyártotta, a hiányzó élményeket megteremtette. A világból jövő soványka impulzusokból birodalmak nőttek ki. Nekünk elég volt néhány esszé Camus-tól, hogy tudjuk, mi az egzisztencializmus, pár fekete-fehér kép Andy Warholtól, hogy tudjuk, mi a pop-art, néhány taktus vagy csak egy párszavas elbeszélés arról, hogy mi zajlik Greenwich Village klubjaiban, hogy tudjuk, milyen az underground popzene. Milyen fájdalmas pillanat is volt az, amikor a valóság rátört erre a képzelet világra, amikor a féltett kincseket elpusztította a realitás. Az agy mintha

mindig ugyanannyi élményt tudna befogadni, gondoltam egyszer, a gyerekeimet néztem, akik a szabad mozgás világába születtek, s épp annyit látnak, amennyit nyugati évfolyamtársaik. Ott van nekik a valóság a képzelet helyett, s nekünk, akiknek valóságunk nem volt, mi más maradhatott volna, hogy a megfelelő mennyiségű szint begyűjtjük a világból, mint a képzelet.

A City University of New York meghívására vagyok itt, felolvassák majd két darabomat a Broadway-n. Ez jól hangzik, főleg azoknál, akik nem tudják, hogy a Broadway végignyúlik egész Manhattanen, és a híres színházak néhányat leszámítva nem is ott vannak, hanem a 42. utca magasságában az oldalutcákon. De legyünk legendások, Broadway-szerző lettem, Molnár Ferenc után szabadon, aztán majd lesz egy beszélgetés a Martin E. Segal központban. A magyar illetékesek nem tudtak az utamba belesegíteni, például, hogy szálláshoz jussak, olcsón, netán állami kegyből ingyen. A haza nemtörődömsége néha jól jön az embernek, a barátaim barátjának a lakását kaptam meg. Manhattan legalsó sarkában, Battery Park, előttem New York egyik legrégebbi épülete, egy kis erőd, ami valaha a vízben volt, s az angolok ellen volt hivatott védelmezni a várost, az ablakból látszik a Szabadságszobor. Isten tényleg a tenyerén hordoz, gondoltam a luxury rent apartmanban, amikor este lefeküdtem. Az ágyból néztem, hogy hajók világítanak az öbölben, ahol a Hudson és az East River épp összefut, ahol valaha Fulton kipróbálta gőzhajóját, ott ment el épp előttem, épp előttem pergett le ez az amerikai rövidmúlt, egy kis szeletke abból a legendás időből, amikor még egyéni hősiesség volt a tudomány. Hol vannak azóta a felvilágosodás bajnokai, az invencióra építő kutatás legendás hősei, hol van Newton, Pasteur és Bell és a titokzatos Tesla, a mai rokonaikat bedarálta a team-munka, a tudományok részterületekre bomlottak, a részterületek rész kutatásokra, a nagy tudósok napi huszonnégy órában robotoló kis kutatókra. A Szabadságszobortól kicsit jobbra Ellis Island, ahová a bevándorlók száz éven át érkeztek. Sok millióan. Koszos, kimerült, éhes emberek, ők lettek végül is ígéret földjének megteremtői. Ha átjutottak a hatósági ellenőrzéseken, apró lakáskákba kerültek a város legszegényebb negyedeibe, a Lower East Side-on például. Az apák vállalták a nyomort, a kilátástalan életet, hogy a gyerekeiknek kilátást teremtsenek, s a kicsi lakásokban megfogant második generáció már tényleg szerzett kilátást, például Long Islanden egy part menti villában. Sokan emlékeznek vissza az ott élő gazdagok közül erre a múltba vesző időre, s néha arra gondolnak, ezeknek a déd- és ükapáknak volt igazán tét az élet, bár ha lehetőség kínálkozna, biztos nem cserélnének. Itt mindenki bevándorló, mindenki hendikeppel indul, mindenki asszimiláns, gondoltam, míg nem láttam a Central Park mellett a klubot, ahová csak a kiválasztottak léphetnek be, a Waspok (White Anglo-Saxon Protestants), akik bevándorlóbbak a bevándorlóknál, az ő felmenőik már akkor itt voltak, amikor még csak indiánok kóricáltak keresztül-kasul a tájon. Közéjük már nem lehet bekerülni, kék vér, ha volna itt értelme ennek a fogalomnak. Bevándorlók. A mai New York lakosságának 36 százaléka Amerikán kívül született. Országnyi ember érkezett ide, hogy New York-i legyen, hogy elhagyja azt az ellehetetlenült életet, amit a korábbi lakhelye jelentett. Vagy csak mert kalandor természet, vagy mert olyan munkát végez, amit csak itt lehet, vagy menekül az apja, a kibírhatatlan anyja, a felesége, a gyerekei vagy a honfitársai elől, akik mutogatnak rá valamiért, mert meleg mondjuk.

Hogy más vagy, az itt alapszabály. Itt csak másnak lehet lenni, nincs két egyforma ember, még egy család is a rasszok teljes vegyülékét mutatja, fekete anya, keleti apa, és hozzá különböző gyerekek. Én is más vagyok, mert ilyen, mint én, nincs még egy az utcán. Akik észlelték, hogy Európa átalakul, hogy az Ázsiából és Afrikából induló népvándorlás lassan átiszínezi a fáradt kontinens megszokott arcát, New Yorkban azok is meglepődnek. Az egy négyzetméterre eső különbözőség itt minden egyéb helyszínnél nagyobb. A szem alig tud megnyugodni, a másféleség hihetetlen intenzitással bombázza az észlelést. Ha véletlenül egyformát látsz, nyilván francia turisták, akik persze gyűlölik az angolt, bárdolatlan primitív nyelvnek tartják, és megvetik a konzumálódott amerikai kultúrát. Ez az ország reménytelen – írja Jean Baudrillard –, még a mocsok is tiszta, a forgalom olajozottan gördül, a közlekedés meg van szelídítve. Amerikát megvetni egy francia számára hazafias tett, mégis, ha tehetik, ott lebzselnek Amerika híres városaiban, az elit középiskolák oda viszik a gyerekeket osztálykirándulni, s a francia kulturális főlénytől elkábult turisták a legközhelyesebb kulturális kínálatért loholnak. Ők biztos, hogy elmennek az Empire State Buildingre, és Harlembé misét nézni. Ők mindenről tudnak, ami fontos New Yorkban, ők vannak mellettem a Staten Island-i kompon, ők azok, akik nem mennek közel a Broadway-n álló

bikaszoborhoz, mert az ciki, hagyják, hogy a japán turisták fényképezkedjenek. Ők ilyenek, ja, meg én is, gondoltam, amikor a harlemi misén mellettem franciául locsogtak. Mennyiben szimbolizálja az európai kulturális gögőt a francia? Én is ugyanannak az ősiségre építő nagyképűségnek vagyok a képviselője, csak nem tudok franciául, legfeljebb, hogy je t'aime. Én is egy vagyok azon európaiak közül, akik nem veszik észre, hogy elszállt a fejük fölött az idő, olyan vagyok, mint az öregedő férfi, aki azt hiszi, ha fiatalos göncökbe bújjik, nem látszik rajta az életkor, hogy a korábbi teljesítménye, a hírneve és a pénze miatt még mindig az ő karjába borul minden fiatal nő.

Naponta tízmillió tömeg hömpölyög át nagy New York területén, s ennek jelentős része Manhattanben dolgozik, vagy épp a munkához biztosítja az infrastruktúrát. Vajon mi lenne Budapesttel, ha egész Magyarország napi rendszerességgel átutazna rajta, mi maradna estére a városból, és mi maradna az emberekből? A New Yorkban hömpölygő tömegben, nemre, fajra, életkorra való tekintet nélkül zsigerileg megvan a kooperáció képessége. Itt mindenki tudja: azzal, hogy valakit előreenged, ő nem marad le, hanem a folyamatos haladás tempóját biztosítja, azét a haladásét, amiben ő is előbbre jut. Hozzád érnek, meglöknek, még véletlenül sem marad el, hogy boc. Nem cél a másik kilökése a sorból, nem gyakorlat sandán előbbre osonni. Aki nem tud együttműködni, az magából a működésből pottyán ki. Nem hazudok, nem vágom át a másikat, lehet, hogy nem tudnak arról, hogy mi zajlik a lelkemben, mert feltehetőleg már genetikailag mosolyra áll a szám, de azon a felszínen, ahol a társadalom működik: egyértelmű és megbízható vagyok. Aki svindlerek országából érkezik, mint jómagam, kicsit zavarba is jön, mert ugyan lenyűgöző a perfekt működés, de érződik némi elvonási tünet, hogy nem lehet morogni a törtétekre, a bunkókra, a gátlástalanokra, hogy állandóan vissza kell mosolyogni egy bocsánatkérő mosolygásra.

Vajon hány tonna élelmiszert kell behozni ide, hogy ez a tömeg megtölthesse a hasát, hány hektó innivalót? Minden második házban önkiszolgáló étterem. Persze nem az itthon megszokott módon. Ha elmész Rómába, vagy Párizsba, sok minden más, de hamarosan megleled az azonosság felületeit. Itt minden más. Nem csak az élelmiszer más, az élelmiszerhez való hozzájutás is más. Az önkiszolgáló boltok közepén ételtárolók sorakoznak meleg és hideg ételek tömegével, műanyag dobozt veszel és bepakolod azt, amit megkívánsz, lemérik, és súllyra fizetsz. A gyanútlan utazó nem tud betelni a sokféleséggel, és persze minden szart beleömleszt az átlátszó dobozba, s aztán fosik egész utazás során. De ki tudna ellenállni ennek a kínálatnak, a mindenfélének, amiket eddig még kóstolni sem sikerült, most viszont akár egy ebéd alkalmával belapátolhat. Nézed a tálcat, s arra gondolsz, hogy ugyanazt gyártottad le, amit az utcán látsz, a teljes összevisszaságot. Az élelmiszerek vegyülete, az egymáshoz amúgy gasztronómiailag nem illő dolgok most megbékélnek. A hasad megy, te mégis arra gondolsz, hogy létezik ez a béke.

Mit keresel itt te, hipóreklám?

Minden napra van tervem, most az, hogy végignézem Brooklyn elegáns, angolos utcáit, fa és vörös téglá, minden tip-top. Valahol itt lakott Norman Mailer. Magyar író soha nem tudna itt lakni, de még egy magyar bankár is szívná a fogát, ha meglátná a lakásárakat. A mi jövedelmünk nem konvertálható erre a világra, a budapesti zöldövezeti lakások elbuknának az első rostán, talán Queens megnyílna, vagy Manhattan lepattantabb részei. A budai zöldövezet a New York-i „hetedik kerületre” váltható át. Buszra szállok, hogy olyan helyekre jussak el, ahová költözhetnék, ha ide költözhetnék, ha végül megelégném hazámat és főként hazám fiait, magyar testvéreimet. A busz lassan halad, mozgásszerűt várokozik kerekesszécsiben, a sofőr megáll, kiszáll, felsegíti. Az utasok türelmesek. Tudják, annak az életén csak az embertársak segíthetnek, akivel a sors elbánt. Nem olyanok, mint tizenkettedik kerületi lakótársaim, akik meg vannak győződve, ha rámpát építünk a bejárati ajtóhoz, akkor a lakásuk veszt az értékéből. Görög a busz és szünik a fehér utas, körbenéznek, már csak én vagyok. Afrika, bár még mindig Brooklynban vagyunk, az utcán még elvétve sincsenek fehérek. Egy lakosságilag egyívású, s alapvetően gyanakvó társadalomból jövök, hirtelen rámtör valami szorongás, a feketék ügyet sem vetnek rám, nem néznek ki a buszból, hogy mit keresel itt te, hipóreklám. Nem is viccelnek velem, mint Harlemben az utcán, hogy mi van haver, eltévedtél, és rohögtek, én is rohögtem. Alig negyven éves múltja van a feketék egyenjogúságának, ma már azt hisszük, nem is létezett az az idő, amikor a vendéglőkbe nem engedtek be, a buszból kilöktek, ha fekete vagy. Az emberi jogokra oly érzékeny birodalom, a „minden ember szabadnak és egyenlőnek született”

„Szilveszter”
(beszélgetés
Keresztury
Tiborral)

„A diskurzus a mű és a világ között van (nem a mű és Derrida között)”
Magyar Lettre
Internationale, 43

„A Pityu bácsi fia”
(részlet)
Magyar Lettre
Internationale, 53

„Utazás éjjel
(Szindbád trip)”
Magyar Lettre
Internationale, 72

„Indian Time and my
Father”
Magyar Lettre
Internationale, 73

elvét hangoztató társadalom még a hatvanas évek végén is törvényi szinten tartotta életben a megkülönböztetést. Most persze egy new yorkinak illik kérkedni a toleranciával. Mondhatja bárki, hogy mindez álságos, mert virtuálisan még mindig megvannak a határok, de inkább ez, mint a nyilvános cigányozás, mert ez a tolerancia tette Harlemet, a valaha életveszélyes környéket, ahová fehérember korábban nem merészkedett, biztonságos, nagyrészt jómódú feketék lakta helyé. Meg lehetett csinálni. A buszvezetők jelentős része fekete, a biztonsági őrök, a rendőrök nagyszámban, s a szolgáltatás terén számosan. Az amerikai feketék bőre többnyire világosabb, mint az afrikai rokonoké, annyi volt már a keveredés, már a rabszolgaidőkben is. Az erkölcsökre, s a fehérek felsőbbrendűségére oly sokat adó déliek nem érezték isten elleni cselekedetnek, hogy a farkukat befeketítsék. Jefferson elnöknek például van egy fekete családja meg egy fehér, ezek most együtt ünnepelnek, s tartanak nagy családi dínomdánomot. A rossz nyelvek szerint a fekete rokonok büszkébbek Sally Hemingsre, a fekete szeretőre, mint a fehérek a hivatalos Jeffersonnára

Átérek Afrikán, s leszállok a Kosciuszko utcánál, hogy majd a latinok lakta nyomortelepen keresztül elérjem Williamsburgöt. Azért a lengyelek, gondoltam, sokkal ügyesebbek, mint a magyarok, ezt is hogy kibulizták, hogy legyen Kosciuszko Tádéról utca elnevezve. Épp belesüppedtem volna, hogy velünk magyarokkal mennyire kicsesznek mindenütt, nem elég a mohácsi vész, még ez is, amikor látom, hogy a szomszéd utca Kossuthról van elnevezve. Na, ez most nem jött be. Amúgy két emléke van a magyarságnak, a Ceglédről is jól ismert Kossuth-szobor, ami a Hudson-parton áll, s mivel magyar szobor, kétszer kellett kiönteni, mert az elsőből kispórolták az anyagot, valamint az 57. utcában a Bartók lakhelyéről megemlékező dombormű. Mi azt hisszük, Magyarországon egy emberre két zseni esik, s hogy a világ arcát nem az isten, hanem mi formáltuk ráérős időkben, mikor épp abba hagytuk a panaszkodást meg az irigykedést. S míg az önteltségtől elvakultan szitkokat szórunk a világra, amely világ nem igazolja vissza ezt az önképet, sokszor elfelejtkezünk azokról a kevesekről, aki tényleg formáltak valamit a világon (Bartók). Az East Side-on a 80. utca környékén, Yorkville-ben, a valahai magyar negyedben már alig élnek magyarok, egy magyar bolt, kedvetlen eladókkal, beszélgetnek velük, nem szólnak vissza, úgy látszik, a kicsi lakókörzetében minden nemzet legyártja a saját világát, elég csak a Brighton Beach-i orosz kolóniára gondolni, hiába élnek New Yorkban lassan már évtizedek óta, a moszkvai esztétika uralja a boltokat. Autók zúgnak el mellett, üvölt a zene, fölöttem vasállványzaton dübörög a metró, itt minden negyedannyiba kerül, mint Manhattanben, bár van bennem némi higiéniai frász. Keresgélek a glottgatás múltában, visszanyúlok kicsit a gyerekkoromba, hogy megtaláljam a baktériumokkal szembeni laza viszonyt, koszos kéz, mosatlan gyümölcs, fürdőszoba nincs, hűtő nincs, a kútba eresztjük le a levest, hogy ne romoljon meg másnapra, hugyozni az udvarra járunk. Középkor vesz körül a hatvanas években, mikor egy amerikai ember épp a lakott világhoz köti a holdat. Spanyolul beszélnek, spanyol feliratok. Az Egyesült Államokban nincs hivatalos államnyelv, talán egy ideig szkanderozott egymással a német és az angol, vagy nem, a beözönló német bevándorlók gyorsan, német pedantériával megtanultak angolul, de az angol hegemoniája nem emelkedett törvényi szintre. Nincs törvényi kényszer, hogy egy spanyol ajkú megtanuljon angolul. A déli államokban már évek óta homogén spanyol anyanyelvű vidékek vannak, s mára a spanyol populáció ellepte New Yorkot is. Ha a város vezetése azt akarja, hogy a lakosság megértsen egy felhívást, hogy tudja, mikor melyik metróvonalat zárják le, akkor spanyolul is ki kell írnia, bár erre senki nem kötelezi. Mindez nem okoz szorongást a még egyelőre többségi angol anyanyelvűeknek, nem érzik, hogy egy számukra idegen nyelv veszélyeztetné a létüket vagy a személyiségüket, nincsenek egzisztenciális frászbán, mint a közép-európai kisállamok lakosai.

Kulturális gettók a multikulturális akolban

Ahogy vágat át az ember városrésztől városrésze, immáron nem azt érzi, amit Manhattan központi útjain, hogy a kultúrák és népcsoportok mixe hőmpolyög körülötte. Épp ellenkezőleg, a kultúrák még ebben a multikulturális megapoliszban is belemenekülnek saját börtönükbe. Amíg a világ, főként gazdasági nyomásra, egyre nagyobb szervezeti egységekben gondolkodik, amikor a nagyvállalatok népet, nemzetet, országhatárt nem ismerve telepítik cégeiket szerte a világon, amíg a tőke kérkedik azzal, hogy sem ideológiához sem nemzethez nem köthető, egyedüli irányelve a haszon, addig az egyes ember mintha rettegne attól, hogy a kultúrája feloldódásával feloldódik a személyisége is, hogy az integrálódás és az asszimiláció során elmerül

a gigantikus semmiben. Az egyes ember csak ideig-óráig érzi jól magát a multikulturális akolban, s aztán rettegve menekül onnét a saját biztonságot adó zárt rendszerébe. Mintha a személyiség épségben-tartása csak kisebb, az ember által jól látható lokalitásokban valósulhatna meg. Alig pár utca és a lakosság megváltozik, amott még spanyolul kiabálnak egy utcai kosárpályán, mellettem már jiddisül beszélnek a haszid hacukába bújó emberek. Ha nem lógna a férfiak fülén mobiltelefon, olyan lenne, mintha a 19. századi Galícia városait rónám. A férfiak hosszú kabátban, imaszíjjal a derekukon, kalapban, loknikba göndörödő pajesszal, a házas nők parókában, hisz esküvő után megválnak a saját hajtól, sötét ruhában, fekete cipőben, vastag harisnyában, s a gyerekek is ekként beöltözve, így csúszdálnak a játszótéren, ebben a kulturális páncélban. Mit jelenthet egy ilyen zárt és merev kultúrában élni? Ahogy megszületsz, borítékolva van a sorsod, épp az, amit a felvilágosodás hozott, hogy merd magadra engedni a kétségeket, hisz az emberi lét alapvetése a kételkedés, s ha kételkedsz, akkor tudsz változtatni, itt épp ez záródik ki, van helyette biztonság, sőt bizonyosság. A világnak ez az arca, ez a rendszere. Tudjuk, hogy működik a mindenség, s azt pláne tudjuk, hogy miképpen működnek a mindennapok. Ha nem sérted a rendet, a rend sem sért téged. Itt nem kell attól tartani, hogy taccsra megy egy házasság, ilyen szerkőben nem lehet házasságot törni. A közösség védelmező és önvédelmező. Ha elfogadod, hogy rab vagy: szabad vagy. Seregnyi héber-feliratos iskolabusz az egyik utcában, a közösség nem csak az egyes emberért tesz, hanem az egész közösségért. Talán ettől a közösségre koncentrátságtól van, hogy olyan iramban fejlődnek, újabb és újabb háztömböket szereznek meg. Iker-babakocsi iker-babakocsi mellett. Azt hittem, nem elég, hogy nincs fogamzásgátlás és élvezetből közösülés, ráadásként minden együttlétből rögvest két gyerek is születik, később jöttem rá, hogy nem ikrek, csak annyira közel születtek egymáshoz, hogy még a nagyobb sem járóképes. Huszonegy-két éves anyukák már három-négy gyereket húznak maguk után. Haragszanak rám, amikor fényképezem az utcát, ez nem mutatvány. Belépek egy pékségbe, valamit ennem kéne. Egy öreg néni az eladó, övé az üzlet. Hallom, magyarul szól hátra. A haszidok egy része magyar zsidó volt, s az idősebbek közül még sokan tudnak, mondja a néni, aztán sorolja, hogy kik voltak a rokonai Aradon, akik nem lehetnek itt, mert valahol másutt vágta kopaszra a fejüket, vették el ruhájukat, személyes tárgyait, s mikor már másuk nem maradt: az életüket. Egy következő utazáskor újra elmentem hozzá, s mondtam, hogy pár éve beszélgettünk Aradról. Örült. Amikor harmadszor mentem, már nem volt ott. Egy esküvőt néztem végig, persze csak kerítésen át. Látványos szabályrendszer, formák és szokások, mindenki része ennek a szabályrendszernek, még véletlenül sincs ott egy távoli rokon, aki nem ezt az utat járja. Az a távoli rokon, amelyik kilépett a közösség védelméből, immáron nem is tartozik közük. Egyáltalán, ki lehet-e lépni, gondolkodtam, mikor a metró átvitt a Williamsburg-hídon, hogy a Lower East Side-ra érjek, a valahai nyomornegyedbe, az Orchard Streetre és környékére. Ki lehet-e lépni, gondolkodtam, akkor, amikor olyan szabályok szerint nősz fel, amelyek egyáltalán nem konvertálhatók a kultúrádon kívüli világra.

Múzeumlakások a Lower East Side-on. Ez igazi látványosság, drága, de megéri, mert elképzelted, s kis beleérzéssel át is élheted, milyen lehetett a 19. század végén elkezdni az életet bevándorlóként. Levegőtlen, kosz, ember ember hátán. Volt idő, amikor a világon itt volt a legnagyobb a nép-sűrűség. Vajon mi volt az a nyomás, ami miatt vállalta egy családapa, hogy két-három aprócska gyerekkel nekivág az útnak? Vajon milyen mély lehetett a hit abban, hogy ez tényleg az ígéret földje? S te, mint családapa, mit bírtál vállalni, s hányszor panaszkodtál ezért is, hogy mennyi terhet rakott rád a sors, s hogy másoknak mennyivel könnyebb? Panaszországából jöttem, irigy emberek közül, onnan, ahol isten teremtménye soha nem arra figyel, hogy mennyi mindent kapott a sorstól, hanem inkább arra, amit nem kapott meg. A panaszországi lakos itt szembesülhet a sors súlyával, visszagondolhat a saját őseire, a háborúkban, fogságban, nyomorban sínylődő sok-sok életre, ami az ő életét lehetővé tette, s immáron hálát adhat a teremtnök, hogy épp azt kapta, amit kapott. Persze mára már a Lower East Side arca is megváltozott, a messzi múlté a valahai nyomortelep. Yuppie-gyerekek vásárolják fel a lakásokat, topra újítják, ahogy ezt tették ötven éve a SoHóban, s kicsit később Greenwich Village-ben és West Village-ben, átlagember számára ma már itt is megvehető egy lakás. New York lepartment részeit először a művészek foglalják el. Olcsó ingatlanok, elhanyagoltság, de a sznobizmus hamarosan utánuk hajtja a jómódúakat, s a valahai szegénynegyedek elitkerületékké válnak, márkás boltokkal, galériákkal, milliós göncökbe öltözött lakossággal.

New York nem egy város, New York a világ kicsinyített mása

Innét már gyalog, át a városon, át világokon, alig pár utca, és csak kínaiak, egy kicsi Peking, itt élnek azok leszármazottai, aki először a 19. század végén érkeztek az országba, hogy résztvegyenek a gigantikus vasútépítésben, biztos munka, jó kereset, s azok, akik utánuk jöttek és jönnek, nap mint nap. Látom, ahogyan nagy táskákkal érkezik egy csapat, ők újak, még nem tudnak angolul, de itt nem is kell. Olcsó szobát kapnak majd távoli rokontól vagy valaki még otthonról leszerelt egy lakástulajdonost, aki ebből él, s nem vendéglőből és apró boltból. Egy asszony jön oda hozzám, rossz angolsággal arról beszél, hogy Kína nem szabad ország, ott mindenkit üldöznek, például az ő keresztény testvéreit, és börtönben sokan, és megkínozva sokan, s a kezembe nyom egy újságot, amiben ezek az adatok feketén-fehéren írva vannak. Azt hiszi, az én kicsi országom, ha megtudja ezt a hírt, kiáll az üldözöttek mellett, azt hitte, ez a nagy ország, ahová nemrégén érkezett, úgy menekült, mert ő is üldözött, hogy ez a nagy ország majd megvédi az emberi jogokat, ahogyan annyiszor hallotta már, nem a rádióban, mert ott náluk a rádió ezt nem mondja be, de mesélték mások, s ő elképzelte, hogy ez egy olyan ország. De nem védi meg. Amerikának egyszerűbb a harmadik világ országait fegyelemben tartó diktátorokkal tárgyalni, mint demokratikusan megválasztott kormányokkal, ahol a hivatalok és a rendvédelmezők nem tudnak gátat szabni a lakosság akaratainak. Amerika csak akkor csap az asztalra, ha ezek a diktátorok épp sértik a gazdasági érdekeit, akkor hirtelen észreveszi, hogy jé, ott nincs is demokrácia, irgum-burgum, ráadásul népirtás zajlik már évtizedek óta. Odacsapok, mondja ekkor Amerika, hát mit képzelnek ezek, majd én fegyveres eszközökkel exportálok oda emberi értékeket meg demokráciát. És addig tart ez az export, amíg biztonságban nem tudja gazdasági és politikai érdekeit. Kínával soha nem fog összeakaszkozni, isten ments. Meztelen járna Amerika, ha nem lenne kínai termék, kínai pénz folyik bele a bankrendszerbe, a tőzsdepiacra, a tradicionális amerikai nagyvállalatok jelentős része kínai tulajdonban van, hogy merhetne ő packázni azzal a nagy országgal, amelyik már csak azért tartja életben Amerikát, mert szüksége van erre a hedonista fogyasztásra. Ez a gátlástalan fogyasztás katalizálja a kínai termelést. Az utca boltokkal tele, kipakolva a járdára az ezernyi termék, csillogó elektromos kütyük, nagy márkák másolatai fillérékért, keleti fűszerek, gyümölcsök, gombák és halak. Búz és hőmpölygő tömeg, olcsó arany, óra, mobiltelefon. Vajon milyen élet zajlik az árufalak paravánjai mögött? Kik ezek az emberek, mit gondolnak a világról, mit írhatnak az újságaik? És ők vajon mit gondolnak rólam, a potenciális vásárlóról, aki turistaként kószál ezen a vidéken? Vajon vannak kínai turisták? Vagy egy kínai nem lenne képes haszontalan dolgot cselekedni, s egy idegen városban lófrálni, az haszontalan dolog? Vajon nem arról álmodoznak, hogy egyszer véglegesen itthagyják Chinatown, s elköltöznek oda, ahol közel s távol nincs kínai, ha nekik nem sikerül, akkor a gyerekeik. Vajon nem arról álmodozik minden bevándorló, hogy ki keveredik a kulturális gettóból, s az unokáik már csak turistaként nézik végig a valahai rokonok életét? A temetkezési vállalat előtt akadok el, műanyagvirágos koszorúkat hoznak ki, nézem a kirakatot, a fényképek mellett kínai jelek, ők azok, akik már nem járnak a Canal Street körüli utcákat. Nem derül ki számomra, hogy mikor és hol születtek, az ismeretlen nyelv elrekeszti előlem Kínát. A nyelv mintha maga volna a létezés. Nem vagy, mert nem tudlak megszólítani, nem halhattál meg, mert nem is léteztél.

New York nem egy város, New York a világ kicsinyített mása. Egy gyalogúttal átléphetünk kontinenseket, társadalmi és vallási határokat. A kínai negyedből egy lépés (*one small step*) a már csak látszatra olasz negyedbe, ahol a vendéglőkön kívül tulajdonképpen semmi nem emlékeztet arra, hogy korábban onnan szerveződött volna például az olasz alvilág. Ez itt már nem Little Italy, hanem látszat-olaszország, amit lassan elfoglal a kínai ár, ha már el nem foglalta. Csak a pincéretet látjuk, akik megőrzik a látszatot: olaszok, de vajon ki lehet a tulajdonos, kik most a Don Corleoneék örökösei? Át a Broadway-n, s máris ott a SoHo, ahol a dúsgazdag boltok kérkednek. Mindegyik egyénien berendezve, nagyon különlegesen vagyunk, így szólnak ki az utcán kószálóhoz. A SoHo öntöttvas homlokzatos házainak aljában, ahol valaha raktárak és textilüzemek voltak, most a leghíresebb tervezők boltjai vannak, Armani, Ralph Lauren, Louis Vuitton, Boss, a galériákban feltehetőleg a legdivatosabb és legdrágább festők képeit veheti meg a láblógázva pénzt kereső felső középosztály. A keletről jövő vándor kicsit idegenül érzi magát, nem megy be nézeledni a legnagyobb természetességgel egy-egy boltba, ahogyan a környék lakosai, ő hősiességnak éli meg, ha bemerészkedik valahová. Messziről látszik

róla, hogy nem lesz vásárló, hiszen az egész ott-tartózkodásra nincs annyi pénze, mint itt egy egyedi tervezésű sál ára. Valahol felfoghatatlan a márkák bővülete, s az emiatt megjelenő extraár. Mintha arról szólna az egész, hogy mi, akik hozzájutunk azokhoz a hihetetlen összegekhez, csak olyan dolgokat vásárolunk meg a világból, amihez más nem juthat hozzá, mi nem járhatunk abban, amiben más jár, s ez alapvetően nem minőségi kérdés, ez csak annyi, hogy más. Egyedi tervezésű árut akarunk, mert csak ezen keresztül tudjuk elhinni, hogy mi magunk is egyediek vagyunk. A közhelyes tucatsorozatok tucathőseit csak a pénztárca és a talmi ismertség teszi különlegessé. Ám az ismertség megkopik, amikor jön az újabb sorozat, s marad a pénztárca, ha marad. A márka a felső tízezer identitása. Az ürességért, a közhelyes világban való jelenlétért kapott pénzből csak így lehet legyártani a jelentőséget. Csak a világhoz való mély érzelmi viszonyban vagyunk képesek megélni azt, hogy vagyunk, az üresség bármekkora hírnévvel párosul, örökösen az orrunk alá dörgöli, hogy nem vagy. Nem érzel, mert pörög körülötted a világ, az örökös pörgés helyettesíti az életet. Te magad vagy a látszat, s hogy ez soha ne derüljön ki, mindent meg kell tenned a látszat fenntartásáért. Ha a világban olyan szolgáltatások vannak, amit csak te vagy a hozzád hasonlóknak tudnak megfizetni, akkor ti vagytok a jelentőségek, akiket irigyel a fél világ, meg a másik fele is, csak nem meri bevallani. Amit tartalmilag nem tudunk felmutatni az életünkben, felmutatjuk a külsőségekben. Itt vannak a wallstreeti brókerek feleségei, itt veszik maguknak a göncöket, míg a férjük kék ingben nyakkendővel, most épp a New York Stock Exchange előtt csápol. Csütörtök van, most buli van, lazítás, az utca egy része lezárva, tévé közvetíti a vidám amerikai pénzlegények mulatságát, fellép egy híres popzenekar, csak nekik, csak az ő gyönyörködte-tésükre, valahai Miss Amerikák kószálnak a korlátokkal elrekesztett parti helyen. A kicsit ittas kékingesek bepróbálkoznak, de a seggüket megfogni nem merik, mert veszi a tévé, s itt véged, ha benyúlsz és látják, majd ha sötét lesz, majd akkor. Üres arccal bámulnak egymás üres arcába. Alkohollal törlik ki a feszültséget az agyból, azt a rettegést, hogy milyen papírt sikerül épp aznap cserélniük, hoz-e a konyhára, vagy elbukják a megbízó pénzt. Közben a nagy befektetőcégeknél gyártják a virtuális kötvényeket. A pénzvilág virtuális papírokkal zsonglörködik, amik mögött már régen nincs reális teljesítmény, csak a vásárlás miatt felhajtott ár. Az egyedileg tervezett ruhamodell, a mesterségesen felpumpált áron kínált divatos festmények, a show-munkások gigantikus jövedelme és a szárnyaló kötvényárak ugyanannak a hamisjátéknak a részei, feltételezik egymást. Mikor pukkad ki a lufi, s bár lufi, maga alá temeti-e a világot? A lufi pukkadozik, de a világ bankrendszere és a végzetes katasztrófától rettegő kormányok összefognak, hogy mentsek a menthetőt, összetákolják az omladozó szerkezetet, és kezdődik előlről a játszma. Ahogy a Broadway-n mész a Wall Streettől fölfelé, végig kölcsönügyleteket ajánló cégek, aztán a kölcsönvisszafizetést racionalizáló cégek, majd felszámolást kezelő cégek. Nézem az elázó agyú férfiakat, ők is egy kultúra részesei, egyenruhában járnak, épp a kék ing az aktuális. S épp ez az egyformaság van a szemükben is, ahogyan a haszidok szeme a tóraolvasástól egyforma, az ő szemük az aktuális papíráruk figyelésétől lett egyenmű. Ez a Wall Street szeme, egy olyan szem, amiben nincsenek eleven érzések. Ellis jut eszembe, Bateman az Amerikai pszichóból, úr isten, lehet, hogy ez itt mind potenciális tömeggyilkos! Ezek a szemek a pokol kapui, gondoltam, a pokol az üresség, a pokol a nemérés, a pokoltól ments meg uram minket, inkább fájjon, aminek fájnia kell, inkább legyen nyomorult, mint az Ellis Islandon rettegő lesóványodott emberek, inkább dolgozzak egy szar építkezésen, mint az idemenekült latin-amerikaiak, inkább legyenek fekete, akit megvet a fehér elit, csak ezt a poklot ne, az üresség poklát ne.

Csillog a Time Square. Fényreklámok húszemeletnyi méretben, ott állok, előttem a Hard Rock Café, bemegyek, menekülök a vizuális impulzusok elől, hogy relikviákat nézsek végig a HRC falán. Hát itt nem Radics Béla gitárja van kiállítva, Jimmy Page és a Beatles és Lou Reed gitárja, egy hangszer a Nirvánából, Ringo dobfelszerelése, John Lennon és Jim Morrison kézírata. A pulthoz toladok, sört kérek, leülök. Nézem a hangos rockzenében fogyasztó embereket. Olyan vagyok, mint ők, egyformává tesz minket a hangerő, s hogy azonos kulturális toposzok között nőttünk föl. Ismerem a tévékben vonító énekeseket. A felvilágosodás korának utolsó akkordja volt az ellenkultúra, a hatvannyolc, és a rokendrol. Az utolsó nagy közös élmény, amihez mindenkivel viszonyult valahogy. Ez zárta azt a pozitív akaratot, hogy lehet egy jobb világot építeni. S mikor elbuktak a virág gyermekei és a baloldali forradalmárok, megjelent az érzéketlen, cinikus társadalom, aminek nem célja a jobbítás, csak az árumennyiség és az extraprofit növelése. Ne kérdezd, a nyolcvanas

években mit csinált Jerry Rubin, akit leültettek annakidején, mert 68-ban disznót jelöltek Amerika elnökévé, aki a háborúellenes tiltakozások szervezője, a yippie-mozgalom egyik vezére volt, ne kérdezd, mit csinálnak a legendás hősök, mert elsírod magad a szegénytől. Mindig utáltam, ha valaki ilyen helyen ír. Papírt vettem elő és írtam majdnem pontosan, aligjavításokkal egy verset. Apró sorokban valami olyasmiről, hogy nemakarni semmit. Én, aki a cselekvés és az akarat híve vagyok, most megrettentem az emberi akarat fonákjától, az akarnokságtól, a világot mindenáron megszerezni akaró, a halandósága elől elbujdokló embertől.

Merre van a szabadság?

Este Broadway-show. A Broadway-t a kansasi parasztok működtetik, akik életükben legalább egyszer eljönnek New Yorkba, és akkor nem hagyhatják ki a Broadway mákonyát. A színház olyan, hogy szinte az utcáról a színházterembe lépek, klasszikus régi épület, csillogó stukkók mindenütt, már az eredeti építők úgy tervezték, hogy a lehető legkisebb helyen a lehető legtöbb nézőt tudják leültetni, már ott és akkor működött a haszonelvőség, hisz a Broadway-show nem művészet, hanem üzlet, befektetés. Magántökeből készülnek a produkciók a nyereség reményében. Az ölembe lóg egy természetes amerikai, mert ők még véletlenül sem úgy néznek ki, mint a hollywoodi filmekben a sztárok, csak a dzsankfűd és az édes lötytyök jutottak el hozzájuk, a modellek anorexiás üzenete nem. Túlsúlyosak, eldeformálódtak. A darab megy, a közönség elkáprázva menetel a színészekkel, akik hatalmas gesztusokkal játszanak, a leghátó sorban is tökéletesen látszódik minden grimasz. Ezt a játéktípust Európában már a legvidékibb színházakban sem mernék feltenni a színpadra. A főhős erotikus célzásokat tesz, a közönség hahotázik, eljutunk a testnedveket és testszagokat felsoroló humorig: kaka, pisa, fűgás, bőfűgés, a közönség hahotázik, majd a főhőst elnászpángolják, a közönség felszisszen minden ütésnél. Hirtelen elkap engem is a közönség szelleme, végre én is olyan lehetek, mint legutóbb gyerekkoromban voltam, mikor bábszínházba vittek a szüleim, majdnem bekiabálok, hogy vigyázz te főhős, mert ott ólálkodik a gonosz, aztán nevetek a hülye vicceken, nem lehet elhinni, hogy még létezik ilyen színház, létezik ilyen beleélő közönség, aki nem látta, nem hiszi.

Előadás után nézem a villódzó fényeket a Time Square-en, a pokol kapuja, gondolom megint, s hogy merre van a szabadság, amiről annyit gondolkodtam, amikor gyerek voltam, a szabadság a naivitás, a naiv hit a körülöttem lévő játékszabályokban, a szabadság a pénz, amit egy mai üzletlen

megteremtettem. Egy régi hippi-pár megy el mellettem, megmaradtak annak, akik voltak 68-ban. Lerobbant maradványai egy mesés kornak, amikor a new-yorki egyetemisták buszokat béreltek, hogy a Fehér Ház előtt tüntessenek a vietnami háború ellen. Az utolsó kegyelmi pillanat volt, amikor még megbízható morális paradigmák irányították a gondolkodást, amikor még látszott némi remény: lehet egy alternatív világot felépíteni. A valahai hősök aztán megunták a marihuánát, és visszamentek a papák cégébe, hogy elfoglalják az igazgatói állásokat, amiket épp számukra tartottak fenn. Már nem hittek a flower-powerben, csak a pénzben. S a pénz hatásosabb, mint az eszmék. Ők a pénzüikkel hozzájárulnak a társadalmi jóhoz. Itt nem az állam, a magántőke támogatja a kutatásokat és a kulturális projekteket. A hatalmas vagyonokból bőségesen jut a köznek is. A nagy egyetemek gazdag vállalkozások is egyben, hisz az innét kikérült sikeremberek nem győzik támogatni a karrierjüket megalapozó intézményt. A Columbia folyamatosan terjeszkedik, újabb és újabb háztömbök, s megengedheti magának, hogy ösztöndíjjal az alsóbb rétegekből is beemeljen tehetségeseket. A kampuszokat, az aulákat pénzmágnások vásárolják meg, róluk lesz elnevezve egy jelentős summa fejében. Azt hiszik, így túlélnek az életet, azt hiszik, meg lehet vásárolni az örökéletet. Miért is hinnének mást, az egész életük arról szólt, hogy a világ megvásárolható. Ez Amerika szelleme. A Metropolitan múzeum gigantikus anyagának jelentős része magánemberek adománya. A termék magánzemélyekről vannak elnevezve, a nagy adományozókról, mintha az alkotókkal kerülőnének egyszerre, de valójában senki nem jegyzi meg a nevüket, csak a gyerekeik, meg az unokáik. Az amerikai mecenatúra mintaszerűen működik, minden közösségi térben megjelenik az egyéni felelősségvállalás. A parkok padjai és fái magán-erőből lettek rendbe hozva, az ingyenes koncertek mögött magánemberek állnak, ahogyan a nagy kutatási projektek mögött is. És ennek te is haszonélvezője lehetsz. Ingyen meghallgathatsz a New York-i filharmonikusokat egy bronxi parkban, s ha akarod, egy dollárért (ha van pofád hozzá, akár egy centért is) megnézheted a Metet, hisz nincs kötelező tarifa. Ha akarod „happy hour” idején minden múzeumot megnézhetsz jószerével ingyen, bemehetsz a Frickbe, a valahai vasbáró villájába, amit megkapott a város, a minőségi festménygyűjteménnyel együtt, vagy a Morgan könyvtárba, aminek épülete és félelmetes mennyiségű ősnymtatványa Morgan úr ajándéka. Vándorolsz múzeumról múzeumra, nézed, mi kincset hozott össze ez a dúsgazdag társadalom, bármi itt lehet, ami megvásárolható, kolostor-kerengők Olaszországból, egy kisebb templom Egyiptomból, egy középkori palota udvara és lodzsái, nem is beszélve a tucatnyi Monet-ről, Cézanne-ről, Van Goghról, teremnyi Degas-ról, Rembrandtról. Amerika úgy gondolta: átköltözteti a neki szükséges európai tradíciót az óceánon túlra, nevettem, mert eszembe jutott, hogy én köveket hozok az Adriáról, hátha sikerül, lassú munkával végre újra megszerezni a tengert.

Gyalog megyek lefelé a Broadway-n, este van, de csak a nap fejezte be a munkát, hogy a föld túlsó felén keressen magának feladatot, az üzleti negyed irodáiban még égnek a lámpák. A pénzbiznisz huszonnégyórás munka. Nincs megállás, nem maradhat észrevétlen egy változás a tokiói vagy pekingi vagy épp a londoni tőzsdén. Megyek be a pazarul festett aulán keresztül a lakhelyemre. Fiatal amerikaiak mennek épp még éjszakai partikra. Én föl a 32-re, kóddal működik a lift, nehogy érdemtelenek lopakodhassanak az emeletekre. Beülök az ablakba, nézem a hajókat, a fényeket, e-mail írok egy gyerekkori barátomnak, aki harminc év után felvette velem a kapcsolatot. Ötvenévesen arra jött rá, hogy a gyerekkori együtt töltött éveink inkább meghatározták, hogy milyenek lettünk, mint az a harminc év, amíg nem találkoztunk. Írok neki, hogy épp a világ tetején gubbasztok, ott, ahová annakidején ő is szeretett volna menni, a képzelet szabad városában. Úgy tűnik, az isten tényleg a tenyerén hordoz. *One small step for a man, one giant leap for the monkey.* Az ablakból látom a szabadságszobrot.

Míg a tengert bambulom, megjön a válasz, hogy a szabadságszobor le van szarva. A levélből árad az indulat, az irigység, a világ sikeres fele iránti gyűlölet, amit elfelejtettem, amíg New York utcáin kóboroltam. Erre megyek vissza, erre és ebbe, gondoltam, hogy majd újra elmeneküljek a képzelet tájaira, az ott csillogó New Yorkba, vagy a valódiba, ahol bár nem olyan minden, mint hittem a holdraszállás pillanatában, az ágyon fekvé, lélegzetvisszafojtva, de ebben a nemolyanságában is, szégyellem bevallani, különb, mint az otthonom.

Free entry

Londoni múzeumokról

Free entry – hirdeti épülete homlokzatán óriási betűkkel, a Temze túlsópartjáról is láthatóan a Tate Modern. A többségében a Szent Pál székesegyháznál nyitott gyaloghídon érkező látogatók számára ez az első számú üzenet, csak utána következik a feliratban az éppen tíz éve megnyitott múzeum neve; a kiállításokra utaló hívószó már nincs is. Mintha a Magyar Nemzeti Galéria egyébként is sokat ostromozott kiállítási molinói a dunai oldalon az esedékes tárlat címe helyett csupán annyit hirdetenének Pest felé az eddig megszokottnál jóval nagyobb betűkkel: Ingyenes. Míg idehaza bizonyára újabb szópárbajra kerülne sor az ilyes kommunikációt elutasító, illetve az azt, ha nem is kedvelő, de elfogadó szakemberek között, a brit modellben ez a megoldás nemcsak megszokott, hanem terjed is. Nemhogy a Tate Modernnek otthont adó egykori erőmű homlokzatán (tehát a reklám világtól nem idegen ipari felületen), de a National Gallery lépcső- és oszlopsoros (a klasszikus mintákat egyébként meglehetősen jellegtelenül adaptáló) bejáratánál is a teljes épületmagasságig futó, harsány színű Free entry molinót lobogtat a szél; a kiállítási információ szinte el is vész.

Folytatni lehetne a sort: a munkáspárti kormány ezredfordulós döntése a közgyűjtemények állandó kiállításának ingyenes látogathatóságáról mára a brit intézmények mindent megelőző mondanivalója lett közönségük számára. Míg az európai uniós csatlakozást követően néhány évig Magyarország is átvette ezt a gyakorlatot, ám anyagi okokból és nem alaptalan szakmai kritika nyomán visszavonta azt, a londoni múzeumi gondolkodásba olyannyira beépült, hogy a Tate Modern immáron nem is használja az „állandó kiállítás” elnevezést, hanem „free display” nyilakkal jelzi az épületen belül is az utat a hagyományos fogalmak szerint törzsgyűjteménynek tekinthető termekhez.

Az „állandó” melléknév és a „gyűjtemény” kategória kiszorulásának másik oka, hogy a mai múzeumi útvonaltervezők szerint túl nehézkesek. Kevésbé élményszerűek, valamiféle hosszú távú, stabil tudásra, kánonra, a látogatóval szembeni műveltségi elvárásra, benyomások helyett tudományos elrendezettségre emlékeztetnek. S ez az élménymenedzsment szempontjából túlzó, riasztó elvárás a közönséggel szemben. Bár banális szóhasználati kukacoskodásból indultunk ki, máris két értelemben arra jutottunk, hogy ez a múzeumi felfogás minél szélesebbre igyekszik tárni a kapukat. Anyagilag a belépődíj eltörlésével csak az időszaki kiállításokat sorolja a pénzért megvásárolandó kulturális piaci javak körébe, illetve tartalmilag a kötetlen szervezésű, tematikus bemutatók (display) a széles rétegeknek is jobban befogadható

verziót ígérnek a kronológia és taxonómia elit csengésű és/vagy oktatási célzatú, kevésbé populáris gyakorlata helyett.

E bírálható népszerűséget józan szakmai döntésekkel elegyítik. A **Tate Modern** a megnyitása óta a modern és a kortárs művészet együttes kezelésének zászlóshajója nemzetközi szinten is. A mesterséges és unalmas időrend helyett életszerűbb, a muzeológus számára is izgalmasabb a huszadik század elejéről és végéről vegyesen válogatni műveket. Ám mindezt nem viszik túlzásba: ki lehet egy laza történeti előrehaladás, a *baladás* sugallt linearitása, fegyelme, teleológija nélkül. Művészeti problémákat látunk, amelyre különböző évtizedek eltérő, de rokonítható válaszokat kínáltak. Már csak azért sem vádolható a Tate a kronológia, a *művészettörténet* teljes sutba dobásával, mivel az állandó kiállítás négy tematikus blokkra van osztva, s bármennyire is kötetlen ezekben az időrend, a látogató mégiscsak négy különböző szál mentén érzékelheti modern és kortárs művészet „megszüntette megőrző” jellegét, egységben felfedezhető változását például az anyaghasználat bővülése vagy a művészetfogalom határainak kitolása terén.

Monografikus egységek (egy-egy művésznek, például Joseph Beuysnak és Gerhard Richternek szentelt termek), páros szembeállítások (Kazimir Malevics – Richard Serra, Umberto Boccioni – Roy Lichtenstein) és stílusjelenségek (expresszionizmus, bécsi akcionizmus) mellett szabad asszociációs és egyéb rendezési elvek is tetten érhetőek. Az állandó kiállítás mintegy negyven termében talán tízféle rendezési mintát is azonosíthatunk. Akinek sok ez, eklektikuságra panaszkodhat, de érdemes mérlegelnie, hogy a sokszínűség enyhíti a gyűjteményi prezentáció monoton jellegét, valamelyik teremben minden látogatónak ígér tetszést, sikerélményt, hűen tükrözi a szakma megosztottságát, a jelenkori művészettudományban elfogadott vélemény-pluralitást, továbbá elősegíti a folyamatos újrendezést is. A tematikus blokkokon belül könnyen cserélhető egy-egy tétel vagy egész terem, amint néhány évente az egész téma szerinti felosztás is módosul. Így lehet a gyűjtemény minél több arcát bemutatni, s azzal hívni a látogatót vizsgálatára, hogy az állandó kiállítást is időszaki rotációban követheti. Mivel a gyűjtemény a Tate négy (két londoni és két vidéki) helyszíne között mozog, s bizonyos egységei más intézményekkel együtt állnak közös fejlesztés alatt (például a Tate adott művészettől más múzeummal egyeztetve, ki egészítő jelleggel vásárol munkákat, hogy együtt fedjék le az életművet), a törzssanyag és ennek „állandó” kiállítása egészséges váltakozásban él.

Ez a laza, de nem önkényes, „strukturáltan asszociatív” rendezés ideális a nemzeti művészet felértékeléséhez is. Bár a Tate Modern hangsúlyozottan egyetemes szemléletű (a Tate Britain a brit művészet tárháza a 15. századtól napjainkig, míg a National Gallery a nyugat-európai festészet képtára a 13–19. századig), a Herzog és de Meuron svájci építészpáros által áttervezett hőerőmű harmadik és ötödik szintjén szisztematikusan sulykolják, hogy a modern és kortárs művészeti rangsorban az elfogadottnál több brit alkotónak dukál elismerés. Háromfajta példával élve: Francis Bacon kiemelt helye vitán felül áll; Bridget Riley külföldön is különtermet érdemelhet, de már inkább csak az absztrakt minimalista festészet szakgyűjteményében, míg Victor Pasmore bizonyosan csak hazájában számíthat one-man bemutatóra állandó kiállításon belül. Hangsúlyos a nem brit születésű, de Angliában letelepedett művészek jelenléte is (Eduardo Paolozzi, Mona Hatoum).

A kiállítás nemzetközi, de nyilvánvalóan angol, pontosabban angliai szemüvegen át: a még elfogadható maximális mértékig emeli ki a nemzetnek tekintett művészetet. Aligha lehet ezt hibának vélni; a nemzeti lobbizás egyrészt érthető (és minden más országban ugyanígy tetten érhető, reális esetben nem borítva fel a hiteles nemzetközi árnyokat), másrészt egy kis helyi ízt ad az amúgy meglehetősen uniformizált múzeumi kánonnak. Fájóbb földrajzi elfogultság, hogy Nyugat-Európáé és Észak-Amerikáé a fókusz, Kelet-Európa vagy a többi kontinens szinte teljesen hiányzik mind a modern, mind a kortárs szegmensben.

Egy harmadik szintet töltenek meg a fizetős időszakos kiállítások; a többi emeleten kiszolgáló funkciókat helyeztek el a baráti körtől a kávézóig. A hatalmas egykori turbinacsarnok a földszinten időről időre installációknak nyújt teret, általában azonban csak a látványt, a nagyvonalú térélményt szolgálja. Nem csoda, hogy a Tate Modern már évek óta terjeszkedésre gyűjt, összességében a héthől három és fél szinten a hatalmas épületben elég kicsi a kiállítási felület. Az intézmény egésze mégis sikeres. A megnyitás évében tapasztalt látogatófolyam nem bizonyult átmenetinek, még ha a vonzerő része az ingyenesség, a hőerőmű épületének rejtélyes robusztussága égbetörő keményével, a Temze déli partjának revitalizációja, vagy a sétára hívó gyaloghíd is.

Miközben pozitívum a látogatásra ösztönző motivációk sokfélesége, a nagy szabadságnak feltűnő egy árnyoldala. Sokan vannak a múzeumban, csak nem tudni, miért. Talán maguk a látogatók sem tudják, miért jönnek. Divat múzeumba járni, Londonban is a turisztikai ösvény kötelező

ÉBLI Gábor

[Az antropológizált múzeum](#)
Typotex, 2005

[Magyar műgyűjtemények 1945-2005](#)
Enciklopédia, 2006

[Műgyűjtés, múzeum, mecenatúra](#)
Corvina, 2008

[Hogyan alapítsunk múzeumot?](#)
Vincze, 2011

„A Guggenheim Bilbao: egy amerikai múzeum Európában”
Magyar Lettre Internationale, 41

„Európa alulnézetből. Fehér civilizációk a déli féltéken”
Magyar Lettre Internationale, 53

„A köz és a magán. Múzeumok és privát intézmények és kortárs művészet nemzetközi kanonizálásában”
Magyar Lettre Internationale, 77

„Világkiállításra készülnek Klasszikus örökség és kortárs művészet Milánóban”
Magyar Lettre Internationale, 78

állomása a Tate Modern, de inkább mint helyszín, mint keret, s kevésbé a (művészeti) tartalom miatt. Szinte bármilyen időpontban sokan tartózkodnak a múzeum épületében, de ha a múzeumot nem a négy falával definiáljuk, hanem szellemi tartalomként, potenciálisan megélhető intellektuális, esztétikai tapasztalásként, akkor abban már gyérebb és kuszább a részvétel. A Temze-hídról besétál a vendég, gyalogol tovább a hőerőmű emeletein, akár egy-egy kiállítási térbe is benéz, s közben összefolyik a városnézés mindennapisága azzal a (lehetséges / idealizált) művészeti élménnyel, amely éppen ebből kizökkentene, amely a világ másképp szemlélésére, más megélésére tanítana.

Túl kommersz a múzeumi látogatás. Részenben pontosan azért, mert már pénzbe sem kerül. A kommersznek nem a piaci, kereskedelmi értelméről van itt szó, hanem a laposságáról, az el nem különüléséről. Demokratikus ez a múzeumi felvétel, hogyan azt az angolszász (főleg az amerikai) praxisban már évtizedek óta növekvő mértékben szemügyre lehet venni, ám a nagy nyitással a múzeumi élményt is lecsupaszítja. A nagy létszám, a hosszú nyitvatartási idő, az öltözködési kódok rugalmassága az ásványvíztől a kabáttal összefogott hátizsákig, a minél több szinten megnyitott kis kávézók, az ingyenesség adta találkozóhely-jelleg és a többi, önmagában jogos kényelmi tényező azt jelenti, hogy ritka az esély a művek intim befogadására. A befogadó egy állandó áramlásban találja magát, ahol emberek keresik egymást, pelenkázni sietnek, a süti utolsó darabkáját majszolják vagy titokban fényképeznek. Fedett köztér, zárt utcai piacza lett a múzeum, s ez nem kedvez a műveknek.

Múzeumba jövünk – a múzeum mint felkapott élményközpont, s kevésbé a kiállítások kedvéért. Nem szabad e folyamatnak nosztalgizálni, a kultúra hanyatlását vizionáló felhangot adni, hiszen a múzeumi funkciók eltolódása a társadalmi nyitás számos pozitívumával jár, de érdemes a mérleg mindkét serpenyőjét figyelembe venni. A jelenség nem kötődik sem az új fejlesztésekhez, sem a kortárs művészet szabad, rakoncátlan világához: a Tate Modernről gyökeresen eltérő gyűjteménnyel, helyszínnel és (egykori) identitással bíró National Gallery hasonló irányba változik. Jól jelezte ezt már negyedszázaddal ezelőtt a két nagy bővítése. Az északi (hátsó) frontján 1975-ben átadott termék túlnyomó része még kiállítási térnek szolgált, míg a szponzorral elnevezett Sainsbury Wing 1991-ben már úgy nyílt meg, hogy öt szintjéből nem egészen másfél sorolható be kiállítóternek.

A Sainsbury Wing a kilencvenes évek múzeumbővítési etalonjának számított. Furfangos híd köti össze a főépülettel; az új szárny letisztult modern arculata tiszteletteljesen viszonyul a National Gallery (érzésem szerint építészettörténetileg amúgy éppen csak minimális relevanciát felmutató) blokkjához. Az új szárnyban az egyetlen állandó kiállítási szint, a reneszánsz anyag belsőépítészete visszafogottan funkcionális, alig néhány áloszlopot és boltív-idézetet rejt. A Wing fő érdeme, hogy a kiszolgáló funkciók révén tehermentesítette a főbejáratot és a főépületet. Az 1985-ben kiírt pályázatra visszanézve egyértelmű, hogy a bővítés fő célja a Trafalgar Square turistaáradatának kezelése volt, s kizárólag az egy-egy állandó, illetve időszakos

kiállítási új szint legitimálja, hogy ezt a szárnyat is múzeumnak, s ne városi látogatóközpontnak nevezzük. Ma a National Gallery termeiben is gyakran a Tate-hez hasonló, tömeges, sodródó bábész-kodásnak lehetünk tanúi. Holott a kiállítás más szemléletű. A National Gallery sűrűn egymásba kapaszkodó termei szigorúan követik a festészeti iskolák rendjét, a terület túlnyomó többsége az állandó kiállításé, amely szó szerint állandó is.

A National Gallery számos vonásában egy jó értelemben véve konzervatív rendezésű Régi Képtár mindmáig. A Sainsbury Wing pragmatikussága tette lehetővé azt a kompromisszumot, hogy egy vállaltan infrastruktúra-jellegű új szárny mellett a főépület valamit megőrizzen a hagyományos, csön-des múzeumi modellből. A mai látogatói viselkedésformák tükrében kudarcnak is lehet minősíteni ezt a naiv programot, hiszen – különösen az ingyenesség óta – még a zárás előtti utolsó negyedében is csörtetünk befelé, hogy gyorsan megnézzük az útikönyv és a múzeumi vezető által készségesen kínált tíz legfontosabb képet, illetve kezdetünk. Aki számára ebben a közegben végleg elvész a múzeumi aura, az elhibázottnak vélheti mind a bővítést, mind az ingyenességet vagy a múzeumi normák egyéb lazulását, s érvelhet úgy, hogy érzük be kisebb látogatószámokkal, minőségi látogatással, s ne tegyük ezt az intézményt mindenki otthonává, különösen ne támogassuk a turistákat díjmentes kultúrával és folyóvízzel. Ezzel szemben, aki azonosul a múzeumok szolgáltatói rugalmasságával, örülhet a National Gallery viszonylagos sikerének, hogy a többi londoni nagy közgyűjteményhez képest belső, elzártabb termeiben még úgy-ahogy lehetővé teszi a figyelmet.

Ha összehasonlítással a British Museumot vesszük, a belső udvar látványos lefedése ugyan tényleg megoldotta, hogy a látogató a Parthenon-fríz és az egyiptomi múmiák között félúton pihenjen, egyen-igyon, vásároljon, de végképp egyetlen élményfolyammá sűrítette a múzeumot. A vendég kontinenseket és évezredekét ugrik egy-egy rész között, be-benéz a különböző civilizációk blokkjába, vajon ott mit kell feltétlenül látnia, követve és kerülve a mellé elsiető többi látogatót, kezükben a múzeumi alaprajzzal, fülükön audioguidet. Ha valamelyik folyosón sok embert lát, azért kell odamenni, mert bizonyára valami kihagyhatatlan rejtőzik ott; ha másutt kevesen vannak, akkor azért menjünk oda, hogy végre ne a tömeg, hanem a régészeti leleteket lássuk. Az eredmény egy állandó barangolás, a kiállítási egységek közötti cikázás, alig belekapva valamely témába, s máris egy másik felé húzva. Mint a tévécsatornák vagy a weboldalak közötti váltogatás.

A British Museum mint univerzális gyűjtemény mindig is küzdött az óriási és heterogén kollekciónak egy-egy látogatáson befogadhatatlan jellegével, nem fair csak úgy összevetni a National Gallery kompakt, egységes gyűjteményével. Mindezt szem előtt tartva kiugrik az eltérés: a National Gallery igyekezett – egy új szárnyba kiszerveve az elkerülhetetlen új funkciókat – megőrizni korábbi magját, még ha a befogadó lelassítása, kiszakítása a város lüktetéséből csak felemásan sikerült is. A British Museum, épületének egy kizárólagos adottságát, a központi udvart technikai

szempontból jól kihasználva, szó szerint városi fórumot kreált önmagából, önnön kellős közepéből, kedvezve ezzel egy hullámzó, váltva ott tartózkodó, ott minél hosszabb időt eltöltő (és minél több pénzt elköltő) látogatásnak. Ezt sem szükséges normatívan értékelni (akár támadva kritizálni, akár lelkesen ünnepelni), de tanulságos látni, hogy tisztán a látogatók orientálása, az élményzónából történő kiragadása, a valamely civilizáció iránti mélyebb figyelem, a felszínes kipipálás helyett egy empatikusabb érdeklődés előcsalogatása szempontjából – éppen ellenkező módon – az lett volna előnyös, ha a múzeum vizuális massa helyett tagoltabb, fegyelmezettebb lesz.

Ám az aligha növelte volna a látogatottságot, építészeti sem kínálta volna az albumokban látványosan reprodukálható üvegteret, s alighanem a finanszírozók előtt is nehezebben lett volna védhető. Nincs értelme önmagukban interpretálni a múzeumok építészeti, kiállításrendezési, egyéb újításait: az a kérdés, az adott múzeum (annak fenntartói és vezetősége) milyen célt tűz maga elé; ehhez már csak eszközül választ ilyen vagy olyan megvalósításokat. Ezért még annak is, aki nem ért egyet valamely kihámozható céllal, érdemes tudomásul vennie, hogy ha az uralkodó társadalmi-politikai diskurzus, ahol a múzeumi irányváltások eldőlnék, azt az adott célt hagyta jóvá, akkor ahhoz már a megfelelő eszközt kell választani, s így ezt vagy azt az eszközt önmagában fölösleges bírálni.

Jól szemlélteti ezt a **Victoria és Albert Múzeum**, amely a nagy londoni intézmények egyikeként összehasonlítást is kínál az eddigiekhez. Bár e mondatban látszólag magától értetődően használtam a „nagy” melléknevet, valójában e szócska maga a tét. Az iparművészeti múzeumok hosszú ideje keresik a 19. századi megalapításuk, definíciójuk mai, modern, részben kortárs újraértelmezését. Nem természetes, hogy egy akár gyűjteményét, épületét tekintve „nagy” (big) iparművészeti múzeum ma is valóban nagy (jelentős, great) legyen, s az adott városban vagy országban a vezető múzeumok közé tartozzon. Berlinben aligha sorolható a Kunstgewerbemuseum a széles közönség számára is mértékadó közgyűjtemények közé; Bécsben a MAK kényszerű menekülésként a kortárs művészet kockázatos útját próbálgatja; Budapesten egy évtizedek óta szerep-zavarral küszködő múzeum reformkísérleteit láthatjuk, miközben igen nagyra nyílt az olló az Iparművészeti és például a Szépművészeti Múzeum között.

A Victoria és Albert Múzeum a három európai párhuzam közül egyik utat sem szeretné járni, tudatosan használja szlogenjében a „one of the *greatest*” besorolást önmagára nézve. Anyagát tekintve nincs is efelől kétség, ám gyűjteményben a három másik európai példa is erős; közülük komoly látogatottságot, vezető kulturális közéleti pozíciót mégis csak az egykor a világ első ilyen intézményeként létrehozott V&A tudhat magáénak. Az ingyenesség ugyan jól megragadható különbség, de a berlini intézmény is kvázi ingyenesnek fogható fel a fő célcsoport, a turisták szempontjából, hiszen tagja a szerény áron megváltható háromnapos városi múzeumbérletnek.

Hathatós támogatást jelenthet a V&A számára elhelyezkedése: Kensingtonban az egykori világkiállításra nevével máig emlékeztető Exhibition

Road mentén két további (a természettudományi és a műszaki) óriásmúzeum fekszik. Nemcsak a három múzeumért, hanem a közelben lévő további kulturális intézményekért is érdemes idejönni, a negyed nemrég vágott bele közös identitás kialakításába, mini művészeti térképtől az egyeztetett programokig. Önmagában viszont ez sem lehet elég, hiszen a berlini testvérintézmény egy ugyanilyen tömörülés, a (volt nyugati városrészen létrehozott) Kulturforum közepén terül el, s oda mégis kevésbé áramlanak a látogatók.

A V&A kiállítási szerkezete sem olyan innovatív, hogy az egymagában sikert ígérne. A múzeum döntő hányada az állandó kiállításnak ad otthont (a kifejezést természetesen itt sem használják). Mint igazi 19. századi múzeumépület, amelynek nem is volt egyetlen, jól meghatározható későbbi bővítése vagy rekonstrukciós hulláma, nincs külön időszaki kiállítótere, hanem a több szárny számos emeletére elszórt teremsorok közül alakítják át rendre valamelyiket az aktuális tárlatoknak. Az állandó gyűjtemény három rendezési szempontot követ: találunk civilizációs-földrajzi egységeket, kronológiai tagolást, illetve az iparművészeti múzeumokra jellemző anyag és technika szerinti csoportosítást. Miért jönnek ide folyamatosan a látogatók három bejáraton át? A belső udvar sincs lefedve, hiányzik egy nagyvonalú kávézó és étterem, s a főbejárat után – egy kulturális intézményben kissé blaszfémikus módon – a gazdagon díszített egykori aulában elhelyezett múzeumi boltba jutunk. Vagy ma már kifejezetten előny, hogy a főbejáratról nézve szó szerint lehetetlen úgy megközelíteni, majd elhagyni bármelyik kiállítási részt, hogy oda és vissza is át ne sétáljunk a shopon?

Talán nincs világosan kiragadható magyarázat, hanem a tényezők együtt járulnak hozzá a látogatottság sok kompromisszum árán megvalósuló, de egy iparművészeti múzeum esetében manapság komoly sikerként elkönnyvelendő fenntartásához. Még csak az sem mondható, hogy a szomszédos Natural History Museum és Science Museum törzsközönsége, a gyerekek automatikusan átjönnek ide is. Szintén nem szolgál a V&A javára, hogy a kortárs témák leváltak róla, és a mai rokon területet lefedő Design Museum a város másik végében fekszik: a bécsi MAK jelenkori orientációja nem követhető a V&A számára, illetve a klasszikus és a kortárs intézmény látogatása sem köthető össze (amire Frankfurt kínál példát a Majna partján elhelyezett közpítmúzeumi hálóval az iparművészettől a kortárs művészeti és építészetig).

Úgy tűnik, a V&A bármely tényezője csak árnyaltan, az előnyök viszonylagosságát mérlegelve értelmezhető, s csak összességükkel, vagy annál is szélesebben, az általános londoni múzeumi expanzióval magyarázható az iparművészeti múzeumok nemzetközi trendjéhez képest meglepően magabiztos szereplése. *Magabiztos*: ez a hozzáállás jócskán része ennek. Nem véletlen a „one of the greatest” önbesorolás. Nem egy válságban lévő intézményként mutatkozik be a látogatóknak, s ettől már tényleg nem is az? Kommunikáció ma minden? Tagadhatatlan, hogy önmagában az állandó kiállítás szekciói meglehetősen avítottak: gazdag az anyag, de a prezentációja fölött eljárt az idő. Ám a jelek szerint a múzeum egésze más imázst

képes közvetíteni. S mivel – ha hipotézisem az eddigi példák alapján nem volt elvetendő – ma egy múzeumban egyre kevésbé a kiállítási tételek, inkább az intézmény egészének kisugárzása, önmagának tulajdonított értéke, a hagyományos múzeumi aura helyett elővarázsolt új, „deszakralizált aura”, kulturális játszótér világljáró-élményfogyasztó hangulata a meghatározó, akkor a V&A is éppen ezért állja a népszerűségi versenyt.

A vezető londoni közgyűjtemények mégoly különböző eseteit e tanulmány szűk problémafelvetése mentén vizsgálva is feltűnhet, milyen központi kérdés az állandó kiállításé, amelynek nevét – minő álszentség – kitörölték e múzeumok. A legfontosabb állítás, hogy kivétel nélkül mindegyik említett intézmény domináns szellemi teljesítménye, az alapterületéből is a legnagyobb hányadot elfoglaló rész az állandó kiállításé. Ám ez a fogalom sokféle megvalósulást takar, akár ugyanazon házon belül is. A Science Museum érhetően az interaktivitás felé mozdul el, a British Museum fő gondja az egyensúly a kulturális nagyhatalmi büszkeség és a restitúciós igények, az elvárt politikai korrektség között. A National Gallery kontemplatív és didaktikus igyekszik maradni, míg a nemzetközi húzónevektől megfosztott és társintézmények nélkül a Pimlico városnegyedben árválkodó Tate Britain a Turner-kultusztól a templomfőhajóra emlékeztető Joseph Duveen Csarnokban a kortárs sznobizmusra, divatkövetésre építve elhelyezett jelenkori festményekig minden eszékört bevet a Tate Modern-nel folytatott reménytelen versenyfutásban. A Tate Modern eközben úgy tematikus, hogy időrendi is, úgy pluralista, hogy mégis a nagy nevek köré szervezi a fő termeit, és úgy kortárs, hogy a modern ikonok révén azért mindenkinek befogadható maradjon.

Kritikát gyakorolni könnyű lenne bármelyik fölött; próbáljuk inkább értékelni, hogy ez a múzeumi közösség még egy ilyen gyors áttekintésben észrevehetően milyen módszertani ötletességgel igyekszik különböző tartalmakkal megtölteni ma az állandó kiállítás régi műfaját. Ez annál imponálóbb, mivel könnyű lenne érvert előhúzni inkább az időszaki kiállítások favorizálására, területük és költségvetésük növelésére. A mai szétszórt figyelem, a média elvárásai, vagy különösen a modern és kortárs művészetben a biennálék, nemzetközi vásárok gyorsan változó közege lépéstartásra ösztönöz. A modern és kortárs szegmens egy mérvadó intézménytípusa, a Kunsthalle (Múcsarnok) hiányzik is Londonban; a Tate Modern könnyen hivatkozhatna erre, ha az időszaki tárlatokra szeretne nagyobb súlyt fektetni. Önálló kortárs múzeum sincs Londonban: mint látni fogjuk, a nemzetközi múzeumi világban oly gyakran hangoztatott kettős elmozdulás az időszaki kiállítások, illetve általában, a gyűjteményezésben és állandó kiállításokon is, a kortárs művészet felé e brit megközelítésben nem a szigorúan vett múzeumi hálózatban, hanem a tágabb intézményrendszerben csapódik le.

Kiállítási politikájukban (állandó vagy időszakos) és gyűjteményi fókuszukban (történeti vagy mai) a londoni múzeumok viszonylag hagyományörzők. Ez a látszólag semmitmondó kis állítás máris sugall egy következtetést: a közönségbarátságért, turisztikai szolgáltatói jellegért gyakran

kárhoztatott angolszász múzeumi modell e tekintetben konzervatívnak sorolható be; indokolatlan sommás, nagyívben lekezelő ítéleteket hozni róla. Érdemes honorálni a brit muzeológusok azon leleményét is, hogy bár az „állandó”, a „gyűjtemény” és hasonló kifejezések ma kiesnek a kommunikációs rostán, a riasztóan közönséges „free display” címke alatt valójában évszázados múzeumi feladatot, a törzsgyűjtemény bemutatását, fontosságának bizonyítását és ezzel áttételesen a fejlesztését látják el. Hívhatjuk ezt anti-nominalista, józan belátásnak: mindegy minek nevezzük, ha csak másként kell kiírni és módszertanilag kreatívabban kell prezentálni, de egyébként megmenthető az állandó kiállítás műfaja, akkor ezen a kis áldozaton nem szabad fennakadni.

Vegyük észre a kormányzati szándékot is: az állandó kiállítás úgy ingyenes, hogy ezért az intézmények támogatást kapnak; vagyis egy (látszólag) populista intézkedéssel, a tömeges kapunyitással a kulturális politika a múzeumi szakembereket arra ösztönzi, hogy az intézményükre jellemző formában újítsák meg és folyamatosan hozzák új formába az állandó kiállítást. Semmi sincs ingyen: az ingyenesség és a közönségbarát felfogás ára a tömeg, a mindennapi viselkedési minták terjedése, a művészettemplom profanizálódása. De vélhetjük ezt egy olyan érme másik oldalának, amelynek aranyfedezete a múzeum két hagyományos küldetésének megerősítése: a múlt, a *történelem* szemlélete lehetőleg önmagában, nem a jelen szemüvegén át, a mátló inkább bizonyos távolságot tartva; egyszersmind a *gyűjtemény* folyamatos feldolgozását és valamilyen szempontú bemutatását előtérbe helyezve, tehát nem feloldódva a kiállítási intézmények munkájában.

Meglepő lehet e kettős következtetés, hiszen két olyan értékhez jutottunk, amelyet bizonyosan a hazai szakma többsége is, holott kiindulópontunk a mai magyar muzeológiában kevésbé becsült (ismert) angolszász gyakorlat, s azon belül is az alcímben tudatos banalitással jelzett, idehaza ellenszenvvel figyelt, egyszerű, technikai tény, a díjmentes belépés volt. A gondolatmenet nem is csupán a hazai-külföldi szemlélet vagy a múzeumfinanszírozás mezejében érdekes, hanem azt hivatott szemléltetni, hogy az idehaza bevett szemantikusan kijelentések helyett komplex, csak egy tágabb társadalmi kontextusban értelmezhető jelenségcsoportként érdemes a múzeumokra tekinteni.

Talán így tesz az a neves, kísérleti gondolkodásáról ismert angol művészettörténész, Sandy Nairne is, aki 2002-ben London egyik idegenforgalmilag szintén ideális helyszínű, ám valójában igen ellentmondásos múzeuma élére került, s ott költétáncot folytat. Míg a Történelmi Képcsarnok a Magyar Nemzeti Múzeum része, addig a National Portrait Gallery önálló intézmény a National Gallery tőszomszédságában. Mint bármely arcképgyűjteményben, itt is feloldhatatlan az ütközés a megidézett személy jelentősége (dokumentumérték) és az alkotó szuverenitása, a kivitelezés színvonala (esztétikai érték) között. Egy tisztán történeti múzeum csak az előbbi, egy tisztán művészeti gyűjtemény csak az utóbbi figyelné, egy ma inkább vegyes missziójának tekinthető intézmény mindkettővel foglalkozik, mérítve kölcsönhatásukból, s össze is zavarodva ettől.

Tradicionálisan a Portrait Gallery egy előkelően kárpitozott terem volt, ahol emeletről emeletre sétálva a látogató szinte panoptikumban érezte magát: jeles személyiségek élethűségére és / vagy reprezentációra kihegyezett (kép) másai néztek rá, s a vendég virtuálisan újraélhetett több száz év brit nemzeti történelmet. Ahogyan rétegzettebbé vált a múzeumokkal szembeni elvárás, úgy egy ilyen felállás egyre kevésbé számított múzeumnak, inkább csak emlékhelynek, vizuális történelmi albumnak. Az intézmény jellegéből adódóan ezt feladni nem, csak fellazítani lehetett: a 2000-ben átadott nagyvonalú átalakítás megteremtette ehhez a dinamikus belső atmoszférát a szokásos lift+lépcső kombináció helyett beépített mozgólépcső, a minimalista térszerkezet, átlátható, hófehér fogadóter és a white cube új kiállítóterek révén. Ezt három fő tartalmi újítással töltötték meg. 1) Ha az állandó kiállítás dominanciája és tárgyanyaga marad is, legyen az elrendezése sokféle, a merő történelmi reverenciát szokatlanul kihasználó, megkérdőjelező. 2) Jelenjen meg növekvő súllyal a kortárs művészet, hiszen az új szerzemények befolyásolhatóak, s az eddigénél összetettebb jelentéstartalommal és formakincsrel ruházhatják fel a portré műfaját. 3) Mégoly kicsi, de gyakori időszaki kiállításokon keveredjenek a műfaj eme kísérleti-újító és klasszikus megoldásai, hogy egymást kölcsönösen új fénybe helyezzék.

Ma a klasszikus portréknál számos sokkal innovatívabb rendezési megoldást látni, mint a szomszédos National Gallery-ben, vagyis a Portrait Gallery érthetően gyengébb esztétikai színvonala kikényszerített egyfajta muzeológiai megújulást. A modern és jelenkori teremsorokban nem egy olyan installáció vagy médiaművészeti munka lelhető fel, amely csak eszközként használja a portrét, mondanivalójában azon lényegesen túllép, és bízást helyet kapna szakosodott kortárs múzeumokban is; valamint az időszaki tárlatok révén kiállítóhelyként is érdemes figyelni a múzeum programját. E három tényező jelzi, hogy a Portrait Gallery is az eddig említett intézményekéhez hasonló recepteket mérlegelt, s – nem lévén egyéb fegyvere – markánsabban kijátssza az időszaki és a kortárs kártyát, ám összességében még mindig területének döntő hányadát, s azon belül számos terem sorban jelentős innovációs energiát az állandó kiállításra fordít.

Ahol az intézményrendszeren belül feltűnően megugrik a kortárs és/vagy időszaki elemek jelentősége, az a kiállítóhelyek tágan értelmezett közege. Konzervatív rang- és érdekvédelmi szervezet, mint a Royal Academy of Arts, ugyanúgy idesorolható a hol nemzetközileg is jegyzett kasszasiker-tárlataival (bár zömmel különösebb koncepció nélkül, monografikusan valamely modern ikonra fókuszálva), hol a tagjainak szentelt feledhető se regszemlével, mint az RA hatalmas épülettömbjének hátsó frontjáról megközelíthető, a globális műtárgypiac egyik fenegyerekének tartott, három kontinensen négy helyszínt működtető Haunch of Venison kereskedelmi galéria.

Tudatosan hoztam ezt a két eltérő esetet. Az, hogy egyazon klasszicista blokk első és (építészetiileg ugyancsak előkelően kialakított) hátsó portálján át érhetőek el, szemléletesen mutatja az amúgy kétségkívül különböző profilok összetartozását,

amennyiben elfogadjuk a kiállítási intézmények ilyen tág definícióját. Tény, hogy ezt a kifejezést általában csak non-profit intézményekre (Kunsthalle- vagy Grand Palais-típusúakra, illetve ezeknél kisebbekre) vonatkoztatjuk, közös nevezőként a törzsgyűjtemény nélküli, időszaki kiállításokra felfűzött tevékenységet értve. Viszont egyre több for-profit intézmény is idesorolható, feltéve, hogy nem a köz vagy magán különbségét hangsúlyozzuk, hanem a kiállítási munka szakmai és közön-ségghatását mérjük, s elfogadjuk, hogy ebbe akár a nagy, intézményi súlyú kereskedelmi galériák is bevonhatóak.

Ebben a megközelítésben a londoni múzeumokban tapasztalt fő ismérv az állandó kiállítás és a történelmi szemlélet túlsúlya lesz, míg – jogi és finanszírozási tagoltságtól függetlenül – a magán- és közintézmények alkotta kiállítási háló az időszaki tárlatok és a jelenkori folyamatok alkalmazása tartja egybe. A „magán” és a „köz” elhatárolás azért is óvatosan kezelendő, mert Londonban ma már a non-profit kiállítási intézményekben is a költségvetés nagyobb hányada származik privát forrásokból. Egy múzeum esetében az európai modellben (a kontinensen jobban, a szigetországban kevésbé) azért tartható a büdzsén belül még a közforrások túlsúlya, mert ha minimális fenntartói kötelezettségvállalásnak elfogadjuk az alapszintű működtetést, akkor az épület, a gyűjtemény és az alkalmazottak fizetése ilyen nagy intézmények esetében a költségvetésnek jóval több mint ötven százalékát teszi ki. Am egy gyűjtemény és nagyszámú alkalmazott nélküli kiállítási intézménynél a fix költségvetési elemek sokkal kisebb hányadot képviselnek, a működés projekt-alapú, s a vezetőknek a források többségét pályázati, szponzori forrásokból kell előteremteni. Miért is lenne indokolt az így létrejövő kiállításokat kizárólag a közzsféra kulturális teljesítményéhez sorolni?

Kézenfekvő példa az idén negyvenéves Serpentine Gallery, amely a Hyde Park közepén kigyózó mesterséges tavacsckáról kapta a nevét, s London egy méretében kicsi, de nemzetközileg annál magasabban jegyzett kiállítóhelye. A természeti környezet ékszerdobozzá varázsolja a bájos kis téglapépületet, amelyet azonban az állam (a Nemzeti Kulturális Alaphoz hasonlítható Arts Council England) és a kerületi önkormányzat (Westminster City Council) együttesen is csupán 18% erejéig finanszírozzák. A fennmaradó négy milliárd font (a teljes éves büdzsé tehát másfél milliárd forint – miközben egy hasonló nagyságú budapesti kiállítási intézmény éves kerete néhány tízmillió forint) a legkülönbözőbb magánforrásokból csordogál. A két igazgató tizenötféle szintű támogatói csoport összesen több száz tagjával működik együtt, kezdve a felügyelőbizottságnak vagy kuratóriumnak fordítható Trustees-tól (benne például Zaha Hadid) a legegyszerűbbnek számító Benefactors-ig (közöttük Victoria de Rothschild vagy éppen Vidal Sassoon), ideértve vállalati, alapítványi és magánemberi adományozókat egyaránt.

Mire költik ezt a számunkra felfoghatatlanul sok pénzt? Ha kicsi a kiállítóhely, de nagy ambícióid vannak, terjeszkedj! A Hyde Parkban állandó épületre kizárt engedélyt kapni, de időszakra lehetséges. S ez még jobb is, hiszen így minden

évben új pályázat, új esemény, új médiacsali várakozható elő. Idén tizedszerre épül a Serpentine nyári pavilonja, ezúttal Jean Nouvel tervei alapján. Egyúttal a kiállítási étlapon is olyan sztárok szerepelnek, mint Wolfgang Tillmans. Az építészlet mindig nyitó lap, hiszen erre a legkönnyebb magánonációt szerezni (látványos gesztus), az évente ismétlődő jelleg eseményértéket biztosít a projektnek, s közben a két igazgatónak annyit kell mozognia a nemzetközi szcénában, hogy húzónevek kiállításával fennmaradjon a Serpentine mértékadó, rangos besorolása. A nemzetközi jelleg ebben nem hangsúlyozható eléggé.

Míg e szándéknak előnyös feltételeket kínál az előkelő környék (Kensington), a város másik, jóval szegényebb végében, az East End-en hasonló célokra kell elérnie a területében nagyobb, de ezzel együtt is a kis kiállítási intézmények közé sorolható Whitechapel Gallery-nek. A több mint százéves galériát a közelmúltban két hullámban felújították és bővítették – a szomszédos patinás egykori könyvtár tereinek beolvasztásával. A fenntartók némileg számosabbak, közöttük van az English Heritage örökségvédelmi hivatal és négy londoni város-rehabilitációs alap is, de az arányok az előzőhöz hasonlóak: az összesen nyolc közforrás mellett számtalan alapítványra és más támogatóra van szükség a gazdálkodáshoz. Ez a menedzsment oldala – de ugyanennyire fontos, milyen kurátori tartalom tölti meg az így biztosított anyagi kereteket. **Miként lehet szakmai elismerést és látogatói érdeklődést arányosan generálni?** Az egyértelműen a kísérleti kortárs kategóriába sorolható képzőművészeti programból számomra a Social Sculpture sorozat a legmegkapóbb. A kortárs plasztika e műfaji fogalma olyan kompozíciókat takar, amelyek térelemektől az építészeti-művészi beavatkozásig a legtágabb skálán hoznak létre háromdimenziós tárgyakat, helyzeteket, vagy akár viszonyokat más meglévő objektumok között, s amelyek révén a befogadó esztétikai és társadalmi-diszkurzív élményhez, belátásokhoz jut. Az állandó darabok között ilyen Rodney Graham szélkakasa a tetőn (menetiránynak háttal ülő lovas), Liam Gillick színpompás berendezése az auditoriumban, vagy éppen Franz West díványa az előtérben, míg számos más munka változó jelleggel bukkan fel egy lépcsőfordulóban, az egykori könyvtári olvasóteremben, esetleg hanginstallációként audio tour-on.

Az eredmény a Serpentine, illetve a Whitechapel esetében is irigylésre méltó: egy kulturálisan is világhatalmú főváros valójában kis kiállítási intézményeként magasán ott vannak a nemzetközi köztudatban; mindkét galéria igazgatóhelyettese (Hans Ulrich Obrist, Iwona Blazwick) bekerült idén a világ tíz legbefolyásosabb művészeti szakembere közé. Ha nem az intézményi háttérüknek tudjuk be sikerüket, hanem fordítva, már eleve nemzetközi rangú szakembernek tartjuk őket, akkor viszont éppen az mutatja e két non-profit galéria erejét, nemzetközi kisugárzását, hogy igazgatóhelyettesként is ilyen figurákat tudtak megnyerni, akár külföldről is, például a svájci Obristot.

Londonban az ilyen siker természetes, vethetjük ellen. A két intézmény vagy a szakemberek nem is tesznek mást, csak profitálnak a város idegenforgalmi, művészeti energiájából? Nem ilyen egyszerű

ez. Ellenpéldaként álljon itt az ugyancsak sok év-tizedes múltra visszatekintő, (egykor) nemzetközi rangú Institute for Contemporary Art, a Piccadilly és a Buckingham-palota közötti árkádsorban elhelyezett ICA. Ez egy külön intézménytípus, olyan kortárművészeti inkubátor, amely tudatosan elke-rülte a Museum nevet, hogy az óhatatlanul is konzerváló kánonképzés helyett a mindenkori experi-mentális folyamatok segítője legyen. Modellértékét mutatja, hogy Magyarországon is követésre talált, a dunaújvárosi Kortárs Művészeti Intézet (becenevén az ICA-D) ennek mintájára jött létre a rendszervál-tás után. A londoni ICA egyik fő vívmánya az akkor még szigorúbban különválasztott képzőművészet integrációja volt a társművészetekkel, jelesül a prog-resszív zenével és filmmel már az ötvenes évektől kezdve. Kultuszhely, egyúttal valóban inspiratív al-kotói találkozási központ, szabad műhely lett. Mai kritikusai szerint már inkább csak volt, mert mára ezek a formailag még létező programok kiüresed-tek. A szintén ingyenes belépést nyújtó intézmény-ben egy 2010-es felmérés szerint a büszkén hangoz-tatott többszázéves látogatószám jóval több, mint fele az illemhely, esetleg a bár felkereséséből adó-dik. Mégsem mindegy ezek szerint, milyen a mű-vészeti igazgató programja, hogyan szerzik és mire fordítják a kívülről nézve látszólag egyforma „prog-resszív non-profit” intézmények a magánforrásokat, s hogyan egyensúlyoznak az alternatív szubkultúra, a szakmai megfelelés és a közönségbevonás, illetve a „látogatók” és a valódi befogadók között.

A társművészeti programcsokor másutt is kö-vetett modell, de másként. A Temze déli partján ma legalább négy kulturális, turisztikai és szolgál-tatási csomópontot találunk. A legismertebb, de tisztán szakmailag nézve nem feltétlenül a legér-dekeesebb a Tate Modern és környező intézményei. Időben a legelső a Hayward Gallery és a nyersbet-on tömbjéhez illeszkedő koncert- és előadóterem volt: ez a Royal Festival Hall-t is felölelő Southbank Centre. A típusában a második világháborút köve-tően világvizonylatban is az úttörők közé tartozó intézménycsoport kívülről nézve bunkerjellege és geometrikus formanyelve még a modernizmus örökségéről árulkodik. Az is szemlélteti, hogy ők voltak az első komoly kulturális lakók a folyó déli partján, hogy tömbjük esik a legközelebb a város szívéhez; azóta minden további délparti fejlesztés nyugatabbra, a kikötők felé araszol. A jelenlegi végpont szintén egy kulturális bástya, bár oldot-tabb építészeti megoldásban: a Victoria és Albert Múzeum alagsorából 1989-ben önállósított és ide, egy felújított raktárházba költöztetett Design Mu-seum, már túl a Tower-hídon, amely az utolsó, még a belső városhoz sorolható híd a Temzén.

A Design Múzeum hóféhér épületéhez azonban nem társul más kulturális intézmény, annál inkább az egykori kikötői raktárépületek ügyes konverzió-ja vendéglátási, kiskereskedelmi, illetve lakócélok-ra. A déli parton minden kulturális intézmény kere-si valaminek a társaságát (a London Eye óriáskerék idegenforgalmi vurstlijától Shakespeare Globe-já-nak újjáépített változatán át a City Hall-ig, ahol az ezredforduló után néhány éven át a Saatchi Gallery vert tanyát), de két karakteresen eltérő konstelláci-óban. A Hayward-recept a kulturális intézmények szövetsége, sőt azon belül is a „magas” kultúra

fellegvárát, még ha egyre oldottabb tálalásban is. A Design Museum és környéke ellenben egyetlen koncentrált szellemi érték és sok (színvonalas) re-zidencia- és szolgáltatóipari fejlesztés házassága. A kizárólag időszaki kiállításokkal operáló Hayward Gallery (amely közben az Arts Council sokezeres, fo-lyamatosan gyarapodó brit kortárművészeti gyűj-teményének úgy a hivatalos kezelője, hogy abból odahaza és külföldön utazó kiállításokat szervez) a szomszédos nagy előadóközpontokból igyekszik látogatókat csábítani, míg a Design Museum rész-ben a célzottan oda zárandókló szakmai közönség-re, részben a divatos új lakások, éttermek, boltok yuppie célcsoportjára épít.

Mindkét modell működhet, ahogy a városban más hasonló központok is mutatják. A szándék mindenütt hasonló – közönséget szerezni a kul-túrára, a társművészeti, szolgáltatóipari, turisztikai környezetből művészeti kiruccanásra ösztönözni a potenciális látogatókat, illetve fordított irányban, a kultúrával trendivé emelni az ingatlanfejlesztése-ket, városrehabilitációs projekteket. A célhoz ren-delt eszközök láthatóan eltérőek – ám akár kombi-nálhatóak is. A Temzétől északra a Barbican kom-plexuma mindkét irányú hatásra együtt épít. A Bar-bican Art Gallery társművészeti intézményeket és egységben, bár mai szemmel nézve kevésbé em-berbarát, toronyházas módon fejlesztett lakókör-nyezetet egyaránt maga mellett tudhat egy kiter-jedt blokkon belül, s ha ma nem is igazán lendü-letes helyszín, egy-két évtizede fontos intézmény volt. Más példa a folyóra néző Somerset House sok-szárnyú palotája. Ez is számos intézményt képes befogadni, bár állandó lakója csupán a Courtauld Intézet és annak a textilgyáros egykori magángyűj-teményét néhány közismert főművel büszkélkedve őrző galériája, míg több más intézmény kérészéle-tűnek bizonyult itt. A Hermitage Rooms – a szent-pétervári Ermitázs kihelyezett tagozata – és a Gil-bert Collection egyaránt elköltözött.

Egyik intézmény sikere a másik sikertelensége. Az ICA, a Barbican vagy a Somerset House kiállítási koncepcióinak jelenlegi kudarca nem kis rész-ben a versenytárs londoni központok expanziójá-val magyarázható. A kulturális iparban, a kiállítási arénában történő részvétel nem önkéntes; ame-lyik intézmény nem reagál a többiek által diktált változásokra, bajba kerül. Élezi a konkurenciát a for-profit szereplők térnyerése is. A Saatchi Galle-ry már első, külvárosi helyszínén sem volt holmi kortárművészeti magánügynek tekinthető, mai, előkelő és méretes központi épületében, a yorki herceg egykori főhadiszállásán végképp nem ne-vezhető kevésbé releváns kiállítási helyszínnek az előbb említett non-profit intézményeknél. Kitűnő az építészeti átalakítás, a kiállítások között nem kisebb arányban jelenik meg szakmai érték, mint másutt, s a látogatás díjmentes is – miközben a ki-állítási intézmények többségében (nem állandó ki-állításról lévén szó) fizetni kell.

Hasonló a zürichi központú, New York-i lera-katot is üzemeltető Hauser & Wirth művészeti vállalkozás galériája is. Galéria? A Piccadilly egyik átépített palotájáról van szó, ahol a nemzetközi kortárművészeti szcena meghatározó alakjai mu-tatkoznak be. Nem messze innen található 2006-ban átadott új épületében a White Cube, amelynek

másik helyszíne Kelet-London feltörekvő új ga-lériás és művészeti projekt-negyedében, a Hox-ton Square egyik átalakított ipari műemlék épü-letében kapott otthont (2000). Az egykor alig egy „project space” szintű, piciny kezdeményezésből indult White Cube ma vezető nemzetközi művé-szeket képvisel, mindkét londoni épületét város-fejlesztési és építészeti szempontból is vitathatatl-an értékteremtő gesztussal alakította sajátjává és tölti meg egy non-profit intézménynél jottányival sem „kommerszebb”, „piacibb”, kompromisszu-mosabb kiállításokkal.

A már említett Haunch of Venisonnal együtt íme, négy példa olyan művészeti közép-vállalko-zásokra, amelyek aligha írhatóak le egyszerű ke-reskedelmi galériaként. Jóval komplexebb tevé-kenységet folytatnak – s bár tény, hogy ezt üzleti megfontolásból teszik, csupán ezért nem figye-lembe venni munkásságukat a kiállítási arénában álszentség lenne. Munkájuk éppen azért karakte-resebb, mert szorítja őket az üzleti elvárás. A kurá-tori, a kommunikációs és megannyi más aspektus néha azért nyer életszerű, hatékonyabb megoldást, mert a lendületet nem öli meg a non-profit szféra kényelme. Összesíteni nem szabad az intézmény-típusokat, alapvető különbség marad a célok terü-letén a non-profit és a for-profit szektor között, de a művészeti teljesítmény igenis egy lapon említhe-tő az e négy vállalkozás által megtestesített típus és például a Serpentine vagy a Whitechapel között.

A különböző jellegű intézmények programjából együttesen bontakozik ki az a háló, amelynek két kulcseleme (kortárs művészet, időszaki kiállítás), a minden említett intézmény számára magától érte-tődő és egyedül lehetséges nemzetközi működés-sel együtt, kiadja a **londoni kiállítási szcena** szerkezetét. A non-profit és a for-profit résztvevők versenyt egymást kiegészítő, konstruktív együtt-működésként lehet szemlélni, ha elfogadjuk közös célként a londoni művészeti élet erősítését, a brit művészeti pozíciók integrációját az egyetemes fo-lyamatokba. Egy ilyen holisztikus nézőpontból az sem szentségtörés, hogy múzeumokról és kiállítá-si intézményekről is egyazon tanulmányban esett szó. Hiszen többféle ok között a múzeumok azért is összpontosíthatnak az állandó kiállításra (bár-hogyan nevezzék is azt pragmatizmusból), mert a non-profit és a for-profit közeg által együttesen kínált időszaki kiállítási paletta miatt nem hárul rájuk olyan nyomasztóan a kiállítási központ sze-repe, mint másutt a világban. Lehet London hiá-nyosságaként felróni egy Kunsthalle és egy szako-sodott kortárs múzeum hiányát, de tekinthető ez a modell egy működőképes alternatívának is, ahol a kísérleti jelenkori kiállításokat egy vegyesen non-profit és for-profit háló veszi át, illetve a kortárs mű-vészet közgyűjteményezését az éppen ezen kis- és középintézményekből szőtt hálóban vizuális neve-lést kapó magángyűjtői közeg egészíti ki.

Mindkét fél teszi a dolgát: a múzeumok első-sorban az állandó kiállításra, másrészt a gyűjtemé-nyezésen belül a szilárd értékekre figyelnek, míg a kiállítási intézmények a társművészeti vagy éppen műtárgypiaci eszköztárak mozgósításával a kö-zönséget igyekeznek minél gyakrabban bevonza-ni időszaki kiállításaikra. E hagyományos szakoso-dás egy ilyen intézményrendszer előnye.

Párizsra zoomolni

A látható, a totalizált és a láthatatlan város

LATOUR, Bruno
Sosem voltunk
modernek
Osiris, 1999

„A három kis
dinoszaurusz avagy
a szociológus
rémálma”
Szociológiai Figyelő,
1997. 5.

Egy városban minden láthatatlan marad, minde-
nekelőtt a város egésze. Azt lehet erre monda-
ni, hogy ma már rendelkezünk olyan műholdas
térképekkel, amelyek lehetővé teszik, hogy ké-
nyelmesen rázoomoljunk bármilyen magasság-
ra, és az Île-de-France-ról néhány klikkeléssel
eljuthassunk annak a háznak a tetejére, ahol la-
kunk. Tehát a Google Earth vagy az Institut gé-
ographique national esetében nyugodtan beszél-
hetünk valamiféle „panoptikumról”, mert onnan
nézve valóban „átfoghatjuk” az „egész” várost, és
közben bármikor alászállhatunk a város legki-
sebb részletéhez.

De nem, nem „foghatunk át” semmit, nem lá-
tunk semmit, nem „szállhatunk alá bármikor”: El-
ismerem, az illúzió erős. Nagy élvezet hullámvas-
utat játszani úgy, hogy az egésztől alászállunk a
részekig, majd megint vissza, föl a magasba, amíg
el nem fog a rosszullet – de ha elhisszük, hogy
mindent látunk, jócskán mellétráfalunk. Olyan
ez, mintha egy rögbis videójátékot összetévesz-
ténénk egy valódi rögbimeccsel. Egyébként ezek a
műholdfelvételek datálva vannak, nem „valós ide-
jűek”. Amit látnak, az a városuk, a városnegyedük,
a házuk, amilyen pár hónappal vagy néhány évvel
korábban volt, mindenesetre egy másik évszak-
ban, egy másik megvilágításban, a legvalószínű-
lenebb – és a legkevésbé informatív – látószög-
ből. Különböző is, mit érdekel minket a háztető, elvé-
gre se kéményseprők, se antennaszereplők nem va-
gyunk. A képek aktualizálása túl nagy időközök-
ben történik ahhoz, hogy az ember átadhatná
magát annak az illúzióknak, hogy mindent élőben
lát – nem is beszélve a pixelekről, amelyek rö-
gön barnás kockákat adnak ki, mihelyt a járt utat
elhagyjuk.

Milyen volna az a kép Párizsról, amely olyan
gyorsan frissülne, hogy az ember a „valós időben”
és mindenekelett a valódi térben találja magát?

Hogy a tér képét aktualizáljuk és valamivel
valószínűbbá tegyük, nem térképhez kell folya-
modnunk, bármekkora legyen is a pixelek száma,
hanem oligo-optikákhoz. Ezzel a neologizmussal
azokra a keskeny ablakokra utalok, amelyek lehe-
tővé teszik, hogy bizonyos számú szűk közvetítés
révén kapcsolatba kerüljünk azoknak (az emberi
és nem emberi) lényeknek néhány vonásával, akik
együtt alkotják a várost.

A rendőrkapitányság egyik alkalmazottja nézi
azokat a videofelvételeket, amelyeket Párizs fon-
tos csomópontjain elhelyezett kamerák készítet-
tek. Mit lát? Nagyon sokat, és nagyon keveset –
innen a szó „olig(o)-optikum”: a videokamerák
csak néhány aspektusát ragadják meg annak, ami
a csomópontokon történik, és csak azt, ami a

rendőrségi alkalmazottnak lehetővé teszi, hogy ri-
assza a kollégáit a helyszínen – ha sikerül elérnie
őket rádiótelefonon, s ha hajlandók engedelmessé
kenni a felszólításának.

Egy másik példa: felütjük a párizsi szaknévsort
tartalmazó Sárga Oldalakat, hogy egy vízvezeték-
szerelőt keressünk. Találunk is egyet, de közben
szinte semmit sem látunk, csak oldalakat és hir-
detéseket. És mégis a kezünkben tartjuk Párizs
„összes” kisiparosát és szakmáját. A térkép nem
különbözik a telefonkönyvtől: csak éppen a he-
lyek listáját szélességi és hosszúsági fokokban adja
meg, míg a Sárga Oldalak a neveket és foglalko-
zásokat szedi betűrendbe. Senki nem tévesztené
össze a Sárga Oldalak vastkos köteteit magával Pá-
rizszal. Miért kevernénk hát össze Párizs térképét
Párizs területével?

A zoomolás illúziójában a folytonosság érzete
a leginkább megtévesztő. Mivel az informatikai
gépezet a pixeleket olyan könnyen elrendezi min-
den lépték szerint, és az információkat olyan egy-
szerűen össze tudja kapcsolni egymással (végül is
mindig csak 0-k és 1-esek őrződnek meg elektro-
mos töltésként a szilícium-lemezekken), úgy tűnik,
mintha töretlen és folytonos volna az átmenet az
egyes nézetek között. És mégsem lehet könnyen
kapcsolatot teremteni, átmenetet találni aközött,
amit a rendőrségi alkalmazott lát a párizsi rend-
őrprefektúra ellenőrző képernyőin, és aközött,
amit Önök látnak a telefonkönyv oldalain, amikor
ujjukkal a vízszelőlőjük nevére böknék. Ezt a két
oligo-optikát semmiképpen sem szabad ugyanab-
ban a térben összekapcsolni egymással, mintha
csak különböző nézőpontokból pillantanánk rá
ugyanarra a totalításra. Nem függenek össze. Ösz-
szeegyeztethetetlenek. Még akkor is, ha a Google-
nak sikerül időközben egymásra kopírozni – a digi-
tális adatbázisban elrendezett összes információ
új sajátosságait ügyesen kihasználva – a vízszere-
lőnk címét és azt az icicipi pixelcsoportot, amely a
műhelyének a helyét jelzi – az égből nézve.

Igen, igaz, a digitalizálás valóban megengedi,
hogy bizonyos hidakat építsünk korábban egy-
mástól elválasztott oligo-optikák közé, de ebből
még nem áll össze egy panoptikum. Ha egy kép-
pernyőn egyszerre láthatjuk a vízszelőlőnk nevét
és az utcája képét, attól még nem kerülünk abba
a helyzetbe, ahonnan isten szeme pillanthat a vi-
lágra – annál is kevésbé, mivel ezzel csak a figyel-
münket és a pénztárcánkat fordítottuk egy új há-
lózatra, a Google-cég továbbterjeszkedésére, amely
csengő fillérekkel fizeteti meg a vízszelőlő cégé-
vel a mi kis klikkelésünket. A legtöbb létező pa-
noptikum, a legtöbb funkciót ellátni képes szoft-
ver sem több mint egy peep-show.

A turista elmegy, Párizs marad

Abszurdnak tűnhet, hogy a valóságos teret térké-
pen, képernyőn, telefonkönyvben akarjuk keresni,
mert Párizs csak a realitás, az élmény csatornáit
– a barangolás, séta, csatangolás – révén mutat-
ja meg magát. A Szajna-parti fények városának a
terét valójában csak a gyalogló tudja igazán meg-
ragadni, miközben kirakatokat nézeget, egy kávé-
ház teraszán a kávéját issza, a bolhapiacra turkál,
egy metrókijáratnál röplapokat osztogat, a bulvá-
rokon kokettál. Végül is csak a szubjektív, szemé-
lyes, individuális látásmód volna objektív, és a tér-
képek, ellenőrzőtermek, névsorok és a sárga ol-
dalak látásmódja nem képes többet kínálni merő
absztrakciónál a város teréről és életéről. Nincs
hiány olyan írókban, szociológusokban, pszicho-
lógusokban, városépítészekben, akik azt állítják,
hogy a várost a maga konkrétságában csak az in-
dividuum képes megragadni, aki a város kínálta
keretekben mozog.

Pedig semmi sem elvontabb egy ilyen látó-
szögnél, semmi sem kevésbé realista – ha eltekin-
tünk az illuzórikus zoomtól, amely a lépték foly-
tonos változtatásával minden átmenet nélkül visz
át az európai kontinensről a place Beaubourg-ig.
Mert végül is egy város nem lehet az a környe-
zet, amelyben az egyén mozog, egyszerűen azért
nem, mert ez a környezet maga is csak *nyomokból*
áll, amelyeket *más egyének bagytak hátra*, akik
maguk is ott mozogtak, vagy akik még mindig *ott*
vannak. Aki a sétáló, a flanőr, a gyalogló látószögét
résziesíti előnyben, megfosztja magát attól, hogy
megértse azt, ami a városban folyó élet szempont-
jából olyan különleges – elvágja magát azoktól
a csatornáktól, amelyek éppenséggel azt tennék
lehetővé, hogy ne válassza külön a keretet és azt,
aki ezen belül mozog. A tér csak akkor válik való-
ságossá, ha sikerül ezeket a csatornákat követni.

Mondhatjuk például, hogy egy turista csak át-
utazik Párizson, és épp ez választja el a látogatót
attól a kerettől, amelyet meglátogat: ő elmegy, Pá-
rizs marad. A flanőr alakja nagyon is elvágja a hát-
térrel. Pedig itt csak egy mesterséges látószög
van szó, amely épp olyan mesterséges, amilyen
a zoom. Először is azért, mert a turista általában
csoporttal érkezik, vagyis egy olyan turisztikai inf-
rastruktúra részeként, amelyhez még sok minden
más is hozzátartozik: a Bateaux-Mouches, a pári-
zsi idegenforgalmi hivatal, a hivatásos tolmácsok
irodájá, a buszsofőrök meg az a fejtörő, hogy hol
is parkolják le azokat a nagy bádogbehemókat.
És arról az infrastruktúra-mennyiségről se feled-
kezzünk meg, amit létre kellett hozni ahhoz, hogy
Párizsban gyalogolni lehessen. Ebből a szempont-
ból mindannyian „mozgáskorlátozottak” vagyunk.

A turisztikai infrastruktúra viszont maga is olyan sokrétűen formálta át a várost, hogy a látogató már nem olyasvalaki, aki kívül áll a rögzült kereten, és ne volna rá semmiféle befolyása. „Keret” és „látogató” – két különböző, de egymással mégis tökéletesen felcserélhető megnevezés. A végső mérleg megvonásánál a mi turistánk esetleg csak néhány dollárt hoz, de e nélkül az infrastruktúra nélkül egyáltalán nem volnának turisták, és Párizs egy alvó vidéki kisváros lenne, távol „a turista útvonalaktól”. És akkor még nem is beszéltem az épület-felújításokról, amelyeknek semmi más céljuk nem volt, mint hogy szemet gyönyörködtetőbbé tegyék a várost a látogatónak, sem a taxisoknak tartott (amúgy hatástalan) szenszibilizációs kampányokról, hogy legyenek „barátságosabbak a külföldi látogatókkal”, vagy a filmet elárasztó rengeteg kliséről, amelyek nyomán a turisták elkerülhetetlenül elkészítik a maguk ugyanilyen felvételeit a place du Tertre-ről vagy a Notre-Dame-ről.

Látjuk tehát, hogy ha valaki a látogató szubjektív és individuális nézőpontjának akarna igazságot szolgáltatni, figyelmen kívül hagyva azt az infrastruktúrát, amelyben ő mozog, még illuzórikusabb verziót adna a városról, mint az, aki Párizs térképét azonosnak tekinti a valódi területével. A látogató és a meglátogatott keret között csak annyi a különbség, mint a Párizs folyamatos létrehozásában közreműködő n+1-edik résztvevő és azok közt, akik előtte jártak ezeken az útvonalakon, amelyeket ő most könnyedén bejárhat. Van tehát egy olyan pálya – elismerem, nagyon keskeny –, amely lehetővé teszi, hogy egyenértékűnek tekintsük a „keretet” és azt, aki ezen a kereten belül helyezkedik el. Ez a keret ő maga, mivel az infrastruktúra fennmaradása részben annak a pénznek a függvénye, amelyet ő, a látogató otthagy, részben azé a jó benyomásé, amelyet megőrzött a látogatásáról; és fordítva: a látogató része ennek a keretnek, mert az élettörténete a jövőben magába foglalja azt is, hogy „megjárta Párizst”, és Párizst éppen az ilyen látogató „teszi” (még ha csak egy nagyon kicsi részében is), aki működésbe hozza a Beaubourg automata bejáratát, aki a maga krémkávájával ott szerepel a Café de Flore pénztárgépében stb. Elég egy kis furfang ahhoz, hogy az egyiket átalakítsuk a másikba.

De ez az infrastruktúra maga a társadalom, mondhatják erre, ez az, amiben a turistát el kell helyezni, „szituálni” kell, nehogy elhiggyük, hogy ő „valóban” egy mindenről leválasztható individuum. Amikor azt a vágyát követi, hogy megnézze Párizst, csak az utazásszervező irodák reklámkampányaira, a turizmus globalizálódásáért felelős vállalkozások érdekeire válaszol. Ugyanúgy, ahogy a földrajzban is van egy olyan zoom, amely lehetővé teszi számunkra, hogy magától a földgolyótól folyamatosan eljussunk a place Beaubourg-ra, és ahogy a szociológiában is lehetne egy olyan zoom, amellyel a nagybetűs kapitalizmustól eljuthatnánk ahhoz a szegény kínai turistához, aki a place du Tertre egyik sarkán egy piktorral örökíteti meg magát. Párizs így „Európában” és a „nagybetűs kapitalizmusban” helyezkedne el, hiszen minden hely azonosítható a szélességi és hosszúsági fokokkal, minden egyén pedig az érdekek és a szenvedélyek egy bizonyos metszéspontjával.

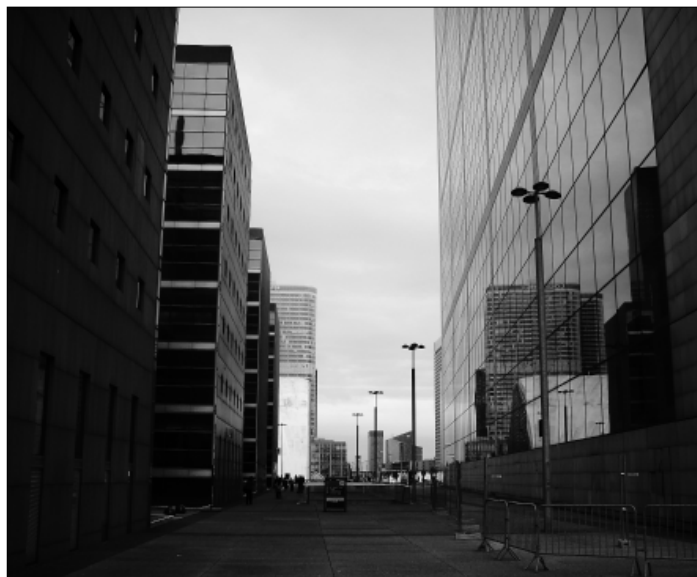
Csak hogy amíg a földrajzi zoomnál még megvan a valóságosság látszata, a szociológiai zoomnál már ez sincs meg. Az előbbi, ezt tegyük hozzá, ugyanannak az adatbanknak a megjelenítési eljárása, amely a pixeleket a kép kívánt mérete szerint osztja el – ez egyszerűen csak felbontás kérdése. A másik, a szociológiai zoomhoz még ennyi forrás sem áll rendelkezésre. Amint otthagynom az egyéni turistát, hogy átlépjek oda, amiben ő „benne van”, ahol elhelyezkedik, már nem tudom, hogy miről beszélek, és beérem egy legyintéssel, amivel azt mondom: „Ez az egész nem véletlenül van így, hatalmas érdekek állnak mögötte.” Ezzel a határozott mondatlall, amelyet egy bárpult mellett jelentek ki, miközben a hallgatóságom egyetértő arckifejezéssel bólogat hozzá, úgy érzem, elmondtam mindent... A társadalom képei erősen hasonlítanak a középkori geográfia T alakú térképeire: körös-körül egy óceán, amelyről semmit sem tudni, legfeljebb annyit, hogy hatalmas és igen veszedelmes, mert szörnyek lakják. A „társadalom egészéről” nem tudunk mit mondani, legfeljebb annyit, hogy kör alakú és mindent átfog, és lehetővé teszi, hogy minden ellentmondást nem tűrően lezárjuk a vitát.

Ha tényleg meg akarnánk tudni, mi Párizs „társadalmilag”, egészen másként kéne elindulnunk: a totalizáló vállalkozásoknál el kellene érünk, hogy azt tegyék, amit mi az imént a térképekkel

csináltunk: a panoptikum illúziója helyett az oligo-optikumok útjára kéne áterelnünk őket.

„Párizs elviselhetetlenné vált”; „A városvezetés azt csinálja, ami éppen eszébe jut”; „A környező településeket is Párizs önkormányzata alá kéne rendelni”; „A rendőrség jobban tenné, ha inkább a külvárosokba menne ki”; „A kutyatulajdonosokat szigorúbban meg kéne bírságnálni”; „Már nem maradt terem az amatőrzenészek számára” – csupa olyan kijelentés, amely közzsajon forog: a köznapi emberektől a médiáig, a médiától a házmesterekig, a házmesterektől a lakóig, a lakóktól a petícióig, a petícióktól a hivatalokig, a hivataloktól a rendeletekig, a rendeletektől a közigazgatási bíróságokig... Képesek vagyunk az ilyen kijelentések tömkelegét követni? Valamegyest igen: blogokban, újságokban, kávéházakban, éttermekben, parkokban, SMS-ekben. Feltételezem, hogy a polgármesternek vannak informátorai, ahogy a rendőrprefektúráknak megvannak a maguk videói, a titkoszolgálatoknak meg a besúgói. Híresztelések és egymással össze nem függő szóbeszédtek tömege, amelyek körforgásából, egyik pontról a másikra haladásából áll össze Párizs, éppoly biztosan, mint a városi autópályán araszoló autók vagy a metró használó utasok milliőiből. Bár a tömegközlekedésben gyakoriak a sztrájkok, ezek a szájról szájra „közlekedő” kijelentések (amelyeket gyűlö kijelentéseknek hívok) sohasem sztrájkolnak, szerencsére... Különben Párizs tényleg eltűnne.

Egyes kijelentések „totalizálják” Párizst, amikor olyan megfogalmazások tárgyává teszik, mint hogy „Párizs szeretne szabadon lélegezni”; „Párizs köszönti Önt”; „Párizs ellenáll” – de ezek a totalizáló kifejezések is csak individualizáló kifejezéseként terjednek, mint azé a kislányé, aki a homokozóban azt súgja: „Mama, unatkozom”. Egy kijelentés cirkulálását feljegyezni teljesen más tehát, mint eldönteni, hogy a kijelentés totalizál-e vagy individualizál. Az allegorikus Párizs-szobor, még ha „egész Párizst” reprezentálja is, csak egy útkereszteződésben helyezkedik el, és nem foglal el „több helyet”, mint Balzac szobra a boulevard Raspailon, vagy a köztársaság szobra a hasonló névű téren. Ahogy a térkép nem maga a térbeli terület, csak ott helyezkedik el, hogy a térben való előbbre jutást bizonyos esetekben gyorsítsa vagy könnyítse; ahogy a telefonkönyv sem „egész Párizs”,

de nagyon is a város része, hiszen a segítségével könnyen megtaláljuk a címeket; és ahogy a totalizáló formulák is, amelyek Párizst „egésznek” vesznek, Párizsban keringenek, és hozzáteszik, mondhatjuk így is, a maguk totalizálási részét. Még a legglobálisabb panorámához is tartozik egy cím, és még ha tudományos és kvantifikált változatot képvisel is, ha tényleg „az egészet” látjuk benne, akkor is csak egy sötétszoba.

Párizs egésze, mintha egy darabokra vágott kép volna, amit csak össze kell rakni

Miért olyan fontos a Párizst totalizáló „nézeteket” ilyen makacsul „lokalizálni”? Mert ez levegő és levegővétel kérdése, azaz, ahogy Peter Sloterdijk mondaná, súlyos politikai kérdés. A zoom illúziójában – a földrajzban és a szociológiában egyaránt – ugyanis az a mérgező, hogy belélegezhetetlené teszi a városi életet. Nincs már több hely, mert mindent elfoglal a folytonos átjárás a különböző léptékek között, amelyek az egésztől a részek felé és a részekről az egész felé tartanak, minden közvetítő út nélkül. Minden telítve van. Az ember fuldoklik. Tudományos nyelven a mereológia problémájáról van szó: a részeknek az egészhez való viszonya a politika privilégiuma. Sem a földrajznak,

sem a szociológiának nem dolga, hogy ezt a viszonyt nagy sietve leegyszerűsítse azzal, hogy felteveli: a probléma már meg is van oldva, a totalitást megismertük – mintha Párizs egy darabokra vágott kép volna, amit csak össze kell rakni. Ha a részek és az egész viszonyát puzzle-ként fogjuk fel, az maga a politika tagadása.

Hogy a politika újjászülessen, hogy Párizsban megint szabadon lehessen lélegezni, ahhoz a városnak láthatatlannak kell maradnia, abban az értelemben, hogy sem a részek, sem a különböző totalitások, amelyekbe a részek illeszkednek, ne legyenek előre szabályozva.

Ebből a szempontból nincs fullasztóbb, mint a Google Earth a maga követelőzésével, hogy zoomoljunk, miközben nem teremti meg a folyamatosságot; nincs reakciósbab, mint a bevett beszédmódok arról, hogy a globális kapitalizmustól folyamatosan eljuthatunk a Maubert piac standjaiig, miközben persze érintjük a frissen informatizált párizsi tőzsdén az alkuszok termét. Megint csak Sloterdijkkel szólva: a politika nem forradalom, hanem világossá tétel, azaz azoknak a mesterséges elemeknek a szétbontása, amelyekről nem tudtuk, hogy függünk tőlük, ha élni akarunk. Más szóval a politika légkondicionálás kérdése, annak

a fokozatos tudomásul vétele, hogy olyan kevésbé természetes falak közt élünk együtt, mintha üveg-házban élnénk, és a falak érzékeny mechanizmusai csak lassacskán válnak világossá előttünk. Aki azt hiszi, hogy a politika magától értetődik, mert valamiféle közjőval foglalkozik, amelynek előre tudja a formáját és a jóságát, az nem bünt, az politikai hibát követ el.

Én a plazma kifejezést használom arra a „térre” – bár ez nem tér –, amelyen a különféle totalizálások és partícipációk nyugszanak – bár ez nem nyugalom –, arra várva, hogy szétbontsák és újra összerakják őket. Az elnevezés absztraktnak tűnhet, de ez azért van, mert minden megszokott metaforát a zoom határoz meg, ami azt a hitet kelti, mintha tudnánk, miről beszélünk, amikor azt mondjuk, hogy van folyamatos út a részek és az egész között. Függesszük fel a zoomolást, sokszorozzuk meg a kapcsolatokat Párizs különböző nézetei között, anélkül hogy túl gyorsan összemérhetővé tennénk őket, mérjük meg a minden oligo-optika természetéből adódó láthatatlanságát (ezek mindegyike jól, de nagyon keveset lát), azonosítsuk be azokat a helyeket, ahol Párizsról „mint egészről” beszélnek (a polgármester irodája, a rendőrprefektúra főhadiszállása, a vízművek ellenőrzőterme, a prefektúra épülete a boulevard Mouton-on stb.), és tegyük fel magunknak a kérdést, hogyan tudjuk úgy elhelyezni ezeket a membra disjunctákat, hogy nem vagyunk hajlandók azonnal egy „természetes” keretre, egy „társadalomra” vagy persze „beszédmódokra” vonatkoztatni őket.

Szóval ez a képi háttér volna – a plazma. Ez teszi lehetővé, hogy felmérjük Párizsra vonatkozó nemtudásunk roppant kiterjedését. De ami még fontosabb: ez teszi lehetővé, hogy esélyt adjunk a politikának, amikor számára tartjuk fenn az összerakás feladatát, úgy, hogy közben nem azonosítjuk sem a természettel, sem a társadalommal, és azt sem engedjük, hogy egyszerűen szóhasználati kérdést csináljanak belőle.

Néhány évtizede engedni kezdtünk a kísértésnek, hogy a politika helyébe a vezetést tegyük, a demokrácia gyakorlatát pedig a rettenetes „hatalomgyakorlás” szóval helyettesítsük. Most már jobban értjük, miért. A „jó irányítás” és a „jó hatalomgyakorlás” arra törekszik, hogy a részeknek az egészhez való viszonyát minél harmonikusabban és hatékonyabban szabályozza. Mindkettő szereti a zoomolást. A dolgokat először felülről látják, aztán középről, aztán alulról. Náluk minden összekapcsolódik, egymásba épül, tökéletesen illeszkedik. Minden orosz baba vita nélkül beilleszthető egy nagyobbba, és magába foglal kisebb babákat, anélkül hogy egymásba kéne erőltetnünk őket. Ez a látható Párizs. Ez a közigazgatott Párizs. Most nyissanak ki minden babát, merítsék bele őket a plazmába, és hagyják, hogy mindegyikről kiderüljön, nagyobb vagy kisebb a többinél, úgy, hogy nem rendezték el őket előre, és nem nyitnak vitát a részek és az egész bonyolult viszonyáról. Ez a láthatatlan Párizs. Ez a politikai Párizs. Ez az a Párizs, amely összerakásra vár.

KARÁDI ÉVA FORDÍTÁSA

Egy vízbefúlt emlékiratai

Csernovic

Csernovichoz nagyon mélyen kötődöm, meg is tudom mondani mennyire: úgy két méter mélyen. Ennek a városnak a temetőiben vannak eltemetve a nénikéim, a nagymamám, az apám, a bátyám. És még most is ebben a városban él a sógornóm – sajnos már özvegyen – és az unokaöcsém.

Én 1970-ben hagytam el ezt a várost. Ennek nagyon egyszerű oka volt: Miután befejeztem anglisztikai tanulmányaimat a romanisztika-germanisztika karon, nem találtam munkát a városban. Mint az impérium többi részét, abban az időben Csernovicot is a vasfüggöny vette körül. Volt ugyan a városban egy üdülőtelep, ahova időnként külföldi turisták is betévedtek, én azonban már ifjúkoromban is hadilábon álltam a KGB-vel, ezért aztán nem engedtek a közelükbe. És volt még egy további ok is: Fiatal voltam és ambiciózus, rettenthetetlenül néztem a jövőbe, és mindenekefelett szerettem a költészetet. Azt hittem, hogy ez a vonzalom kölcsönös. Úgy éreztem, fel vagyok készülve bármelyik nagyvárosra, és mindenütt kitörő lelkesedéssel fogadnak majd. Ebben tévedtem.

Mégis otthagytam ezt a várost. És 35 éve nem tértem oda vissza. Egyszerűen nem vagyok képes még egyszer odautazni, még ha Kijevben járok, akkor sem. Tudom, hogy meg kell tenni azt, amitől fél az ember, hogy el kell menni azokra a helyekre, amelyektől fél, hogy ily módon küzdje le a félelmét. De talán nem is félelem ez, inkább rossz érzés? Mint amikor 40 év után találkozol össze egy nővel, akibe valamikor szerelmes voltál. Mit mondasz? Buta közhelyeket, „Helló, hogy vagy?”. Kérdezem meg a várostól: „hogyan vagy”? Kétkedően néz majd rám és azt feleli: „Hogy vagyok? Figyelj, nélküled is egész jól megvoltunk.” Tényleg nem szeretnék a kisvárosi Plutarkhosz nyomdokába lépni, aki azt mondta: „Ami engem illet, egy kisvárosban élek, és hogy ne legyen még kisebb, itt maradok szívesen”. Csernovic nekem mindig kicsi marad, mint légy a borostyánban – beledermelve az emlékezetbe, hozzátapadva a történelemhez. Mint a lasztextnadrágok, amiket gyerekkorunkban úgy szerettünk.

Első találkozásom a várossal nagy élmény volt számomra. Korai gyermekéveimet a Bajkálon túli Csitában töltöttem. Ez volt életem fekete-fehér korszaka, az abszolút, reménytelen téli sötétség időszaka. Apám a „Harcra kész” című katonai újságnál dolgozott. Sokat volt beteg, nehezen viselte a Bajkálon túli klímát. Végül leszerelték a hadseregéből, és akkor Csernovicba költöztünk, ahol a mamám családja élt. Így kerültem a Bajkálon túli fekete-fehér filmből a távoli mediterrán vidékre. Azt mondják, az emigránsok kultúrsokkon mennek keresztül, én ezt a saját emigrálásom során megúsztam, mert Csernovic-al immunitást szereztem. A Csitából Csernovicba költözéssel viszont egy érzelmi – és a magam gyermeki módján – erotikus sokkon estem át.

Hirtelen egy színes filmben találtam magam, ahol ragyogóan sütött a nap, és ahol észvesztő volt az alma, körte és a kajsi illata – így hívják Bukovinában a sárgabarackot. Ennek az érzelmi feltöltődésnek máig érzem a szívmelegítő hatását. Valószínűleg ez az, ami mindig újra visszahúzó, ha nem is Csernovicba, de olyan helyekre, ahol hasonlóak az illatok, hasonló a levegő, hasonló a napsugarak fénytörése: az isztambuli temetőkbe, a toszkánai dombokra, a közeli mediterrán tájakra.

Gyerekkoromban az egész várost bekarikáztam „kis Adler” biciklimen, és a meredek utcáknak és a kis Adleremnek köszönhetően megnyílt előttem annak a kifejezésnek a mélyebb értelme, hogy valaki „a nyaka közé szedi a lábát”. Gyalog is szívesen járkáltam Csernovicban. Megvoltak a kedvenc útvonalaim. A Lermontov úton laktunk, ami a Kobiljanszkaja útba torkollott. Ha a Lermontov úton elindul az ember fölfelé, átszeli a volt Lenin utat a villamosínnal, azután keresztül megy a bevásárlóközpont, amit akkoriban Paszszáznak hívtak – valószínűleg ma is úgy hívják –, és áthalad két további keresztutcát, amíg eljut az egyetem aulájáig, akkor azon a sarkon találja magát,

ahol az első randevúim voltak. Volt még egy másik, egy drámaibb útvonalam is. Elindulsz a Kobiljanszkaján lefelé, egészen a Főtérig, ott balra fordulsz a volt zsinagóga felé, amit nem a román fasiszták romboltak le, hanem a bolsevikok robbantottak fel – most egy mozi van a helyén –, elmész a mozi mellett, belépsz a sarkon a patikába, nem tudom, megvan-e még. Mindenesetre a 60-as évek elején, amikor az apám az első szívinfarktust kapta, minden nap elrohantam ebbe a patikába, és két oxigénpárnával tértem haza. A város idősebb lakói még emlékezhetnek egy oxigénpárnás fiúra, aki menetrendszerűen viharzott át lélekszakadva nap mint nap a városon. Ez a fiú voltam én.

Miben különbözött Csernovic a többi ukrán várostól?

Miben különbözött Csernovic a többi ukrán várostól? Az ötvenes évek végén még ott élt ebben a városban egy maroknyi osztrák zsidó. Ők mások voltak, mint a többiek, leginkább a korabeli jampecoktól különböztek szembeszökően. A jampecok mind ugyanazt a szerelést viselték: viharkabátot, fehér sapkát szürke csíkokkal. A maroknyi osztrák zsidó viszont elnyűtt sötétkék velúrkalapot hordott, kétsoros szürke halszállás kabátot, kitaposott hegyes orrú félcipőt és tompán csillogó márvány mandzsettagombot – mindez régimódi volt, majdhogynem archaikus, egyszerűen, de stílusosan néztek ki! Csernovic ez a konzervált osztrák zsidó maradt a számomra, aki egy időgéppel a szovjet rezervátumba vetődött. A 20. század második felében Csernovic érintetlen maradt az európai divat változásaitól, mint ezek a velúrkalapok és kétsoros kabátok; de stílusos város maradt, könnyed, bár elszegényedett város.

Csernovic zsidó város volt a szovjet impériumban. Egyébként a német irodalomban is mindig „zsidóként” emlegetik. Az 50-es évek közepén a lakosságnak csak az egyötöde volt zsidó, és közülük is az osztrák zsidók voltak a legkevesebben, a többség Besszarábiából származott. De a zsidóknak nagyon erős a kisugárzása, a mágneses tere. Még ha nagyon kevesen vannak is – adott esetben éppen harmincezen –, megadják a hangütését a városnak. Már gyerekkoromban is tudtam, hogy Kijevben, Moszkvában, Leningrádban élnek zsidók, de a nagyvárosi zsidók mind olyan tiszteletre méltónak tündek a szememben, olyan gazdagnak és feltörekvőnek, míg Csernovicban minden lehetséges fajta zsidóval lehetett találkozni – késelőkkel, szajhákkal, feketézökökkel, csodagyerekekkel; az utcákon olyan zsidók is grasszáltak, akik tiltott matzét (zsidó húsvéti kenyeret) hordtak a púpjukban. Persze nemcsak zsidó alvilág volt ott – voltak például híres bokszolók és birkózók, akik kijutottak az olimpiára és a világbajnokságra is.

Gyerekként Izraelben éltem. Ezt az Izraelt Csernovicnak hívták. Ezt az apámtól hallottam először. Amikor azt kérdeztem tőle, járt-e már külföldön, azt válaszolta: „Most is külföldön vagyunk”. De hogy pontosan melyik külföldi országban, azt nem mondta meg. Izrael állam létéről elég korán tudomást szereztem. Még a legcsikorgóbban hidegháborús években is utaztak emberek Csernovicból Palesztinába örökre. Nagyon sajnáltam Izraelt – a 60-as években a zsidó néposztályok legalja vándorolt ki oda. Egyedülálló anyák taknyosorrú gyerekekkel, nyomorékok, akiket a kamrában hagytak szenvedni a drágalátos rokonaik, visszaeső bűnözők, költők, akik teljesen hiábavalóan jid-disül művelték a költészetet. Ez az ér, attól tartottam akkoriban, beszennyezheti Izrael tiszta forrását, amit zseniális zsidó kezek fakasztottak a pusztában.

A prolikkal és lúzerekkel ellentétben az én fiatalkori zsidó barátaim az iskola után Szibéria felé vették az irányt, és ott lettek 15 évesen a fizika vagy a matematika doktorai. Hogy miért választották éppen Szibériát, azon sokat töprengtem. Amikor egy kicsit elgondolkodtam rajta, beláttam, hogy Ukrajna az ő nem szeretett mostohagyermeküket elhajtotta Oroszország végtele-nül tágas messzeségeibe. Ez nagyon jól illett Verne Gyula kalandregényei-hez, amiket akkoriban faltam. A patakocská azonban egyre-másra megáradt,

KISS Noémi
Rongyos
ékszerdoboz.
Utazások keleten
Magvető, 2009

„Csernovic”
Magyar Lettre
Internationale, 58

REZZORI, Gregor
von
Egy antiszemita
emlékiratai
(Sziij Ferenc ford.)
Konkrét Könyvek,
2007

széles folyóvá változott, és végül kilépett a medréből. Amerika nem volt „bevett” irány Csernovicban. Mindenki Izraelbe ment. Akkoriban meg voltam arról győződve, hogy majdnem minden új izraeli személyes ismerősöm kell hogy legyen, mert mind csernoviciak voltak. Én olyan közel álltam ehhez az áradathoz, hogy végül engem is magával ragadott és elsodort. Izraelben mégis csak akkor jártam először, amikor már majdnem negyvenéves voltam. Meg kellett állapítanom, hogy ez egy hatalmas ország hatalmas népességgel. Ahol egyetlenegy ilyen csernovici „izraelivel” sem találkoztam össze, sem a Holt-tengernél, se Jeruzsálemben, sem Kefar Daromban.

Apámmal gyakran sétáltunk a városban

Emlékszem apám ismerőseire. Apám a „Szovjet Bukovina” című ukrán helyi lapnál dolgozott. Odesszában született, három nyelven beszélt – oroszul, ukránul és jiddisül, ami akkoriban úgy hozzátartozott Odesszához, mint lélegzéshez a levegő. Még jól emlékszem egy zsidó íróra, aki jiddisül írt – Meir Charatzra, aki később klasszikussá vált Izraelben. Magányos túlélő volt, akit elkerült a holokauszt, megszökött a gulágból – ült ott is. Ezt a megmaradót az ötvenes években örök nyugalomba akarták helyezni. Főnökei tudta nélkül megjelentetett néhány verset külföldön, egy lengyel zsidó újságban. Ezt aztán szépen megköszönték neki. Kapott egy fegyelmet a „Szovjet Bukovina” szerkesztőségében. Azt hiszem, apám ezen nem vett részt, különben Charatz nem jött volna rögtön oda hozzánk a szerkesztőségi párttaggyűlésről. És most ez a maradvány, ez a szürke kis veréb ott ült az asztalunknál és hallgatott. Később felolvasott nekünk verseket jiddisül. Sem a Harkovban felnőtt anyám, sem én nem értettünk belőle egy kukkot sem. Én 12 éves voltam, számomra a jiddis a szegény csöcselék zsargonja volt, az aljanépé, azoké, akik el voltak vágva a művelt rétegtől, varjúkárogás volt ez, nem nyelv. Most viszont hallhattam Meir Charatzot a verseit felolvasni; amit itt hallottam, úgy hangzott, mint a sas vjogása, és akkor értettem meg először a költészet küldetését: hogy szárnyakat adjon a nyelvnek. Ez a szárnyaló jiddis mindmáig itt cseng a fülemben.

Apámmal gyakran sétáltunk a városban, és útközben titokban megmutattam nekem tehetséges ukrán írókat, például Volodimir Babljakot és Roman Andrijasikot; én persze megbámultam őket, bár az apám rám szólt. Mindmáig látom magam előtt feszült arckifejezésüket – úgy néztek ki, mintha súlyos terhet cipelnének. Csak később, 1972-ben, amikor Kijevbe költöztem, a réműlettől dermedt Kijevbe, az ukrán tisztogatás utáni Kijevbe, akkor értettem meg, milyen súlyokat cipelt Babljak és Andrijasik, és miért haltak meg olyan hamar. Ezen kívül a nagy Ganove Choma városában éltem. Jól ismertem az öccsét, egy Bljumnak csúfolt retardált alakot, a bátyámnak volt barátja. Egyszer a kis verekedős Smok tévedésből orrba vágta. Csak aztán jött rá, hogy kire is emelt éppen kezét, és elrohant a Kobiljanszkajára, hogy bocsánatot kérjen Chomától. Choma meghallgatta, aztán unottan leütötte. Első lesittelése után Choma lecsérélte a mi kis városkánkat a szolid Lembergbe. Csak egy év kellett neki ahhoz, hogy ott is úgy táncoljon mindenki, ahogy ő füttyül. Akkor Németországba költözött, és Nyugat-Berlint hódította meg. Choma és Bljum derék fiúk voltak. Amikor megkeresték az első emigráns-milliójukat, kihozták beteg apjukat a Szovjetunióból az NSZK-ba, de 8000 méter magasságban megállt az öreg szíve, és a fiúk a reptéren már egy hullát fogadtak. Bljum a 40. születésnapját sem érte meg, meghalt agytmorban. Chomát Münchenben a saját emberei szúrták le, talán Tyimosa, talán Tengiz. Így süllyedt bele az egész család a csernovici mítoszokba és legendákba. Emlékszem Firára, az odaadó kurvára, „Lucsija” volt a művészneve. Róla álmodoztam 12 éves koromtól. Mire aztán eljött volna a vágyak tettekre váltásának ideje, adigra Fira eltűnt: az emigráció hulláma elsodorta egészen Haifaig, az ottani dokkmunkások és matrózok legnagyobb öröme és a helybeli kurvák nagy bánatára. Fira jelentősen alákinált a haifai áraknak, ami mit sem rontott szolgálatásai színvonalán.

A barátaim meg én faltuk a könyveket, de közben mégiscsak barbárok voltunk, Nem éreztük a talajt a lábunk alatt. Nem tudtuk, milyen aranyrögökön lépkedünk, milyen felbecsülhetetlen romokon járkalunk. Nem voltunk persze a szokásos barbárok, hiszen ott volt az orosz, az amerikai, a francia irodalom a hátunk mögött – az emlékezet, a történelmi, a kulturális emlékezet hiánya mégiscsak barbárság. Nem tehattünk róla. Megfosztottak minket ettől az emlékezettől. Paul Celanról akkor hallottam először, amikor Kijevből eljuttott hozzánk a híre. Csak ezután ismerkedtem meg Csernovicban olyanokkal, akik együtt jártak Celannal iskolába, akik jóban voltak vele. Emlékszem még, hogyan kerestem fel 1972-ben Mikola Basan kijevi költőt, aki a modern

líra művelője és ugyanakkor az Ukrán Kommunista Párt Központi Bizottságának tagja volt – egy másik csernovici ukrán költő, Moise Fischbein vitt el hozzá – és milyen megilletődve, milyen nagyrabecseléssel és tisztelettel beszélt Basan Csernovicról és Paul Celanról. A főváros többet tudott, és jobban értette a történelmet.

A régi Csernovicban kereszteződtek a kultúrák

A régi Csernovicban kereszteződtek a kultúrák. Paszternak egyik versében ez így szól: „Kiáltásoktól átjárt a levegő”. Csernovicban kiáltások járták át a levegőt, ásitások és sóhajtozás németül, jiddisül, ukránul, magyarul, románul, lengyelül, oroszul. A fotográfusok fényvel és árnyékkal dolgoznak, a komponisták hangok egymásutánjával, az írók a nyelvvel. Nem kell túl sok fantázia hozzá, hogy elképzeljük Csernovic gazdag nyelvi kultúráját, nyelvi tájképet. „A nyelvek huzatának” hívnám ezt. Ebből a polifóniából fakadt a költészet. A fővárosok fektetik le a klasszikus normákat, ott határozzák meg, mi a mérce. A vidék viszont a modernitás fővárosa. Mert a hátsorszámban ajzza fel a művelt ifjúságot. És mi egyéb marad neki, mint az elhajlás, a stílusterés, a kacskaringó, ami a szecesszió sajátja? A tetők és a homlokzatok kacskaringói jól letéríthetik az egyenes útról az ifjúságot. Heinénél található az a gondolat, hogy a hanyatlás korszakai szülik a szubjektívizmust. Ezt nyilván pejoratív megállapításnak szánta. Számomra ez viszont egyszerű ténymegállapítás. Ha valaki körül minden összeomlik – birodalmak, kánonok, nevek –, ki másra hagyatkozhatna, mint saját magára? Így válik valaki „szubjektivistává”, kezd a saját énjével bibelődni, önkényesen szakítani a realitásokkal, mert átjárja a „szubjektívizmus”.

A csernovici írók közül Gregor, helyesebben Grisa áll hozzám közel. Nem merem azt mondani, hogy irodalmilag áll hozzám közel – hiszen ő prózaíró, nem lírikus. Hivatalos neve Gregor, bár mindhalálig a gyerekkori nevén, Grisaként mutatkozott be. Ez az arisztokrata iróniája. Grisát valójában Gregor von Rezzorinak hívták. Csernovicot a szövegeiben mindig Tschernopolként emlegeti. Az életstílusa az, amiben közel áll hozzám. Nemrégiben Viktor Pivovarov, a ma Prágában élő orosz festőművész egy díszes tányért adott nekem ajándékba ezzel a felirattal: „derús melankólia”. Ennek a megtestesítője vagyok én az ő szemében. Azt hiszem, hogy Gregor – Grisa – von Rezzori volt ennek a derús melankóliának az igazi képviselője. Rádiós újságíróként dolgozott – mintegy 30 éve én is „az éter akrobatájaként” dolgozom –, recepteket írt, filmekben játszott, egy alkalommal nem kisebb hírességgel, mint Brigitte Bardot. Közelállt hozzám stílusban és temperamentumban, bár én persze nem vagyok hozzá fogható. Végül az itáliai életet választotta a németországi élet helyett, ott élt és ott is halt meg. Ez volt az ő útja – a távoli mediterrántól a közeli mediterránig.

Paul Celannál a szüneteket és a játékereteket szeretem. A szintaxist. Meg kellett élnie a szülei halálát egy román lágereben, később őt magát is kényszer munkára vitték. Akkoriban állt meg, gondolom, a szíve. Nála a játékeretek és a szünetek a szavak és a grammatikai konstrukciók között nem avantgárd művészi fogások, hanem a szívdobbanások közötti szünetek. És van még egy dolog, amiért Celannak hálás vagyok. Láthatatlan költő volt, egy fantomköltő. Vityebszk tetőtől talpig tele van chagallozva. Dublinban egyetlen lépést sem lehet tenni, hogy az ember bele ne botoljon egy Joyce-idézetbe. Celan verseiben, a legragikusabbakban sem lehet egyetlen nehéz sóhajtást sem hallani. Kortársaitól eltérően nem hagyott hátra semmit a javaiból, ormótlan bútorokat izzadság- vagy vérfoltokkal.

A csernovici építészeti a szovjet impérium disszidensének számított

Csernovic a nagy orvosok – Brafeld, Klein, Kroskin – városa is volt, ezek a nevek ismerősen csengenek minden csernovici fülének. Ezek az orvosok meghoztak egy ítéletet, istenhez apelláltak, a saját istenükhöz, Aszklepioszhoz – és elérték az ítélet felülvizsgálatát, a megkegyelmezést. Ha Brafeld jött – a hucukok Brachfeldnek hívták – rákiabált a szüleiimre: „Nyissák ki az ablakot, engedjék be a hideget, ha nem akarják, hogy meghaljon a gyerekek!” És már ott sem volt. Ott lobogott utána a varázslóköpenye. Senki a régi vagy az új világban nem állított fel az övénel pontosabb diagnózist. A mi varázslóinknak különösen érzékeny antennákat és érzékelőket kellett növeszteniük, mert a birodalmi végeken a haladás netovábbja a röntgenkészülék volt és a Francketű. Ha ma visszagondolok a csernovici varázslókra az ő atlaszköpenyükből, önkéntelenül hinni kezdek. Az én hitem a köptető szirup illata a gyerekszóban, az idegen ujjak hidege a bordák alatt, a sztetoszkóp nyoma a hátán.

Hogy is lehetnék még ateista azok után, hogy Brafeld, Klein, Kroskin átlépte a gyerekszobám küszöbét?

Nemcsak emberek válnak disszidenssé, városok is lehetnek ilyenek. A csernovici építész a szovjet impérium disszidensének számított. Aki elhaladt ezek előtt a házak előtt, vagy ezekben élt, azt akarva-akaratlanul megfertőzte ezeknek a szelleme. Csernovic városa maga volt disszidens, mert nekünk, a lakóinak leckét adott szépségből, szabadságból és kötelességtudásból. Ezen kívül Csernovic idézet is, mindenképpen egy másik korszakból származó idézet. Csak nagyon alapos kutatók képesek ezeket megfejteni. A két háború között ott élt nagy osztrák költők verseiből valók. Az ember úgy fut át ezen a városon, mint egy idézeten. És olvassa. Ez a város már nem létezik. De megmaradtak mondatfoszlányok, szócserpek, amelyek megragadtak a tudatban, és bekerültek a német és osztrák olvasók kultúrjainak sorába.

Van az a gyerekjáték, hogy „sóbálvánnyá” kell dermedni. A két háború között a csernoviciak sóbálvánnyá dermedtek. Az életük a normális mederben telt, senki nem várta vagy sejtette, hogy jön a vészidőszak. Ebben a városban mindenki olvasott, erről sok memoárt írtak, többek között Rose Ausländer. 1978-ban, amikor Németországba jöttem, egy barátnőm, aki egy német gimnáziumban tanít, felhívta Rose Ausländer Düsseldorfból, és azt mondta neki: „Igaz, hogy nem ismerjük egymást személyesen, de azért hívom, mert egy orosz költő jött hozzám Csernovichból, és talán volna kedve vele találkozni”. Akkorra Rose Ausländer már rengeteg kitüntetéssel, híres lett, klasszikus. Azt válaszolta: „Szívesen találkoznék vele, de beteg vagyok”. Akkor már tényleg súlyos érzelmi állapota volt, nem tudott írni, diktálnia kellett a verseit: de azt hiszem, volt még egy oka. Egyszer azt írta, hogy Csernovic egy

„elsüllyedt város”. Csernovic volt az ő Atlantisza. Ezért félhetett attól szerintem, hogy találkoznia kelljen valakivel, aki ennek az elsüllyedt városnak a mélyén élt és verseket írt. Mintha valaki elfoglalta volna az ő Atlantiszát. Az én fizikai jelenlétem, valamiféle beszélgetés versekről, vagy egyszerűen csak az a tény, hogy egyáltalán írtam verseket, megzavarta volna az elsüllyedt város kristálytiszta képét. Nem akart vízihullát látni.

Csernovicnak van egy titka. Ugyanakkor titokzatos is. Maradjunk egyelőre a titoknál. Vannak városok, amelyek nemcsak szerencsések, de rá is szolgáltak a szerencsésükre. Azokra a városokra gondolok, amelyeket isten legalább a szeme sarkából észrevett. De vajon miért figyelt fel rájuk? A kultúrának megvan a saját logikája, és a saját mágneses terei. Szóval isten vetett egy futó pillantást Csernovicra, vagy inkább futólag odahallgatva észrevett valamit, ami valamiféle suttozás volt, diftongusok és fonémák elegye, nyelvek váltakozása; ahogy ezt meghallotta, elcsodálkozott: micsoda aprócska pont, és milyen csodálatos szelek fújnak arrafelé! A nyelvek légárama. Ami pedig a titokzatosságot illeti, az bennünk van, magunkban. A képzeletünkéből fakad, emlékezetünk padlózatai és padlásai, és amíg ezek megvannak, addig Csernovic is megmarad titokzatos városnak.

1975-ben ezt írtam Csernovicról: „Az én Dublinom, az én Vityebszke, az én kis városom”. Önkéntelenül is James Joyce-hoz és Marc Chagallhoz hasonlítottam magam. Nagyon magabiztos voltam. Nem sikerült eljutnom az ő szintjükhöz. Távolról sem. Csernovicnak azonban sikerült.

(Prága, 2008)

KARÁDI ÉVA FORDÍTÁSA
(Wespennest 160, 2011 május)

MIRCEA CĂRTĂRESCU

Bukarest nekem fényes tengeri csillag volt

Káprázat

Amikor a szőnyeg elkészült és már majdnem a plafonig ért a függőleges kereten, úgy néztünk bele, mint valami puha, ovális, mesésen cirádás rámajú tükörbe. Anyámmal összeölelkezve, izzadtan, arcunkat összenyomva mutogattuk egymásnak egy-egy részletét, grimaszokat vágunk, nyelvet öltöttünk a plüssben kimerevített arcmásunknak, vártuk, hogy az is úgy tegyen, de a nagy és fenséges anya, ölében a gyermekkel (ő, Mircișor az ovális középrészben aranylópapírt viselt, ami arra készített, hogy egészen odadugjam a fejemet, és megnézzem, nekem is ugyanolyan, csaknem a vállamig érő copfom van-e) csak elmélázva mosolygott, úgy látszott, a kisfia, miközben anyja szemét fürkészi, számol valamit apró, fényes ujjaskáin. Miután egy konyhakéssel levagdostuk a nyüstöt, anyám leterítette a szőnyeget, mint máskor, de nem mertünk bukfacezni rajta, csak nézegettük szóltanul, amíg a perspektíva miatt a testünkkel is ki kellett nyúlnunk a szemközti fal felé, aztán feltekertük és készülődni kezdtünk, hogy a gyárba vigyük. A visszaján furcsa volt a szövedék, az idegszálak fényltek, míg a véresek lassú, féregszerű, gyűrűző mozgásba kezdtek, mint valami lusta, nagyon vékony giliszták. Anyám bement a téglapalotába, én meg kint maradtam a vesszőfonatú demizonok között, elfoglaltam magam a nagy, bozontos fekete kutyával, amíg kiszedegettem a bogáncsot a farkából. Azon töprengtem, hogy vajon anyám megint sírva jön ki az épületből, amelynek számomra nem is volt belseje, mert minden ház csak akkor öltött valódi testet, amikor én is beléptem oda, vagy történik valamiféle, a kicsi világra kupolaként boruló és a nyárfák lombjával keveredő azúr éghez méltó csoda. És lám, az ajtóban új és érthetetlen arckifejezéssel, vállán a színes műanyagzsákkal, de kartondobozok nélkül, ott állt anyám. Kézen fogott, és anélkül hogy egy szót szólt volna hozzám, gyalog tettük meg életemben az addig leghosszabb utat. Még amikor keresztmamámhoz mentünk gombócot enni és tévét nézni, akkor sem gyalogoltunk ennyit hazáig. Komor, keskeny utcákon barangoltunk, elhaladtunk a tikfaktól árnyas villák, a kovácsoltvas kerítések, a buszmegálló és üres stadionok mellett, mintha

anyámnak időre lett volna szüksége, hogy végiggondoljon ki tudja mit. Mint mindig, az utcák, az épületek, a villamosok és a járókelők most is csak akkor nyerték el konkrét alakjukat és valódi színüket, amikor a közelükbe értünk, mintha mi lettünk volna a villanykörte, és mi emeltük volna ki őket a szürke és meghatározhatatlan anyagú háttérből. Az a sáv, amelyen haladtunk, tőlünk kapta a megvilágítást, utánunk is őrizte még egy darabig, aztán lassan ismét kihuny, elvesztette nevét és nyomát. De ahol gyakran jártunk, ott a színek, ahelyett, hogy eltűntek volna, még élénkebbek lettek, tiszták és fényesek, csak úgy áradt felénk a mennyei azúr, a sárga vakolat és az annyira zöld lomb, hogy belefájdult a szemem. Az akkori Bukarest nekem fényes tengeri csillag volt, a lakásunkkal a közepén, karjai a dudești-ciopleai Vasilica néniémhez, a Szűzanya-templom melletti keresztmamámhoz, a Colentina negyedbeli gyárhoz, az élelmiszerbolthoz ágaztak szét, a hosszabb vagy rövidebb, halvány vagy élénk színű karok között nem volt más, csak a félelem, a képtelenség, az álombeli vagy születésem előtti úr. Kétszer is átmentünk Silistrán, és izgalomba jöttünk, amikor felismertük a korábbi tengeri csillag közepén a csaknem ellenségesen pislákoló pontot. Régebben, ha anyám és apám kezét fogva felnéztem rájuk, pont a fejük fölött láttam a teliholdat, amitől leírhatatlan fényzöngében mentünk hazáig, óriási körfolyosók alatt, lehagytuk az óriási, félelmetes, élőnek tűnő szobrokat, csarnokokon haladtunk át, amelyekre még mindig emlékszem, de amelyeket sehová sem tudok elhelyezni. Milyen lenyűgözőek voltak, és mennyire kellett bíznom a szüleimben, hogy ne húzzam ki a kezem a kezükből és ne rohanjak el, üvöltve a borzalomtól, fölöttem az óriási teliholddal, a szobrok haragos pillantásától kísérve.

Csak akkor derült ki, hogy mi történt a vörös épület belsejében, amikor ha-zaértünk, illetve még akkor sem, csak este, amikor apám is megjött, a tányér csorbá fölötti beszédfoszlányokból, hogy a mester hogyan bontotta ki a szőnyeget, aztán sokáig hogy hallgatott, hogy telefonált, hogy csődült oda a többi szürke köpenyes, szemüveges elvtárs, hogy bámultak mogorván és bizalmatlanul a

CĂRTĂRESCU, Mircea
Sóvárgás
(Csiki László ford.)
Jelenkor, 1997

Vakvilág
(Csiki László ford.)
Jelenkor, 2000

Lulu
(Lövetei László ford.)
Gondolat, 2004

Miért szeretjük a nőket?
(Kosztai Gabriella ford.)
Jelenkor, 2007

Sárkányok
enciklopédiája
(Szócs Géza ford.)
Bookart, 2011

„A parazita”
(Csiki László ford.)
Magyar Lettre
Internationale, 25

„Felvonóház”
(Csiki László ford.)
Magyar Lettre
Internationale, 33

ember nem figyelt oda, becsípte a kezét. Egyszer csak megláttam anyám vérző ujját. Akkor láttam életemben először vért. Anyám úgy ordított és sírt, mint egy gyerek. Nézttem, ahogy a színes folyadék vidáman csurgott a koszos villamospadlóra, és hirtelen kapcsoltam: „tehát ő belülről ezzel van tele”, és én is sírni kezdtem. Azt hittem, anyám teljesen kiürül és csak a gyűrött, összeesett bőre marad a padlón. Beszaladtunk egy gyógyszerboltba, ahol bepólyálták, de a vér azonnal átütött a kötésen, úgyhogy többször is jól át kellett kötni. Megfogtam ujj nélküli, puffadt kezét, nem csak tapintásommal éreztem a pólya rugalmasságát, hanem a szememmel is, amellyel akkor jobban fel tudtam fejteni a szövődéseket, aztán hazaértünk végre, és ő még jobban elkeseredett, mert rájött, hogy nem tudja elkezdni a szövést. Ült szemben az üres szövőállványal, átnézett a felvető nyüstön, és két napig csak úgy ült, szája sarkán halvány mosollyal, míg én, a királynő törpe bohóca, nem tudtam, mit tegyek, hogy kioldítsam nyugtalanító álmódosításból.

Harmadik nap, amikor anyám éppen az ollóval levágta a kezéről a kötést, amely közben hozzátapadt a sebhez és a véres kéreggel együtt vált le, apró vörös vércseppek serkentek ki az összelapított ujjából, ő lenyalogatta, és akkor valaki váratlanul becsengetett – délelőtt tizenegy óra volt, amikor senki sem szokott hozzánk jönni –, mindketten összerezteztünk és ijedten egymásra néztünk. „Ki lehet az?”, suttogta anyám. „Talán az áram- vagy a szemétdíjért jöttek.” Rettenetesen féltem a szemetesektől, mert szúrós, durva arcuk volt, és büdösek voltak. Erőszakosan követelték a pénzt, és körülnéztek a lakásban, hogy mit lehet ellopni. Anyám, ha egyedül volt otthon, idegeneknek nem nyitott ajtót. Még derékig meztelenül lábujjhegyen az ajtóhoz osont és kilesett a kukucskálón. Ha a lépcsőházban sötét volt, remegő hangon kérdezte: „Ki az?” „Jó emberek”, felelte olykor egy női hang, és akkor tudta, hogy a szektás hívők, akik minden ajtón bekopognak, s akiket unalmában olykor ő is beengedett. Megkínálta őket egy kis befőttel és egy pohár vízzel, végighallgatta félórás fondorlatos és monoton beszédüket az isteni ítéletről, a megváltásról és a szentlélekről, amely szerintük máris megszállta valamennyi adventista testvért, anyám megköszönte a rosszul nyomott brosúrákat, és tovább küldte őket, hogy másokat is térítsenek, és mindig ugyanazt a következtetést vonta le magának: „Tudom is én? Hogy igaz, nem igaz? Talán valaki visszatért a másvilágról, hogy megmondja, mi van odaát? Én azt hiszem, ha az embernek tiszta a lelkiismerete és becsületes, nincs mitől félnie...” De ha az illető az ajtónál azt kiabálta „Szemetes!” vagy „Lábast vegyen használt ruháért, nagysága!”, akkor semmi áron nem nyitotta ki.

Viszont most apám válaszolt, és ő sietett magára kapni a pongyoláját. Apu? Mit keres otthon ilyenkor? Ő csak esti vendég volt otthon. Félig boldogan, félig elégedetten én is kimentem az előszobába, s ahogy anyám kinyitotta az ajtót, becsődültek az emberek. „Az elvtársak a Securitatétől jöttek”, mondta apám tiszteletteljes komoly arccal. Kitekert nyakkal hámultam fel a háromnégy férfira, a kinti hőség dacára öltönyt, nyakkendőt viseltek, sőt, kalapot is, amit most anyám iránti tiszteletből a kezükben tartottak. Szüleim, ha vendéget fogadtak (főként anyám), azonnal nevetésgesen szívélyes arckifejezést öltöttek, széles, ragadós mosollyal, mintha életük legboldogabb pillanata volna látni a látogatókat. Most viszont nemcsak szívélyesnek, de riadtak is tüntek, félelmük rám is átragadt. Amikor beléptünk a szobába, amely ebédlő, háló és a perzsaszőnyeg-szővő dolgozószoba volt egyben (a másik szobába, amely az enyém volt, anyám alig tudta betenni a gyerekágyat és a játékos dobozomat, amit az előző lakó gyerekétől örököltem), teljesen megtelt, mintha nem négy, hanem száz egyforma öltönyt viselő iker férfi jött volna be. Az elvtársak szívesen elfogadták a keserű cseresznyebefőttet, főleg a pohár vizet, a Soare nénitől sebtében kölcsönkért jéggel, mert neki volt jégsekrénye, és engedélyt kértek, hogy levegyék a zakójukat. Aranyozott mandzsettagombos fehér ingüket a szó szoros értelmében mintha előtte egy kád vízbe áztatták volna, a bőrükre tapadt, átlátszott alóla sűrű mellszörzetük, rózsaszínű mellbimbójuk és sötét köldökük. A szoba azonnal megtelt az erős dohány- és izzadságszaggal, meg még valamilyen, ismeretlen, a többen is kellemetlenebb, tömény, szúrós szaggal, amelybe kevés levendula vegyült. Amikor néhány évvel később anyám a konyhában egy szelet disznóhúst sütött a rostélyon, és újra megérezte azt a szagot, öklendezve kirohant a fürdőbe és a gyomrát is majdnem kihányta. Halottápadtan jött vissza, szeme könnyes volt, kidobta a húst, és jól kiszellőztetett: „Az Isten verje meg őket, hát nem *kandiszno* húst adtak!” a miskarolatlan disznó húsa ehetetlen. Igen, azoknak a férfiaknak is vadkan szaguk volt, nem annak ellenére, hanem éppen azért, mert olyan elegánsak voltak, aranyozott mandzsettagombjukra horgony volt véve.

Természetesen nem figyeltem a beszélgetésükre. Szórakozottan játszottam az egyik sarokban, előre-hátra tologattam a színes bádogszekeremet, amely elé három színes bádóg ló volt befogva. Csak foszlányokat csíptem el, az egészet inkább a bensőmben éreztem, anyáméból az erős félelmet, mézesmázasságot: „...államtitok... haditervek... légifelvelelek... de a Cerberus terv lehet, hogy... a szputnyik... honnan tudja?... Varsó... Kuba...”, az egész megszakítja apám csodálkozó felkiáltása és az egyetlen, olcsó virágos kartonpongyolás megtévedt nő motyogásának foszlányai a száz férfi között: „De én nem tudom, nem értem, miről beszélnek, azon a szőnyegen semmi sincs abból, amit emlegetnek, elvtárs... csak úgy ni, vitázzok, minták... Nem is különlegesek, hát mondd meg te is, Costel... mi közöm nekem a politikához? Tiszt elvtárs, én nem politizálok...” Ekkor, mintha varázsszót mondott volna, az egyik pasas azonnal felugrott és széles, fölényes mosollyal így szólt: „Elvtársnő, hogy mondhatja, hogy nem politizál? Látom, gyereke van. Isten éltesse! Nekem is van kettő, az elvtársaknak is. Ha gyereke van, azt jelenti, hogy mégiscsak politizál, Mărioara elvtársnő! Az étellel tart, az amerikai agresszorokkal szemben. Hiszen a gyerekeink építik majd tovább a kommunizmust, nem számít, hogy még csak kis szarosok. Ők az emberiség jövője. Azt hiszi, kétezerig marad még valami az imperialistákból? Addigra a cilinderük és a pénzeszsákjuk is elporlad!” „Éppen ezért”, szolt közbe a másik, „el kell mondani szépen, honnan tudja. Milyen forrásból merít. Kivel áll kapcsolatban. Mindent, mindent, mindent... És vessé az eszébe, hogy a nyomozó elvtárs (látja, ő az) rendes fiú, de csak egy bizonyos határig.” „Rendes fiú, de vannak hiányosságai...” egészítette ki tréfásan az, akiről szó volt.

És hogy anyám jobban emlékezzen, honnan tudott a legújabb szovjet nukleáris fegyverek elhelyezéséről, az új újállomásokról és a sarki tengeralattjárók útvonaláról, amelyek a Sefer-na-Bahir nevet akarják felderíteni, és főként (főként), hogy mi rejlik a Tikitan név mögött, honnan van tudomása a román titkosszolgálat „Szegény Dionüszosz” fedőnevű hadműveletéről, valamint a rengeteg egyéb részletről (mit tud a szocialista tábor vándorcirkuszairól? Marilyn Monroe hirtelen felemelkedéséről, születésnapjáról, plasztikai műtétjeiről? A világ nagyvárosainak közvetlen összeköttetési pontjáról, amelyeket egyelőre keresnek?), a férfiak szóltak, azonnal öltözön, mert velük kell mennie. Én is bementem vele a kishálóba és a lábába csimpaszkodtam, amíg előhúzott néhány ruhadarabot a szekrényből. Reszkettem, mint a nyárfalevél, és csipőjén a nagy lepke, amelyhez hozzányomtam a fejemet, kárminpiros lett. Hirtelen kitért belőle a sírás, úgy, ahogy volt, ölében a ruháival, majd összegörnyedve ledőlt a szőnyegre és kétségbeesetten zokogott. Aztán felhúzza magára a ruháit, a szekrényajtó tükre előtt kirúszolta a száját a narancsszínű rúzzsal (én is látszottam a tükörben, rövidnadrágban, fűrtös fejemet anyám babos ruhájának fodrai keretezték), és visszament a férfiakkal zsúfolt, áporodott levegőjű szobába. Mielőtt kilépett velük, ők is visszavették zakójukat, fejükbe csapták a kalapjukat, azt mondták, legyek jó fiú és fogadjak szót az apámnak. Hirtelen üres lett a lakás, sűrűtől üres, számtalan maszatos kistányérral és kiskanállal, ezernyi félig, háromnegyedig telt vizespohárral... Az ormótlan, széles szövőállvány, a párhuzamosan futó felvetőszálakkal, először tűnt olyan félelmetesnek, mint valami kinzószar.

Egy hétig kettesben maradtunk apámmal, elkéredzkedett a tanfolyamról, hogy rám vigyázzon. Különös hét volt. Apámhoz nem volt bizalmam, este járt

haza, mint valami kísértet, evett, anyámmal diskurált, engem meg elküldtek lefeküdni. Reggel, mielőtt felébredtem, elment otthonról. Az apám egy nagy hiány, nagy űr volt az életemben. Emellett sokszor félttem tőle. A vékony, szórakozott, a bőségesen használt dióolajtól csillogó, fekete hajú bánáti férfinak, aki egyik lábát maga alá húzva a széken – anyám bosszúságára ebben a fura madártartásban ültem én is az asztalnál évekig – békésen tengődött, olykor mégis felébredt valami ijesztő, démonian elvakult indulat, amitől az arca eltorzult és erőszakossá vált. Ha felbosszantottam, irántam tanúsított jóindulati közönye (tulajdonképpen teljesen anyámra bízott) hirtelen megváltozott, nem tudott uralkodni magán, kivörösödve, vérben forgó szemmel, borzas hajjal (ha történetesen nem volt leszorítva női harisnyával) őrlődve nekem rontott, hogy azonnal széttépjen. Drámai, világvégi jelenetek következtek. Én kétségbeesetten, mint valami vadállat karmai elől, a földre vettem magam, anyám az újtát elállva ordított: „Ne a fejét üsd! Ne a fejét üsd! Bocsáss meg neki, többé nem csinálja!” „Takarodj az utamból, az anyád úristenit!” ordította apám, a bosszú ádáz, elszabadult istene, a szoba kétharmadát betöltötte. És egyszer csak, zsupsz! Puff! A tenyere elérte a fenekemet, a szememet, a hátamat, tele lettem piros folttal. . . Nem is a fájdalomtól ordítottam, inkább a belőlem feltörő borzalomtól, számtalan elvakult, dühödött férfitől fenyegetett gyerek üvöltése volt az. Megömlhetett volna, legalábbis azt hittem, ha anyám nem védett volna meg. Tulajdonképpen a legtöbb ütést anyám kapta, és azután még pár napig a combján lévő érthetetlen kék foltok mellett, a karján is viselte a stigmákat. Sokszor akkora volt a dulakodás, hogy apám kézfeje is tele volt karmolással. De hirtelen elült a vihar, apám káromkodva átment a másik szobába, mi anyámmal szorosan összeöleleztünk, és lassan megnyugodtunk. „Látod, ha nem viselkedsz rendesen? Többé ne tegyél ilyet!” Igaz, hogy rossz és elkényeztetett gyerek voltam. Ha anyám nem teljesítette valamilyen kívánságomat, addig vertem a fejem a falba, amíg meg nem adta magát nekem. Vagy magamra tekertem az előszoba piszkos futószőnyegét. Hiába fenyegetett: „Na, na! Meglátod, hogy kikapsz!” Hiába mondta: „Hadd csak, majd hazajön apád! Majd meglátod, mit kapsz tőle!”, mert én dacosan így válaszoltam: „Jöjjön! És akkor mi van?” Ha elmentünk sétálni a negyedben, és nem akart nekem üdítőt vagy zselés cukorkát, karamellát, drázsét venni, ahogy a hangosreklám üvöltözte, a földre vettem magam, a koszos aszfaltra, még a tócsába is, ha éppen úgy adódott, és nem lehetett onnan elmozdítani. Hogyne árulkodott volna este az apámnak?

De azon a héten apám olyan szelíd és jóságos volt, amilyennek még sohasem láttam, és ez később is megisméltódott, ha neki kellett vigyáznia rám, mintha nagyon korlátozott lett volna az apai szeretettartaléka, és úgy adagolta, amennyire azt anyám hiánya szükségessé tette. Ügyetlenül főzte, amiről tudta, hogy szeretem, az „előfőzött” tejberizst, fiacskámnak szólított, pedig azelőtt soha sem nevezett így, és mindig hozott nekem abból a Törpe nevű, fél gyufásdoboznyi csokoládéból is, amely a reklám szerint „Erőssé tesz a hegyek között és a tengeren,/ minden körülmények között nélkülözhetetlen”. Esténként kézenfogva sétáltunk a negyedben, az aranyesővel övezett házak között, a narancs-vörös ég alatt, amit soha sem felejték el. Ahogy mentünk a neonoszlopok között, a fejünk fölött százával rajzottak az apró legyek. Elvitt, hogy megnézzem az utcánk végében lévő szemétdombon felvert cigánysátrat,

előtte a bánatosan lobogó tűzzel, egyszer a cirkuszba is elvitt, hogy lássuk a csillogó, zöld flitterruhás műlovárnőket, elvitt az Antipa Múzeumba. . . Este, lefekvéskor elénekelt nekem egy-egy szomorú bánáti dalt, amin anyám mindig nevetett, „Az almásszekéren a legény” (és a szép menyecske) tetszett nekem a legjobban, főleg a vége, amely olyan mókásan így hangzott, „Almát adok, körtét adok/ A menyecskémet nem adhatom. . .”

Hét végén eljött hozzánk Ionel bácsi, kedveltem őt, mert mindig hozott nekem három celofánba csomagolt, porcukorba forgatott rahátot. „Ízlik a rahát, mi?” kérdezte, amikor látta, hogy beleharapok a gyümölcsös kocsonyába, én meg tele szájjal nevettem, mert tudtam, hogy a „rahát” kakát is jelent. „Costel, nagy szerencséje volt most Mărioarának velem – suttozta Ionel zavartan. – Tudod, kinek a kezébe került? Hát mit mondjak? Nagyon megjárhatta volna. De a végén meggyőztem őket, hogy ez az asszony azt se tudja, mit csinál, de én kezeskedem érte, hiszen régóta ismerem, mert parasztgyerekek vagyunk mindketten, vagy mi a franc, még Mata Harit is megtalálták. . . Csakhogy neki még tehetsége is van, hülyék lennének, ha nem használnánk ki. Mert azért mi se vagyunk olyan hülyék, Costel, hogy mindent, amit tudunk, átadjuk az oroszoknak. Elmúltak azok az idők. Mărioara olyan, mint az aranytojást tojó tyúk, s az egyik rávetette magát, hogy levágja, mert azt hitte, ki tudja milyen kincsek vannak benne. Hát mi lenne – a zúza meg a belek, mint minden tyúkban. Figyelmeztettem őket. Várjuk meg, elvtársak, hogy megtojjon! Aztán meglátják, milyen rántottát csinálunk belőle.” Apám egykedvűen hallgatta, nem nagyon örült, ha Ionel eljött hozzánk, mert tudta, hogy a szekusnak valamikor tetszett anyám, de azt is tudta, hogy a Párt igaz ügyéért harcol, a Securitate is a népé, és ő is a népköztársaság ellenségei ellen harcol, ezért barátságos volt a tiszttel. Máskülönbben a felesége is olyan magasra jutott a pártban, hogy egyszer még ő is a segítségünkre lehet. És most természetesen nagyon hálás volt apám Ionelnek, mert nélküle csak évek múlva látta volna viszont a feleségét, vagy talán soha. Az előszobában elvtársiasan többször is megszorította a kezét. Másnap hazajött anyám, holtápadtan, beesett arccal, soha sem láttam még ilyennek, és a következő nap megint mentünk a gyárba fonalért.

Egyik reggel anyám belülről sugárzó sovány arca, füle mögé tűzött laza hajfűrtjeivel, megváltozott, munkához látott, kristálytisza, aranyló volt az ég, mintha mennyei angyalok tollázkodtak volna az ablakunk előtt. És az új szőnyeg, már az első nap észrevettem, nem csak függőlegesen nőtt, szálanként, a villával lenyűtt sorok szerint, hanem mélyült, vastagodott, tágult a bejárati ajtó felé, mintha a szokásos nyüstökön kívül vékony, áttetsző selyemszálak nyújtanák a térben vízszintesen is ezt az egész finom szövevényt. Anyám keze pontosan beállított műszerként gépiesen mozgott valahol a szövőállvány mélyén, mint különös alkatrészeket, mozgatta a levegőben csöngő gyapjúszálakat, összebogozta, új információkkal töltötte fel és egészítette ki őket, hogy a következő sorban ismét új színekbe, formákba, csomókba, jelekbe, mintákba rendeződjének.

(regényrészlet)

KOSZTA GABRIELLA FORDÍTÁSA

a csalóka idill és a realitás között

Városok a magasban

Magyar városi világ a Kárpát-medencében egykor és ma

Ha ma Magyarországon betérünk egy nagyobb könyvesboltba, a szép színes, drága albumok között minden bizonnyal rálelünk néhány olyan könyvre vagy falinaptárra, amelyet erdélyi vagy felvidéki városképek díszítenek. De sok utazási iroda is a történelmi magyar emlékekkel csalogatja utasait Romániába vagy Ukrajnába, és nemrég egy országos napilap magyarországi turisztikai kiadványában is felbukkant pár határon túli helyszín. A történelmi Magyarország tájainak, városainak, várainak népszerűsége szemlélatomást töretlen napjaink Magyarországon is. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy az egykor az egész Kárpát-medencét kitöltő állam képzete továbbra is része a magyar közgondolkodásnak. Ez a kép ugyanakkor rendkívül sokszínű, és számtalan formában van jelen az egyes társadalmi csoportok tudatában – életkor, világnézet, foglalkozás, érdeklődés stb. függvényében. Egyik megnyilvánulását jelzik azok a „Nagy-Magyarország” térképek és matricák, amelyek szinte mindenhol fellelhetők – az otthonoktól a munkahelyeken át az autókig –, egy másikat a Magyarország határain túl élő magyar közösségekre irányuló kitüntetett figyelem vagy a különféle, elsősorban a magyar nemzeti hagyományok és történelem szempontjából fontos helyszínek iránti érdeklődés – a kisebb-nagyobb régióktól (pl. Kalotaszeg, a Székelyföld, Palócföld, Kárpátalja) a kisebb településekig vagy szimbolikus helyekig (pl. Torockó, Verecke). E helyszínek között kiemelt fontossággal bírnak a szomszédos országokban lévő városok, pontosabban a „magyar városok”. Mégpedig annak ellenére, hogy ezek egyre kevésbé tekinthetők „magyarnak”, egykori magyar jellegük fokozatosan halványul, különösen az ott élő többségiek (románok, szlovákok, szerbek, ukránok stb.) vagy a külvilág szemében. Ugyanakkor e városokról a magyar köztudatban élő kép is gyakran pontatlan vagy hamis. Jelen szövegben ezt az ellentmondásos jelenséget szeretném körüljárni, vázlatosan áttekintve a „magyar városi világ” átalakulását az utóbbi évszázadban a Kárpát-medence külső régióiban, elsősorban a mai Szlovákiában, valamint a Romániához tartozó Erdélyben.

Városfejlődés a Kárpát-medencében

A városfejlődés a Kárpát-medencében sok tekintetben hasonló utat járt be, mint Közép- és Kelet-Európa más régióiban. A városiasodás a középkori Magyar Királyságban is a nyugati mintákat követte, és elsősorban a német és vallon telepésekhez kapcsolódott. A német polgárság sokáig meghatározó

szerepet játszott mind a vegyes lakosságú peremterületek – pl. Felső-Magyarország vagy Erdély –, mind a központi vidékek városaiban. A városok gyakorlatilag az újkorig meglehetősen sokszínűek voltak, etnikai és vallási-felekezeti tekintetben egyaránt, és tükrözték az ország soknemzetiségű jellegét. Közép-Magyarország városaiban a magyarok mellett jelentős német és délszláv népesség élt, Erdélyben a német és magyar lakosság volt a domináns, míg az ország északi területein a német, szlovák és magyar. Ezt a sokszínűséget a 15–18. század közötti török háborúk is erősítették, amelyek során csökkent a magyarok és nőtt a más népek aránya a Magyar Királyság összlakosságán belül. A modern nemzetállam kialakulása és modernizáció idején azonban az ország városaiban – főképp a központi területeken, beleértve Budát és Pestet is – erőteljes és spontán magyarosodás ment végbe. Ez a folyamat a peremterületekre is kihatott, de ott elsősorban azután erősödött meg, hogy a magyar politikai és kulturális elitek a 19. század folyamán megfogalmazták a történelmi Magyarország magyar nemzetállammá alakításának igényét. Ez különösen az 1867-es osztrák–magyar kiegyezést követően vált hangsúlyossá, amikor a Habsburgokkal kötött kompromisszumért „cserébe” a magyar vezetők gyakorlatilag szabad kezet kaptak a magyarországi nemzetiségi politikában. A szlovák, román stb. többségű régiókban így a városok az egyre inkább magyarrá váló állam támpilléreivé lettek. Egyrészt megtestesítették a magyar állami sorsot, másrészt – a modernizáció és az államhatalom együttes hatásaként – egyfajta magyar „olvasztótégelyekként” is működtek. A spontán magyarosodás, a magyar betelepülés és a támogatott vagy erőltetett magyarosítás egymást kiegészítő folyamatok voltak, a magyarosítás elsősorban az oktatás és a közigazgatás révén hatott a városok népességére. Az asszimilációban a németek és a zsidók jártak az élen, de a magyarosodás gyakran a szlovákok, ruszinok és románok számára is a polgárosodást, a társadalmi emelkedést jelentette. A 20. század elejére így sok felső-magyarországi városban a korábbi német és/vagy szlovák dominanciát felváltotta a magyar, és erősödött az egyébként román többségű Erdély városainak magyar jellege is. Erről tanúskodtak a népszámlálások is: az 1910-es statisztikák már meggyőző magyar többségről számoltak be például Kassán vagy Nyitrán, de a magyar–szlovák nyelvhatártól távolabb fekvő városokban, mint például Besztercebányán vagy Eperjesen is relatív többségbe kerültek a magyarok. Ütemesen nőtt a pozsonyi magyarok száma, ekkor már alig maradt el a németektől, de Ungvár is egyértelműen magyar többségűnek számított.

Kelet-Magyarország és Erdély hagyományosan magyar városai (például Nagyvárad, Kolozsvár vagy Marosvásárhely) mellett a román környezetben fekvő Gyulafehérváron is relatív többségben voltak a magyarok, de ekkorra már szintén relatív többségbe kerültek a szász Brassóban is. Emelkedett a magyarok aránya Temesváron és abszolút többséget alkottak Szabadkán, relatívat pedig Újvidéken. Míg országos szinten a magyarok aránya az összlakosságon belül 1910-ben 54,56%-os volt (Horvátországot nem számítva), addig a városi lakosságon belül ez az arány meghaladta a 72%-ot.

A városokban nemcsak a hivatalok nyelve lett magyar, hanem a közélet más területeit – a kultúrát, a pezsgő kávéházi életet, sajtót stb. – is egyre jobban meghódította a magyar nyelv. Igaz, a több nemzetiségű települések polgárai hagyományosan több nyelven is beszéltek, és arról sem szabad megfeledkezni, hogy a statisztikák mögött jóval összetettebb valóság húzódott meg, mivel a számok nem tudták kifejezni a többes vagy még nem teljesen kialakult identitásokat, és nem árulkodtak az identitásváltások hátteréről sem. Megjegyzendő az is, hogy az 1910-es népszámlálás az anyanyelvre vagy a legjobban beszélt nyelvre kérdezett rá, nem a nemzetiségre. Mindenesetre a magyarosodási trendből sok kortárs messze nem következtetéseket vont le, és egy etnikailag egyre „magyarabb” Magyarország vízióját vázolta fel. Annak ellenére, hogy a magyarosodás elsősorban a városokban és a központi területeken érvényesült, miközben a századfordulós Magyarország lakosságának több mint háromnegyede 10 000 főnél kisebb településeken élt. Az archaikus körülmények között élő vidéki lakosság körében pedig csak korlátozott mértékben érvényesült az asszimiláció, így a magyar vagy magyarosuló városok továbbra is szigetszerűen emelkedtek ki a nemzetiségi tömbökből.

Noha Budapest gyarapodásával egyik város sem tudott versenyezni, a dinamikus fejlődő és növekvő magyar lakosságú vidéki nagyvárosok regionális közigazgatási, gazdasági, közlekedési és kulturális központokként kiegészítették a fővárost, és fontos részét képezték a magyarság kollektív nemzeti terének. A gazdasági növekedés mellett (a modernizáció jellemző példája volt a német–magyar–román–szerb lakosságú bánági Temesvár) lüktető kulturális élet jellemezte őket (gondoljunk csak Ady Endre Nagyváradjára), továbbá sokatmondó az a tény is, hogy az ország négy tudományegyeteme közül kettő (a kolozsvári és a pozsonyi) a későbbi (trianoni) határokon túl alakult meg. De elég, ha egy pillantást vetünk a nagyvárosok központjaira: Szeged, Arad vagy Nagyvárad

ABLONCZY**Balázs**

A visszatért Erdély 1940–1944.
Jaffa, 2011

„Legitimitás és mítosz között. A két világháború közötti magyarországi menekült egyesületek emlékeztetmítázatai...”
Limes 2010. 4.

BÁRDI Nándor

„Mi van az erdélyi hátizsákban?”
Valóság, 1992.12.

Bárdi Nándor, Fedinec Csilla, Szarka László (szerk.)

Kisebbségi magyar közösségek a 20. században.
Gondolat – MTA Kisebbségkutató, 2008

BÁRDI Nándor

Tény és való
Kalligram, 2004

BORSI-KÁLMÁN Béla

„A beamterek Eldorádójától Trianonig”
In Uő:
Megközelítések.
Lucidus, 2011

BOTTONI, Stefano

„Az elveszett centrum.
Kolozsvár a második világháború után”
Rubicon. 2005. 2–3

Brubaker, Rogers – FEISCHMIDT Margit et al.

Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town.
Princeton University Press, 2006.

GAGYI József:

Fejezetek Románia 20. századi társadalmi-történetéhez
Mentor, 2009

- Glatz Ferenc** (szerk.)
A magyarok krónikája
Budapest, Magyar Könyvklub, 1996
- GRÜNWARD Béla**
A Felvidék.
Attraktor, 2009
- GYÁNI Gábor–KÖVÉR György**
Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a II. világháborúig
Osiris, 2006
- GYURGYIK László–HORVÁTH István–KISS Tamás:**
„Demográfiai folyamatok, etno-kulturális és társadalmi reprodukció”
In *Határon túli magyarság a 21. században*
Közársasági Elnöki Hivatal, 2010
- KARÁDI Ilona**
Magyar történelmi városok
Magyar Könyvklub, 2001
- KATUS László**
„Nemzetiségi adat-sorok a dualizmus korában”
In **Glatz Ferenc** (szerk.)
Magyarok a Kárpát-medencében
Pallas, 1988
- KOCSIS Károly–FARKAS Zoltán–KERESZTESI Zoltán (et al.)**
Erdély etnikai térképe.
Kárpátalja mai területének etnikai térképe.
Szlovákia mai területének etnikai térképe.
A Vajdaság mai területének etnikai térképe.
MTA
Földrajztudományi Intézet, 1997, 2001, 2000, 2004
- Kollai István** (szerk.)
Meghasadt múlt.
Terra Cognita Alapítvány, 2008
- MARGITTAI Gábor**
Trianoni menyecske
Solar, 2010
- Külső magyarok Utazás a végeken*
Nemzeti Lapkiadó, 2005
Solar, 2011

belvárosa, Szabadka vagy Marosvásárhely pompás középületei mind azt bizonyítják, hogy e települések egykor egy szervesen fejlődő városhálózat egy-egy láncszemét alkották.

Az 1867–1914 közötti „boldog békeidők” az új-kori magyar történelem aranykoraként rögzültek a magyar köztudatban, így abban egyfajta viszonyítási alapként őrződött meg a századfordulás Magyarország képe is. A modern nemzeté váló magyarság „történelmi tere” kiterjedt a Magyar Királyság egész akkori területére, azaz az egész Kárpát-medencére, és egyaránt magába foglalta a magyar, vegyes vagy nem magyar jellegű vidékeket és azok városait is, a szepességi Késmárktól az alföldi Kecskeméten át a barcasági Brassóig. A történelemoktatásnak, a magyar irodalom klasszikusainak, majd a belőlük készült filmeknek, filmsozrotatoknak köszönhetően ez a szerves egész a politikai dezintegrációt követően is megmaradt, és gyakorlatilag többé-kevésbé mindmáig létezik. Így azok a (magyarországi) magyarok is otthonosan mozoghatnak a ma külföldön található vidékeken, akik sohasem jártak Mikszáth Kálmán Lócséjének falai között, Móríc Zsigmond Gyulafehérvárán és Nagyszébenében, Szombathy Viktor *Pénzhamisítójának* Selmechányján vagy Jókai Mór megannyi regényének helyszínén. A magyarok és a soknemzetiségű Magyarország története a különféle történeti munkákban és történelemtankönyvekben is összeolvad.

A dualizmus korában kialakult, meglehetősen idilli kép Trianonban darabokra hullott. A magyar és/vagy magyarosodó városok elcsatolása – lakosságukkal, történelmükkel, kultúrájukkal, középületeikkel, hangulatukkal együtt – éppolyan fájdalmasan érintette a magyarok kollektív nemzeti terét, mint a hagyományosan nem magyar régiók vagy városok, a hegyvidékek, erdők, bányák vagy a tengerpart elvesztése. Ráadásul 1918 végén olyan változások kezdődtek a Magyarországon kívülre került területeken – és leggyorsabban épp a városokban –, amelyek egyértelmű hanyatlásként vagy egyenesen nemzeti katasztrófaként és ekképp a máig feldolgozatlan ún. „Trianon-trauma” részeként vannak jelen a magyar közgondolkodásban.

A városi magyar középrétegek számarányváltozása

A városok népességében Trianon óta bekövetkezett változásokat Szarka László foglalta össze egyik tanulmányában, az egyes folyamatokról és kontextusokról pedig a *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században* című kötet nyújt alapos képet, így itt csak vázlatosan térek ki ezekre.

A két világháború kataklizmaszerű fordulatokkal járt: az elsőt elsősorban a menekülthullámok jellemezték Erdélyből, a Felvidékről vagy a Délvidékről, a másodikat a kollektív megbélyegzés és megtorlások (Jugoszláviában és Csehszlovákiában), a jogfosztás, kitoloncolások és a lakosságcsere (Csehszlovákiában). Az áttelepülők és kitelepítettek több százezer tömegeit mindkét esetben jórészt épp a városi magyar középrétegek alkották, ez pedig jelentősen meggyengítette a magyar városi közösségeket. A második világháború – beleértve a revíziós intermezzo (1938–1945) hatásait

is – azonban több tekintetben is cezúrának bizonyult. A magyar zsidóság elpusztítása pótolhatatlan őr hagyott az összes város gazdasági és kulturális életében; a csehszlovák intézkedések nyomán a szlovákiai magyar–szlovák nyelvhatár délre toldott, és a korábban még többségi vagy jelentős magyar lakossággal bíró városok (Érsekújvár, Léva, Losonc, Rimaszombat, Rozsnyó, Kassa) végleg elveszítették túlnyomórészt magyar jellegüket; végül Dél-Erdély magyar társadalmá sem tért már többé magához.

Az 1918–1938 közötti és 1945 utáni békésebb időszakok sem jártak kevésbé meghatározó változásokkal. Míg a két világháború között még csak a magyarok politikai dominanciáját törték meg a városok „meghódítását” célul kitűző román, csehszlovák és délszláv nemzeti elitiek, a kommunista rendszer a magyar polgárság megmaradt gazdasági és kulturális pozícióit is megroppantotta. A társadalmak „államosítása” és a homogenizálásukra irányuló törekvések természetesen a többségi lakosságot is sújtották, ám a kisebbségi létükből kifolyólag jóval sebezhetőbb magyar közösségeket kétszeresen is érintették. A két világháború között még viszonylag pezsgő magyar kulturális életet (könyv- és lapkiadás, színházak, kulturális és művelődési egyesületek tevékenysége stb.) a társadalmi önszerveződést nem tűrő diktatúrák ideológiai és nemzeti alapon egyaránt korlátok közé szorították.

A történelmi Magyarországról is ismert nemzetállam-építés mechanizmusai már az 1918–1919-es impériumváltásokat követően a nem magyarok javára kezdtek el érvényesülni; a betelepülés, az identitásváltások és az asszimiláció pedig a magyar közösségeket gyengítette. Ennek következtében alig néhány év leforgása alatt számos, 1910-ben magyarként számon tartott település vált vegyes lakosságúvá vagy többnyire szlovákká/románná/szerb, ami sok esetben – a magyar menekülteket, a zsidók leválasztását és a manipulációkat leszámítva – a századfordulón még dinamikus zajló magyarosodási folyamatok befejezetlenségéről, azaz a korábbi identitásokhoz való visszatérésről tanúskodik. A magyarok arányának csökkenése az államszocializmus időszakában folytatódott. Az erőltetett urbanizációt adminisztratív módszerekkel, megfelelő oktatáspolitikával stb. nemzeti vonatkozásban is hasznosítani lehetett. A második világháború utáni népességmozgások által kevésbé érintett észak-erdélyi városokban a háború előtti program végül a nemzeti-kommunista rendszerben valósult meg. Erdély „fővárosa”, Kolozsvár 1957-re, Nagyvárad és Szatmárnémeti a hetvenes évek második felére vált román többségűvé. Noha az utolsó szakasz – a székelyföldi magyar tömb fellazítása a városokon keresztül – a Ceaușescu-diktatúra összeomlása miatt már nem teljesülhetett, a régió központjának számító Marosvásárhelyen 2002-re többségbe került a főleg a hetvenes-nyolcvanas években betelepült románság, és a két másik magyar többségű megyeszékhelyen, Csíkszeredában és Sepsiszentgyörgyön is érezhetően megnőtt a románok száma. A városi lakosságon belüli arányeltolódásokat a magyar oktatási és kulturális intézményrendszer további leépítése kísérte.

A magyar fennhatóság 1918–1919-es megszűnése után az új hatalom fokozatosan berendezkedett a városokban is, ami egyszerre több síkon megnyilvánult. A leglátványosabb a köztérek nemzetiségítése és a nem magyar jelleg erősítése volt – a magyar emlékműveket eltávolították, az utcákat átnevezték, új templomokat és középületeket emeltek stb. Idővel sok helyen a magyar nyelvhasználatot is kiszorították a hivatalokból és a közéletből. 1945 után még inkább átalakult a városok képe. Korszerűnek szánt új („szocialista”) városközpontok jöttek létre, amelyek megpróbálták az „idegen” (magyar–német–zsidó) múltól árulkodó történelmi belvárosok helyébe lépni vagy legalább háttérbe szorítani azokat. Az örökölt hagyott monumentális középületek és szürke tömbháznegyedek azonban ma is meglehetősen idegenül hatnak ezekben a városokban. Az új lakótelepeken főképp nem magyar lakosság kapott helyet, amely többségbe kerülve egyre kevésbé tolerálta a számára idegen és érthetetlen magyar világot. A fenn hirdetett internacionalista ideológia ellenére tudatosan gyengítették a magyar–magyar kulturális kapcsolatokat is, például a nyolcvanas években Romániába gyakorlatilag tilos volt behozni magyarországi könyvet vagy újságot.

A magyar városi élet újjászerveződése az egész régióban

A Közép- és Kelet-Európában 1989–1990-ben bekövetkezett rendszerváltások újabb fordulathoz vezettek. A liberális demokráciák értékrendjét elfogadó kormányzatok többé már nem folytathatták nyílt és agresszív asszimilációs politikát, igaz, a kisebbségi kérdés továbbra is belügy maradt, és a nagyhatalmak csak véres konfliktusok esetén avatkoztak be közvetlenül. Erre azonban a magyar kisebbségek esetében nem volt szükség. A demokrácia és a piacgazdaság kereteinek kialakulásával, a helyi magyar közösségek érdekvédelemének révén, valamint Magyarország támogatásával a magyar városi élet is fokozatosan újjászerveződhetett az egész régióban. Napjainkban, több mint két évtized elteltével, egyfajta kettőséget figyelhetünk meg ebben a tekintetben.

Egyrészt – kisebb-nagyobb konfliktusok árán, de erőszak nélkül – számos eredményt sikerült elérni: újjáalakulhatott az önálló magyar oktatási és művelődési intézményhálózat, sikerült elfogadtatni a kisebbségi nyelvhasználatot azokon a településeken, ahol a kisebbség aránya meghaladja a 20%-ot, fellendült a magyar nyelvű könyv- és lapkiadás, a színházi élet, fejlődik a civil társadalom stb. A szlovákiai Révkomáromban 2004-ben megkezdte működését egy magyar tannyelvű állami egyetem, a kolozsvári román–magyar Babeș-Bolyai Egyetem egyre több képzést indít magyar nyelven, és Erdély több más nagyvárosában is (Nagyváradon, Marosvásárhelyen, Csíkszeredában, Sepsiszentgyörgyön) folyik magyar nyelvű felsőoktatás, hozzájárulva a magyar intellektuális milió kialakulásához-fennmaradásához.

Másrészt azonban egyértelművé vált, hogy az egykori – akár csak a két világháború közötti – magyar városi világ már végérvényesen a múlté. Noha jó néhány nagyvárosban még ma is viszonylag nagy, több tízezer magyar közösségek léteznek

(pl. Temesváron, Brassóban, Kolozsvárt), politikai és kulturális életüket behatárolja az összlakosságon belüli alacsony arányuk. A több mint 60 000 kolozsvári magyar például nem rendelkezik a hivatalos magyar nyelvhasználat jogával, mivel arányuk 1%-kal elmarad az ehhez szükséges 20%-tól, de gyakran még ott is nehézségekbe ütközik az érdekérvényesítés, ahol ezt az arányszámot meghaladják (a nem magyar többségű városokban például messze alulreprezentáltak a magyar vonatkozású utcanevek, emléktáblák és emlékművek). A magyar közösségek elveszítették meghatározó szerepüket, helyenként „szubkulturákká” zsugorodtak, még rosszabb esetben pedig már csak néhány műemlék árulkodik az egykori magyar jelenlétről. Nem sok derűlátásra ad okot az sem, hogy a magyar közösségek visszaszorulása – a korábban beindult társadalmi folyamatok folytatódásaként – a demokratikus viszonyok között is zajlik (az ezredforduló után esett vissza a magyar anyanyelvűek aránya például Kolozsváron 20% alá, Nagyváradon 30% alá, Kassán pedig 4% alá). Az előregedés, az elvándorlás és az asszimiláció egyaránt apasztja a magyar népességet, mindez pedig előrevetíti a helyi magyar intézményhálózat jövőbeni megszűnését. A városi szórványok és lakótelepek magyarságának megőrzése is megoldatlan – és egyre reménytelenebbnek tűnő – feladat. A nem magyar többségű városokban a magyarok előtt tulajdonképpen csak három alternatíva van: vagy elfordulnak a többségtől és saját nemzeti társadalmukba „zárkóznak be”, vagy elköltöznek – külföldre vagy magyar többségű területre –, vagy pedig idővel beolvadnak a többségbe. A magyar városi világ a nagyvárosokból egyre inkább a háttérbe szoruló *vidék* (a Magyarország határai mentén húzódó sáv, a Székelyföld) kisvárosaiba szorul vissza – a legnagyobb magyar többségű város ma Romániában a 61 500 lakosú Sepsiszentgyörgy (ebből 75% magyar), Szlovákiában pedig a 35 700 lakosú Révkomárom (60% magyar), míg az ukrainai Beregszász (26 600 lakos, 48% magyar) és a szerbiai Szabadka (147 500 lakos, 38,5% magyar) már csak relatív magyar többséggel rendelkezik. A magyar városi közösségeket és fejlődésüket a kisvárosi jelleg mellett az is befolyásolja, hogy a magyar népesség jó része nem az egyes országok legfejlettebb régióiban él, hanem gyakran periférián. Így nagyobb mértékben van kiszolgáltatva az 1989 utáni átmenet negatív folyamatainak is – az elszegényedésnek és marginalizálódásnak.

Diskurzusfajták a témáról a mindenkori közbeszédben

A Magyarországon kívüli magyar városi világban 1918 óta zajló folyamatok a határon túli magyar közösségek történetébe illeszkednek, ennek megfelelően részei a mindenkori magyar közbeszédnek és nemzetpolitikának. Magyarországon a két világháború közötti diskurzust az elveszített területek visszaszerzésére való törekvés és a dualizmus alatti élet változatlan formában való felidézése uralta (az elcsatolt városokról és területekről például számos utcát neveztek el Budapesten). A második világháború után sokáig egyfajta amnézia jellemezte a kérdést: a Kádár-korszak „antinacionalista” kurzusa visszaszorította ugyan a korábbi magyar nacionalizmust, de egyúttal a nemzetudatot és a nemzeti összetartozás érzését is meggyengítette. A határon túli magyarok képe így fokozatosan egyre halványabbá vált a magyarországi köztudatban – jól példázza ezt az egykor legnépszerűbb magyar útikönyvsorozat két, a hetvenes-nyolcvanas években megjelent kötete (Csehszlovákia, Románia), amelyekben a fejezetek címeiben a magyar városok szlovák/román nevükkel szerepelnek. Ezzel párhuzamosan a Magyarországon kívüli magyarság iránti érdeklődés, az „Erdélybejárás” egyfajta kvázi-ellenzéki magatartásnak is számított, mintegy előzményeként a rendszerváltás után kialakuló helyzetnek.

A nyolcvanas évek – és különösen a rendszerváltás – gyökeres változással jártak. A határon túli magyarok iránti felelősségvállalás, a határozott nemzetpolitika szervesen beépült a magyar jobboldal önmeghatározásába és a jobboldali retorika hangsúlyos eleme (időnként pedig ideológiai pótszere) lett. Ez azonban korántsem érvényes az egész mai magyarországi közvéleményre. Némi leegyszerűsítéssel öt markánsabb szemléletet különböztethetünk meg a kérdéshez való viszonyulásban, amelyek természetesen nem tekinthetők „vegytiszta” kategóriáknak, hiszen számos átfedés és átmenet jellemzi őket. Az egyik oldalon található a szélsőjobboldali, nacionalista mozgalmak szimpatizánsai és azok a „nemzetileg elkötelezettek”, akik képtelenek elfogadni a történelmi Magyarország felbomlását. Ők tartják fenn a rendkívül színes Trianon-szubkulturát (amelynek jelképei a Nagy-Magyarországot ábrázoló matricák, térképek, kitűzők, nemzeti színezetű folyóiratok és irodalom, „nemzeti rockzene”),

igaz, a fiatalok esetében nemritkán bizonyára csak egyfajta lázadásról, „polgárpukkasztásról” van szó, és egy Nagy-Magyarországot ábrázoló zászló lobogtatása nem feltétlenül jár együtt a történelmi tények ismeretével is. Az ilyen beállítottságú emberek többsége számára 1914-ben (vagy 1941-ben) megállt az idő, és nem vesznek tudomást az azóta bekövetkezett változásokról, sem pedig a Kárpát-medence nem magyar népeiről. Ők szoktak csodálkozni, ha mondjuk Poprádon nem tudnak szót érteni magyarul (vagy azt hiszik, hogy a szlovák pincér „biztos csak nem akar” magyarul beszélni). Külön kategóriába tartozik a jóval kevésbé harcias „nosztalgizáló” népes tábora, akik figyelemmel kísérik a határon túli magyarokat, és bár nem elenségesek a szomszéd nemzetekkel, de szintén inkább csak a magyar világ – a „magyar Erdély” és a „magyar Felvidék” – érdekli őket. A következő, kisebb csoport a kisebbségi közösségek támogatását elsősorban emberi jogi kérdésnek tekinti, és szorgalmazza a szomszédos nemzetekkel való párbeszédet is. A negyedik, mondhatni ismét végletes viszonyulás azokra a tömegekre jellemző, akiknek az egész kisebbségi ügy nem mond semmit, és végül vannak, akik egyenesen viszolyognak tőle, mivel a nemzeti témát a nacionalizmus megnyilvánulásának tartják. Az ő közönyük vagy ellenségességük egyrészt személyes beállítottságból ered (egyszerűen nem érdekli őket a kérdés), másrészt az államszocializmus említett hatásából. Az ide tartozó emberek „ukránózzák”, „románózzák” le a Magyarországra Ukrajnából vagy Romániából érkező magyarokat, Székelyudvarhelyen (ahol közel 97%-os a magyar anyanyelvűek aránya) rácsodálkoznak a székely bácsira, hogy milyen jól beszél magyarul – igaz, mindezt inkább tudatlanságból, mint rosszindulatból. Többnyire ezt az érdektelenséget vagy elutasítást kereshetjük a kettős állampolgárságról 2004. december 5-én megtartott népszavazás kudarca mögött is. Míg ezt az utolsó két kategóriát általában hidegen hagyják a bevezetőben említett könyvek és történelmi albumok, azok vásárlóit és a határon túli magyarokról szóló diskurzus résztvevőit az első három csoportban találhatjuk meg.

A Magyarország határain túlra került magyar városi világ fentebb vázolt hanyatlása nem alapvetően értelmezhető egyfajta szenvedéstörténetként – így jelent meg a két világháború közötti korszakban, és ezt elevenítette fel a rendszerváltás

POMOGÁTS Béla
„Erdélyi magyar városok”
In Uő: Változó Erdély.
Lucidus, 2001

Raffay Ernő–Szidiropulosz Archimédesz (szerk.)
Trianon átírta Európát.
Kairosz, 2008

ROMSICS Ignác
A trianoni békeszerződés
Osiris, 2005

Sas Péter (szerk.)
Mesélő képek. Felvidéki városok
Noran, 2006

SZARKA László
„A városi magyar népesség számának alakulása a Magyarországgal szomszédos országokban (1910–2000)”
Kisebbségkutatás, 2001. 4.

SZOMBATHY Viktor
Csehszlovákia
Panoráma útikönyvek, 1981

TILKOVSKY Loránt
Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században
Csokonai, 1998

VARGA E. Árpád
Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből
Püski, 1998

„Városfejlődés Trianon után I.-II.”
Limes, 2004, 3-4.

„A »trianoni emlékezet« városai”
Limes, 2005. 1.

ZEIDLER Miklós
A revíziós gondolat
Kalligram, 2009

SZIGETHY ANNA: PÁRIZS

után a Trianon-szubkultúra is. Ám általában sem a „nemzetiekben”, de még a „nosztalgizáló” egy részében sem tudatosul, hogy a századfordulós magyar városi világról alkotott idilli képük meglehetősen csalóka. Egyrészt azért, mert a dualizmus korabeli magyarosodás tulajdonképpen a magyarországi nem magyar közösségek rovására történt, amelyek elitjei ugyanolyan veszteségként élték azt meg, mint Trianon után a magyarok a kisebbségi magyarság fogyását. Másrészt – amellett, hogy a viszonyítási alapnak tekintett 1910-es népszámlálási adatok pontossága éppúgy vitatott, mint az utódállamok későbbi statisztikái – a dualista Magyarország utáni nosztalgia mintegy kiragadja történeti kontextusukból az adott városokat. A nemzeti, etnocentrikus történelemszemlélet hajlamos kisajátítani és „elmagyarosítani” történelmüket is: a századfordulós pillanatképet visszavetíti a múltba, és figyelmen kívül hagyja a városok egykori multikulturális jellegét és a korábbi népesedési folyamatokat. Pontosan úgy, ahogy mai képük alapján sok román vagy szlovák csak és kizárólag román/szlovák városként tekint Brassóra, Kolozsvárra, Gyulafehérvárra, Kassára, Selmechányára vagy Pozsonyra.

Mindazonáltal jó néhány kutatóműhely tevékenysége is tanúsítja, hogy az egész történetet lehet szakmailag magas színvonalon, etnocentristától mentesen, tárgyilagosan is vizsgálni (Budapestben például korábban a Teleki László Intézet, jelenleg az MTA Kisebbségkutató Intézete vagy a

Történettudományi Intézet, Kolozsvárt a Jakabffy Elemér Alapítvány vagy a Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, továbbá a somorjai Fórum Kisebbségkutató Intézet). Más kérdés, hogy a szakszerű kutatások eredményei mennyire kerülnek be a közbeszédbe. Szerencsére a nem kifejezetten a szakmának szánt kiadványok közül az igényesebbekre sem jellemző az említett történelemtorzítás, ám a „piacon” látványos a nosztalgikus vagy „nemzeti” nézőpontot megjelenítő könyvek és lapok jelenléte is.

Közhely, hogy a magyar állam és a magyar nemzet határai nem esnek egybe. Magyarország „virtuális terjeszkedése” saját (politikai) határain túlra – különösen, ha az kevésbé finom vagy egyenesen nacionalista formában nyilvánul meg – időnként irritálja is a szomszédos nemzeteket, az irredenta jellegű kiadványoknál joggal, a nosztalgizáló vagy történelmi munkáknál alaptalanul. Ám mint ahogy a két világháború közötti revizionizmus, úgy a rendszerváltás előtti évtizedek közömbössége sem tekinthető elfogadhatónak a mai körülmények között. Csak a paranoid nacionalisták láthatnak kivétlnél abban, ha Budapest mintegy virtuálisan újra integrálni szeretné a magyar kultúrába, művészetbe, közbeszédbe az egykori történelmi Magyarország területén, azaz a szomszédos államokban élő magyar közösségeket, támogatva azok megmaradását, természetesen helyi sajátosságaikkal együtt. Mint ahogy az is természetes, hogy az egykori történelmi Magyarország

kulturális örökségére a mai magyar nemzeti identitás is jogot formál (nem a kizárólagosság igényével) – különösen annak fényében, hogy a háborús pusztítások következtében a legtöbb „magyar” történelmi emlék épp az egykori peremterületeken, azaz a mai Magyarországon kívül található. Normális esetben – azaz a „nagy-magyar” szubkultúra határain túl – tehát nem valami irredentizmusról vagy öncélú nosztalgjáról van szó, hanem a magyar történelmi-kulturális örökség megőrzésére való törekvésről, például egy révkomáromi magyar iskola segítése vagy a gyulafehérvári római katolikus székesegyház és érseki palota felújításának magyar állami és egyházi támogatása révén. Mint ahogy nem szabad megfedkezni a mai Magyarországon lévő, korábban vagy részben még mindig multikulturális városokról sem, amelyek értékei szintén felfedezésre és óvásra várnak – legyen szó akár a német, zsidó, szerb, görög, szlovák, román stb. múlttal rendelkező Budapestről vagy például Sopronról (Ödenburg), Békéscsabáról (Békešká Čaba) vagy más településekről. Hisz végeredményben annak a sokszínűségnek a gondozásáról beszélünk, amely egykor egész Közép- és Kelet-Európát jellemezte – gondoljunk csak a régióban egykor virágzó, de mára többnyire végérvényesen eltűnt német, zsidó, lengyel stb. közösségekre –, és amelynek egyik utolsó, még élő maradványát épp a Kárpát-medencében elszórt magyar városok és régiók jelentik.

TAMÁS DÉNES

Meglátni egyik város tükrében a másikat Képek egy vasútállomásról

„Mi történik azokkal a naiv-intenzív individualitásokkal, akik az Egész modern igényeit nem tartották eleve pusztá csalásnak?”

Sloterdijk

Semmi nem kezdődhet és végződhet egy vasútállomáson.

Minden vasútállomásban van valamilyen megfoghatatlan rejtélyesség, amire azonban egyből a vaskos, feloldhatatlan realitás válaszol. Ez az eleve ideges párbeszéd azonban jól el van takarva, pedig már a sietések és várakozások tört ritmusa, az a határsáv, ami elválasztja egyiket a másiktól, árulkodó arra nézve, ami megtörténhet ezen a helyen. Még akkor is, ha ez a határsáv csak másodpercekig van nyitva. A vasútállomásra nem lehet egyszerűen odamenni: oda sietni kell. A sietősség lendülete egészen a vonatjegy megvásárlásáig tart, a kezek még mozgásban vannak, ahogy a jegyet a pénztárcába csúsztatják, a tekintet azonban már felszabadultan a helyet pásztázza, keres, kutat, mindezt néhány másodpercig, mert felmérve maga körül a totális idegenség összezáruló falát, nem tehet mást, visszazuhan önmagába. A türelmetlen várakozás kezdődik el, amely, ahogyan a sietősség is, megfosztja az embereket, a magukba roskadt tárgyakat a kitérülködés minden lehetőségétől, ami pedig mégis tokolodva megmutatkozik, azt azonnal csonkolja az idő kegyetlen pallosa.

Az így kinyíló részből kellene kilátni. Ki kellene nyújtani ezt a néhány pillanatot, ha már nem lehetséges valahonnan kívülről, a sietés és a várakozás világának túlsó oldaláról megérkezni. A megváltás nem egy állomáson

fog megtörténni. Így marad a sietősség, marad a várakozás, na meg a rövid döccenő, amire ha ráfókuszálunk, finom szerkezetének hajszálpredéseiben megmutatkozhat, amit a sietősség és a várakozás, a határtalanság süvítése a maga arculatára formázott.

Először el kell jutni a vasútállomásra. Az én kisvárosaimban ez nem jelent mást, mint alámerülést a városiasság fokozatosan romló állapotaiba. Először az út adja meg magát: felpattogzik az aszfalt, kátyúk keletkeznek, az utcaszegegyt burkoló kövek kifordulnak helyükről. De maga a városkép is romladozik. Ebben az irányba a legelhagyatottabbak az épületek és a tömbházak, rongált a városbútorzat, gyomos és szemetes a foszlányokká szakadozott pázsit, a ki nem ürített szemetesládák mellett kupacokba gyűl a hulladék. Érződik, kisodródunk a városból, ahhoz, hogy a lassan fellélegezni készülő teret, mint egy odaejtett, fekete koporsó, a vasútállomás főépülete reksze be. Épületnek épület ez, amely még magán viseli egy már azonosíthatatlan építészeti igényesség távoli lenyomatát. Azonban már emeleteinek vaksi ablakai elárulják, hogy egy olyan célt szolgál, amelynek épületként nem tudott megfelelni, ezért otrombává vált és eresztékeiben belerokkant. Ezek az épületek már rég nem a technika és az ipari haladás szentélyei, inkább összement kísértetházak, amelyek nem tudták megtartani annak a gondolatnak a nagyságát, amely rájuk bízott.

Az épület belsejében hasonló állapotok fogadnak. Mint egy szobasarkokba, gyűl oda a szemét, a mindent átítató piszok, a kivédhetetlen elhasználódás termékei. Ezen már semmilyen újító szándék nem tud segíteni. A felújított

TAMÁS Dénes
„Egy új határozatlan-
sági reláció”
Magyar Lettre
Internationale, 68

„Két tér, két város”
Magyar Lettre
Internationale, 74

„Egy kis erkölcsi
trakta”
Magyar Lettre
Internationale, 75

„A falak még állnak”
Magyar Lettre
Internationale, 76

„Este a székeleyknél”
Magyar Lettre
Internationale, 78

„Tájképzészet”
Magyar Lettre
Internationale, 79

külsőn is átüt újra az épület állagába hosszasan beleivódott szutyok. Magától áll vissza a hely természetes díszletezése; a koszlott, elárvult falak tompán verik vissza az üres jövő ígézetét. Egy épület története nem más, mint a beépülés hosszú, maguk az építők által is ellenőrizhetetlen folyamata. Ezért tekinthető az épület egy tér és a teret belakók életformája gyenge pontjának, hiszen rajta ütközik ki legkorábban, amit harsányan leplezni próbálnak az ott lakók mindennapi ténykedéseik során. Legelőször úgyszólván az anyagba belehazudott gondolat árulja el magát. Bent szédelegve az állomás épületében ezért nem tudunk szabadulni attól a gondolattól, hogy a kezdet és a határtalanság helyén tulajdonképpen valaminek a végére jutottunk.

Ami bent az épületben szűkös viszonyok között fejt ki hatását, az a peron nyeri el végső formáját. Az álldogálás a peronon szinte a magavesztéssel ér fel. Hatalmas odairányuló súlyok oldják a teret és az időt, magukkal ragadván az ott-lét természetes kapaszkodóit. Csak a toalett lejárata mellé odagörcsösödött cseresznyefa, meg néhány kitett, hervadozó muskátli hazudik ott-honosságot a semlegesítés ama folyamatának, amely nélkül nincs fájdalommentes elutazás és megérkezés. Egy vasútállomáson mindent a megérkezés lehetősége sajátítja ki magának. Az eljövő azonban nem távoli lehetőség, ezáltal teremtve távlatot bármilyen cselekedetnek, hanem nagyon is az idő kalodájába van beleszuszkolva. Az állomás órája ezt a megkurtított időt próbálja elfogyasztani. Az óramutatót kényszeres pillantások űzik előre, az időfolyam végletesen beszűkül, majd be is szorul a pillanat börtönébe. Ez a robbanásig feszült pillanat szolgáltatja az energiát, aminek köszönhetően át tudunk rohanni a világ hatalmas terein. Ehhez a rohanáshoz szükséges tér kipreparálása már az állomáson elkezdődik. Mintha magába a távolodásba léptünk volna bele, a sínpárok éles pengeélén a horizont menekül odébb. A torzított emelkedést meg-megrebbenő szempárok követik, el egészen addig, amíg valahol az állomás épületeinek során túl a sínpárok is felszívódnak. Csak a semmi délibábos lüktetése veri vissza a kitérni próbáló tekintetet. Mint áthatolhatatlan felületeken emberről tárgyra, tárgyról emberre ugrál a visszatért tekintet, véglegesen feloldva a tér kötőszövetét. A bekeretezett ég csalóka háttér képez a hamisítás eme folyamatának. Ebben a kiürülésben lassan tudatosul: itt minden az *Egész* elrejtésén munkálkodik, ami már nem tud megmutatkozni, pedig a növekvő veszteség, az egyre mélyülő hiány saját értelmeként veri vissza azt, hogy van.

Semmi nem kezdődhet és végződhet egy vasútállomáson. Mégis ott az állomáson, nem tudni, a tér melyik, még lenyomozhatatlan szegletéből, csak kigöngyölgött elem két jelenet, védtelen lényegüket annak reménye nélkül kínálva fel a verdeső tekintetnek, hogy az belőlük bármit megőrizhetne, tartalékolhatna, átadhatna.

(A fornetti-árus lány)

A fényel kezdődött. A fényel és a felhőkkel. Felhők telepedtek egy tavaszvégi délutánon a város fölé. Eső készülődött, legalábbis ezt tudatta a lecsüngő plakátvégeken, nyikorgó padokon, megtépzott bokrokon átszaladó remegés, a felülről leszűrődő nyugtalanság. A vihar azonban még nem szabadult rá a városra, hanem csak hatalmas, a színek megannyi sötétes színárnyalában pompázó felhők formájában tornyosult a város fölé, érthetetlen, de mégis kihívó, ijesztő magasságot teremtve, egy város feletti újabb várost. Az állomás felől mindez nyitott panorámának látszott, amelyben védtelen, torz, makettszerű épületek nyújtogatják felfele csenevész testüket, egy olyan tér irányába, amelyet a telt formák minden vonatkozás nélküli szabadsága ural. A tekintet ilyenkor keresi a kapcsolódási pontokat, szeretné meglátni egyik város tükrében a másikat, de csak azzal a lemondó felismeréssel kell beérnie, hogy ami itt van lent, az sohasem fogja a tornyosuló magasságot elérni. Hiszen ezek az épületek, utak, sétányok és terek egy olyan gondolat alapján épültek meg, amelynek nem volt és nem is lesz vonatkozása arra, ami odafent kibontakozhat.

A felhők játékból egyre több sötétség kezdett leáramlani a tömbházak közé, lassan beburkolva az egész várost. Ez az elsötétülés azonban nem érte el a vasútállomást, ehelyett, mintha egy foncsorozott üvegfelületet hozott volna létre, amiről egy hihetetlenül erős, tömött fény verődött a vasútállomás épülete elé. Az erősödő fénynyaláb végignyalta az állomás épületét, betört a peronok irányába, felvillantotta a sínek rozsdásodó éleit, majd rászóródott az állomás túloldalán lévő dombok karéjára. Nem volt semmi vakító ebben a fényben, csak minden tisztábban látszott, mintha a fény nem is kívülről, hanem a dolgok belsejéből érkezett volna.

Ebben a fényben álltam ezen a délutáni órán, az egyes számú peron mellett, a 17:01-es gyorsvonatra várakozva. Több mind húsz perc volt a vonat érkezéséig, mert mindig korábban érkezem a vasútállomásokra, de nem csak oda, hanem bárhová, ami az időhöz láncoltan ad helyet bármilyen történésnek. Nem szeretek beesni egyetlen eseményre sem anélkül, hogy kitanulmányozhatnám azt a helyet, amely az esemény teréről kínál fel magát, mintha ezáltal – részekre bontva, majd újra összerakva a várakozás helyét – megragadhatnám valami olyasminek a szerkezetét, ami képes magánál nagyobb dolgokat is befogadni. Az ember által épített helyek azonban csak ritkán állnak készen erre a befogadásra. Sokkal inkább holt terek, teleaggatva csörsöpölő, egymást fojtogató kacatokkal, teleszűrt vagy éppen átpakolás alatt álló raktárhelyiségek, amelyekben az ajtóréseken becsapódó fénycsikok csak saját rácszatukra feszítik rá – így véglegesítve – az elhagyatottságuktól szenvedő tárgyakat.

Nem a fényből volt nekem sok, hanem az újjáébredező meztelenségéből, a felesleges, elherdálódó glóriából, amit félrecsúszva hordtak magukon az állomás elhasznált díszletei. Mert minden jobban látszott; a padok, ahogyan előbújtak az állomás vedlett tartóoszlopai mögül, néhány szemetesláda, a forntit kínáló kisbolt lifegő ajtaja, meg a sínpárok végtelen ékei szellették szét a lüktető teret, berekeszelve azt a pár várakozó utast, akik szinte megjelölve álldogáltak az elszabaduló tárgyak által kijelölt, szabálytalan alakú fénykazettáikban.

Mintha minden csak önmagáig érkezhette el.

Néztem bele ebbe a végtelen folyosóba, amikor megtörtént az, ami – a történés filmszerű banalitása ellenére – szinte elhelyezhetetlen a foglyul ejtett valóság díszletei között. Pedig minden elmondható egy egyszerű mondat: a forntit kínáló kisbolt ajtaján kilépett az elárusító lány, hosszasan szét nézett, majd egyik térdét egy picit felhúzza, fejét a fény fele fordítva és szemét lehunyva, hátával nekitámaszkodott az ajtó kifele forduló védőrácszatának. Rövid volt a mozdulatsor, de szinte hallani véltem a történés áramlását. Mert ami történt, annak valahogy sikerült elkerülnie, hogy mintegy az egymásra préselő dolgok szorításából álljon elő, inkább csak önmaga menetéhez igazodott, mert így felelhetett meg annak, amit eddig itt az állomáson minden tárgy kényszerűen elvétett: a fény hívásának.

Nem tudtam nem nézni a lányt. De mintha nem is őt néztem volna, hanem egy tökéletes szerkezetet, amelyben nem az volt utolérhetetlen, hogy általa az elérhetetlen mutatkozott meg, hanem az, ahogy az esetlegesség elmozduló tengelyéhez idomult. A lány eddig csak az elárusító pult mögött rejtgetett közönséges és egészséges szépsége volt átalakulóban. Valahogyan *könnyebb* lett, s talán ez a könnyebbség adta, hogy nem maradt meg önmagánál, hanem kapcsolatba lépett mindazzal, ami körülötte már rég megadta magát a dolgok nehézkedésének. Egy középkorú, megfáradt férfi ment el előtte. Egyszerű vonulás, ami rég elhasználta saját esszenciáját, s így mintha egy kivonat vagy elkenődött vázlat próbált volna érvényt szerezni magának a színes, csillogó papírokból összehajtogatott valóság redőzetein. Azonban, ahogy most elhaladt a lány előtt, mintha irányra lelt volna, ha csak annyira is, hogy *előtte* ment, de nyilvánvaló volt: ezáltal saját szabadságát teljesíti be.

Nem láttam, csak tudtam, a lány felkínált arca a fényt követi. A lehunyott szemek különös érvényt adtak ennek az arcnak. Akkor nem is értettem, csak jóval később: mivel nem láthatta, így érte el azt, ami máskülönben elérhetetlen. Mintha csak csukott szemekkel lehetne a felragyogó valóságot megérinteni. De nemcsak ez az arc, hanem a test minden rezdülése követett valamit, ami önmagánál nagyobbak bizonyult. Mégsem volt semmi megkötött, irányított, birtokolt, mert amibe belekötődött a picit felhúzott térd, a lazán lecsüngő és elől összekulcsolt két kéz, a nyak nemes tartása, az volt szabad.

Meddig nézhettem a felnyíló látványt, nem tudom. De volt egy pillanat, amikor a dombok felé fordultam, hogy ott keressem a folytatását annak, ami eddig részem volt. Talán ezzel szakadt el a mindent összetartó fényfonál. Mert mikor visszafordultam, már semmi nem volt a helyén. A védtelen arcát imént a napba mártó lány már eltűnt az ajtóból. Majd egy piros, műanyag felmosóvödörrel a kezében lépett ki újra, odament a legközelebbi sínpárhoz, és a vödör sárgásbarna tartalmát a sínek közé löttyintette.

(A város egyetlen hajléktalanja)

Kora reggel, háromnegyed öt. A decemberi lég be-beccap a foghíjas ablakokon, félig letépett plakátok rebbenek meg, de mozgásuk azonnal el is hal, valamilyen nagyobb állandóságba ütközve. A szűkös váróterem kontúrjait pislákoló neonfények emelik ki. Ebben a be-bevillanó szöglelességbe

kényszerülnek bele a tartásukat már rég felemészítő tárgyak: mindössze két megrongált műanyagpad és néhány, egymás mellett sorjázó, rozsdásodó vas-korlát, amelyek a jegypénztárak ablakait választják le az élettelen tér téglalapjáról, középen egyetlen, szinte csontozatára hámlott tartóoszloppal. Mint egy túlvilágított színpad, a tér nehezen árulja el a titkát. Micsoda árulásra volt szükség ahhoz, hogy az elindulás és a megérkezés helye ezzé a kifosztott tájékká változzon? Hiszen a félszeg tárgyakból a magánynak és az elhagyatottságnak szinte holdbéli sűrűsége sugárzik, amit emberi léptekkel már nem lehet feltörni, nem lehet visszafoglalni valamilyen új kezdet reményében.

Még mindig van egy negyedóra. Ma is túl korán érkeztem. A zimankós reggel befele fordulónak tesz, az egyik padra felmálhádom hátizsákom, hátamat a bejárat felőli koszos falnak vetve, kényes pillantásokkal az óramutatót próbálom előrébb űzni. Közben más utasok érkeznek. Mintha egy undorító higiéniai feladatot kellene végrehajtaniuk, úgy lépnek be az épületbe, de senki nem állapodik meg, gyorsan jegyet váltanak és a bejárat szemből lévő ajtón igyekeznek ki, a peron irányába. Nem értem ezt, oda-kint még hidegebb van, de ahogy tekintetem még egyszer végighordozom az összeroppant jelenben szertesziört idomokon, meg kell értenem: itt nem lehet mást tenni, csak a vereséget beismerni. Gyorsan vonatra kell szállni, és el kell utazni.

Az egész túlsó oldalt elfoglalta magának szétsziört cókmojkjaival. Túlpakolt reklámzacskókat, lyukacsos cekkereket meg egy összedrótozott motyót rakott szét a padon meg a pad folytatását képező betonpadlón, míg ő ott állt vert birodalmának jobboldali szegletében, megroskadt gerinccel, de mégis egy őskövület biztonságával.

Néhány perc után nem tehettem mást, szemérmetlenül csak őt bámultam. Visszanézett rám, de mintha nem látott volna, nézése valahogy a mögöttem lévő falat találta el, amin – gondoltam – én egy oda nem illő foltként éktelenkedem. Nem lehetett nehéz megadnia magát egy tekintetnek, jóval nagyobb vereségeket kiállhatott már széles ábrázata, amely régóta a sűrű ráncok ütközőjével tompíthatta az őt ért csapásokat. Mintha egy hirtelen megfagyott viharba néztem volna bele. Vizenyős, mozdulatlan szemei túl mélyen ültek ábrázatában, csak a szembogarak kezdtek néha-néha tétova remegésbe, amelyek azonnal el is haltak; nem kifele, hanem egy belső földmozgás fele irányultak, amely hamar rátalált nyugvópontjára. A hajléktalanok túllőtözöttsége jellemezte ruházatát, mintha egy hirtelen elárasztott házból kellett volna elmenekülnie. Az összekapdosott ruhák már rég egységes, szürkés páncéltáttá forrtak össze, csak a legutoljára magára húzhatott sárga kardigán villant ki foltokban a többi ruha közül, mint egy váratlanul újra felmerülő, de már világtalan emlék.

Mindez valahogyan túlságosan összeillett, túlságosan kifejezővé vált. Mintha a hajléktalan csak azért állt volna a váróterem szögletébe, hogy a testére tetovált nyelvel jobban elmélyítse, megpecsételje, véglegesítse, amit az üres térben a tárgyak rovátkáinak párbeszéde eleve csak fogyatékosan közölhetett. Először csak felrémlett, de utána már nem tudtam szabadulni a gondolattól, hogy itt minden csak álruha, a szemem elé húzott paraván, valaki vagy valakik hiszékenységet tesztelik, a hajléktalan hamarosan ki fog lépni foszlott gönceiből, nevetve továbbáll, én pedig csak ostobán visszhangzó kérdéseimmel maradok.

Nem ez történt.

Más fordulatot vett a lassan feltelő idő.

Ötször tette meg oda s vissza a távot. De mivel lassú csoszogása, majd reszkető mozdulatai annyira kívül álltak mindenben, amit addig sikerült beazonosítanom, csak a harmadik fordulónál kezdtem érzékelni, mi történik. De akkor sem úgy, hogy rátaláltam volna tevékenységének értelmére, hanem végre magamban kimondhattam: ezt és ezt teszi, hogy igen, odalépett a padon található egyik reklámzacskóhoz, kivett belőle egy kenyérszeletet, majd a szelet kenyérral a kezében, irtózatossal lassan, a váróterem közepéig csoszogott, megint lassan, szinte görcsösen, a tartóoszlop mögé szórta a kitépdesett kenyérbéldarabkákat, aztán a megmaradt kenyérhéjjal a kezében visszaaprózott a reklámzacskóig, visszadugta a héjat a zacskóba, majd egy új kenyérszelettel megint elindult, most már tudom, *befejele*, megint, s megint, decemberben, reggel ötkor, egy vasútállomás várótermében.

A madarakat eteti – kellett volna mondanom, hogy megnyugtassam magam. Ami nem lett volna kevésbé érthetetlen, de sehol sem láttam madarakat, így csak a mozdulatsor széteső elemeivel, meg a közöttük felnyíló szépséges értelmetlenséggel maradtam. Pedig minden mozdulat kérte, könyörögte, hogy rátaláljak olyasvalamire, aminek nem volt helye a váróterem lepusztult világában. Azt megértettem, hogy nem megválik eledelétől, hanem *megosztja* azt. Ahogy pedig befele indult, mintha a tér egy másik dimenziójára nyitott volna rá tapintatosan. De az egésznek az értelme nem akart megmutatkozni, túl sok volt ennek a helynek, nem próbára tette, hanem egyenesen tagadta azt. Kezdett szétfeszülni minden. De egyszer csak, talán azért, hogy a tudatom a tagadás kapujában mégis elfogadhassa az önmagából kifordult valóságot – noha egyetlen madarat sem láttam –, madáracsicsérgést kezdtem hallani...

A vonatfütyt tépett ki a váróteremből. Már a vonaton ültem, homlokom a fülle ablakának nyomva megpróbáltam kinézni. Szabadulni próbáltam attól, aminek értelmetlen szépsége nem hagyott nyugodni. De sötét volt még kint, s így az elrohanó táj vetítésvásznán megint csak a fülkét s a fülkében ülő magamat láthattam.

Semmi nem kezdődhet és végződhet egy vasútállomáson. Csak a vonatok érkeznek meg, röviden megállnak, és már mennek is tovább. Az állomás feltekint emberekkel, majd kiürül, és minden kezdődik előlről. A változás ott kavargó, zajlik a szemünk előtt, csak az értelme marad elrejtve, talán egy másik állomáson fog felfedődni, ahová most, azonnal, el kellene utazni. Hogy valami mégis rendben, azt az állomások épületei árulják el, amelyek folyamatos katalizmáktól rengetve állnak, megtépzva, magukra hagyva, mivel a sebesség tere és ideje feleslegessé tette, elcsökevényesítette, kiiktatta megtartó lényegüket.

Csak ennyi lenne az egész? – kérdelem magamtól, minden egyes alkalommal, amikor megint nekifutok utamnak, ami mindig ezeken a vasútállomásokon keresztül vezet. Felteszem a kérdést, de érzem, nem ez a helyes formája, másként kell a kérdést feltenni, még akkor is, ha a válasz – tudvalevő – nem a kérdésirány tájékán keresendő.

Tud az Egész ennyi lenni?

Gyakran el-elmormolom magamnak ezt a kérdést, a peron acélkék ege alatt állodogálva, miközben tekintetem redőnyzára, mint egy régi fényképezőgép, le és fel ugrál, darabokra tördelve az előkészített valóságot. És nem tudom, miért, de mindig ezzel a kérdéssel együtt úszik be tudatomba a fornetti-árus lány és a hajléktalan jelenetének valamelyik szilánkjára, mintha újra helyet próbálnának keresni maguknak, mintha végre be akarnának fejeződni, mert ahol megszülettek, nem adatott elég hely és idő erre. Felidéződnek a jelenetek, de azonnal meg is bicsaklanak, mert látom a lányt, ahogy nekifeszíti a testét a fényben úszó horizontnak, látom a hajléktalant, ahogy imbolgó lépteivel megindul a váróterem közepe fele, de a mozdulat sohasem folytatódik, eleve azonnal elhal, mert mielőtt elérhetné az áhított, de általam sohasem látott célt, a mozdulat lelassul, és mintha valamilyen irtózatossal, csak a világűrben érzékelhető hidegnek lenne kitéve, megmerevedik, és egy állóképpé dermed.

Két kép. A fornetti-árus lány és a hajléktalan végtelenül törékeny képe. Végül ezzel maradtam. És a gyanúval. Mert lehet, nem is láttam ezeket a képeket. Csak a vasútállomás szétterpeszkedő tömege által szabadon hagyott rések jöttek vibrálásba, s így, mint valami délibáb, kirajzolódhatott az, ami nincs.

Mert résekkel tele van ez az állomás.

Tele. Van.

Nem csak építeni

Építésznek lenni Közép-Európában

A Közép-Európa eszme

Személyes véleményem szerint nagy szükség lenne egy olyan Közép-Európa-eszmére, amely az ellenpontja a régióinkban az utóbbi kétszáz évben gyökeret vert nemzetállami eszmének. Az elmúlt két évtizedben az új demokratikus rendszerek kialakulásával egyidejűleg az „egy nemzet – egy állam” ideológiája eredményeképpen egynemzeti-ségű államok alakultak ki a térségünkben. Jugoszlávia felbomlása, a csehek és szlovákok szétválása az utolsó lépés volt ebben a két évszázada tartó folyamatban. Miután a nemzetállam kialakulása mindenfajta nemzeti mozgalom végső stádiumaként fogható fel, ezen a stádiumon már nem lehet túllépni. Minden további lépés csak összeomláshoz vezethet, aminek nyomán ismét totalitárius rendszerek jöhetnek létre a régióban. A Közép-Európa-eszmét ennek megfelelően a térség közös pozitív tapasztalatainak sűrítvényeként értelmezem. Nem egyfajta politikai projekt a gazdasági növekedés és a jólét előmozdítása érdekében, hanem tisztán kulturális projekt. Nem kíván az Európai Unióval párhuzamos kormányzati struktúrát kialakítani, viszont arra épít, hogy szükség van az európai eszme valamilyen helyi változatára. Ez nem valamiféle Európa-ellenes vagy nacionalista álláspontot jelent, ellenkezőleg, receptet kínál a nacionalizmus és a xenofóbia elkerülésére. A Közép-Európa-eszme lépés az európai eszme felé, egyben eltávolodás a nacionalista látásmódtól.

De mi az akadálya annak, hogy közvetlenül tegyük a magunkévá az európai eszmét? – merül fel a logikus kérdés. Az új elitnek nagyon rövid idő alatt alakultak ki Közép-Európában a berlini fal leomlása után – ebben különbözik ez a térség a nyugati világtól. Az normálisnak tekinthető, hogy az új törvények és az új elitnek egyidejűleg jöttek létre, de a gazdasági elit nagyon rövid idő alatt épült ki, és kevés ideje volt arra, hogy éretté váljon. Nincs itt mód arra, hogy elemezzük az új elit kialakulásának különböző útjait a kárpótlástól kezdve, a korábbi rendszerből örökölt piszkos pénzek tisztára mosásán keresztül egészen a különböző törvényes eszközökig, de tény, hogy a folyamat igen rövid idő alatt ment végbe, és ez az, ami a mi elitjeinket megkülönbözteti a nyugati világ elitjeitől. Nagy volt az ugrás a térségünkben a 80-as évekig meghatározó hamis kollektívizmustól az individualisztikus társadalomig, amelyben a gazdaságilag fejlett elit magukévá tették a neoliberais ideológiát, mint a fejlődés egyetlen útját. Az olcsóbb munkaerőn és az új piacokon alapuló tartós gazdasági növekedés önbizalmat teremtett, és a térség az EU és a NATO tagjává vált. Az elitnek ugyanakkor nem törődtek azzal, hogy érthetővé tegyék

államuk polgárai számára, mit is jelent az EU-projekt. Ez alapvető mulasztás volt a gazdasági elit részéről, amelynek egyúttal kulturális és szellemi értelemben is elitnek kellene tekintenie magát.

A piár-ügynökségek számtalan ötletet dobtak fel az unión belüli közös életre nézve, de mindeddig kihasználatlan maradt az óriási lehetőség, hogy vitát folytathatunk közös jövőnkéről. Az EU-t többnyire inkább gazdasági projektként prezentálják, nem pedig kulturális küldetésként.

Közép-Európa ebben az értelemben egyfajta időcsapda: képes összeköttetést teremteni egyfelől az EU és a globális piac résztvevőiként betöltött jelenlegi helyzetünk, másfelől a középértékeken alapuló felelősségünk között. A közép-európai attitűd szempontjából döntő jelentőségű a tapasztalat, hogy nem vagyunk gazdasági vagy politikai hatalom, mint Nyugat-Európa volt az Újvilág felfedezése után, vagy a Földközi-tenger a görög, a római vagy a bizánci időkben. E tapasztalat következtében nem vagyunk hajlamosak az extrém megoldások keresésére: a periférián való tartós létezés ellentétes mindenfajta szélsőséggel. Ez nem jelenti azt, hogy erre nem fordulhat elő extrémizmus, de erősen bízunk benne, hogy az nem a térség közös élményein alapul. Az a tény, hogy 1989-ben az összes forradalom vértelen volt Közép-Európában, azzal a következménnyel járt, hogy a forradalom szó ma már egyre inkább erőszakmentes aktust jelent.

Rendszerépületek

Közép-Európában nincsenek építész szupersztárok; ennyiben a közép-európai építészet esetében is középértékekről beszélhetünk. De az építész szakma jellegénél fogva a rendszerhez kötődik. Ha az ember középületet tervez és épít, nehéz meggyőzni a közvéleményt arról, hogy nem a rendszer építse. Ez jellemzi az 1970-es és 1980-as évek közép-európai építészetével kapcsolatos felfogásunkat. Karel Prager tevékenységét például rendszerépítészetnek tekintik Csehszlovákiában. Noha sohasem volt tagja a kommunista pártnak, ma úgy ítéljük meg, hogy nem kaphatott volna megbízást 1966-ban a prágai parlament megépítésére, ha nem lett volna a kommunista párt tagja. A hasonló jellegű szimbolikus épületek a térségben, így Edo Ravnikar 1982-ben épített kulturális központja, a Cankarjev Dom vagy a szlovák rádió épülete, amit Štefan Svetko, Štefan Đurkovič és Barnabáš Kissling épített 1983-ban, ugyancsak automatikusan rendszerépítészetnek minősülnek. Másfelől, ha a mai építészetre gondolunk, így Josef Pleskot ČSOB bank épületére Prágában vagy Wolf Prix UFA Cinema Centerére Drezdában, a rendszerépítészet

minősítés sértés lenne nem csak az építészekre, de a beruházókra nézve is.

Azt, hogy ezeket az épületeket nem az állam rendelte meg, hanem vállalatok, bizonyítéknak tekinthetnénk arra nézve, hogy nem rendszer-épületek. De ma, a globális piac korában, amikor olyan multinacionális vállalatokkal állunk szemben, amelyek komolyabb tőkével rendelkeznek, mint számos ország, a rendszerek sem feltétlenül állami jellegűek. A nagyvállalatok ma jelentős hatalmat koncentrálnak és rendszereket alkotnak. A ČSOB székházát Prágában jó épületként tartják számon. Az épület megváltoztatta a bankon belüli hierarchiát: a legfelső vezetés nem a legjobb kilátást biztosító legfelső emeleten található. Óriási udvarok vannak az épületen belül, ahol az emberek találkozhatnak, és a tetőn lévő növényzet pihenőhelyül szolgál az alkalmazottak számára. Egy zárt komplexum ez a város szerkezetén belül. A Coop Himmelblau által tervezett UFA Cinema Center látványos emlékmű, amelyben az építészek meglepő, szokatlan nyelvet használnak, amit Wolf Prix fejlesztett ki fiatalkori műveiben. A szerzők itt a gazdag neoliberais társadalmat használják fel arra, hogy álmaikat megvalósítsák. De Wolf Prix neoliberais társadalommal szembeni kritikája sem változtat azon, hogy a drezdai Cinema Center rendszerépület.

A mai középületeknek ugyanakkor paradox módon sok esetben semmilyen rendszerjellegük nincs. Ennek oka az állami vagy egyéb közületi beruházó gyengébb pozíciója. Az újonnan létesített középületeknek többnyire semmilyen reprezentatív karakterük nincs Közép-Európában, ugyanazt az építészeti nyelvet használják, mint a bankok vagy bevásárlóközpontok. Az Eric van Egeraat által az előző kormányzati ciklus idején tervezett, de végül meg nem épült budapesti Városháza Fórum vagy a Szlovák Nemzeti Bank tornya, amit Pavol Paňák és Martin Kusý tervezett, a kereskedelmi célú ingatlanok nyelvét használja, ami teljes mértékben elfedi az épületbe tervezett intézmény reprezentatív jellegét.

A középületek jellegének ilyenfajta félreértelmezésén túl van egy szint, ahol a középületek mindenfajta építészeti elvvel szakítanak, és kizárólag a legkisebb költség elvét követik. Ezt példázza a brünni igazságügyi komplexum, ahol még a tervező személye is ismeretlen. Az ilyenfajta, alacsony minőséget képviselő középületek sajnos meglehetősen gyakoriak egész Közép-Európában.

Jól sikerült középületeket találhatunk viszont számos kisvárosban, ahol a helyi politikusoknak fontos, hogy milyen örökséget hagynak az utókorra. A csehországi Litomyšl az egyik legjobb példa

erre. Ehhez azonban olyan politikusok kellene, akik elég széles látókörűek, és hajlandók kockára tenni a közvélemény támogatását annak érdekében, hogy minőséget hozzanak létre. A közvéleményt meg kell győzni arról, hogy érdemes pénzt áldozni megfelelő közterek és középületek létrehozására, még akkor is, ha ez rövid távon nem térül meg. Az építésnek ebben a helyzetben magára kell vállalnia a közéleti értelmiségi szerepét, az építészet nagyköveteként kell fellépnie. A közönséget nem csak az új épületek révén kell nevelni, hanem a nyilvános viták, kezdeményezések és a kritika eszközével is. A színvonalas építészet mellett ezek a tevékenységek is hozzájárulnak a rendszerépítészet meghaladásához.

Aktivizmus az építészetben

Az egyik legelső művem volt az egyik lehetséges válasz arra a kérdésre, mit tehet az építész annak érdekében, hogy az általa tervezett objektum semmilyen módon ne kapcsolódjon a rendszerhez. Egy gazdag befektető felkért, hogy egy még a 90-es évek elején elkészült szerkezetből építsek számára egy új házat. Egy évig tartott a vita arról, hogy lehet a legerőteljesebben beavatkozni azért, hogy a meglévő szerkezet jól érvényesüljön az

adott környezetben, végül sikerült meggyőzni az ügyfelet, hogy le kell bontani az épületet, és vissza kell adni a területet a természetnek. A befektető hívott egy építőcéget, az egész szerkezetet lebontották, és az összes anyagot elszállították. Mindez 2002-ben történt, de a telek még ma, kilenc évvel később is egy kis darab természet, amilyen eredeti állapotában, a szerkezet létrehozása előtt volt.

Egyetemes érvényű kérdés, hogy mit tegyen az építész, hogy ne tekintsek a rendszer emberének. A válasz egyszerűbb, mint a kérdés. Közéleti tevékenységet folytató értelmiségiként kell eljárnia, és össze kell kapcsolnia munkáját a közéleti tevékenységével. Jó példaként szolgálhat erre Rem Koolhaas, aki hármas szerepet játszik: egyidejűleg építész, tanár és közéleti értelmiségi. Építési tevékenységét könnyű dokumentálni a tervek és ezek megvalósulásai révén. Hasonló a helyzet a tanári tevékenységével, közéleti szerepét viszont már nehezebb nyomon követni, mert ehhez túl kell lépni egy épület vagy egy régió keretein. Kritikai attitűdre van szükség a jelenre és a jövőre vonatkozó általánosan elfogadott nézetekkel szemben, képesnek kell lenni alternatívák állítására, vagy el kell fogadni a jelenre és a jövőre vonatkozó általánosan elfogadott nézeteket, és ezt ki kell nyilvánítani.

A rendszertől független építész mintapéldája lehet a cseh Miroslav Masák. Épületeiben nem egyszerűen egy tervező, hanem egy gondolkodó munkáit kell látni. A Máj áruház megtervezését a kormányzat kezdeményezte annak érdekében, hogy bővítsék az üzlethálózatot Prágában. Bár a megbízást a rendszertől kapták, az építésznek nyitott alaprajzot valósítottak meg, és a függőleges közlekedést kívülről láthatóvá tették. A Pompidou-központra való utalást egyértelműen rendszerellenes állásfoglalásnak lehetett tekinteni. Mindazonáltal Masák munkásságát elsősorban gondolkodása miatt tekinthetjük a rendszeren kívülállónak. Ismert a kapcsolata Jiří Voženílekkal, a

csehszlovák panelos lakásépítés atyjával, szerepe a jó építészet előmozdításában az úgynevezett normalizáció időszakában, és ellenzéki tevékenysége Václav Havel körében. A közéleti értelmiségiek nem érhetik be az olyan passzív szerepekkel, hogy szekcióvitákban vesznek részt a különböző konferenciákon. Aktív bírálatot kell gyakorolniuk az elit által elkövetett hibák fölött, és megoldásokat kell kínálniuk. Ennek kell a mai építészet alapjául szolgálnia.

GÁTI TIBOR FORDÍTÁSA

Katarína Kuchelová

Kis nagyváros
(részlet)

Nem tud megkapaszkodni az emlékezet
a repkény nem kúszhat fel sebova

a betonfal immúnis
a városi növény elevenére

sík felületek
sokféle szűrkesége
megkapóan
magas
vízszintes függőleges
között
szinapszísok
nem köti össze őket
csak a mozgó árnyék

emlékeim
nem tudnak megkapaszkodni

a fontos adat talán megvan még
csak elfeledtem
pedig felfedhetné
a célt

a felületek

rendjének értelmét

talán éppen a sarkon
vár rám

megtalálhatnám ha járni tudnék
a csúszós falakon

persze lehet hogy nincs meg

de hogyan
kapaszkodhatnék
le

amikor
nem tudom hol
vagyok
kintbent talán

alattam annyi emelet
ki tudja hány

nem tudom
hol hagytam
az autóm
lifttek mind zsúfolásig

fel-le
tele
hány emelet
a lábamon taposnak
valakik

a gombot
soba nem én
nyomom meg

elvesztettem lebet
az adatot
ha megvolna még
összetaposnák

a közvetítők

ők
nyüzsögnek
mennek venni
tudván tudva pedig
nem vár rájuk

semmi

ők bezzeg mindig tudják

hol hagyták az autót
nem várnak senkire

nem hallgatják
ha a mennydörgés beszél
megszokták
a száraz városi viharokat

mindegy nekik
a kint a bent

nem várják
a holnapot
mert tudják hogy eljön
a legjobb holnapot vásárolják fel
önmaguknak és a szeretteiknek

vedd és vidd
a tökéletest
a következőt
a mindig újat
a megfelelő elkövetkezik
abogy elvárható

nem kell keresni
csak elkerülni
az elkerülendőt

megtanulni
kidobni

rátalálni
a megfelelően

szürke

felületekre

SZABÓ T. ANNA FORDÍTÁSA

magának építész lelke van

Hervé ars poeticája

Négy éve, hogy Hervé eltávozott közülünk. Talán lett volna 100 éves. Új fényképet már nem tud alkotni, de az általa készített képeket megint kezünkbe véve rendszerint felfedezünk valami újat, amit eddig még nem vettünk észre. Képei minden esetben tartogatnak valamilyen meglepetést. Hervé teljes művét elemezve, valamint a vele való beszélgetésekre támaszkodva, írásait olvasva kirajzolódik ars poeticája. Bár esztétikai elvei részletekből tevődnek össze, mégis összefüggő, egységes nézetrendszert alkotnak. Ezekből a tapasztalatokból kiindulva megismerhetjük szempontjait, axiómáit.

A fotózással Hervé véletlenül került kapcsolatba. 1938-ban egy párizsi barátja felkérte, hogy dolgozzon együtt unokaöccsével, aki fotós volt. Úgy tervezték, Hervé írja a riportokat és Müller, az unokaöccs majd fotózik. A *Marianne Magazine* rendelte tőlük a riportokat, és Müller a saját nevét írta a képek alá. De közbejött München, és Müller elmenekült Franciaországból. Hervé egyedül maradt, és mi más tehetett volna: úgy ahogy azt Müllernél látta, elkészítette a képeket, és leadta Müller néven. A szerkesztőség észre sem vette hogy fotósváltás történt.

De ugyanilyen véletlenül került Le Corbusier-hez is. Pere Couturier, a dominikánus szerzetes, az *Art Sacré* egyházi művészeti folyóirat főszerkesztője megkérte, hogy fényképezze le az öregező Matisse-t Nizzában (1949). Egyben megemlítette, hogy ugyanakkor látogasson el Marseille-be is, ahol Le Corbusier új, izgalmas koncepciója épül fel, az Unité d'Habitation. Hervé azonnal ment, de az elkészített képeket a megrendelő, a *Plaisir de France* nem hozta le. Erre Hervé elküldte az anyagot magának Le Corbusier-nek, akitől napok múlva levelet kapott, amelyben magasztalta a fotókat („magának építész lelke van”), és meghívta a lakására. Le Corbusier-t annyira megfogták Hervé fotói, hogy attól kezdve csak vele fotóztatta épületeit. Váratlan fordulat: a riporterből elismert fotóművész lett. Sőt több. Hervé nevét ma már a nemzetközileg elismert nagy magyar fotóművészek, Brassai, Capra, Kertész, Moholy-Nagy, és Munkácsi társaságában emlegetik. Mindegyikük rendkívüli a maga nemében. De mi Hervé különössége? Mivel járult hozzá a fotózás művészeti rangjához? Miben rejlik sajátossága?

Hervé, mondhatnánk, *anti-fényképész*. Az első fényképezés szerepe az volt, hogy megörökítse a körülöttük lévő környezetet, azt, amit láttak. Hervé azonban sohasem gondolt megörökítésre, hanem újra akarta formálni a látottakat. Képein a tárgyi és az élő világ képmása helyett valami más, eredeti jelenik meg, ami független attól, amit le

kell fényképeznie. „*Ezért nevezett el Le Corbusier – idézem Hervét – Caligarinak, és a sötét-kamrákat az én alkimista kuckómnak, mert más hozok ki a kamrából, mint amit beviszek.*” Mi az az új, amit Hervé kihoz a kamrából? A sötétséget. A fekete, vetett árnyékkal új formákat alakít ki az eredetiek helyébe vagy épp melléjük. Ezzel a felismerhetetlenségig átalakítja azt, amit lát, ami előtte van, amit lefényképez.

A Domus 1951-es kiállításával kapcsolatban, Denys Lasdun, az egyik legelismertebb londoni építész kijelentette, hogy „*Hervé fotóinak a megismerése óta nem lehet úgy fényképezni, mint azelőtt*” Lasdun ezzel a kijelentésével éppen Hervé építészeti művészfotóira hívta fel a figyelmet. Ezek az épületekről szóló fényképeken nem az épület hű mása a fontos, hanem az, amiben eltér ettől, amennyiben valami több derül ki, mint amennyit az átlagszemlélő észrevesz. Ezért fűződik az ő nevéhez az *épületfotózás művészi rangra emelése*. Hervé Le Corbusier kijelentésére hivatkozva említi meg, „*hogy én sok mindent meglátok, amit ő (Le Corbusier) csak akkor fedez fel, amikor a képeimet nézi, sokszor olyasmit is, amik nem voltak az eredeti elképzelés részei.*”

De mi az az új, amivel művészi fokra emeli építészfotóit? Amikor arra utaltunk, hogy képein nem ismerjük fel a fotók eredetét, akkor arra gondolunk, hogy képein új formákat találunk, más van a hangsúly, másutt a súlypont, mások az elemek közötti arányok. Első pillantásra nem fedezük fel a harmóniát, csupán az ellentétekre figyelünk fel. A kontrasztokkal felborítja az eredeti egyensúlyt, eltérő foltokkal, vonalakkal, árnyékokkal feszültséget okoz, és az ellentétes elemek között dinamikus egyensúlyt állít fel. Képein az egyes elemeket új módon fogalmazva, ezek együttesét eredeti módon komponálja újjá. Azt valósítja meg a fényképészetben belül, amire az alkotók minden művészeti ágon belül törekednek: újraformálni a világról alkotott képzetünket.

A kontrasztokkal felborítja az egyensúlyt

Hogyan éri el Hervé ezt az újraformálást? Módszere sokféle. Leginkább árnyékot alkalmaz, elsősorban vetett árnyékot, de a nagyításnál is változtatja az árnyék tónusát, sötétebbre vagy világosabbra fordítja az árnyékfoltokat. Ezzel hol eltüntet elemeket, hol fokozza a különbségeket, attól függően, hogy a részek között kisebb vagy nagyobb feszültséget akar elérni. Közben hiányt teremt a részek között, és így ritmust alkot. A hiány sem üresség, nem *semmi*, hanem csak világosabb tónusú anyag. A kimaradt rész is forma. Az árnyékkal ugyanúgy rajzol, mint a hiánnyal. Más esetekben pedig úgy

szabadítja meg a képeket a nemkívánatos elemektől, hogy a feleslegesnek tartottakat megsemmisíti, akár levágja ollóval, akár úgy, hogy letépdési a számára nem fontos részeket a kép pereméről.

Gyakran már eleve úgy állítja be a gépét, hogy az, ami zavarná a tiszta mondanivaló kifejtésében, a kép keretén kívülre essen. Ilyenkor az agyondekorált épületek esetében, mint amikor Facteur Cheval maga készítette palotáját, saját megáldott mesevilágát kifejező alkotását fényképezte, úgy állt a cizellált épület elé, hogy redukálhassa a mellőzhető, anélkül, hogy az épület lényegét megsértse. Hasonlóan érzékeltetni tudta például Gaudí esetében a fantasztikumot, anélkül hogy saját *minimalista* elveivel kompromisszumot kellett volna kötnie. Hervé minden esetben az építmény által kiváltott érzések kifejezésére törekedett, amit minden alkotás esetében másképp kellett megvalósítania. Tehát kevéssel akart sokat mondani. Mintha Mies van der Rohe közismert szempontja, a „*Less is more*” vezette volna.

Fényképein ösztönösen, karakteréből adódóan egyszerűsége törekedett. Puritán ember volt. Az aszketikusságot érintő igénytelensége a fotóiban is megmutatkozott. A zavart okozó mellékes tényezőktől megszabadulva gazdagabbak lesznek a képei, mert csak a legfontosabb elemekre koncentrált. Hervé *lényeglátó*. A kevés elmélyíti a néző szemléletét. Ha ezt nevezik – a szó eredeti értelmében – a művészeti kifejezést a minimumra csökkentő tendenciának, akkor ez Hervé-re jogosan alkalmazható. Ebben az értelemben Le Corbusier-t követi, és elsősorban azoknak az építészeknek a munkáit fényképezte, akik hasonló felfogást követve alkottak – Le Corbusier mellett itt Mies van der Rohéra vagy Louis Kahnra gondolok. Náluk a minimalizmus nem egy mozgalomhoz való tartozást, hanem szemléletet jelentett. Hasonló okok miatt állt közel hozzá a konstruktivista Tatlin, a szuprematista Malevics, az absztrakt Rothko, illetve a neoplaszticista Mondrian, akinek tervét felhasználva festette le lakása mennyezetét, míg a fényképészet területén Rodcsenkóval rokon szemléletű, annak ellenére, hogy néhányukat csak később fedezte fel a maga számára.

Ezt a minimalista megközelítést sugallja Paul Éluardtól vett idézete: „*egy versben minden szó dolgozik*”. E gondolatot követve Hervé kifejti: „*Én is azt szeretném elérni, hogy képeimen minden egyes vonalnak, formának, tónusnak elengedhetetlen szerepe legyen. Egyszerűsíteni akarok, de nem szegényíteni, tömören kifejezni, hogy többet mondjak el, mint egy részletező történet.*”

Hervét az egyszerűsítésre törekvő gondolkodásmódja vezette el a *geometrikus formák*

BATÁR Attila
Lucien Hervé
Héttorony, 1993

A történelem mint
tervező
Egy bécsi utca
Terc, 2001

A sokrétű Víziváros
Székesfehérvári
Múzeum, 2002

Láthatatlan építészet
Ab Ovo, 2005

Az emberi tér
Terc, 2010

Baki Péter –
Gebauer Imola
(szerk.)
Lucien Hervé 100
Szépművészeti
Múzeum, 2010

alkalmazásához. Ez alkotómódszerének másik, alapvető jellemvonása. Az egyszerűsítés során, a felesleges elhagyása után mi marad? Vonalak, főleg az egyenes vonalak, illetve az ezekből származó alakzatok. Mindezek halmozódnak és egymásnak eresztve gyűrűkóznak. Le Corbusier csandigarhi Secrétariat-ját ábrázoló fotóján – Mondrian utolsó éveire emlékeztetve – derékszögben egymást metsző vonalak, egymással kötékedő gerendák, oszlopok más és más ritmusban jelennek meg a képen, vívják párbajukat, hogy eredeti szerepüket elvesztve gyűrűkóznak. A geometria szigorúsága mellett felbukkan a mulatság. A geometriára általában mint száraz, hűvös diszciplínára gondolunk – de nem Hervé esetében. Vidám kavalkád lesz a szigorúnak gondolt rendszerből. Sorozza a háromszögeket is, mint a Nantes-Rezé-i Unité d'Habitation ábrázoló képen, ahol a tartópillérek közötti hiány teremt meg a végtelennek tűnő, csökkenő háromszögek sorát. Újabb sorozatot teremtenek a pillérek árnyékai, tovább komplikálva az elrendezést. Mire is figyeljünk? Az ismétlés végtelenjére, vagy az azt megzavaró árnyékokra?

A geometriai vonalak közé tartoznak a görbék is, de az ő esetében ezek is többnyire szabályosak. Az El Escorial kriptájához vezető lejárati képe teljesen sötét. Már ezzel, az egész alapot betöltő sötétséggel is előkészíti azt a drámát, amelyet a halottakkal való találkozás teremt meg. Ezen a fekete alapon csak két hajszálvékony, szabályos fehér körívsegmens jelenik meg. Ezek a vonalak a kriptához vezető bejárati ajtókat jelzik. Hátborzongató a kép. Tudjuk, hogy a múlttal, a halottakkal és a jövőnkkel fogunk találkozni. Mivel éri el a hatást? Csupán két, cérnaszálhoz hasonló vékony, fehér ívvel a fekete alapon. Hasonlóan egyszerű a ronchamp-i kápolna tetőrészlete, amelyen két görbe vonal választ el három különböző tónust, a feketét, a szürkét és a fehéret. A három vonal egy pontban fut össze a kép felső sarkán. Lendületes vonalak, felrepítik tekintetünket az égre. Szemünk oda is követi őket, a képen túlra, ahol már nem léteznek.

Az El Escorialról készült képen a két hatalmas háromszögletű árnyék mintha egy becsukás előtt áll állapotban lévő, fenyegető ollóként fogná be a fekete kések közötti, durva földfelület világosabb foltját. A kép félelmetes. Nem az épület fenyeget, hanem annak sötét árnyéka. Ez a feszültség feloldhatatlan. Hasonló módon készített Hervé képet Fatehpur Szikriről is. Itt az olló egyik szárnyát maga az épület adja, míg a másik a mögöttünk lévő épületszárny árnyéka. A kettő közötti nyílt területen, az udvaron egy fiatal siheder fut ki az olló két szárnya között a képből, mielőtt a kések becsukódna. Ez a kép nem olyan fenyegető, mert az olló világosabb, az épület cifrázottsága, vidám elemekkel feloldott homlokzata kevésbé nyomasztó, a fiú mozdulata pedig nem a félelmet idézi, inkább mulatságosnak hat. Ugyanaz a felállás, ám az eltérő részletek megváltoztatják a kép jellegét. Hervé az ellentéteket a legkülönbözőbb formákban alkalmazta, hogy a gondolati és a formai feszültséget, a dinamikus egyensúlyt kifejezze.

Joggal mondhatjuk, hogy ez az átértelmezés épületek esetében könnyen megvalósítható. Igaz, hogy Hervé elsősorban épületeket fotózott, de nemcsak azokat. Ugyanezt az elvet alkalmazta emberi alakok, portrék, a természet fényképezése esetében is. Ilyen Fernand Léger arcképe is, amelyen a művész kalapja két szélének, illetve az azt megismétlő árnyékának a görbéje együttesen dominálják a képet. Ezzel a három határozott vonallal aláhúzta a festő kemény karakterét. A geometria tehát itt sem önmagáért való, hanem valamilyen célt szolgál. De Hervénél még a természetet ábrázoló képein is hasonló példákra találunk. A Le Notre tervezte champi kastélypark részlete is csupa geometrikus elemből áll. A természet lenyírt geometriai formái a francia kertészet kedvelt elemei. A kör-, négyszög- és téglalapformák egymás mellett töltik ki a kép nagyobbik felét. A kiválasztott részlet Hervé ösztönzésére lett a kép témája.

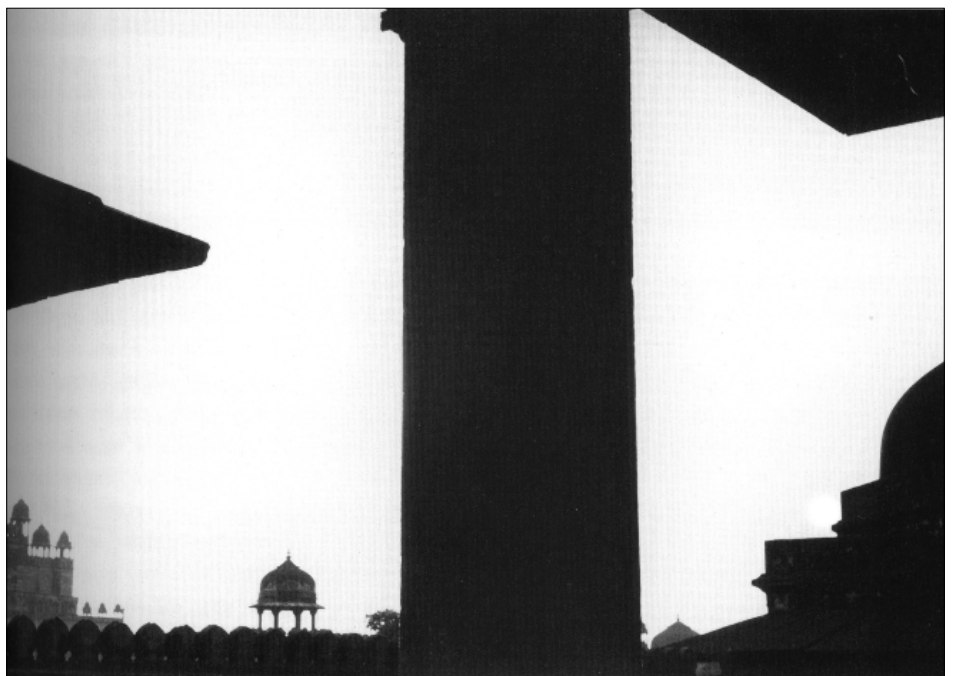
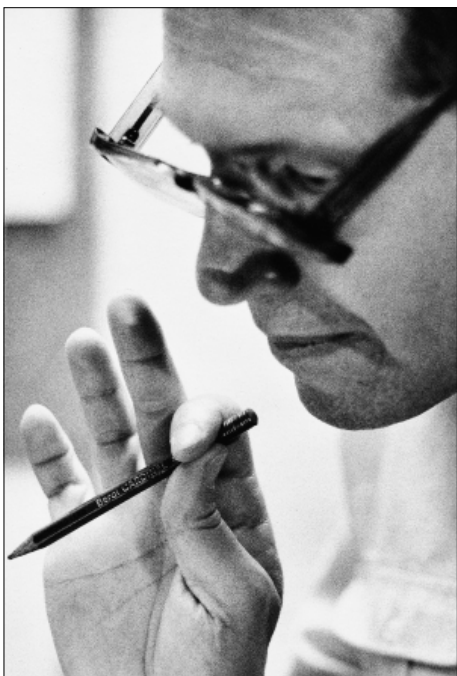
Közel állt a magyar konstruktivista művészekhez

Nem véletlen, hogy a geometriai formákat minden területen felfedező Hervé vonzódást érzett

a *konstruktivizmus* eszméi alapján alkotók, és azok művei iránt. Közel állt a magyar konstruktivista művészekhez is, mint Barcsay, Kassák, Moholy-Nagy és Vasarely. Közülük Kassák Lajoshoz nagyon szoros barátság fűzte. A kapcsolat evidens, hiszen leginkább a konstruktivistának nevezhető építészek műveit fotózta. Ez a megállapítás persze más, modernista építészeti fotózókra is vonatkozhatna. A kapcsolat azonban Hervénél nemcsak spontánul adódott: ő tudatosan kereste a konstruktivista karakterű épületeket és tervezőket. Le Corbusier épületeinek szinte mindegyik ábrázolása példa arra, hogy képeit a szerkezeti részletekre hegyezi ki. Némely esetben megdönti a képeit, csak hogy egy-egy gerendának, oszlopnak nagyobb hangsúlyt adjon. Minden képe az épület eszenciájára hívja fel a figyelmet. A konstrukció az erőt jelzi.

Nem véletlen, hogy mesterségének kezdete (1938) óta fényképezte az Eiffel-tornyot. A torony felépítésének 100. évfordulójára fiával, Rodolffal együtt nagyméretű centenáriumi albumot készített. Hervé ebben az esetben is tovább lép, mint fotós társai. Bár a szerkezet önmagában is leegyszerűsített forma, ő még ezekből is elvesz, és csontvázává mezteleníti témáját. Egyes részeket kitöröl, beárnyékol, hogy a konstrukció lényege, kemény tartása még inkább láthatóvá váljon. Más esetekben akkor exponál, amikor fény éri az ég felé törő pillért, hogy a torony vertikálisát még hangsúlyosabbá tegye. Végtelen vertikális. Más esetekben a torony alsó ívének visszatükrözésével ovális formát alkot, hogy megmutassa: a torony nemcsak brutális, de lírai elemeket is rejt magában. Egy másik képén fakoronával veszi körül a torony tetejét, hogy a művit elrejtse a természetben.

Ez a líraiság más konstrukciós fotóin is érvényesül. Előszeretettel fotózza a romos épületeket, mint például a barcelonai hajóműhely egymásba fonódó íveit. A romként fennmaradt konstrukcióban csupán az ívek és a tartópillérek maradtak meg. A szerkezeten kívül mást nem láthatunk. Az ég fele nyitott műhely nehéz szerkezete mégis mintha felszállna. Mintha az alkotó belekarcolta

LUCIEN HERVÉ: KÜRTÁG GYÖRGY, FATEHPUR SZIKRI, INDIA

volna a lebegő formákat az égbe. Könnyedség és földhöz kötöttség együttesen vannak jelen.

Ez a koncepció, a konstrukció megmutatása nemcsak az épületek esetében válik nyilvánvalóvá, hanem portréin is. Kurtág Györgyről készült fotóján az ujjak, a ceruza és az arc profilja a szemüveggel együtt zárt kompozícióvá állnak össze, és közösen egy háromszöget alkotnak. De ez csak a kép formája, szerkezeti rendszere. Mert minden annak az alapgondolatnak van alávetve, hogy a zeneszerzőt az alkotás pillanatában fényképezze le. A figyelemösszpontosítás megmutatása a cél, hogy mi magunk is átéljük a komponáló művész érzékenységét, és alkotás közbeni koncentrációját.

A kompozíció egyik legpregnansabb példája a Szajna-partot ábrázoló kép. A Szajna alsó rakpartján, a mellvédén ülő asszony a távolba néz. Szeme követi a mellvéd hosszanti, messzibe vezető vonalát. Az asszony tekintete a végtelen felé tart. A szégyel mellett a Szajna szélesen folyó medre. De azt is tudjuk, hogy a Szajna visszafelé, hozzánk közelítve, a hátunk mögé, a tenger felé folyik. Mintha visszahozná a távolba néző tekintetet. Visszajön az, ami tovatűnt. Az elemek elhelyezése, a kép beosztása önmagában is megragadó. Mert az események: a mellvéd, az asszony, az alsó rakpart járdája mind a kép bal széléhez van szorítva, miközben a kép nagy részét a Szajna elfolyó vize tölti be.

A mellvéd az asszony mögött lépcsőzetessé válik. Tömbjük mintha visszafogná a vizet. Ez a motívum erősíti az építettet a természetivel szemben. Gát és víz szemben állnak egymással. A végtelenre figyelés melankolikus hangulata, a kemény betonfal összeütközése a simán elfolyó vízzel és a szemlélődés a természet és a művi között kialakult birkózással együtt jelenik meg. Hervé összetetten komponál. Minden, ami megjelenik a képen, egy vagy több gondolatot továbbít felénk.

Könnyedség és földhöz kötöttség egyszerre

Hervé képeinek egyik közös nevezője a feszültségteremtés és annak feloldása. *Ellentétpárokat* állít fel, de a mérleg két serpenyőjében nem egyforma tömegek szerepelnek, ezért különböző elemeket

alkalmazva próbál egyensúlyozni. Ellentétes jellegű, nagyságú, rajzú, fajsúlyú elemeket állít egymással szembe. Szimmetria helyett aszimmetriát alkalmaz. Az arányok felborítása árán szembesít. Egy távolabbi nagyméretűt egy közelebbi kisebbel hoz összefüggésbe. A Hórjúdzsiben (Japán) található pagoda felülről lecsüngő, vertikális rúdjai és a kép alsó felén feltűnő lépcsők önárnyékos horizontálisai maguk közé zárják, szorítják a messze fekvő, játékpáratlanok tünő pagodák képét. Így kétszeres a feszültség. A képen látható eltér a valóságostól. A kettő: a látszólagos és a valós egymásnak ellentmond. Mintha felülről börtönrácsokat engednének le. Fenyegető lenne a kép, ha a közrezárt pagodák lebbenő formái, elszálló könnyedsége nem kérdőjeleznék meg a rácsok, gátak súlyosságát. Az ellentétek a feszültségek megte-remtését szolgálják.

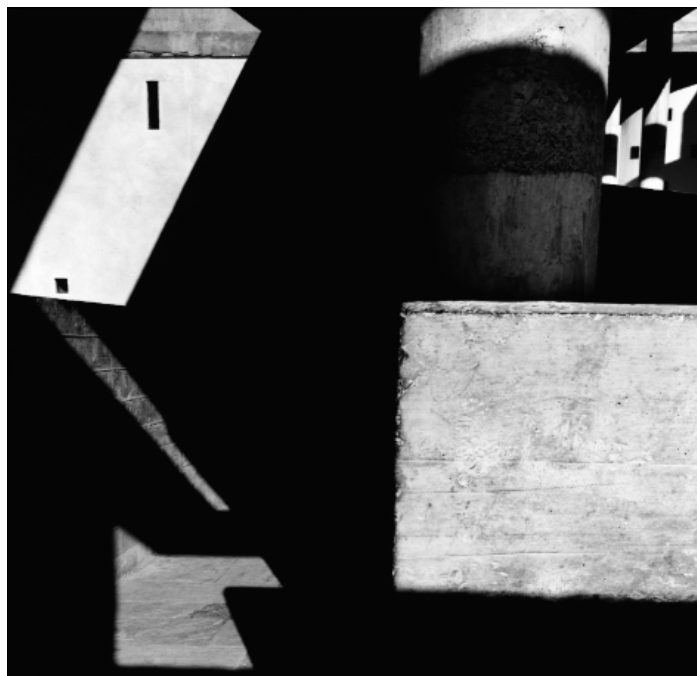
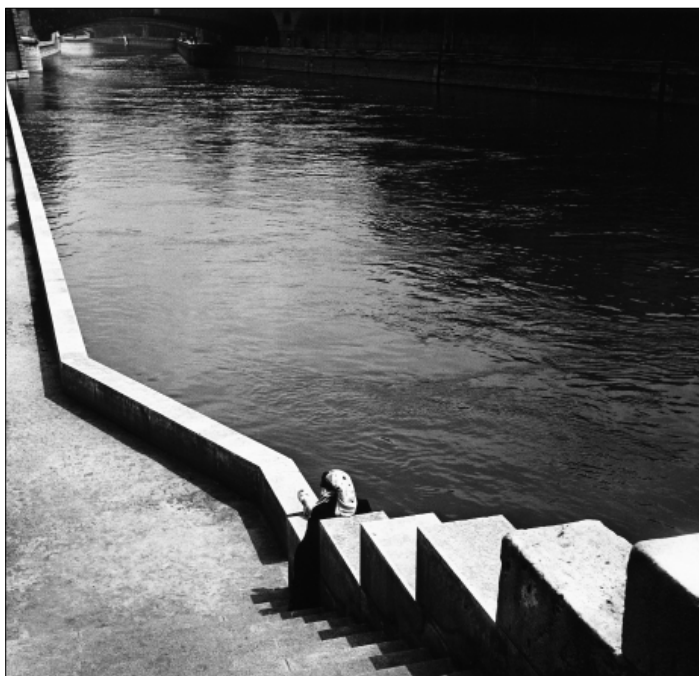
Az Alkohol című képen az ellentét elsősorban nem szerkezeti jellegű. Egy 5-6 év körüli, fehér ruhás, komoly arcú, bájos kislány áll a szeszes üvegeket bemutató kirakat előtt. Ebben az esetben az ellentétpár morális rezonanciát vált ki. Az ártatlanság és az alkoholizmust propagáló üvegek kiáltó ellentétben vannak egymással. A feszültséget kiváltó ellentétpárok sokféleképpen valósíthatók meg, és Hervé változatos módon alkalmazza a lehetőségeket.

A kontrasztok nem minden esetben feloldhatók. A Fatehpur Szikrit bemutató kép egyikén a fekete-fehér foltok és a formák együttesen teremtik meg a feszültséget. A képet kettévágó fekete oszlop a képet két különböző jellegű részre bontja fel. Ettől még lehetne szimmetrikus is a forma, és a két oldalsó felület egyensúlyban lehetne. A baloldalon azonban egy oszlop felé irányuló sötét ék nyúl be a képbe, míg a kép ellenkező felén egy ennek többé-kevésbé megfelelő alakú mélyedést, üres foltot találunk, mintha az ék által fenyegetetten visszahúzódva utat engedne a behatolásra. Hiány keletkezik az épület tömegében. Ez a képletes összeütközés nem egyenlítődik ki. Párhaj folyik, és a képen nincs megoldás. De a kép közepén a fekete fal, mint egy bíró áll köztük, felfüggesztve az összecsapást.

Az eddig felsorolt módszerek mind Hervé jellemző sajátosságok, amelyek az *absztrakcióra* való törekvésüket szolgálják. Úgy tűnik, hogy ez minden képén, még a portréin, emberi ábrázolásain is felfedezhető. Hú maradt első művészeti törekvéseihez, az absztrakt festészetéhez, és a festőperiódus után a kollázsait is ez jellemezte. Építészeti témáit már eleve úgy választotta ki, vagy azt a részletet emelte ki, amelyik leginkább lehetővé tette absztrakt látásmódjának érvényesítését. A konkrét absztrakt módon kezelte.

Ez a szemlélet a legpregnansabban a csandigarhi High Courtot (legfelsőbb bíróságot) ábrázoló képén látható. Az eredeti épület formája ki-következtethetetlen. A képen az egyik folt hajókéményt idéz, míg egy másik egy irányt jelző nyílra emlékeztet, de találunk fehér négyzetet, csonktrapéz-formát és egyéb ismeretlen eredetű, kimaradt részletet, amelyek nem emlékeztetnek semmire. A képet elsősorban a kép közepét elfoglaló fekete árnyék mint a kép alapja uralja, amelyben úsznak a különböző elemek. Mindezek az elemek a képen rendetlenül szétszórva jelennek meg, közöttük semmiféle könnyen megfeythető összefüggést nem tudunk felfedezni. Épület? Senki sem gondolna arra, hogy ez egy épületről készült foto. Inkább kollázsnek vélénk.

Az absztrakcióra való törekvés az egyes épületekről szóló képein, portréin és a természetéről készült fotóin kívül leginkább a véletlenül talált tárgyak, valamint a falat vagy a terepet takaró felületeket ábrázoló képek esetében szembetűnő. Az elbontott házak után fennmaradt tűzfalak, a lehullott vakolat után megmaradt, megrongált falak, a félig leszakított plakátok, a szemétdomb, a bontásból fennmaradt kövek halmaza, a kövek közötti fugák felnagyított rajza, a porózus betonfal, a tapasztott agyagfal rücskös felülete, a cserepek sora, a bemázolt ablakfelületekbe rajzolt ujjlenyomatok mind-mind alkalmasak a fényképezésre és absztrakt képek készítésére. Előszertettel mutatja be a kietlen rögös talajt, a macskaköves utcákat végtelen terjedelemben. Kényszerít, hogy egyedül linek és védtelennek érezzük magunkat, hogy úgy érezzük, semmik vagyunk. Belebizsereg a hátunk.

Sok esetben a nézőre van bízva, mit olvas ki a képből. Ritmus, játékosság, miszticizmus, titok, légiesség. . . Mind felmerülhet bennünk. A gondolat vándorútra megy.

Képein az árnyékos és a fénytel, a sötét és a világos harcban állnak egymással. Mindez az árnyékvetés következménye, ily módon nemcsak egyszerűsít, hanem gazdagít is, új elemeket ad a meglevőhöz. Különösen a thoronet-i cisztercita kolostorról készült képein találunk jó példákat a hozzáadásról. A fény betör az alacsonyan elhelyezett boltíves ablakok nyílásain keresztül. A sötét kerengőbe betörő fény, illetve a padlóra vetett fénysávok ritmusa a komor környezet ellenére is felvilágosít, világító fénycsövájuk reményt kelt. Kivezet az útvesztőből. A sötétben maradt épület helyett a beömlő fényeket látjuk. Ez a kép sokféleképpen megismétlődik. Még izgalmasabb az a megoldás, amikor a hátunk mögött álló oszlop vagy más épületem vet árnyékot az előttünk elhelyezkedő falra vagy oszlopra. A kettő, a valóságos, az anyagi és a megfoghatatlan, a vetett árnyék közös kompozíciója érvényesül. A forma kettős, valós és virtuális alkot egységes képet. Absztrakt formák, de az absztrakciót festőként valósította meg.

Hervé képein a formák, legyenek azok absztraktok, geometriaiak vagy minimalista jellegűek, minden esetben közölni akarnak valamit. Elsősorban azt akarja *éreztetni* velünk, amit ön maga látottak során átélt. Ezek ugyanúgy lehetnek gondolatiak, mint érzelmiek. Azt akarja elérni, hogy a képet néző ugyanazt élje át, mint amit ő fényképezés közben. A kép szerepe közvetítő. Hervé a vele folytatott interjú során maga mesélte el azt az élményét, amikor a maquisard-okat kereste fel a Jurában. Tél volt és a vidék, így a hegygerinc is, amin egy keskeny ösvény vezetett, havas volt. Az útról végig lehetett nézni az Alpok hegyvonulatain. A látvány lenyűgözte. A gerincen vezető út széléről viszont szakadék zuhant le a mélységbe. A félelmetes környezetből adódó fenyegető érzést tovább fokozta a feladat, a fegyveres ellenállók felkeresése. A hegygerincen gyalogló Hervé tudatában volt annak, hogy a messziről is jól látható alakját a németek könnyűszerrel lelőhették volna. A veszélyérzet mellett a végtelenben szétfosló tájon járó, felhők közé, felhők fölé emelt embert magasztos érzés járta át. Azt szerette volna, hogy mindazt, amit ő érzett, a fotói is kifejezzék, és mi is átéljük.

Az indiai utcán fekvő, rongyos ruhába burkolt, valószínűleg már halott hajléktalan már önmagában is együttérzést, szomorúságot vált ki a nézőből. A halott, a kép felső részén feltűnő test árnyékban fekszik, de mintha ezzel az elhelyezéssel ki is tolná, még hozzá nem csupán a képből, de a föld színéről is. Ennél is erősebb figyelemztetés a vaskerítés árnyéka a járda köves burkolatán. A vaskerítésből kicsúcsosodó hegyes formák mint dárda nyúlnak ki fenyegetően, mintha képletesen ezek okozták volna a szerencsétlen ember halálát. Újabb feszültség a képen. A halott, a fenyegető lánzdzsák árnyéka és a kép legnagyobb részét betöltő köves járda üres foltja még jobban aláhúzza az ábrázolt világ sivárságát és a kiszolgáltatottságot.

Az árnyék szerepére és a kép megcsonkítására kiemelkedő példa az indiai riksáról készült kép. Magának a riksának és a riksát húzó embernek

csak az alsó fele látszik. A hiányzó, a képet teljesítő résznek csak az árnyékát mutatja meg, azt is feje tetejére állított helyzetben. Az árnyék mutatja a teljes helyzetet, mintha az eseményt csak árnyékvilággal lehetne bemutatni. A vékony lábakból és a vézna test árnyékából törekeny gyerekekre következtethetünk. A kisgyereknél többszörösen nehezebb súly húzása, valamint az, hogy minderről csak árnyék formájában számol be, szegyet és végtelen együttérzést vált ki a nézőből.

Mindezek a példák arra utalnak, hogy képeinek formáit, szerkezetét mindig alárendeli a gondolatainak. Bár ő a szemétdombon is rátalál a szépre, a forma mégsem önmagáért való, a „szép” forma nem az eredeti cél. Minden képén azon van a hangsúly, hogy mit tudnak kifejezni. Eközben Hervé kerüli mondanivalójának, érzéseinek közvetlen kifejezését, helyette *utalásokra* szorítkozik, vagy hasonlatokat, illetve metaforákat alkalmaz. Közvetett kifejezésekhez fordul, saját magát elrejteti a megjelenési formák mögött. Hervé úgy érzi, hogy implicit módon többet tud elmondani, mint közvetlen, áttétel nélküli közléssel.

Épületek: akik építik, és akik laknak benne

Ilyen többszörös utalás a Le Corbusier marseille-i lakóházának építkezése közben lefényképezett, vödört cipelő építómunkás képe. Ebben az esetben sem a munkás jelenik meg a képen, hanem csupán annak árnyéka. Az egyedi emberről ily módon utal az általánosabbra. Az árnyék bárkié lehet. Megértjük, abban az időben ez volt a módja a malter felcipelésének. Lépcsőn vinni az anyagot még nehezebb, mint sík talajon, a tele vödör lefelé húzza a gürcölő munkást. Az árnyék még inkább eltorzítva mutatja be a malter cipelőjét, még görnyedtebbnek tűnik, mint ahogy feltételeznénk. A púposra, nyomorítottára asszociáló árnyék még több rokonszenvet vált ki belőlünk. A fotón az építómunkás a kép szélére szorult, mint akit félresepertek, mellékszereplővé degradáltak. Összetett a fotó tartalmi kapcsolatrendszere, miközben maga a kép rendkívül egyszerű. Ez Hervé titka: a komplexet egyszerű módon, egyetlen, összpontosított beállítással képes kifejezni.

Hervé *megszólaltatja az épületeket*, amelyek csendben ülnek az utca mentén. A „A fotó és az Építész” című vándorkiállítás Paul Valéry költői mondataira épül fel. Valéry idézi: „Az épületek közül egyesek némák, mások beszélnek, és végül vannak olyanok, ezek a legritkábbak, amelyek énekelnek.” (idézet Paul Valéry *Eupalinosz vagy az Építész* című könyvéből). A kiállított képek valóban felidéznek az eltérő jellegű házak karakterét, de ezen túlmenően kifejezik az épületben lakó emberek életmódját is. Egyrészt az épületek felépítésének idejéből való lakók magatartását, másrészt a jelenleg benne élőket, a jelent. Az épületek ugyan állandónak tűnnek, ám az elavulás, elévülés miatt állandó javításra szorulnak, az időjárás, az elmúlás rajtuk hagyja a nyomait, ráadásul a lakók elköltöznek, és a helyükbe jövők már más igényekkel lépnek fel, amelyeknek több-kevesebb késéssel az őket befogadó épületeknek is meg kell felelniük. Rendszerint késéssel követik a változó igényeket, a változás nyomai mégis láthatóan

megjelennek a homlokzaton. Látszanak a lakók kialakított, frissen mosott ruhái az ablakokban vagy a házak közé kihúzott kötelekre aggatva. Az idősebbek kinéznek az ablakokon, egyes erkélyek ki virágoznak. Az erkélyeket sok helyütt beépítették, a balkonokat beüvegezték. Megint másutt megtoldották az épületet egy emelettel, a tetőn vagy a tűzfalakon nyílásokat törtek ki. Az Hervé által lefotózott épületek állandóan a változásról szólnak, miközben hírmondói a bennük folyó életnek. Hervé számára az épület homlokzata maszk, amely egyszerre takarja és elárulja a lakóit. Hervé keresi a lakók titkát, meg akarja fejteni az épületet. Számára az épület homlokzatai közvetítő elemek a lakók és a járókelők között. Lencséje segítségével áthatolunk a falakon. Kiállításra képein megelevenednek a házak.

Hervé az utolsó éveiben a lakásába szorult, de a fényképezést mégsem hagyta abba. 1965 után, tolószékbe kényszerülve is utazott és készített felvételeket. Könyvek jelentek meg fotóival Belgium építészetéről, Bécs belvárosáról stb. Végül a lakását fényképezte le, és ezekből utolsó éveiben installációs műveket állított össze. Ágyában fekvé tervezte meg és kivitelezte hálószobájának geometriai formákból komponált mennyezeti freskóját. A mű és a róla készült fényképek bizonyítékai annak, hogy a halála előtti percekig is fénykorára emlékeztető ihletettséggel alkotott.

Hervé két szakaszt különböztet meg fényképezési tevékenységében. Az elsőt, nagyjából 1949-ig, anekdotikusnak nevezi, míg az utána következőt az absztrakcióra való törekvéssel jellemzi. Kétségtelen, hogy a történeti leírás ekkor kikerül képei tartalmából, és a formákat alárendeli mondanivalójának. De az alkotás módszerében és mondanivalójában nagyfokú azonosságot találunk, és ez mind a két periódusra, azaz egész munkásságára jellemző. Képei minden esetben gondolatmenetnek és érzelmeinek megfelelői. Ebben az értelemben – a kifejezési mód folytonos érlelése ellenére is – következetesen egységes életműről kell beszélni. Felejthetetlen, egyedülálló alkotóművész volt, aki absztrakt fotói segítségével is képes volt a nézőkből érzékeny reagálást kiváltani.

¹ Lucien Hervé (1910–2007) (eredeti nevén Elkán László) Hódmezővásárhelyen született, 1929-től Párizsban élt, részt vett a francia ellenállásban, akkor vette fel későbbi művésznévet. Festőként, grafikusként kezdte a pályáját. Absztrakt képeit kiállították a párizsi *Salon d'Automne*-ban 1942-ben és 1943-ban. Volt tárlatvezető a Louvre-ban, próbálkozott plakátok festésével (Edith Piaf filmjéhez), és reklámok tervezésével is (ékszeresek, haskötők, wertheimszekerények). Ruhatervező-szalonnal (*Patou*) divattervezőként dolgozott (1934), és saját terveit más cégeknek is elhelyezte (1933). Még a háború alatt elkezdte az *Egy ruha története* c. riportot, a *Marianne Magazine* számára (1939), amelyet csak a háború végétével fejezett be (1949, Dior ruháival). Kosztüm- és díszlettervezéssel is kísérletezett (Jean-Louis Barrault, George Vitaly és Louis Jouvet számára). Divatfotóit a *Musée de la Mode, Palais Galliera* vásárolta meg. Azzal tűnt fel, hogy elsőként készített manókenekről fényképeket a szabadban. De közben mást is fotózott, így a *Point de Vue* folyóiratnak, 1947-től az ország helyreállításáról, vagy rendszeresen a *France Illustration*nak, például Hokuszaieról, Cocteau-ról, Matisse-ről. 1949-ben ismerkedett meg Le Corbusier-vel, a 20. század modern építészetének egyik legmeghatározóbb alakjával, akinek 1949 és 1965 között „házi fényképész” lett.

ELkezdés kiállításmegnyitó

Menni vagy maradni

Nem tudom, Önök jártak-e már olyan építészeti kiállításon, amelyet irodalomtörténész nyitott meg – én még nem. Persze, Patartics Zorán, a kiállítás ötletgazdája és kurátora, nem az irodalomtörténeti munkásságom miatt kért fel épp engem arra, hogy nyissam meg a kiállítást, hanem mert ezzel is jelezni kívánta a szellemi folytonosságot az EKF-program 2005-ös tervezése és a 2010-es projekt között. Ahogyan sok más emberi tevékenységgel megessük, az EKF-programmal is az történt, hogy a megvalósítás során részben (majdnem egészében) elfelejtődtek azok a célok, amiért valaha valakik belekezdtek ebbe a nagyszabású vállalkozásba. Egészen pontosan a megvalósítás számtalan kis, önmagában fontos célja és nehézsége közepette lassan elsüllyedt vagy talán inkább kiüresedett az egész vállalkozás közös horizontja. Mindezt nem bírálatként mondom – mint említettem, sok más emberi tevékenységgel is megessük –, inkább ténymegállapításnak szánom.

Az EL-projekt: a jó épülettől a jó társadalomig

Ez a kiállítás és a már hónapok óta működő honlap viszont még emlékszik az EKF-program olyan egykori, átfogó céljaira, mint a közösségépítés; a város alapvető problémáinak nyilvános tematizálása és a megoldások nyilvános keresése; új nyilvános városi kommunikációs formák létrehozása; a társadalmi beleszólás kultúrájának kimunkálása – szinte egyfajta demokráciaskola kialakítása súlyosan demokráciadeficités társadalmunkban. Mint tudják, ezen építészeti kiállítás terében koncertek, irodalmi beszélgetésekre, színházi előadásra kerül majd sor a következő három hétben. 2005-ös ideáink megvalósulása ez is: hogy átjárás jöjjön létre különböző művészeti ágak alkotói és közönségeik között. Az EKF-év arra lesz jó, gondoltuk, hogy váratlan helyszíneket és szokatlan formákat keressünk szokásos kulturális, művészeti megnyilvánulásaink számára.

Sőt, talán nem is csak szellemi folytonosságot akar felmutatni Patartics Zorán az EL összetett projektjével, hanem valamifajta etikai kontinuitást is 2005 és 2010 között. Hiszen a kulturális város-tervezés egykori közös munkáján belül éppen ő hangsúlyozta, hogy az alapvető emberi értékek, a tartásra, az egyenességre, az összetartozásra építsük fel a 2010-es EKF-év vízióját, s ne elvont kulturális célok köré. Ez a kiállítás is ilyesfajta alapvető emberi értékek bázisára épül: a közösséghez tartozás és az alkotó teljesítmény elismerésének szükségessége ez a bázis. Érdekes, hogy az építészek (legalábbis sokan közülük) hajlamosak az utópikus vagy idealisztikus gondolkodásra, talán a

tudásukban kulcsszerepet játszó mérnöki és kézművesi ismeretek kiegyensúlyozása végett, talán mert néha úgy tűnik számukra, hogy a jó épülettől a jó társadalomig csak néhány lépést kellene még megtenni. Ilyesfajta eszmék nyugtázták le például egykor a Bauhaus iskolájának tanárait és tanítványait is, köztük pécsieket, akiknek kiállítása csak néhány száz méter ide.

Ligatúrák és opciók: közösségi kötődések és egyéni lehetőségek

Az EL kiállítása és honlapja az egyéni életútnak és a közösségek életének az alapképletét választotta tárgyául, a két ellentétes irányú és összetartozó emberi készletet, amit a nagy, néhány éve elhunyt német-brit szociológus, Ralf Dahrendorf ligatúrának és opciónak nevezett. A ligatúra a társadalmi kötéseket, köteleket jelenti, amelyekkel az egyén beágyazódik azokba a közösségekbe, amelyekhez tartozik, a családba, a települési, vallási, etnikai közösségekbe stb. Az opció pedig az egyéni életlehetőségeket jelenti, a választható dolgokat, az alakíthatókat. Azt szokás mondani, hogy a modern társadalom dinamikája leírható úgy is, mint a ligatúrák világából az opciók világa felé történő mozgás. Ám a ligatúrák és opciók határota szakaszban nincsenek tényleges végpontjai: nincs olyan normál emberi állapot, amit csak a ligatúrák határoznának meg, s olyan sincs, amelyet csak az opciók. Egyikünk vonzódik az erős kötésekhez saját életében, másikunk inkább egyedi lehetőségeket keres. Ám életesélyeinkben mindig mindkét összetevő szerepet játszik: a ligatúrák is, az opciók is.

Ezt az alapvető emberi kérdést választotta témájául az EL kiállítása, amikor olyan építész munkáit mutatja be, akik egykor Pécs városi közösségéhez (közösségeinek valamelyikéhez) tartoztak, ma pedig máshol élnek és dolgoznak. Hiszen aki elköltözik egy városból, ligatúrákat és opciókat mérlegel, s valamiért, valamifajta kényszerrel vagy vágytól hajtva, az utóbbiak, az opciók mellett dönt. Ám azzal, hogy valamely lehetőség mellett dönt, egyben láthatóvá is teszi a kötések, a saját maga számára éppúgy, mint a közösség többi tagja számára. És ugyanígy: amikor az építész tervez – először nézi meg a beépítendő telket, s képzelettel oda a saját épületét –, hasonlóképpen ligatúrák és opciók közt dönt. Illeszkedjen-e a műve a város, a városrész vagy az utca karakteréhez, alkalmazkodjon-e épített környezetének anyaghasználatához, térképzési elveihez, formaképzéséhez vagy sem? Azaz létrehoz-e (átvegyen-e) *kötéseket* saját épülete és annak kontextusa közé, vagy ellenkezőleg, épületével olyan *lehetőséget*

mutasson fel, amely mindeddig hiányzott e városi kontextusból. Eszerint amikor az építész az illeszkedésről határoz munkája során, végső soron hasonló dilemmával néz szembe, mint amikor valaki azon gondolkodik, elköltözzön-e a városából vagy maradjon.

A lehetséges város

Nagy kultúrák megengedhetik maguknak, hogy hanyagul bánjanak azzal a kérdéssel, hogy egy-egy jelentős alkotó, mondjuk egy nagy író életműve az ő kultúrájukhoz tartozik-e vagy egy másikhoz, hiszen oly sok nagy művészt és művet foglalnak magukban. A kis kultúrák nem lehetnek ilyen nagyvonalúak. Ahhoz, hogy kellően sokrétű – sokféle kötést és lehetőséget magában hordozó – legyen a kultúrájuk, számon kell tartaniuk minden jelentős művet és alkotót. A kis kultúrák nagyvonalúsága épp abban nyilvánulhat meg, hogy magukba fogadják, magukhoz csatolják azokat a fontos életműveket is, amelyek csak vékonyabb szálakkal kötődnek hozzájuk. A nagy- és kisvárosokkal is hasonló a helyzet. A nagyvárosokban, különösen a nemzetközi jellegű globális városokban nagyon sok nem helybéli építész dolgozik, ami eleve sokrétűvé teszi e városok építészét. Kisebb városokban ez jóval ritkábban fordul elő, ezért e városok, ha sokrétűnek szeretnék tudni építészeti gondolkodásukat, jól teszik, ha emlékeznek a meg nem valósult tervekre és a lebontott épületekre is: a tényleges város mellett *a lehetséges városra* is.

Ilyen lehetséges várost állít elénk ez a kiállítás is. Ha kellően nagy képzelőerővel pillantunk a tervekre és fotókra, azt is megmutatják, milyen lenne a városunk, ha e valaha pécsi építész tervei közül azok is itt épültek volna meg, amelyek ténylegesen ma Los Angelesben, Berlinben vagy Budapesten állnak. Az EL kiállítása arra tesz tehát kísérletet, hogy ezeket a másutt álló épületeket, külső és belső tereket is *hozzácsatolja* a városunkhoz – nem a valóságoshoz, hiszen azt nem is teheti, hanem a gondolatainkban élőhöz.

Hölgyeim és Uraim, köszönöm a figyelmüket, a kiállítást ezennel megnyitom.

TAKÁTS József
Talált tárgy
Szigatúra könyvek,
Alexandra, Pécs,
2004

A határtalan város
Európa Centrum
Kht, 2005

Modern
magyar politikai
eszmétörténet
Osiris, 2007

Kritikus minták
Kalligram, 2009

Az újragondolt
város – EKF-iratok
Publikon, 2011

„A pályázatóró
monológja”
Magyar Lettre
Internationale, 197

„Az újra-elképzelt
város
A pályázatóró
epilógja”
Magyar Lettre
Internationale, 76

Lettre-arc+kép

Eleven helyek

Szigethy Anna képeiről

A *Kifulladásig* elején van egy jelenet, Belmondo egy lopott autóval száguld, kinéz balra a kocsis ablakán, és a bokrokra meg az útjelző karókra pillantva azt mondja: „Milyen szép ez a táj!” Ironikus felütés, ami egyszerre szól a nem-tájról és a nem-szépről. A nem-hely is valamikor Belmondo fénykorában, az ötvenes évek végén keletkezhetett, még ha nem is a fogalom maga – ami több mint harminc évvel később –, de legalábbis a filmben és irodalomban kifejeződő érzete. Ha kicsit tágabban értelmezzük, a nem-helyet már az avantgárd is ismerte; valahol a dada környékén fedezhették föl a helyet, ami nem az, ami. A képzőművészetben megjelenő nem-hely akár korábbi is lehet: az ipari táj képének témává emelésével párhuzamosan száz évvel ezelőti festményeken is felfedezhetők az elhanyagolt, figyelembe nem vett terek. A szorosabb értelemben vett nem-helyek azonban az európai művészeti gyakorlatban szintén az ötvenes évek legvégétől mutathatók ki.

Az egyik legemblematikusabb nem-hely-motívuma Joseph Beuys *Faggyú* című művében jelent meg, amelyet 1977-ben a Münsteri Szoborprojekt első megrendezése idején készített. Beuys egy építészeti sebet tárt fel a városban, egy nagyrészt elhagyott felüljáró alatti holt teret öntött ki 22 tonna sztearin és 1 tonna faggyú keverékével, majd a létrejött ékformájú tömböt darabokra vágta. A művész az általa leghaszánthatatlanabbnak, legelhanyagoltabbnak tartott helyszínről készített energia-lenyomatot, amely azonban ellenállt a kiemelésnek: a rettenetes mennyiségű nem-hely-kitöltő nem hűlt ki a kiállítás ideje alatt, így bemutatni sem lehetett, provizórikus „nem-mű” lett belőle.

A nem-hely megragadása nemcsak a kiválasztott motívumon vagy a társadalomkritikai elképzeléseken múlik, hanem a beállításon, a szembeállításon, a kontextuson is. Szigethy Anna sorozatot alkot az általa kiválasztott és megélt nem-helyekből, amelyek így egymáshoz képest adnak ki egyfajta tipológiát; ebből a sorozatból rakódik össze a világ jelenlegi „nem-helyes” képe. A fotográfiában az ötvenes évek végétől kezdve Bernd és Hilla Becher foglalkozott a helyé vált nem-helyekkel. A német fotós pár mindig a legközbösebbnek tűnő ipari képeket sorolta egymás mellé: gabonasilókat, hidroglóbuszokat, a legelfeledettebb helyeket, az ipari táj újrafelfedezése előtti korból. Képeiken nincsenek emberek, csak sorozatokba rendezett, tipologizált objektumok, és még egy állandó jellegzetesség: nincsenek felhők, az ég teljesen egyszínű.

Szigethy Anna fotóin legtöbbször ott van az ég, a maga közömbösségével és mégis feltűnő jellegzetességével. De ha nincs ott közvetlenül, akkor is mindig tükröződik; a tárgyakban, épületekben szinte minden fotón visszaverődik, sőt megkettőződik a világ. A képeken a közömbös nem-helyek is jellegzetességekkel telítődnek, ennek egyik motívuma például az üvegfalú épület. A modern építészet nagy, üres frázisa, hogy az üvegegyületek átláthatóvá, és így demokratikusá teszik a bennük zajló folyamatokat, ez a kijelentés azonban a XX. és XXI. század történetét tekintve sokszorosan cáfolható. A nézőnek az átláthatóság helyett a visszaverődés marad.

Az ég és a tükör mellett a képek legszembevetőbb nem-hely eleme: a kerítés. Mindennapi, helyi- és nem-helyi tapasztalatunk, hogy az életünk egyre nagyobb szabadsága egyre nagyobb lekerítésekkel jár: korlátok, falak, elválasztóvonalak mindenütt. Hiába a fotókon legtöbbször a távolba nyíló perspektíva, a tekintetet megakasztja a természetet az épített környezettől elválasztó, vagy a köz és a privát határát kijelölő, hol agresszív, hol pedig valóban csupán jelzésszerű, határoló térelem. Szigethy Anna külföldön – Franciaországban, Németországban, Izraelben – készített képei épp a szabadság elviselhetetlen lekerítettségét mutatják meg, mintegy mellékesen.

Szigethy Anna a szabadságot művész, a hivatásos utazó szemével nézi a világot, kamerája kívüláll, személytelen, a fotók a természetes és a művi határán egyensúlyoznak. Musil egy írásában a nyaraló embert műembernek nevezi: „Még miénk az erdő ózonja, még miénk lágyan zöldellő tömege, hűvöse, csendje, mélysége és magánya. Mindezek az erdőtechnika kihasználatlan melléktermékei és oly fenségesen fölöslegesek, akár a nyaraló ember, aki üdüléskor semmi más, mint önmaga.” Szigethy Anna. kamerája eredetileg a közömböst célozza, de legtöbbször a fenséges fölöslegességet találja. A képek

fotósa, és így aztán a néző is különös és megmagyarázhatatlan lelkesedéssel veti bele magát ebbe a fölöslegességbe; izgatott tekintete előtt a legunalmasabb táj is valamiféle elevenséggel töltődik.

A lefényképezett terekben egyfajta rend uralkodik, de minden egyes esetben különböző rend: az egyik helyen valaki korlátokat helyezett el, másutt fákat ültettek, egy bizonyos cél érdekében egy területet lebetonoztak. Látjuk a helyeken, hogy nem teljesen elhagyottak, foglalkoznak velük, bár jelen pillanatban nincs ott egyetlen ember sem, de bármikor megjelenhet, ellenőrizhet. A Szigethy Anna által kiválasztott terek elhanyagolt, de őrzött helyek; hasznosságuk bizonytalan, akár bűntény-helyszínek is lehetnének, vázlatok egy krimihez. A képekből kitűnik, hogy Szigethy nem-helyeiben így vagy úgy, de zajlik az élet; minden darabon látszik az elevenség legbiztosabb jele, a kopás.

Lehet, hogy a mindenütt felbukkanó elevenség általánosságban azt is jelenti, hogy lassan túlléptünk a nem-helyek korán: filmjeinkben főszerepet kaptak, irodalmunk belakta őket, folyamatosan változó, de ismerős tájakká váltak, s mindezt tudatosabban éljük meg a percepciónkban is, mint hús, harminc vagy ötven évvel ezelőtt. „Milyen szép ez a táj”. A fotók a *Kifulladásig* szép tájairól szólnak, vagy ha úgy tetszik, az átleskésített nem-helyekről, amelyekben nem történik semmi, de bármi megtörténhet. Szigethy Anna nem emel emlékművet a nem-helyeknek, pusztán elsajátítja és rendezi őket egy külső szemlélő számára.

Mélyi József

Tell Vilmos legendája és a többiek

Svájc mítoszai – Svájc mint mítosz

A mítoszok fontosak, ezért megvilágításra szorulnak. Voltak hosszú időszakok, amikor a megvilágítás nem állt másból, mint a mítoszok felelevenítéséből és továbbadásából. Az 1970-es, 80-as években rövid időre a mítoszok éles kritikája, a „demitologizálás” periódusa következett. Ma – mint itt is – elsősorban a mítoszok funkciója érdekel minket.

A mítoszok reprodukálása

A mítoszok reprodukálása állandóan folyik. A mítoszokat eleinte szájhagyományként adta át egyik nemzedék a másiknak. A 14-15. században foglalták ezeket először írásba, például a Sarneni Fehér könyvben. A 18. században a felvilágosodással ez a szájról szájra hagyományozás nemhogy alábbhagyott volna, az új egyesületekkel és nyomtatott könyvecskékkel újabb nagy lendületet vett. A 19. században pedig a különböző tömegkommunikációs formák révén, amilyenek az ünnepi játékok, a dalok, az érmék és a bélyegek, további szárnyalásba kezdtek.

Mindenesetre régi és új majdnem minden korban ott él szorosan egymás mellett. A mítoszok éltetése a mítoszok kritikájával egyidőben zajlik és megfordítva. Már 1750-ben, „az ébredő kritizmus” idején egy ligerzi pap Tell Vilmos történetét, ha nem is mítosznak, de „Mährgen”-nek, mondának merete nevezni. Értekezését Uriban a főbíró nyilvánosan elégettette, és ezt az intézkedését egy körlevélben valamennyi kedves honfitársának tudomására hozta. Az 1830-as években, azaz a modern nacionalizmus kezdeteinek tekinthető időszakban a luzerni illetőségű Joseph Eutych Kopp saját levéltári kutatásai alapján újfent megkérdőjelezte Tell Vilmos legendájának jelentőségét a svájci államszövetség keletkezése szempontjából.¹

Bár az ilyen megkérdőjelezések ellenfelei mindig erős többségben voltak, az 1970-es évek mítoszkritikája közel járt ahhoz, hogy többséget szerezzen. Akkoriban jelent meg Otto Marchitól a *Schweizer Geschichte für Ketzer* [Svájc története eretnekek számára] (1971) és Max Frischtól a *Wilhelm Tell für die Schule* [Tell Vilmos iskolai célokra] (1971). A szokásostól eltérő beállítással mindketten nem csupán korrigálni akartak, hanem provokálni is. Frischnél például Gessler nem a gonosz birodalmának megtestesítője, csak egy modern rezsim megfáradt hivatalnok. És ami akkoriban elképzelhetetlen lett volna, azóta bekövetkezett: az 1980-as években egy főiskolai docens azzal állt elő, hogy Tell Vilmos talán egy másik néven, de valóban létező személy volt.²

A mítoszok bírálói időközben észrevehették, hogy a mítoszok a kétségbe vonástól csak még

tovább burjánzanak. Ahelyett hogy a tudatlanság bosszantó csökevényeit látnák bennük, a kollektív képzelőerő kertjének tarka virágaiként is lehet bennük gyönyörködni.

Mítosz vagy történelem?

1895-ben a kétféle dimenzió „történelem” és „monda” néven még veszélyes közelségben állt egymáshoz. Az altfdorfi Tell-élmű felavatásakor rendezett ünnepség mintegy salomoni döntésként a két dimenzió egymás mellett létezését választotta.³ A döntés elmulasztása azonban ki-mondott vetélkedést váltott ki a „monda” és a „történelem” között. Mivel a „történelem” a tudomány, az iskolai oktatás és az újságok racionális világában már nagymértékben érvényre jutott, a „mondának”, amit ebben az esetben mítosznak is lehetne nevezni, meghagyták a színház világában aratott diadal örömét. A „történelem” ebben a versenyben alulmaradt, mert csak „dohos pergameneket” tart szem előtt, és figyelmen kívül hagyja a legfontosabb dokumentumot, amit pedig „népléleként” szoktak emlegetni. Ebben a drámai vitában az empirikus és a „magasabb” igazság között ennek a klasszikus vitának minden sztereotípiája előkerült: a könyvek papírú bölcseisége a valódi élettel szemben, a hideg fej a meleg szívvel szemben, a tudás a hit ellenében, az okvetetlenkedés a lelkesedéssel szemben, a holt betű az eleven énekszóval szemben. Mivel a két beállítottság nem ugyanazon a síkon mozgott, közvetlen konfrontálódásra nem került sor, így meg lehetett menteni a megkérdőjelezett koncepció primátusát. Az igazság egyetlen egy változatáról való lemondás, és a két igazságváltozat, a történelmi meg a mitológikus koegzisztenciája melletti állásfoglalás további létjogosultságot biztosított az utóbbinak. Azzal, hogy a mítosz világának hívei megkerülték

a konfrontálódást a tudományos történetírással, biztosították a mítosz helyét egy párhuzamos világban. Engedtek annak érdekében, hogy garantálják a fennmaradását.

A mítoszok két fajtája: eredetmítosz és nemzeti mellékmitoszok

Ennek a gyakorlati aspektusa az, hogy lehet mítoszokról beszélni, anélkül hogy definiálni kellene, mit értenek rajtuk. A mítosz homályos, és talán éppen a homályossága miatt van egy szilárd, de legalább is tartós magva.⁴ Érdekes megkülönböztetni a mítoszok két fajtáját: egyfelől van a centrális alapító vagy eredetmítosz, amit a legtöbb nemzet kialakított magának, másfelől az összes többi nemzeti mellékmitosz, amelyek a legkülönbözőbb adottságokat töltötték fel többé-kevésbé jobb színben feltüntető tartalommal.

Az *eredetmítoszokhoz*: 1891-ben a Svájc alapítására vonatkozó felfogást jelentősen átalakították. A régi eredetmítosssal egy újat állítottak szembe. Közben felvilágosultnak tartották magukat, és egyszerűen egy újfajta mítoszképzéshez folyamodtak: Az összeküvésből a sötét éjszakában, a távoli vadonban civilizált alapító aktus lett szövetségi levéllel és állami pecséttel, Rütli-t pedig határozottan kiküszöbölték vele. Abban a korban, amikor a polgári hétköznapokban inkább fokozott engedelmességet és fegyelmet vártak el, egy bizonyosan nem a Rütli kiállított, hanem egy civilizált helyen, talán Brunnen városkájában elkészült alkotmány-szerű chartát állítottak az új alapítástörténet középpontjába. Az eredetmítosz azonban homályos maradt. Rütli, az alapítólevél és Tell Vilmos viszonyát nem kellett tisztázni.⁵ Továbbra is ott maradhettek együtt egy közös képeslapon.

Mire valók az alapítómitoszok? A kollektív létezés magyarázatára szolgáló mesternarratívák.

BICHSEL, Peter
„A svájci ember Svájca”
Magyar Lettre Internationale, 15

RESZLER, André
„A svájci mítoszok vége?”
Magyar Lettre Internationale, 15

WALTER, Otto F.
„A másik Svájc nyomában”
Magyar Lettre Internationale, 15

GEISER, Christoph
„Svájc lassú eltűnéséről”
Magyar Lettre Internationale, 43

Olyan centrális értékeket közvetítenek egy konkrét történetben, mint a szabadságvágy, a szolidaritás, a bátorság vagy az önfeláldozókészség. Ugyanakkor úgy is működnek, mint a karácsonyi mese, amely a maga módján ad számot arról, hogyan jött a világi üdvösség a földre. A „Natale della Patria” [a haza születése] kifejezésben nyilvánvaló ez az összefüggés. Az alapítómítoszok a távoli múltba vesznek, mégis időtlenek annyiban, amennyiben mindig – és a jelenben különösen – érvényességre tartanak számot. Közös vonatkozási pontként közösségteremtő hatással bírnak. Még akkor is, ha nem nyernek további megerősítést, hanem éppen séggel megkérdőjelezzik a hitelességüket.⁶

A nemzeti mítoszok sokféle maradványából: Ilyenek akadnak szép számmal annak az útnak a mentén, amelyet a tartományi szövetség, az Eidgenossenschaft állítólag bejárt. És ilyenek akadnak az újabb időkben is, csakúgy, mint azelőtt: Például az 1937-es békés megegyezés munkaadók és munkavállalók között, a munkahelyi béke, az Arbeitsfrieden mítosza, amely annyiban szintén eredetmítosz, amennyiben az olyan elhamarkodott harci eszközökről való lemondásként, mint a sztrájk egyfelől, és a másik fél kizárása másfelől, vagy a bírósági eljárások kötelező elismerése, a munkaadók és munkavállalók közti modern szociális partnerség „kezdete” áll.⁷ Vagy az 1941-ben folyt Anbau-csata, amely az élelmiszer önellátás fokozása mellett mindenekelőtt város és falu nemzeti egységét volt hivatva újra helyreállítani, és különösen a városi Svájcnak alkalmat adni arra,

hogy hazafias hozzájárulást tegyen. Éppen e miatt az emelkedett célkitűzés miatt túl is becsülték az Anbau-csata jelentőségét: az élelmiszer önellátást végül is 52%-ról 59%-ra sikerült csak általa emelniük.⁸

Vagy a bankok mítosza: a 1960-as években forgalomba került egy olyan magyarázat, amely szerint a bankitok szigorítására 1934-ben az üldözött zsidóság védelmében került sor. Valójában az új előírások elsősorban a bizonytalanná vált Franciaországból menekülő tőke védelmére szolgáltak. Ezt a szépítő interpretációt „legendának” is lehet nevezni, funkciója voltaképpen megegyezik az eredetmítoszéval.⁹

A nemzeti mítosz előállítása sokszor kevésbé eredeti, mint gondolnánk, és más nemzeti társadalmakban hasonlóképpen működik.¹⁰ Újabb korokban könnyen megállapítható, hogy Svájc nagyobb, markáns külföldi eseményekkel összhangban is fabrikál kisebb mítoszokat. Például a 1914-18-as háborús hősi halottak, vagy egy svájci „1968” vonatkozásában, szerényen, komplementer módon annak a mottónak megfelelően, hogy ez a világtörténelem svájci variánsaként „nálunk is” fellelhető. A külföldi események emlékműveinek analógiájára Svájcban is megjelentek számos helyen emlékművek a határok őrzése közben hősi halált halt svájci katonákról, holott a többségük a spanyolnáthának esett áldozatul. És a külföldi „megmozdulások” analógiájára az 1968 júniusi ún. Globus-botrányból is nagyjelentőségű 68-as eseményt formáltak.

Mi a különbség a mítosz és az ideológia között? Míg az utóbbi mindenekelőtt egy elvont tan a világ dogmatikus értelmezésével, a mítosz konkrét történelmi gyökerekre tart igényt. Ideológia és mítosz mégis kölcsönösen korlátozza és erősíti egymást. Világosan megragadható ez a paraszti ideológiában, amely a 19. század vége óta a parasztságban látja a modern ipari társadalmak bázisát, és ebből később konkrét támogatásra vonatkozó igényeket is levezet. Ez a jelenlegi érdekekből kialakított ideológia ez esetben a legnagyobb magátólértelődéssel nyúlt vissza egy eredetmítoszhoz, amely szerint Svájc kezdettől fogva egyenrangú, „szabad és jámbor” parasztközössége volt.

Svájcban sok a mítosz. Ugyanakkor Svájc egészében véve maga is egy mítosz. Az egész az egyediben rejlik, és az egyedít egynek veszik az egészszel. A parasztközösség és a bankok, a munkahelyi béke, a szorgalom, a precizitás, a Swatch és a nem svájci kakukkos órák¹¹ mellett a svájci Alpok, különösen a Szent Gotthárd-hágó valamint a Heidi nevű kicsi és ártatlan hegyi istenség, integráns alkotóelemei egy össz-svájci mítosznak, ami ma a „svájciság” (swissness) nevet viseli. Ez mutatja, hogy a mítoszoknak a marketinghez is van némi közük, ahhoz az igyekezethez, hogy eladjunk valamit és önmagunkat.

KARÁDI ÉVA FORDÍTÁSA

¹ Guy P. Marchal, *Geschichtsbild im Wandel* [Történelemkép változásban], 1782-1982. Luzern 1982. p. 23ff.

² Vö. Jean-François Bergier, *Guillaume Tell*. Paris 1988. p.11. A német kiadás alcíme: Realitás és mítosz, München 1990 (A szerző a könyvét a szovjet megszállás ellen harcoló lengyel és afgán „népnek” ajánlotta.)

³ Karl Iten: *Aber den rechten Wilhelm haben wir...* [És a derék Vilmost mi...]. Az altdorfi Tell-emlékmű története. Altdorf 1995.

⁴ Jürgen Habermas totalizáló erőt lát a mítoszban, ami a felszínen észlelt minden jelenséget „megfelelésbe, hasonlósági vagy ellentétességi viszonyba” hoz egymással, és így módon közös rendbe illeszt olyan dolgokat, amelyek között a modern világgérfogás már nem lát összefüggést. „Von Mythos und Aufklärung.” In: *Mythos und Moderne*, Hg. Von Heinz Bohrer, Frankfurt am Main, 1983, p. 413.

⁵ Georg Kreis: *1291 mítosza. A svájci nemzeti ünnep keletkezéstörténetéhez*, Basel 1991.

⁶ Vö. még „Der Mythos Winkelried” c. fejezetet Guy P. Marchal *Svájci szakástörténet. Történelemképek, mítoszképzés és nemzeti identitás* c. könyvében. Basel 2006.

⁷ „Munkahelyi béke – egy mítosz valósága” *Widerspruch* különszám, Zürich 1987

⁸ Peter Maurer: *Az Anbau-csata. Agrárpolitika, a Wahler-terv, Anbauwerk, 1937-1945*, Zürich 1985. Ez a mű is arra törekedett, hogy feltárja a különbséget valóság és propaganda között.

⁹ Peter Hug: Menekülés az adózás elől és a bankitok anti-náci eredetének legendája. Svájc finansziális pozíciója morális erősítésének funkciója és kockázata. In: Jakob Tanner – Sigrid Weigel (szerk.): *Emlékezet, pénz és törvény. A második világháborús múlt kezeléséről*. Zürich 2002, p. 269-321.

¹⁰ Egyes mítoszok nemzetek feletti jelentőségét megvilágítja többek között: Monika Flacke (szerk.): *Nemzetek mítoszai. Európai körkép*. München 1998. A svájci kontribúció a kötetben Georg Kreis: *Nemzetnevelés szavakban és képekben*, p. 446-475.

¹¹ Peter von Matt: „Kultúra, háború és a kakukkos óra”. In: *Die tintenblauen Eidgenossen*. München 2001. p. 151-155. Ugyanabban a kötetben: „A mítoszokkal hadakozó Max Frisch mítoszai” p. 225-229.

Helvezia

a forrásnál

Mit, vizet, kérdi a nagynéni a Helvezia törzsasztalánál, és Alexire néz, te teljesen meghibbantál? Az Alexi a fejét rázza, a nagynéni meg a szájába dug egy Mary Longot, vizet nem hozok neked, hozzá magadnak, ha mindenáron az kell, tudod úgyis, hogy hol vannak a poharak, a nagynéni kivesz egy gyufát az asztalon heverő dobozból és meggyújtja a Mary Longját. Az Alexi fel akar állni, Luis megfogja a karját, maradsz szépen a fenekeden, mondja a Luis az Alexinek, itt senki nem iszik vizet, ott azért még nem tartunk, ha nagyon akarsz, pár taslit kaphatsz a tökfegyedre, akkor talán észhez térsz. Illel hülleség is csak egy főódrásznak juthat az eszébe, mondja az Otto, és megsimogatja a szakállát. Akkor szakállá van, mint egy péklapát. Nehogy mán a fark csóválja a kutyát, fogol szépen egy veder hidegvizet, beledugod azt a szép nagy buksidat, az aztán szépen lehűti, és huss, vót vízió, nincs vízió, borbély uram. A nagynéni lerakja cigarettáját a Calanda-feliratos hamutartóra, feláll és a pult mögé megy. Letesz az Alexi elé egy korsót, egészség, mondja, és felveszi a Mary Longját a hamutálcáról, egész életedben csak sört ittál, semmi mást, most meg vizet akar, meguntad az életedet, vagy mi, és leül. Verd ki a fejedből, komám, amíg én élek, ebben a helyiségben senki nem iszik vizet, mondja a Luis, itt csak aranyat iszunk, és most már igyál. A nyakában távcső lóg, kék sídzeskijének bal ujján pedig egy kőszáli kecske van. A pulton recseg a tört antennájú rádió.

Hát vizet, azt tutira nem hordunk a Rajnába, mondja a nagynéni, és somolyog. Csak azt szeretném tudni, hogy ki adta be neked ezt a marhaságot, mondja az Otto, csak azért, mert bal lábbal keltél fel, nem kell rögtön fejfel rohannod a falnak, gondolhatnál a többiekre is, velünk mi lesz? Fél év, és lehúzhatjuk a rolót, kampec, dolóresz. Dzszejke zsebéből előveszi a Brisagóit, jesszamaríja, a fodrász úrnak meg tettetett bollandúnia, rágyújt egy görbe szivarra, ez mosmán eggyátalán nem vicces! Igyál már végre, mondja a Luis, még megmelegszik, vagy arra vársz, hogy elénekeljük neked a szent litániát, máskor iszol, mint a gödény. Az Alexi eltolja maga elől a korsót, hülye barmok, mondja sutogva. Fel akar állni, az Otto vállon ragadja és visszanyomja a székre. A Luis visszatolja a korsót az Alexi elé.

Bozsúúúr, mondja a Silvia, amikor belép a Helveziaiba. Kezében cigarettásdoboz és gyufás skatulya. Leadtátok a revolvereitek, ugye, kérdezi, nehogy a végén még vér folyjon, amilyen isteni itt a hangulat, vegyétek figyelembe, hogy már nem vagyunk olyan sokan. Leül és rágyújt egy Selectre. Csend van. A nagynéni feláll, a söntéspult mögé megy, és már hozza is Silviának az instantkávéját. Silvia cukrot szór bele, és megkavarja. A fali óra a pekingi időt mutatja. A nagynéni elnyomja a Mary Longját. Az Alexi végigsimít a frizuráján. A Luis az asztal közepén lévő hamutálra néz, aztán Alexire sandít. Az Otto a dzszejke zsebében kotorász. A nagynéni újabb Mary Longot húz ki a csomagból. Felveszi a hamutálat, a pult mögé megy vele, kiüriti a hamutartót és

szájában az égő Mary Longgal, kitörölgeti a kis kefével. Visszateszi a hamutálat az asztal közepére, és újabb üveget hoz Ottónak, egészség, mondja. Az Otto bólint. A kutya kimászik a törzsasztal alól.

Már megint esik, mondja a Silvia, ráadásul január közepén, ha legalább hó esne. Az Otto felteszi a kalapját. A tökünk is szétázik tőle, mondja, de meg még az agyunk is, mondja a Luis, mi lesz még ebből, szűzmariskám. Tegnap itt volt a Ludovic, az a meteorológus Patnasából, mondja a nagynéni, szerinte az Ochli-szikla már a téli álmából ébredszik, éjszaka hallani, ahogy nyújtózkodik. Nem elég, hogy már három hónapja árnyékban vagyunk miatta, mondja az Otto, most még agyon is akar csapni, elevenen el akar temetni minket, szív egy slukkot, és megtörli a száját a kézfejjével, nehogy megint úgy járjunk, mint huszonöt évvel ezelőtt. Huszonhét, mondja a Silvia, a nagynéni hoz neki még egy kávét. Huszonöt, mondja az Otto, nem igaz, huszonhét, mondja a nagynéni, huszonöt éve vettem az autót, a kőomlás huszonhét éve volt, a szekrényemben megvan az újságcikk, épp a napokban jelent meg a Gasetta Romontscha nyolcvanadik születésnapjára, de persze csak arról a kőomlásról írnak, ami a szomszédos faluban történt, a miénkről egy szót se, mintha meg se történt volna, sötét népség, mondja a Luis, ráadásul ugyanazon a napon, vasárnap délelőtt volt, csak fél órával később. A nagynéni leteszi Mary Longját a hamutálcára, feláll és a szekrényhez megy, amelyik a konyhaajtó mellett áll.

Kár, hogy a kövér Pancraz már nem él, most, amikor szükség volna rá, az mindent tudott, magával vitt a sírba néhány történetet, az tuti, mondja a Silvia, Pancraz, ne hagyj el minket, ha jönnek a pogányok, sutogja az Otto, olvasd fel, mondja a Luis a nagynéninek, és visszaadja neki a cikket, nekem ma nem megy, kétoldali szemzsábám van, és kortyol egyet a Quintinjéből, aztán hozzá, lécci, még egyet, mostanában valahogy mindig kevés benne a matéria. A nagynéni két kezében tartja az újságcikket, szóval, azt írja, hogy hét napig egyfolytában esett az eső, és akkor a szomszédos falu fölött megindult a szikla, és akkora köveket szórt a falura, mint egy tehén, ezerkilencszázhuszonhét, október, az egész falut maga alá temette, egyedül csak a templomtorony nem dőlt össze, még a templomhajó se bírta a strapát, csak a torony. Na ja, mer' a jó Istenke odafenn csücsül a toronyban, mondja a Luis.

A Benedictet, a megboldogult nagyapát, ugye, azt is az Ochli ütötte agyon, kérdi a Silvia a nagynénit, naná, az egész család a templomba tartott, amikor nagyapám a híd előtt visszafordult, mert otthon felejtette a pipáját, meg a pár fillért a vasárnapi sörre, elnyomja Mary Longját a hamutálban, és amint siet vissza, és már a Rajna fölött van, a harangok már másodszer kongtattak, és mi már a templomban voltunk, hatalmas robaj rázta meg a völgyet, az Ochli leszakadt, és hét házat, három csúrt, hét embert temetett maga alá, meg a hidat rajta a Benedicttel. A Benedictre, mondja az Otto, és felemeli a söröspoharát. A Rajna aztán egy-kettőre rendet csinált, az egész kuplerájt

CAMENISCH,
Arno
„SezNer”
Magyar Lettre
Internationale, 76

elrámolta, mondja a Luis, erre még pontosan emlékszem, én akkor még kis srác voltam, és majdnem olyan erős, mint ma, az egész szakramentumot elvitte a víz, következő vasárnap már csak egy nagy kő állt ki a Rajnából, de az akkora volt, mint egy ház, mind a mai napig ott áll, az új híd alatt, néhány nap múlva az egész hóbelevancnak nyoma sem volt. A nagynéni fogja a törlőrongyot, és letörölgeti a törzszasztalt, hoz az Ottónak egy újabb üveget, és tölt neki. Az Otto megemeli a kalapját, és leveri a hamut, a Rajna, ez a vén csibész, már jó néhány traktort magába nyelt.

De volt is aztán áhítat, az öreg Josefin olyan fekete csuha volt, mintha egyenesen az ördögé lett volna, mondja az Otto, újra meggyújtja a szivarját, a templom zsúfolásig megtelt, az utolsó pad szélén is ültek, hátul meg még álltak is, és az emberek számolták a köveket a rózsafüzéreiken, és imádkoztak, és a suttogás a templomhajóban olyan volt, mint a Rajna zúgása, aztán Pancraz, a kövér harangozó leült az orgonához, és úgy játszott a nyomorék ujjaiával, hogy az embert még most is kirázza tőle a hideg.

Napok óta esik, hogy a végén még tényleg ránk dől az Ochli, az Alexi meg vizet akar inni, mondja a nagynéni, mit akar, kérdi a Silvia, nem elég, hogy esik, ez meg még inni is vizet akar, ez teljesen új, talán csak nem lett szerelmes? Ilyesmi lehet a dologban, máshogyan én sem tudom magyarázni, mondja a nagynéni, de meg nem szólalna, nézz rá, meg se mukkan, máskor meg dől belőle a szó, mint a vízfolyás, mint akinek kimosta a talajt a lába alól ez a rohadt idő. Ennyire akkor sem volt súlyos a helyzet, amikor a felesége felakasztotta magát a padláson, mondja a Silvia. Kár a szóért, mondja a Luis, nincs ezen mit okoskodni, le kell gurítani néhány kupicával, az mindig, mindent megold.

Láttatok a Rajnát, kérdezi az Otto, most már aztán elég, de tényleg, a nagy kő már félig vízben áll, és ha így esik tovább, akkor kezit csókolom, mondja még, és iszik. Nyolcvanötben, mondja a Luis, majdnem a tetejéig ért a víz a kőnek, az anyja nemjóját, már idebenn is térdig ültünk a vízben, az nyolcvanhétben volt, mondja a nagynéni, aranyat lehetett volna mosni a törzszasztalnál, mondja az Otto, néhány aranyfog biztosan fennakadt volna a szitán, mer' a jó Isten addig áztatta a hegyoldalt, hogy a temetőt is elöntötte a víz, vagyis hogy a temető fala nem bírta a nyomást, a sírok felét kimosta az ár és a faluig sodorta. Ammán igaz, mondja a Luis, a Filomena egy egész vagyont hordott a szájában, az éppen nekem is jól jött volna, amikor a borjaim felét elvitte az árvíz, a gazdaságnak annyi volt, szevasz, tavasz, na ja, az Úr akarata ellen nincs apelláta, mondja az Otto, a Luis tubákat vesz elő a nadrágzsebéből, az emberek meg álltak a hídon, és úgy meresztgették a csipájukat, mint a japánok, felszippantja a tubákat, huhh, kérsz te is, az Otto odanyújtja a kézfejét, de nem elég ám a csipádat meresztetni, látni is kell, visszateszi a szelencét a zsebébe, az én nagyanéniamat is elvitte az ár, mondja, de mire észre vettük, már késő volt. Hüha, mondja az Otto, és zsebkendőket vesz elő a nadrágzsebéből.

A nagynéni visszateszi a szekrénybe az újságcikket. Kinyílik a konyhaajtó, és nagyanó áll a küszöbön. A kezében szenteltvízes fiola, a szájában cigaretta. Hagyd ezt a vackot, mondja a nagynéni, és kiveszi szájából a cigarettát. Nagyanó elbiceg a törzszasztalig, a nagynéni segíti, na, ki halt meg ma, kérdi nagyanó, és keresztet vet. Senki, mondja a nagynéni, gyere, ülj le. A nagynéni pálinkát hoz neki. Látod, mondja az Otto, mindjárt százéves lesz, és példát vehetnél róla, a törzszasztalra koppint, aztán az Alexire mutat, vacsorára egy cserkő, és kutyabajod. Ha nagyon akarsz, mert annyira fontos neked a lelki üdvösséged, egy csepp szenteltvizet is csöppenthetsz bele, de csak a víz önmagában nem elég, jól is néznék ki, ha a nagyanó csak szenteltvizet inna, mondja az Otto, ide a rozsdás bökököt, hogy olyan átlátszó volna, mint a háztartási fólia. Nagyanó elrakja kardigánja zsebébe a szenteltvízes fiolát, és szájához emeli a kupicát. Az én dédanyám százhárom évig élt, de a pálinkát az utolsó percig nem vetette meg, mondja a Silvia és kifújja a füstöt, menni már nem bírt, már a lábán se tudott megállni, nem beszélt, nem látott, a végén már hallani se hallott, de a páleszhez mindvégig, az utolsó kenetig hű maradt, és föltételezem, hogy odafönn se hajlandó lemondani róla. Különben nem is élt volna meg olyan szép kort, mondja a Luis. A századik születésnapján, mondja a Silvia, a plébános, még az öreg Josefi misét mondott érte, és fohászodott Istenhez, Szűzmáriához meg az egész szakramentumhoz, hogy engedjék már szegény asszonyt meghalni. De gondolhatod: még három teljes évig élt, a szentháromság kedvéért, na meg csakazértis, százhárom év, jószágos teremtem, valóságos élő kövület vótt! He, kérdezi nagyanó.

Az Alexi fel akar állni, nem mész te sehova, mondja a Luis, ó, hát má pisálni se lehet. Hü, de fineszes, na ja, dörsölt egy fickó, mondja az Otto, de minket se ejtettek ám a fejünk lágýára. Aki nem iszik, annak brunyálni sem kell, mondja a Luis. Hagyjátok már, mondja a nagynéni, csak le akarja eresztetni a fáradvizet, nehogy még a nadrágjába csináljon nekem, mint a Guido, az is már hány éve halott, ki halt meg, kérdi nagyanó, senki, mondja a nagynéni és újabb Mary Longot dug a szájába, azt álmodtam, mondja nagyanó, hogy megdöglött a ló, oszt feküdt csak kinyúlva a zöld füvön, a Rajna partján, a nagynéni kifújja a füstöt, szóval a Guido, mondja a nagynéni, az mindig itt ült a padon, mindig ugyanazon a helyen, egész délután ott ült, és egy kukkot nem szólt, és ha betintázott, behúzta a fejét a vállá közé, igen, és a vécén halt meg, mondja a Silvia és odatartja a nagynéninek az égő gyufaszálat, csodálkozott is mindenki, hogy egyszer csak ki akar menni a klotyóra, pedig máskor soha, rágyújt egy Selectre, csak aztán nem is jött vissza többé. Tudod mit, hozzál nekem még egy Quintint, mondja a Luis a nagynéninek. Hogy lehet, hogy ma még nem halt meg senki, kérdi nagyanó. Ma még senki, mondja a nagynéni, kérsz még egy kupicával, he, kérdi a nagyanó, hozok neked még egyet, és koccintunk a Szent Antalra. Jaj, hova tettem az ostyáimat, kérdi a nagyanó, és a nagynéni feláll.

ADAMIK LAJOS FORDÍTÁSA

Grünschnabel

Zöldfülű

Apám 365 frankért vásárolt meg a várostól. Elég sok pénz egy gyerekért, aki alig lát tovább az orránál. Ezt persze sokáig igyekeztem titkolni a szüleim elől. Nem túl jó dolog azonnal ajtóstól a házba rontani, mikor épp jó kislánnyá kell változni. A főnőkasszony tanácsolta. Sajnos nála nem maradhatunk tovább. Túl sokan vagyunk, menjünk csak ki az életbe az emberek közé. Akinek szép szeme van, sűrű haja és jó foga, az könnyen elkel. Jó, ha a fejünkben is van valami. Az a legfontosabb szerv. A karokat simán helyettesíti.

Az emberek nem egyformák. Szülők esetében legfontosabb érzékszerv a türelem.

Mikor elvittek, az új szüleim a kapu mögött vártak, idegesebben, mint a főnőkasszony kutyája, aki ekkor hozzám hajolt és a fülembé súgta:

Mostantól lánygyerek lehetsz. Onnét tényleg nincs már messze az élet.

Az új szüleim a bőröndömmel együtt a lakásukig fuvaroztak. Korábban voltam náluk próbaidőn, mint később az a fotel a sárga plüssszuzattal, ami aztán pont majdnem annyiba került, mint amennyit értem kifizettek. Külön boldogságot éreztem, hogy rögtön mellettem döntöttek, miután kipróbálták, és inkább az üllőgarnitúránál válogattak. Kétszer is visszaküldték. Először a színe miatt, másodszer meg azért, mert nem volt elég kényelmes.

A nő csak bámult kifele az ablakon egész úton, egyik cigit a másik után szívta. Ritkán hajolt hátra hozzám, zavarában röhögcsélt, kérdezte, jó-e nekem így a tetőablak állása.

A férje egészen más figura volt, lukat beszélt a hasamba, mi a neve ennek meg annak, tudom-e, hogy ez meg az micsoda. Úgy tettem, mint ha aludnék.

Ízekre akart szedni. Ilyenek, azonnal tudni akarják, hogy megütötték-e a főnyereményt, vagy csak melléfogtak megint.

Ezt nem lehet elkerülni, mondta a főnőkasszony, amikor kábé három hete megint hazajöttem valakiktől, akik gyereket akartak.

Egy utcával hamarabb kiraktak, mint kellett volna. Gyorsan eldöntötték, siettek, mégsem akarnak inkább gyereket, beszartak tőlem. A főnőkasszony a só szélével karcolta fel az arcomat.

Egy gyereket örökre veszünk meg.

Ezek itt előttem az ülésen vajon ezt már mind vágták? Az egyik szememet titokban kinyitottam, ott ültek. Anya rágyújtott, apa a kormányt gyűrögette. Gyorsan lesütöttem újra, mintha aludnék.

Apa suttozott:

Fogalma sincs ennek a lánynak, hogy kell beszélni.

Persze, hisz még a világot sem ismeri, válaszolt anya.

A főnőkasszony nem nagyon bírta a nyelvet, egyáltalán nem tartozott a fontos dolgai közé, csak a feje fájt tőle. Elég szűken mértem a szavakat, de ez a szemem miatt volt, tényleg nem láttam túl jól. Az új szüleim meg ezen katogtak, aggódni kezdtek már rögtön az elején. Elvittek az orvoshoz átvilágításra, megnézte, üres-e a fejem, van-e benne agy: Hát persze, naná, mondta az orvos, mikor egy gyerek az ajtón át kerül a családjához, ahogy én, kissé elhúzódhat a fejlődése. Nem fogadták el a választát.

Apám mutogatott az égre. A kéket lárma törte át.

Az ott, nézd csak, egy repülő.

Összeszorítottam a szememet, hunyorogtam, az ujjhegyét néztem erősen, majd rendesen izzadni kezdtem. Lehajoltam, meghúztam a cipőfűzőmet, próbáltam bekötni, de kicsúszott az ujjaim közül, végül összecsomóztam.

Nem látod?

Duplán szeretném megkötni a fűzőt.

Jól van, na. Gyere.

Követtem a házba. Éppen ott haladtunk keresztül, amire apám a legbüszkébb lehetett. A kert nem volt nagyobb a kövér Helén konyhakötényénél, de az apám zöld kezeujjától és a tehéntrágyától jól nőtt a zöltség, mintha a párizsi esti gyorsot akarta volna elérni.

Leült a foteljába, tenyerével kopogni kezdett a vánkoston. A másik kezével átkarolt, és felnyitott egy repülőkatalógust.

Mit gondolsz, mi ez?

Papír.

Szombaton berakott a Toyotájába, elvitt a reptérre, hogy megnézhessek egy repülőt.

Gyakran indultunk el, csak azért, hogy szavak után kutassunk. Anyám is velünk jött, de eléggé unta, mert ő mindegyik szót ismerte már. Végigcigarettázta az utat, az autóban vágni lehetett a füstöt. Letekerte az ablakot és felvette a nyúlzördzsekijét. Mindig hordott magánál egy műanyag sapkát is. Apám persze nem szívesen vett fel műanyagokat. Szerette az esőt. Szerette, amikor veri az arcát a víz, kilométerenként szavakkal ajándékozott:

Autózás közben bal kézzel lövöm ki a szót, mindegyiket begyűjtjük. Tavaszzi zápor, zivatar, szitáló. Hóolvadás. Köd. Mindet hazavisszük. Szél! Hajnali szél, déli szél, hóvihar. És itt most: fuvallat, amit egyetlen fán sem látni, csak érezni lehet, ha kilógatod könyékig a karodat az ablakon, megcsapja. Próbáld csak meg.

Kinyúltam az ablakon. Rálépett a gázra. Anya rázta a fejét.

Vigyázat, szembeforgalom!

Miről beszélsz? Kacagott apa.

Néha az utca széléhez ment. Leállt. Felírt egy szót nekem. Gyakran játszott ezt, egy gyufásdobozra írta a szót, borítékra, pénztári blokkra, üres cigarettásdobozra, és ha semmit sem talált, ki kellett nyújtani a karomat, a kezemet kérte, és a tenyeremre véste, közben hangosan kibetűzte. A markomban maradt a szó, a fülemben tartottam. Otthon kivagdosztam őket, lemásoltam a kezemről és gyufáskatulyákba gyűjtöttem. Apa feliratozta a dobozokat. Így nem veszhetek el. Máskor könyvekbe rakta őket: A világ vasútjai, Hidegkonya, A 7 óceán, Kongó vadállatai és Drágakövek és a kétnyelvű regényekbe is került néhány szó. Ritkán beszélt azon a másik nyelven. Például akkor, ha kalapáccsal eltalálta az ujját, vagy ha elmentünk a hegyekbe túrázni, és egy völgybe értünk. Tatával is így beszéltek, akit különben nagyapának hívtak mindenki vagy Nonnónak.

A gyémántok régen fák voltak, képzeld csak el. Ha úgy nézzük, mondta, elfűjtük a vagonunkat.

Ezután a vagyont beraktam egy gyufáskatulyába, egy másikba, mint a repülőt.

Vagyon, mondta apám, rakd el a későbbibe, a repülő a mostba menjen, szél és eső, a mindigbe.

A mindig mikor van?

A mindignél anyámnak elszakadt a türelmi cérnája. Kihajította a cigarettáját az ablakon és rákiabált, hogy még az anyanyelvre sem kéne ennyi benzint elpazarolnunk. Erre apám kikanyarodott az utca szélére és megint gyűrögette a kormányt.

Na, és van jobb ötleted?

Vegyél neki akkor egy szemüveget, az istenit neki.

A főnőkasszony mondta, hogy a nők természetüknél fogva gyakorlatiasabbak, még akkor is, ha később nem képesek semmit megvalósítani, és otthon általában fel is adják. Mégiscsak álló kilenc hónapig vesződnek.

A város szélén laktunk, közvetlenül az utca mellett. A házak itt éppen olyan rosszak voltak, mint apám fogai, és persze a lift szoba sem kerülhetett a fő-

Schein Gábor

Vadász

A víznek minden rétegében ugyanazt leled. Te mégis folyton alábuksz, bogy letről hozd fel a képet, mely a víz színén is ott lebeg. Mert vadász vagy. Csak abboz van közöd, amit elnyelhetsz. Így rabolva kell, ami önként is adná magát, de végül is nem hiszel a képből, és nem hiszel a vízben sem, amely jóságosan körülbullámoz minden élő testet. Csak a saját éhséged igazában hiszel, és vadászodra vársz. Minden mozdulatoddal őt hívod, aki ismeri a kövekben, utakban lakó erőt, emlékszik, és visszaveszi, ami ott volt a vízben, de nem érted el.

Nyitott ablak mögött

Az órák visszaálltak. Van, aki búsz évvel, van, aki negyvennel állította vissza a magáét. Kérdezd meg őket, megmondják a pontos időt. Ha főpályaudvar volna ez, ahol kiszámított rendben futnak ki, és késve bár,

megérkeznek végül a személyesítő vonatok, az órán, elérhetetlen magasban, nem volnának mutatók. De a rend és a számítás idelelt megbicsaklik. Az óráról te régen letörted a mutatókat. Oxigényhiányban

mindig a pillanat begymászója voltál, maradj is az. És amint a begymászó létének minden karja a begybe karol, még akkor is, mikor a megcsúszó jégfállal a mélybe zúban, úgy ülj most itt a nyitott ablak mögött, léted egyetlen

karja se maradjon szabad. Tartsd magad oda az alvó égnei, a szürkés zöld esőnek, bárminek, ami jön, mintha reménytelen sötétjeiden függeszkedve megállíthatnád a zúbanást. Számláld az arcodon a cseppek hideg ütéseit.

bérlőnél. Azt mondta, ő aztán nem Teréz anyja, anyám persze korholt, hogy a falakat már csak a kosz tartja össze, és persze a lakók pénztelensége. De itt olcsón lehetett lakni, és rá voltunk szorulva mindenre, amit olcsón mértek, mert az apám egy troli volt és nem egy okos üzletember. Pláne, hogy ez sem az anyámnak, sem a rokonságnak nem jött le azonnal. Talán ők is csak úgy, az ajtón keresztül pottyantak a családba, és a kibontakozás elég sokáig elhúzódhatott náluk.

Első születésnapom a házban egybeesett az egyik lakó halálával. A szomszéd nénihez jött el a halál. Jó alaposan elbújtam, hogy ne kelljen vele szembetalálkoznom. Kövér Helén már régóta óvott, ha utadba kerül, többé nem leszel ugyanaz az ember.

Aztán semmi sem lesz ám ugyanúgy, még a neved is másképp cseng.

Anyám kora hajnalban, még sötétben kihúzott a paplan alól. Azt mondta:

Gyere már te, nincs is ott semmi. A néni várta a halált. Kegyelet, ez most a legfontosabb.

Az meg micsoda?

Nyugalmat árasztani.

Egy kalickában a szomszéd néni madara hintázott, és énekelt, amilyen hangosan csak bírt. Apám bólintott felém, intett a fejével.

Te meg hol voltál?

Egy széken hintázott, közvetlenül a szomszédasszony mellett. Aki összegömbölyödve és ráncosan ült egy fotelben, nyitott könyvvel az ölében. Apám néha letörölte a könnyeit.

Ötvenkettedik oldal.

Mi van?

Az ötvenkettedik oldalig jutott. – Holnap megcsináltuk volna a Via Malát.

Hogyan?

Legalábbis egy távcsővel.

Úgy elvittem volna még ki a zöldbe. Havonta egyszer meg is tette, főleg mióta a térdeiből kiszállt a lélek. Mindig velük mentem, mert a szomszéd néni irtó jó süteményt sütött, rétesnek nevezte. Apám egész úton faggatta a téstájáról, a tölteléről, almáról, meggyről, mákról vagy a túróról, közben a rosszulét kerülgetett a harmadik sütemény után, és persze a szomszéd néni hajlakkja miatt, mert anyámnak is ez volt mindig a fején, ugyanazt a kölnit használták, még a mosóporban is megegyeztek, melyik jó a szoknyához, melyik inkább a blúzokhoz, anyám egyedül a blúzait nem bírta, még napszemüvegben sem bírt ránézni a mintáira.

Odahajolt a fotelhez, ahol a szomszédasszony ült.

Csináld már fényt.

Elhúzta a függőnyt és kinyitotta az ablakokat. Hunyorgtunk a naptól, közben rázendített:

Istenem, hogy lehet ilyen szint felvenni. Ez a minta, kritikán aluli.

Nekem semmi dolgom nem volt, amíg anyám megmosta a szomszédot. Majdnem leesetem a székről, úgy élveztem a napot. Port varázsolt a szobába, a tükörben csillogott, a napsugár körülnézett, mi van a földön: az ablak kereteinek árnyéka, a székek, egy nagy váza és a rakat könyv körvonalai. A sarkokba és a székek alá is behatolt a fény, és mikor úgy döntött, eleget látott, eltűnt az ablakban. Hunyorgtam, apám az arcomba nézett.

Na, kialudtad magad? Marhaság, elbújni a paplan alatt, elég vad ötlet. Vidd csak el.

A madárra gondolt.

Etesd, mostantól a tied. Ha pedig a rokonok felhívnak, mondd csak, hogy mindenről gondoskods.

A szomszéd néni rokonsága jó messze lakott. Már úton voltak.

KISS NOÉMI FORDÍTÁSA

átlépték a francia országrész határát

Amikor Röbi Schacher megszökött

Május van egy évvel később, a húszas években, az ifjabb Schacher még nem tért haza. Schacher mama múlt október óta gyászruhában jár. Biztos, hogy meghalt, mondja. Ha valaki azt mondja: Schacherné, ne adja fel a reményt, sírva fakad. Schacher papa, ez várható is volt, még többet iszik, és gyakorlatilag meg se szólal. Tinelivel és Martelivel, az eltűnt fiú húgaival nagyjából nem törődik senki, főként, amióta Schachernének Tinelit, hogy nehogy ő is eltűnjön, nem sikerült kivennie az iskolából. Hát akkor majd eltűnik ez is, mondta nem Schacher papa, hanem Schacher mama a tanügyi hatóság negatív válaszára. Tinelit tényleg nem látni, de csak azért, mert kishúgával ül a szérű mögött, és egy rozsdás késsel próbálja tágítani a lécek között a rést. Most hallják, hogy jön az apa a házból, mire elfutnak a domboldalon a kiserdő felé. A kutya visszabújik az ólba.

Schacher papa rézsút megy a mezőn, az észak-déli úton, amely kitaposott ösvénnyé vált közben. A mező többi részén, amit már nem kaszál, magasabb a fű, mint tavaly ilyenkor, és eltekintve a telek északi sarkán haragosan zöldelő fűtől, minden tele van nefelejccsel, turbolyával, margarétával, mezei szegfűvel, gólyahírral és az elnyílt pity pangok fehér labdacsaival. A mezőn régóta hever egy sárhányó, azt leginkább gólyahír nőtte be, nagyjából láthatatlan.

Márciusban tűntek fel az első százsorszepek és kankalinok, de még a mező szélén se mert letépni senki egyetlen szál virágot, s Schacher papán kívül az észak-déli ösvényre se lép senki. Áprilisban Marteli a ház mögött a sufnyiból kieresztette a tyúkokat, de azok se mentek rá a mezőre. Schacher papa most elérte az ösvény déli végét, útban van a kocsmá elülső bejáratához, miközben látni, hogy a hátsón kilép Gamperné. Schacher papa most nyitja ki az ajtót, az most csapódik be mögötte. Most nem látni senkit, se embert, se állatot, Gamperné eltűnt a ház sarkánál, a két kislány még nem mer lejönni a kiserdőből, Schacherné a konyhában ül és tépelődik, mint mindig, a kutya megbújik az ólban. Bár ha egészen közel mennénk a turbolyához, látnánk, hogy csillogó zöld bogarak ülnek rajta. Szélcsendes, szép, májusi nap.

Tizenkét óra tizenhét perc, csak a pontosság kedvéért, ugyanis ekkor a legkisebb a távolság Schacherné és a fia között. A fiú nem egészen két kilométerre a tóparti úton egy teherautó rakodóterében utazik, elől a sofőrülés nyitott. Az anya és a fia közötti távolság most ismét megnőtt, a kocsit felkanyarodik a hídra, és az újárás irányába halad. Dehogyan, mondaná Schacherné, lehetetlen, a Röbi meghalt, tudom én azt. Való igaz, félhalott a félelemtől, hogy a fenyegető közelség e pillanatában az apa esetleg a rakodótér nyílásán át belát a kocsiába. Bár maga is tudja, hogy ez ostoba képzelődés, de mit sem segít. Brun úr, hajtson gyorsabban, kiált, de Brun úr ott elől nem hallja. Amúgy is mindjárt beérnek az újárásba.

Két szép májusi nappal később még mindig ott vannak, Brun úr a panzió szalonjában zongorázik, az ifjabb Schacher egy ép fejű halcsontváz vizsgálataiba merül a hátsó udvaron, ahonnan gyakorlatilag ki se merészkedik. Fölötébb kellemetlen, mondta Brun úr, hogy mióta itt vagyunk, tökéletesen cserbenhagysz. Ami igazságtalan, az ifjabb Schacher már megetette a két pudlit, csak a sétáltatás maradt Brun úrra. Gyáva nyúl, mondja, mit csinálsz, ha jön megint a háború.

E harmadik májusi nap estéjén, amelyet Brun úr szinte kizárólag a panzió szalonjában töltött, ahová váltakozva szűrődnek be a napfénycsíkok és -négyzetek, sötétkék bársonyöltönyében áll az úgynevezett Varieté-caféban hátul, és nézi, ahogyan elől, a színpadon Emma és Klára kisasszonyok egy táncszámot kiviteleznek, amelynek esetlensége véleménye szerint felülmúlhatatlan. A siralmas kisvárosi közönségnek persze tetszik, mindenesetre Brun úrnak ez a benyomása, mert nem hallja, ahogy Dr. Isenegger azt mondja Paul úrnak: Azért a berlini Téli kertben ezt nem így táncolják. Brun úr ekkor már a Café külső fala mentén a színpad bejárata felé tart. A színpad mögött ott áll az

ifjabb Schacher, elmerülve egy bohócruha ezüst, kék, piros és fehér rombuszainak szemléletében. Miért hagyja Vonkirch szanaszét a holmijait, mondja Brun úr, megrémítve ezzel a fiút, aki nem vette észre, hogy odaért. Menj, vidd át neki, különben ellopiják. Nem tehetem, mondja az ifjabb Schacher. Nem tehetem, nem tehetem, mondja Brun úr, mit fontoskodsz? Nem mehetek ki az utcára, mondja az ifjabb Schacher. Te jó ég, vedd ezt magadra, ebben nem ismer rád senki. Az ifjabb Schacher a fejét rázza.

Negyed óra múlva a bohócruha még mindig ugyanott lóg, Brun úrnak és az ifjabb Schachernak most más dolga van, a színpadon már a majmos jelenet megy. Nagy sikerrel, mint mindig. De csak kisvárosokban, mondja Brun úr, ahol nincs állatkert. Odette-et, ez a csimpánz neve, bár az ország német és francia nyelvű részeiben a majom szó nyelvtani neme okán Otto illetve Oscar néven fut, miközben az olasz nyelvűn ugyanezen oknál fogva a sajátján, szóval Odette-et füttyszóval, tapssal fogadják. Taps, füttyszó, nevetés kíséri, miközben lassított, négylábás huppanásaival eljut a székéig, és helyet foglal rajta, akár egy ember. Nevetés, taps, bekiabálások. Nem sokkal a majom után megjelenik egy paraszt, aki mintha valaki, nem is akarja, hanem egy ügyvéd előtt állna, és valami kérelmet terjesztene elő. A majom a megfelelő helyen bólogat, rázza a fejét. Nevetés, bekiabálások. Csoda, mondta Brun úr, hogy az ügyvédi kamara még nem lépett közbe.

Tizenegy és fél percen keresztül tart a majmos szám, ezalatt az ifjabb Schacher előkészítette a kellékeket. Tempó, mondja Brun úr, aki most ideges. Ráteszi a pudlikra a pórázt, az ifjabb Schacher a kalitkával bajmóldik. A hollótól fél. Fárasztó vagy és gyáva, mondja Brun úr olyan hanglejtéssel, hogy az a pudli, amelyekre éppen rátenné a pórázt, behúzott nyakkal lapít. A nyakörvön a gyűrű, amelybe Brun úr be akarja dugni a karabinert, eltűnik az összesűrűsödött szőrben. Amúgy se úgy mennek a dolgok ma este, ahogyan kéne. A színpadon újra Emma és Klára kisasszonyok serénykednek, ugyanazzal a számmal, mint az előbb, mert a nyomorékszám ellen a nőgyelet tiltakozott. A táncszám ismétlése már nem olyan sikeres. Ezt a gagyit láttuk már egyszer, kiált valaki, majd rögtön egy másik: Emma kisasszony, fizetni! Kirobbanó röhögés, Dr. Isenegger és Paul úr elhagyják a lokált. A zenébe, ami egy szaxofont, egy brácsát és egy zongorát jelent, végig belebeszélnek, a színpad mögött is hallani. Az ifjabb Schacher még mindig a hollóval bajlódik, nem akar kijönni a kalitkából. Jean, szólal meg Brun úr, miközben felegyenesedik. A holló oda ugrándozik a nyitott kalitkaajtóba. A dolgok azért se mennek úgy, ahogyan kéne, mert az ifjabb Schacher nem használható. Normál esetben ő vezeti be a pudlikat a színpadra, Brun úr követi vállán a hollóval és a galambbal. Ma, hogy Brun úr egyedül jelenik meg a négy állattal, nevetés fogadja. Csak a macska hiányzik a fejről, kiabál valaki, majd közvetlenül utána egy másik: meg a kígyó a nyaka körül. De igazán csak akkor hangozhatnak ellene, amikor egy néző így kiált: mit akartok, végre egy igazi nő. Mindenesetre az utolsó számmal legalább sikerül a publikumot megijeszteni, ugyanis a két madár közvetlenül a nézők feje fölött kört ír le, majd a galamb a fekete, a holló a fehér pudli hátán landol, s mindannyian eltűnnek abban a vörös ládában, amelyet az ifjabb Schacher szokott kihozni a színpadra, azonban ez alkalommal csak kinyújtotta Brun úrnak. Fél tíz fele újra a panzióban vannak, Brun úr, aki ilyenkor már nem zongorázhat, csak annyit mond: Rakd össze a holmikot holnapra, én lefekszem. Az ifjabb Schacher már a kalitkák letakarásánál tart, s most nem arra gondol, hogy: Nem igazság, hogy mindent én csinálok, hanem örül, hogy holnap továbbmennek. A veszély elmúlt, gondolja. Igen, tényleg elmúlt, bár az az egyetlen pillanat, amelyben Brun úrnak kinyújtotta a színpadra a dobozt, elegendő volt ahhoz, hogy Blank úr felismerje. Nahát, ez az ifjabb Schacher, gondolta Blank úr. De mivel semmi kedve nem volt elszaladni a rendőrségre, s pillanatnyilag a szeretőjével annak

VIRAGH, Christina
Anyá-könyv
Jelenkor, 2001

„Mama könyvéből”
Magyar Lettre
Internationale, 25

„Emlékezés emlé-
kezésre”
Magyar Lettre
Internationale, 25

„Magánygyben
utazni”
Magyar Lettre
Internationale, 41

„Pilátus”
Magyar Lettre
Internationale, 43

óvárosi lakása felé andalog, még jó darabig biztosan nem említi, hogy látta az ifjabb Schachert.

Megint egy szép nap, tizenegy óra, Brun úr és az ifjabb Schacher átlépték a francia országrész határát. Ilyen tájat az ifjabb Schacher soha életében nem látott, sehol egy tó, egyetlen folyó s egy végtelen, dimbes-dombos táj, messze, a nyugati látóhatárig egyenletes, tág égbolt. Csak balra messze van valami hegyszerűség, egy fehér hegy, alig látszik a fényes déli napsütésben, főként akkor nem, ha hosszan nézik. Mi ez, kérdezné normális esetben az ifjabb Schacher, de nem teheti, mert mindig csak egyetlen szóra tud gondolni, mégpedig arra, hogy: ma. Már szinte minden nyárszagú, van, ahol kaszáltak is, de az ifjabb Schachernek a száraz széna szaga is csak annyit jelent: ma. Ma megjön. Ki, kérdezné Brun úr, de ma nem kérdez semmit, mert az ifjabb Schacher már nem gondolkodik hangosan.

Késő délelőtt van, a nap egyenesen arra az asztalra tűz, amelynél tegnap este ültek, a fogadó padlóján nagy, napsütötte négyzet. Ülünk át oda, mondja Zuber junior, és ő, meg a két csendőrt átülnek egy árnyékos asztalhoz.

Schorschli ezalatt délelőtti körét rója a faluban, nyomában öt fiú, köztük a csenevész Jürg, és folyamatosan azt kántálják: óbégat a Schorschli, óbégat a jajság.

Délben, mialatt a két csendőrt a fogadóban a rézsütös fényben az olajosan csillogó húsevest kanalazza, Schorschli nővére rohan az üres falun át, hogy Schorschli hazavigye enni, Brun úr és az ifjabb Schacher pedig egy élmélyítő hidon át épp beérnek egy magas városba. Ma, mondja Brun úr, ott eszünk, ahol én akarok. Az ifjabb Schacher szótlanul, oldalról nézi, ezt Brun úr nem látja, mert kerülgatnie kell a lovas kocsikat, egyszer egy olyan lovat is, amelyet egy autóröncs elé fogtak. Egy meredek utcán az ifjabb Schacher ki kell szálljon, hogy megtolja a kocsit, mert a motor nem bírja. Egyszer áthaladnak egy torony élesen kirajzolódó árnyékán. Egyszer egy meredek utcán lefele meg kell álljanak, mert egy ló kicsúszott. Emberek állják körül, és próbálják felhúzni, de az első paták mindig újra kicsúsznak, ekkor két ember érkezik egy hólapáttal, amelyet négy másik segítségével a lópaták elé tartanak. A negyedik kísérletre a ló végre feláll. A két első térdizületnél vérzik. Odanyomják a ház falához, hogy Brun úr kocsija elférjen. Aztán egy szurdokba kerülnek, de nem szurdok, ez is a város, sőt, ott egy nagy, napsütötte, ferdén emelkedő tér, amelyen Brun úr kocsija leáll, és Brun úr azt mondja: Na persze, húsz méterrel a cél előtt. Be kell tolják a kocsit az árnyékba, egyszerre csak hárman tolják, valaki odajött segíteni, az ifjabb Schacher nem érti, hogyan, ő csak a macskaköveket látja, ahogyan lassan elmozduló lábfejjel lassan szembejönnek, és ennek, mint mindennek, amit hajnali öt óra látott és hallott, az az egyetlen jelentése van: ma.

Este. Sokan sétálnak a városfalon kívül, ez már nem a magas város, hanem sík, feliszapolat terület egy tó partján. Na, mégiscsak egy tó, de más, mint otthon, messzi, lapos, és csillogva beleveszik a zöldes tájba. Még nincsen sötét, Brun úr szótlanul nézi a városkapu felé tartó embereket. Várj itt meg, mondja az ifjabb Schachernek, aki mellette áll az utcán a fogadó előtt, amelyben megszálltak. Brun úr eltűnik a fogadóban. Az ifjabb Schacher ott áll, és látja a mellette elhaladó embereket. És két kocsit, meg egy autóbilit. Egy kutya. Az ifjabb Schachert elbűvöli a pillanat. Szóval így van ez. Elmennek, mert elmennek. Most meg már el is mentek. De ez a pillanat nem megy el. Ez mindig itt marad. Mindig lesz ez az utca ezekkel az emberekkel. Most mások jönnek. Egy asszony. Egy ember, a nyakában elárusító láda lóg. Mi van benne?

Nem látja. Megint egy asszony, csipkeblúzban, bodorintott hajjal. Egy féllábú férfi. Egy fiú, aki almát eszik, és utánozza a féllábú járását. Egy férfi vezet egy szamarat. Egy férfi és egy asszony a kivágásában ibolyacsokorral. Lovas kocsi. Senki. Senki. Két csikket szívó férfi. Egy naftalint áruló gyerek. Egy rongyszedő. Senki. Öt férfi, húznak-vonnak egy társzekeret, rajta egy aranyozott szarkofág. Megállnak. Felismerték az útszélén az ifjabb Schachert. Nevetnek. Egyikük odaszól: Hű vagy még a kedvesedhez. A másik: Melléfogtál. Senki se szeret itt senkit. Továbbmennek. Két fiú rohan utánuk. Egy kutya. Két asszony és egy kislány faráffel. Brun úr hangja: Na, gyere.

Fél órával később egy lokál dohos plüss szagú hátsó helyiségében, ahol Brun úr tíz perce vitázik a lokáltulajdonossal, mert az nem enged gyereket fellépni a bárjában. A műsor az uraknak szól, a gyerek addig elvan a feleségével a gardróbban. Akkor ő se lép fel, mondja Brun úr. Ezt nem ajánlom, mondja a lokáltulajdonos, három estére megállapodtunk. Brun úr hirtelen megenyhül: Na jó, mondja.

Másfél óra múlva Brun úr száma egy ideje befejeződött, az ifjabb Schacher még az asszonnyal van a gardróbban. Itt is dohos plüss szag. A falióra félegyet mutat. Megállt, gondolja az ifjabb Schacher körülbelül ötvenedszer. Ez az egyetlen, amire gondol. Nem tűnik fel neki, hogy az asszony, amióta egyszer kiment, állandóan a karóráját nézi. Látja, de nem tűnik fel. Jön egy úr, nyilvánvalóan panaszol valamit, franciául beszél. Jön a lokáltulajdonos, együtt kimennek. Az asszony az órájára néz. A lokáltulajdonos bejön, be se néz a gardróbba, újra belép a lokálba. Női énekhangokat hallani. Taps. Újra csönd, nagyobb csönd, mint azelőtt. Megállt az óra, gondolja. Bentről olyan hangok jönnek, mintha többen egyetlen ugrással a színpadon termettek volna. Most újra csönd. Az asszony az órájára pillant, feláll a székéről, felcsapja a pultot, kilép a gardróbba, a pultot visszacsapja, a kijárához megy, kilép. Az ifjabb Schacher azt gondolja: Meg kell várnom, amíg visszajön.

Másnap az ifjabb Schacher szülővárosában Zinner kisasszony röviddel viradat előtt a lakószobájában áll, és próbálja beindítani a gramofont. A lemez forogni kezd a filccel bevont tányéron, Zinner kisasszony ráhelyezi a tűt, hallja egy tenorária első néhány hangját, a hang lelassul és átmegy basszbaritonba, aztán már a tányér se forog. Zinner kisasszony még egyszer próbálkozik, ugyanazzal az eredménnyel, a teremtésit, gondolja, milyen jó lett volna a varráshoz. Kirakott két nyári ruhát, az egyiknek a hónalját kell megfoltozni, a másikat szétbontotta, újra kell szabni, mert nem divatos, még a háború előtt varrták. Zinner kisasszony pillanatnyilag divatos kosztümöt visel hosszított felsővel, amelyet Gamperné meg akart venni tőle, mintha bele tudná préselni magát. Zinner kisasszonyt, ha erre gondol, mindig elfogja a nevetés. Kimegy a konyha előtti balkonra, hogy megnézzze, milyen lesz az idő, remélhetőleg ma is olyan szép. A napközben napsütötte fényű szagát érzi, valószínűleg az erdő szagát is, a még sűrű, sötét égbolton ragyognak a csillagok. Élmény ez a május, gondolja Zinner kisasszony. Újra bemege, hozzáfog a varráshoz.

Nyugodt éjszaka, Zinner kisasszony kivételével mindenki alszik, néhányan különösen mélyen, ahogyan Weider úr is, aki tegnap rosszul és keveset aludt, mert az volt az érzése, hogy Schacher settenkedik a mezőn és a szérű körül, míg ma éjjel tizenegy óta az ágyában horkol, Weider tudja, mert látta negyed tizenegykor, ahogyan hazatántorgott. Schacherné a szobában terjedő alkoholfelhő okán egyfajta mámorba merült. Tineli is mély álomban, mint mindig azóta, hogy Röbi ágya az övé. Marteli az egyetlen, aki vékonyka álmán át hallja az apa horkolását. A kutya is hallja az ólban a horkolás zaját, bár Schacherék bezárták a háló ablakát. Emberi fül a szabálytalan ritmusban beállós és elhaló hangot ebből a távolságból nem hallaná. Blankék a bal

oldali bérházban mindketten jól alszanak, a jobb oldaliban Gamperék szintén, Gamper úr szokás szerint enyhén becsípett, mellette álmatlan álomban az asszony.

Másnap reggel, háromnegyed tíz. Marteli hátul ül a tyúkoknál, Tinelit sírdogáló anyja az utcáig kíséri, onnan egyedül megy az iskolába, Schacher papa még alszik. A Kaszálóban Gamper a pultra támasztva keresztbefont alkarjait újságot olvas, rajta kívül egyetlen vendég issza reggeli sörét. Gamperné port töröl fenn a lakásban, Zinner kisasszony egy emelettel feljebb épp lefeküdni készül. Már rajta a könnyű, fehér, nyári hálóing, de biztonság kedvéért ráhúzza a halványzöld ágykabátot. Kihajol a hálószoba ablakán, s miközben kitért karokkal a spaletta után nyúl, feje hátulján érzi a reggeli napsugarat. Szébb májusi napot kívánni se lehetne, gondolja. Behúzza a spalettát, a réseken átsüt a napfény, egy pillanatig habozik, így hagyja-e, függöny nélkül, de a keresztirányú fénysugarak annyira vakítanak, hogy inkább behúzza a sötétzöld brokátfüggönyt.

Ugyanekkor a tó partján fekvő nyugati városban szintén a fénytől elvakulva belép a lokálba két férfi, a lokáltulajdonos, meg egy másik, akinek hiányzik a metszőfoga. Hogy teljesen őszinte legyek, mondja franciául a lokáltulajdonos, csak azért tudom használni magát, mert hiányzik egy szám, tegnap valaki kiugrott. A foghíjas nem szól, csak ránevet a lokáltulajdonosra. Mit csinál maga tulajdonképpen, kérdi a lokáltulajdonos, miféle bűvészműtáványt. A másik kérdően nézi. Azt kérdezem, mit csinál, ismétli a lokáltulajdonos, ezúttal német dialektusban. Nem értem, mondja nevetve a másik franciául. Hogy mit csinál, mondja a lokáltulajdonos hangosan, franciául. Énekelek, mondja a másik. Énekel, kérdi a lokáltulajdonos, a feleségem azt mondta, bűvész. Micsoda, kérdi a másik. Bűvész, mondja a lokáltulajdonos hangosan, nem tud bűvészkedni. De, mondja a másik, bűvészkedni is tudok. Mit, kérdi a lokáltulajdonos. Bűvészkedni, mondja a másik. Tudom, ezt megértettem, ordít a lokáltulajdonos, de mit, mit bűvészkedik? A foghíjas csak mosolyog. Legjobb, ha ezt elfelejtjük, mondja a lokáltulajdonos, és benyúl a nadrágzsebébe. Itt van, mondja, húsz centimes a fáradságáért, menjen, igyon valamit. A másik átveszi a pénzt, két tenyere közt megdörzsöli, kinyitja a tenyerét, az érme eltűnt. Hát-hát, mondja a lokáltulajdonos. A másik nevetve benyúl a lokáltulajdonos zsebébe, és kihúzza az érmét. A lokáltulajdonos bólint. A foghíjas saját zsebéből elővesz egy pakli kártyát, s legyezőszerűen a lokáltulajdonos elé tartja. A kártyatrükk nem megy, mondja a lokáltulajdonos, a múlt héten is az volt. A másik nevetve, bátorítón bólint, s magasabbra tartja a kártyalegyezőt, hogy vegyen belőle. Nem, mondja a lokáltulajdonos, privát szórakozásra nincs időm, ha elsősorban kártyatrükköket csinál, amúgy se, itt félbeszakítja magát, mert a másik még mindig nevetve tartja a lapokat, majd nagyon hangosan azt mondja: kártyatrükk nem, ha más van, esetleg. Más trükk, aha, mondja a foghíjas, összecukja a kártyalegyezőt, egyik kezével a zsebet kinyitva egyenként belejti a lapokat. Más mutatványhoz két székre meg egy piros szalagra lenne szükségem, mondja, de énekelni is tudok. Nem, mondja a lokáltulajdonos hangosan, mutassa a székes trükköt, van szalagja. Nincsen, mondja nevetve a másik.

Déli tizenkét óra, Zinner kisasszony mély álomban, holott odakinn éppen eldübörög Baumann lovas kocsija, és a gyerekek is most jönnek ordítóva az iskolából. A ház előtt megállnak, és búcsút vesznek Edwin Haltertől, akit csak délután háromkor, Meier úr szépírásozóján látnak újra. A búcsú egy sor üdvözléthez áll, amelyeket hangos röheggel tálnak Edwinnek, egy az apának, egy az anyának, egy a nővérenek, de a ház összes lakójának is, legvégül Zinner kisasszonynak, nyihogó röhögéssel, szép jóéjszakát kívánva. De Zinner kisasszony nem hall semmit. Legközelebb Tinelitől búcsúznak, de nem a házuknál, hanem előbb, ahol a mező kezdődik, oldalpillantásokkal a mező túlsó végére, hogy lássák, nem jelenik-e meg Schacher papa a puskával. A gyerekek nem tudhatják, hogy Schacher papa még alszik.

Negyed egy. Tineli és Marteli ül a tejbegríz előtt, Schacher mama lógó fejjel ül mellettük, és szokás szerint nem eszik semmit, az apa még mindig hangtalanul alszik. Egyébként is teljes a csend. A kutya ennek ellenére kijött az ól elé, leült és hegyezi a fülét.

(részletek az *In April* c. regényből)

HAJÓS GABRIELLA FORDÍTÁSA

Nora Gomringer

Az óriult nő dala

*Ha a sütőlap forró
ráteszem a kezem
ha a sütőlap forró
ráteszem a kezem
ha a sütőlap forró
ráteszem a kezem
hogyan szeress*

Kínai kedvenc

*Az esküvői képünk:
a sárkány és a fönix.
És most? Te panda vagy,
én meg az öröd.*

A szív

*egy articsóka,
akkora, mint egy mangó, csupa ütésnyom,*

*rétegről rétegre felfedhető,
szétbámozható*

*Bámulják:
milyen nagy,*

*Édent rejthet
a két tüdő közt*

*Bordasor védi
amelyből az almaevőt faragták*

*nem okoz gondot,
csírázthatató, kiültethető,*

mióta ágyásomba estél.

SZABÓ T. ANNA FORDÍTÁSA

én-építővállalatok az irodalomban

Meghalt a szerző – éljen a szerző

INGOLD, Felix
Philipp
„Kései versek”
(Tandori Dezső
ford.)
Magyar Lettre
Internationale, 17

Nem is olyan régen még holtak nyilvánították a szerzőt. Most visszatért. Él-e már?

A szerző mint autoritás visszatérése – a 60-70-es évekből nem éppen szűkszavú holtak nyilvánítása után – globális trenddé vált, ami Svédországban és Peruban, Kanadában és Japánban egyaránt megfigyelhető.

A szerző visszatérése a szemünk előtt nyilvánul meg abban, ahogyan az irodalmon kívül felép, és gondolja az imázsát. Ezen a szinten nagyon is igénylik az eredetiséget, a felolvasásokon, körkérdéseknél, interjúknál, nyilvános vitákban; egy ennek megfelelően kitalált külső megjelenést, amely az egyéni hangsúlyokat és az összetéveszthetlenséget van hivatva szavatolni. Aki ilyesfajta személyes kvalitásokat képes sikerrel bevetni, akár csak a német irodalmi kultúrházakat végigjáró felolvasóközösségük során, az biztos várományosa lehet egy éppen erre alapított díjnak, amelynek nem sok köze van az irodalomhoz, annál több ahhoz, ki hogyan tudja előadni magát.

A mai íróknak/írónőknek láthatólag már nem okoz problémát, hogy azt mondják, „én”, hogy tehát a saját nevükben beszéljenek és írjanak, személyes dolgaikról, hogylétükről nyilatkozzanak, előadják személyes véleményüket istenről és a világról, a saját élettörténetüket, a családjuk történetét, a saját apjukét, anyjukét, öccsükét, nővérükét osszák meg másokkal, sokszor azzal az igénnyel, hogy ezzel egy egész kornak a történetét, egy generáció, ha nem mindjárt egy egész évszázad regényét adják. Szívesen sajátítanak ki ezen felül idegen biográfiákat, töltik meg személyes élményekkel és érzésekkel, adják elő aztán mégis történelmi díszletek között, történelmi színezettel – a legutóbbi időszak legnagyobb irodalmi sikerei majdnem kivétel nélkül az életrajzi és önéletrajzi írás valamiféle keverékéből álltak össze, többnyire történelmi, kortörténelmi témák és anyagok összekapcsolásából. A szépirodalom – és nem csak a német nyelvű – ezáltal egy hibrid műfajjal gazdagodik, ami fikciót és dokumentumot, elbeszélést és riportot, személyes élménybeszámolót és esszét hoz össze, ami azonban – az ember csak olvassa és csodálkozik – egyáltalán nem vezetett a személyes stílusok gazdagodásához, hanem éppen ellenkezőleg, csak egy többé-kevésbé egyöntetű (elbeszélő és lírai) korstílushoz, amit újabban világszerte oktatnak is a nemzeti és regionális irodalmi intézetekben.

A szerző imázsa előbbre való a múlté

Ez az aktuális korstílus elsősorban a piacképességre és a közönségizlésre van kihegyezve, de az egyik nyelvről a másikra, egyik műfajról a másikra, egyik médiumról a másikra (irodalom/

hangoskönyv, irodalom/film) való könnyen fordíthatóság a legfőbb szempont, egy előre adott, irodalmon kívüli elvárás-horizont eleve beleíródik, és nem sok játékeret enged az egyéni újításoknak. Az irodalmi eredetiség, legalábbis ott, ahol a formában élne ki magát, már eleve is gyanús, túlzottan „igényesnek”, „nehéznek” vagy „elitistának” minősül, míg ezzel szemben a tudatos, a legjobb esetben ironikusan eltúlzott klisészerűségeket és trivialisításokat viszont messzemenőn feldicsérik, még ha nem nevezik is nevén. Hogy a szerző állítólagos visszatérése éppen hogy nem vezetett nagyobb stílusbeli változatossághoz, sokkal inkább a szerzői beszédmód globális egysíkúsághoz, ez figyelemreméltó paradoxon, aminek pragmatikus feloldása egyáltalán nem okoz nehézséget, valódi problematikuságát viszont alig veszik észre.

Imázssukkal és fellépésükkel a mai írók olyanok, mint megannyi működő én-építővállalat.

„Fordítsd vissza az időt: nézd, ott vagy /megint a kezdeteknél”, ez áll Charles Bukowski egy kései versében: „Író akarsz lenni, nem nagy / csak egy olyan, aki pénzt kap érte /és megél belőle...”. De a mai írónak mint én-építő vállalkozásnak nemcsak a megélhetésre kell a pénz; állandó versengésben van a többiekkel, folytonosan felkéréseket, sikereket, díjakat kell besöpörnie, azon lenni, hogy jelen legyen a vezető irodalmi lapokban, a jó nevű kiadóknál és a közönséget vonzó eseményeken. Kvalitásait előszeretettel fejezi ki – a fülzövegeken, életrajzi jegyzetekben – kvantitatíve, azaz lehetőleg minél „számosabb” publikációval, „számos” díjjal, ösztöndíjjal, kiadói megbízásokkal, a művek kiadásának számával, lehetőleg „számos” korábbi foglalkozással (a tőzégbányásztól a fejlesztési tanácsadón, a szociális munkáson át a harmadik világbeli önkéntesig), és erről se feledkezzünk meg: „számos” utazással, külföldi tanulmányokkal és munkákkal, és végül, hogy műveit minél „számosabb” nyelvre fordították le. Az összehasonlítás, a versengés tehát nem az irodalom terén zajlik, nem a szövegek, hanem a szerzők között, akik erre a versenyre igyekeznek minél előnyösebben kiállni.

A szerző imázsa és jelenléte az irodalmi nagyüzemben sok esetben előbbrevaló a múlté, amely aztán megint csak a mindenkori én-építővállalat produktumaként kell hogy folyton téma legyen, hogy beszéljenek róla; elég, ha „látták”, nem fontos, hogy olvassák is; és ha vitákra ad alkalmat, rendszerint tartalmi dolgokról van szó, személyes véleményről, politikai és ideológiai állásfoglalásról, a legkevésbé arról, ami a szóban forgó szöveget mint művészi alkotást, irodalmi művet kitünteti.

Az a tény, hogy irodalmi művek egyre gyakrabban válnak corpus delictivé, és ezzel kötelező olvasmánnyá jogászok számára, nyilvánvalóvá teszi, hogy mennyire valóságközelű és mennyire a művészettől távol álló módon művelik manapság az írást. Művészetről már csak akkor esik szó, ha – a bíróság előtt – az válik fontossá, hogy személyiségi jogok megsértését vagy bizalmas dokumentumok közreadását állítólagos művészi célokkal próbálják igazolni.

Julien Gracq író ezt a tendenciát már első írásában, 1950-ben kézzelfoghatóvá tette, és élesen bírálta *La littérature a l'estomach* (Emészthető irodalom) című pamfletjében. Gracq óvott a stílár és ízlésszint általános lefelé nivellálásától, egyes íróknak egyre nagyobb fokú alkalmazkodásától a széles nagyközönséghez, amely az írók nevét már csak áruvédjegynek tekinti, és a könyveket, ha egyáltalán, úgy fogyasztja, mintha csak afféle nyalánkságok volnának. Különösen lenézte azokat az irodalmárokat, akik – már akkor is – sztárallűröket vettek fel, s már csak azzal törődtek, hogy a korszakkal, tehát a médiával is összhangban maradjanak, hogy egy sikerrel kecsegtető imázst építsenek fel maguknak. Gracq határozott, bár hiábavaló törekvése, hogy megkérdőjelezze az író mint a trendet diktáló médiaklón szerepét, most a globalizált irodalmi nagyüzem fényében előrelátó és pontos prognózisnak bizonyult, ami nemcsak hogy nem veszített semmit az érvényességéből, de még aktuálisabbá is vált.

Mondjon le a szerző az autoritásáról a nyelv javára

Némelyik újabb idevágó írásban a „szerző visszatérését” emlegetik, tematizálják, sokszor megkönynyebbüléssel kommentálják, és az emberi szubjektivitás hitelének igazolásaként ünneplik, nem utolsósorban a szubjektumnak a neurobiológia és génkutatás folytán végbemenő drámai erejű trónfosztása ellensúlyozására, ezek ugyanis azon vannak, hogy az ént fikcióként leplezzék le, és elvitasák tőle a szabad akaratot, erkölcsi ítélőképességet, személyes felelősséget és beszámíthatóságot, de a szerzői kreativitást is.

Míg ma az egzakt tudományok vonják kétségbe az egyén önrendelkezését, 1968-ban és azt követően egy baloldali intellektuel protestmozgalom volt az, ami kritikusan próbálta kijátszani a privát szerzőség minden formáját, és azt túlzott elbizakodottságként, hatalomtúltengésként vetette el a kollektív, tehát anonim szerzőség javára. Ne bármelyik individuális „fantasztá” – költő vagy diktátor – jusson szóhoz, hanem a fantázia maga: „Imagination au pouvoir!” [A képzeletet

a hatalomba!]. Így aztán utólag érthetővé válik, hogy annak idején hogyan juthatott érvényre az a meggyőződés, hogy a szerző mondjon le az autoritásáról a nyelv javára, aminek amúgy sem lehet teljesen a birtokában, jobb, ha engedi magát vitetni és vezetetni általa mint anonim és öntörvényűen ható erő által.

„Írni – így hangzott az Edouard Jabès nevéhez fűződő poetológiai képlet – annyi, mint íródni”. És még 1988-ban is egész szóaradattal hirdette Jacques Derrida ezt a képletet, amely még az alanyi költészetre nézve is artikulálható: „Diktátumot követek, diktátum vagyok, diktátumként egy vagyok, ezt hirdeti a költészet, tanulj meg betéve, írd le (tiszán), ébredj nálam, óvjál meg, nézz rám olyanként, mint amit diktáltak, a szemed előtt: hangnyom, fénycsík, az ünnep fényképe, ami gyászol. A választ diktálják, hogy költői legyen, diktálják és ilyenként – diktáltként – éli meg magát, mivel költői.”

Lehet manapság mulatságosnak vagy bosszantónak találni az ilyesféle szofizmákat. Tény, hogy a költői szerzőséget az akkori felfogás értelmében nem a diktálás egy specifikus módjaként fogták fel, hanem fordítva, mint szenvedő alakban lévő diktátumot – a költő az, akinek diktálódik, aki hagyja, hogy saját szövege idegen szöveggé diktálódjék neki, aki nem előír, hanem utánír, akinél következképpen nem arra megy ki a dolog, hogy azzal, hogy ír, nyomot hagyjon, hanem hogy az írást nyomkeresésként művelje. Azt a kort, amikor a szerzőnek még volt valami hirdetni valója, Paul Valéry szerint felváltotta egy olyan kor, amelyben a felderítés a már meglévő szövegek fagatását, szkenelését, összeollózását jelenti, egy olyan eljárást, ami (a maguk módján teljesen különböző) 20. századi költőkre lett jellemző, és ami két korábbi alapvető impulzusra megy vissza, arra, ahogy Arthur Rimbaud félretolta a szubjektumot mint „valami más”, és arra, ahogy Nietzsche Istent holtá nyilvánította. Az egyik csak annyiban függ össze a másikkal, amennyiben a zsenivé, bajnokká, prófétává, démiurgosszá növesztett szerzőt korábban valami szekuláris istenség nimbusza övezte – mint „mindentudó”, „mindenütt jelenlévő” alkotó lényt, aki eleve ex nihilo terem.

Az európai modernizmus a szóvivő és útmutató íráságnak ezt a közkeletű felfogását visszavetve ennek egy elsősorban kézműves (vagy tetteken múló) értelmezésére, ahogy az valamikor a középkori írástudókra vonatkozott, és ezen túlmenően a nyelv érzéki sajátosságait (a hangzást, a ritmust) hozta előtérbe, a jelentés megszokott szerepével szemben, hacsak éppen teljesen le nem választotta róla – mint a dadaizmusban vagy a futurizmusban. „Semmi nem olyan ősrégi és egyébként természetes is, mit ez a hit a szó különleges erejében, amiről fel-tételezték, hogy nem annyira a csereértékével hat, mint inkább azzal, hogy valamiféle visszhangot vált ki az emberi lény szubsztanciájában”, jegyezte fel valamikor Valéry Mallarméra visszatekintve. „Ennek a csodának a hatékonysága nem annyira a szavaikból adódó jelentésen múlt, mint inkább a hangzásukon és különleges alakjukon. Még a homályosság is majdhogynem hozzátartozik a lényegükhöz.”

Ez a neoprimitív, azt is mondhatnánk, neoadamita nyelvfelfogás egy strukturalista

elméletépítménnyé nőtte ki magát, amelynek felépítésében poetológusok, nyelvészek, filozófusok, etnológusok egyaránt derekasan kivették a részüket, és arzenáljába olyan attraktív fogalmak is beletartoznak, mint az autopoézis/poiesis, intertextualitás, a recepció esztétika és a jelentésanalízis; meg a Lévi-Strauss által primitív népi technológiaként elismert és emlékezetesen leírt bricolage, ami véletlenül előforduló elemekből mindig újabb kapcsolódásokat, egyre újabb struktúrákat hoz létre. Ebben a felfogásban nem a szerző az alkotó, és nem a mű az új; „új”-nak az éppen felhasznált részelemek újonnan elrendeződő funkcionális kapcsolódásai számítanak. A szöveget így értve már nem lehet a szerzőhöz való funkcionális viszonyában, a tőle való függőségében szemlélni, a reláció az ellentétébe fordul, a maga részéről éppen a szerző válik a szöveg funkciójává, a szerző a mű felett hatalommal bíró alkotó autoritásként „eltűnik”, „meghal”.

Érdemes megjegyezni, hogy még egy olyan író is, mint Botho Strauss, akinek nagyon is van „mondanivalója”, és ezt hangsúlyozottan autoriter retorikával közli is, már nagyon korán a magáévá tette a szóban forgó antiautoriter poétikát; egy olyan író tehát, aki a jelenlétét köztudottan az irodalmi élettől való konok távolmaradásával jelzi, a *poeta otiosus* szószólójává válik, a minden ambíció és hatóerő nélküli szerzővé, aki az írás aktuálisát úgy mond nem végzi, csak megtörténni hagyja.

Ennek a költői típusnak a funkciómeghatározása úgy hat Botho Strauss részéről, akinek közismert a lankadatlan produktivitása és az úrmorálon alapuló világfelfogása, mint önnön paródiája, ami mögül annál jobban kiütöközik saját ideálja: „A visszahúzódom, haszontalanná vált, elfeledett eredeti. Ráérése a teljesen kötetlen nyugvó-nyugtalan éberség ataraxiája: hagyni a szavakat egymásra utalni, a helyükre kerülni és nem beavatkozni. (Oly sok szó van, amelyik még nem érintett meg oly sok másikat!) A cél nélküli tekintet a háttérben.” Ennek a ráérő, várakozó, elengedő és megengedő jellegű szerzőségnek az esetében az a döntő, ami a zárójelben van, mégpedig az a megállapítás, hogy a költőnek engednie kell a szavakat mindig újabb kölcsönviszonyba lépni egymással, ahelyett hogy előzetes elhatározások és elhatározott állítások szolgálatában sorakoztatná fel őket.

A '68-as generáció eltemette a szerzőt

Amikor a '68-as generáció eltemette a szerzőt, akkor fedezték fel Ferdinand de Saussure addigra már teljesen elfeledett anagrammaelméletét; az orosz formalizmus és a cseh strukturalizmus hatalmas reneszánszát élte Európában és Amerikában, az új poétika a nyelv- és jelkutatás új diszciplínájává vált, a költészetben egy túlnyomórészt grammatikailag és fonológiaiilag meghatározott szövegfajtát kezdtek látni – csupa olyan teória jött létre, amely a szerzői funkciót a nyelvre ruházta át, a nyelvben próbálta lehorgonyozni, úgyhogy átmenetileg a *literaritás*, a betűk egymásutánja háttérbe szorította a *literatúrát*.

Ma már alig lehet elképzelni, hogy nem olyan nagyon régen milyen lenézett volt az egyéni szerzőség, mennyire vissza lehetett vezetni „az írás nullpontjára”. A szavak olyan művészei, mint George

Perec, Pierre Garnier, Jacques Roubaud, Bohumila Grögerova, Ladislav Novak, Gerhard Rühm, Eugen Gomringer, Oskar Pastior bukkantak fel, és váltak a „konkrétak”, „vizualisnak” vagy „auditívnek” nevezett költészet, egészében véve egy kombinatorikus költészet képviselőivé, amelynek központi laboratóriumává a potenciális irodalom műhelye, az Oulipo vált Párizsban. Hasonlóan domináns pozícióra tett szert a próza terén az „új regény” Alain Robbe-Grillet, Michel Butor, Robert Pinget, Claude Simon, Nathalie Sarraute nyomán, egy túlnyomórészt leíró, sokszor felsorolásszerűen kibontakozó írásból, amely lelki motiváltság és kronologikus elrendezés, különösen pedig az én perspektívája nélkül próbált meglenni. Ez volt az az időszak, amikor Michel Foucault „név nélküli filozófusként”, vagy „álarcos filozófusként” beszélt magáról, Maurice Blanchot a dicsőségének csúcspontján is „homályba hagyott szerző” maradt, aki sohasem mutatkozott nyilvánosság előtt, sosem vett át egyetlen díjat, sosem engedett megjelentetni magáról egyetlen képet vagy magánjellegű dokumentumot: és határozottan kijelentette, hogy ő szerzőként arc nélküli ember, mivel „a mű már régen kioltotta az emberi alakot, és élehetlenné tett minden biográfiát”.

Ami az ilyen kijelentésekben és az ilyen viselkedésben ma elitistának vagy hermetikusként tűnik, azt 1968-ra visszatekintve „kulturforradalmi” lehet – és kell is nyilván – felfogni, úgy is mint a diskurzusok feletti egyéni dominancia felváltását egy kollektív beszédmóddal és az anonim alkotással. „Il y a des poètes partout” (Mindenfelé akadnak költők) vagy „Poetry must be made by all!” (A költészet legyen mindenki műve!) – így és ehhez hasonlóan hangzottak az akkori balos irodalmi szcéna jelszavai, amelyeket Párizsban és Stockholmban, Bolognában és Berlinben egyaránt hirdettek. És Joseph Beuys szelíd parancsát, amely szerint „mindenki művész”, implicite úgy kellett érteni, mint lemondást mindenfajta eredetiségre és példaszerepére törekvő művészi ambícióról.

A piac a konvencionálisnak kedvez

A mai irodalmi nagyüzemben ilyesfajta koncepciókra, akár elitista, akár populáris módon vannak megfogalmazva, már nincs igény. A szerző funkciójához manapság a rendszeres szövegcszállítás mellett a fellépés tartozik hozzá az irodalmi házakban és könyvesboltokban, könyvvásárokon és fesztiválokban, talk show-kban és vetélkedőkön, fellépések, ahol inkább a human touch (a személyes érintkezés) a fontos, nem az irodalom közvetítése, sokkal inkább a szerző személye érdekes, mint a műve.

Az író személye egyébként sok műben – a legtöbb műben – amúgy is előtérbe kerül és jelen van, és ennek megfelelően könnyen felismerhető akár az én-elbeszélő, akár az egyik főhős alakjában, akár lírai, akár empirikus énként, amelyek mindegyike bevezethető különben akár második, akár többes első személyben a szövegbe. Az individuális perspektívába helyezett én-beszédmóddal egyébként szemben áll a mai fiatalabb írók az irányú törekvése, hogy érdek- és akcióközösségekbe tömörüljenek. A szerző mint kívülálló vagy a maga útját járó idejét múltnak látszik, az irodalmi életben mindenestre nem játszik szerepet. Ön-életrajzi önérvényesítés teszi ki a mai elbeszélések

nagy részét, minden én-vonatkozás dacára észrevehető egyformaságban csapódva le.

Családi történetekben, gyerekkortörténetekben, apatörténetekben, nővértörténetekben, barátságtörténetekben, szerelmi történetekben, házasságok történetében, betegségtörténetekben, utazástörténetekben és hasonlóknak. Peter Kurzeck hatalmas sikere (4 CD-n), hozzáértéssel és megnyerően előadott élménybeszámolója, az *Ein Sommer der bleibt* (Egy maradandó nyár) az 50-60-as évekről jó példa a szerző mint személy diadalmas viselkedésére. Következésképpen kitarva az én-diskurzus és az én-perspektíva mellett, Kurzeck egy teljesen kispolgári és amellett mindent megszépítő történetet oszt meg velünk, ami az ő barátságos, helyi dialektussal jócskán átszínezett társalgási stílusától egy teljességgel privát aurát nyer, és egy boldog világot idéz fel, amibe a jelenlegi világhelyzetből szívesen hagyja magát beleringatni az ember. A befogadó, akár hallgató, akár olvasó, itt visszahelyeződik a kiskorúságba, visszaküldik egy passzív várakozó alapállásba, ami nem kíván meg semmiféle erőfeszítést a megértés vagy értelmezés, jelentésadás érdekében, amire elég felületesen odafigyelni, és mégis teljes kielégülésben lesz része.

Ez irodalomesztétikai szempontból visszalépést jelent több mint egy évszázaddal, de annyiban komolyan kell venni, amennyiben ma egy széleskörű publikum hajlandó megint (vagy még mindig) ezt a reakciós esztétikát követni, megelégszik tehát azzal, hogy a szerző, aki ismét minden kértel nélküli feltétlen tekintélynek örvend, és erre igényt is tart, hogy ez a szerző szórakoztasson és tanítson, pedig ez a hozzáállás ellentétes az interaktív médiafelhasználás általános tendenciájával, azt talán éppen ellenpontozni akarja, visszakanyarodni ettől (a mondanivalóval bíró) szerző és (az ebből valamit megértő) befogadó közötti unásig ismert egyirányú utcába.

Mindenesetre ne feledkezzünk meg arról se, hogy ezt a tendenciát egyébként az újregény valamikori irányadó alakjai – Robbe-Grillet, Sarraute, Simon – is támogatták idősebb korukban egy sor önéletrajzi nagybeszéléssel, amely a kamera semleges tekintete helyett a mindenkorai én-elbeszélő szubjektív látásmódját juttatta érvényre. Ezzel, ahogy egy kritikus pár éve szellemesen megállapította, „a szerző halála is egyértelműen el lett temetve”.

Tény, hogy az európai modernitás radikális irodalmi forradalmi éppoly kevésbé tudták megtörni a realista elbeszélés hagyományát, mint az individuális szerzőség szuverenitását. Ennek okát nyilván az olvasóközönség e tekintetben fennálló konzervativizmusában kell keresni, ezen kívül (és éppen ennek következtében) a szerzők többségének arra való igényében, hogy eljusson a közönséghez, elnyerje kritikusi tetszését, megfeleljen a közízlésnek: röviden: hogy meg tudjon élni az írásból, és hogy az írással olyan nevet tudjon szerezni magának, ami aztán a következőkben metonimikus módon a művet reprezentálja: „Walsert olvasni”, „a korai Grass”, „egy új Handke”. Az irodalmi nagyüzem is ki van téve – és ma még inkább, mint bármikor – a szabad piac mint láthatatlan kéz irányításának, és a kereslet és kínálat kölcsönös játéka mindig is a konvencionális költészetnek és

törekvéseknek kedvezett, nem úgy, mint különben a gazdaság összes többi területén, ahol az innovációkat sokkal gyorsabban és tartósabban befogadják, a túlhaladott eljárások és termékek pedig ugyanolyan gyorsan és tartósan feledésbe merülnek.

Úgy látszik, az új médiumok és az írás új technikái is alig adhatnak hozzá valamit a művészi irodalomhoz, hacsak nem tartjuk a beszédmód pongyolaságait, a rövidítéseket és az e-mail szövegekben bevetté vált zsargont irodalmilag releváns, innovációs nyereségnek. Továbbra is meglepő, hogy még a médiumokban jártas írók, olyanok, akik nemcsak szuverén módon tudnak bánni az új médiumokkal, de ezeket irodalmilag tematizálják is, stílus tekintetében messze elmaradnak a médiumok kínálta lehetőségek mögött, és megelégszenek a köznapi beszédmóddal, a szakmai és trendi szókinccsel még ott is, ahol utópikus vagy fantasztikus világokban mozognak. A szórakoztató magazinokban és irodalmi folyóiratokban megjelenő szövegek nyelvi és kompozíciós szempontból az esetek többségében az összetéveszhetőség hasonlítanak egymáshoz. Még ahol én-formában csupa privát dologról számolnak be, az elbeszélés módja – a neologizmusok és mindenfajta zsargon bőséges használata dacára is – többnyire konvencionális marad, és – ahogy a legutóbbi időszak egyes sikeres regényei bizonyítják – a giccstől sem riadnak vissza; a giccs ma széles körben sokkal „menőbb” a művészetnél, az irodalmi klisé „kapósabb” bármilyen innovatív kísérletnél, a poénkodás „eredetibb” a legkifinomultabb poétikai megformálásnál.

Az írói és olvasói szerep interaktívan összeolvadhatna az elektronikus írással

Az elektronikus írás, feldolgozás, szerkesztés a kézírásos vagy írógépes szövegelőállítás elavulttá vált technikáival szemben számos olyan újítást eredményez, amelyek egyrészt a szokásos manipulatív íráseljárásokat (átjavítás, áthúzás, átírás, áthelyezés és hasonlókat), valamint a külsőlelki lehetőségeket (kiemelések, mint kurzíválás vagy aláhúzás, különböző betűfokozatok, betűszínek, különleges jelek és képek stb. beillesztése) jelentik, másrészt – még sokkal lényegbevágóbban – a szerzői funkciót egészében véve érintik, ami most interaktívan ötvöződik az olvasói funkcióval, úgyhogy az írás aktuusa az olvasás aktusától adott esetben éppoly kevésbé választható el, mint a neten együttműködő írók és olvasók egymástól.

A neten összekapcsolódó szövegelőállítókat lehetne provizórikusan „Lektaktor”-nak, „olvíró”-nak nevezni; az angolban erre az új funkcióra a „wreader” fogalma terjedt el (a reader-writerből), a franciáknál „electure”-ről beszélnek (écriture-lecture-ből). A hibrid fogalmi kontaminációk az olvasó és író közötti fokozatos funkciókeveredést éppoly szemléletesen, mint amilyen találóan juttatják kifejezésre.

A szerző és a befogadó egyenrangú kölcsönhatására épül egyébként a Babel-poetry jellegű mai versgépek (vagy gépköltészet) produktív folyamata. A szerző ebben a processzusban csak a struktúrát határozhatja meg „szerzői” módon azzal, hogy beprogramozza a szövegelőállítás kódját. Csak a programhoz való interaktív hozzáférés keretében jönnek létre és generálódnak a

szövegek – ez esetben tehát a versek; hogy aztán a monitoron jelennek meg, vagy papíron kinyomtatva, az már az alkotótárs-befogadókön múlik, kivonva magát a szerző akarata és befolyása alól.

A komputerköltészet aktualizálásában a program szerzőjétől és felhasználójától egyaránt függetlenül lényeges része van magának a hálózatra kapcsolt gépnek, amely a maga részéről a szövegeket előállítja, amelyeknek a formáját és a tartalmát sem a felhasználó, sem a szerző nem tudja előre látni, nemhogy meghatározni.

Tehát további autoritást szerez magának az automata, a számítógép, amely a program hordozója, amely a szövegenerálás tetszőlegesen sok lehetőségét (kombinációkat, permutációkat, sorozatokat) tartja készenlétben, olyan sokat, hogy végül minden hardver- és szoftverfüggő korlátozás ellenére a véletlen válik meghatározó tényezővé.

Az elektronikus írás, a hagyományos íráskultúrától eltérően, már nem elsősorban a szöveg elkészítésére és strukturálására megy ki, hanem a szöveg folyamatossá tételére, tehát a szövegtörzset állandó módosítására átrendezéssel, eltolással, törléssel, betűtípusváltással stb. A költői művek állandó befejezetlensége, amiről már Francis Ponge is hosszasan beszél, újabbban a szövegelőállítás számos területén kezd észrevehetően normalitásként érvényesülni; mondjuk, hogy természetes folyamánai az elektronikus írás új funkcionális lehetőségeinek, de a 20. század úttörő irodalmi írásmódjaiban már megvolt az előképe, akkor is, ha akkor még fejben találták ki, és kézzel művelték. Ma ezt az eljárást olyan fogalmakkal jelöljük, mint „cut+paste”, „hyper-scription”, „hypertext”, „hyperfiction”, „cyberfiction”, „concreativity”, „lebegő írás” stb., de mindez nem lép túl lényegesen a vágás és a montázs, a serialitás és a permutáció régóta kipróbált technikáin, ahogy ezeket a klasszikus modernizmusban kifejlesztették.

Az olyan írók, akik a számítógép mellett nőttek fel, és digitálisan írókként váltak szerzővé, ma minden bizonnyal az irodalmi alkotók többségét teszik ki. Hogy azonban a megváltozott, technika-ileg mindennel ellátott íróeszköz a szövegprodukción – nem az eljárást, hanem az eredményt tekintve – csak lényegtelen mértékben módosította, és a poétikát is alig érintette, ezt számos aktuális publikáció bizonyítja, amelyek együttvéve – többnyire a kritikusok és a díjazó zsűri jóváhagyásával – „a kortárs irodalmat” alkotják, legalábbis a német nyelvterületen.

Itt meglepve konstatálhatja az ember, hogy a boldogult emlékeztető elbeszélő vagy lírai „én” (mintha mi sem történt volna, továbbra is) boldog, olykor persze szenvedő állapotában leledzik; hogy az írástudóknak többnyire és elsődlegesen privát hogylétük vagy élményeik közlése a legfőbb törekvésük; s ennek érdekében ugyanakkor (mégint csak túlnyomórészt) a kanonizált stílári formákhoz és szövegfajtákhoz nyúlnak vissza, vagy egy aktuális, nagyrészt sematikus, szintaktikailag gyenge köznapi beszédmódra törekszenek, amely írott formájában – az intonáció híján – messzemenően nélkülözi a szubjektív színezetet, bármennyire „én”-t mondogatnak is szakadatlanul, és ezen valóban csak a saját „én”-jüket értik.

hármásban

Végtelen sorban fenyők, alagutak és megint fenyők, ha az ember észak-déli irányban átkel az Alpokon, mondtam a vonaton velem szemben ülő nőnek, aki ugyanúgy, mint én, egyedül utazott, és mivel mindketten az ablakon át a tájat kémleltük, hozzáfűztem, hogy gyakran kellene megtenni ezt az utat, hogy pontosan megfigyeljük, meddig tart a fenyők területe, és hol találkozhatunk az első pálmával, ha pedig ellenkező irányban délről utazunk észak felé, akkor azt, hogy hol tűnnek el a pálmák, többször kell megtenni ezt a szakaszt, hogy minden kétséget kizáróan állíthassuk, az utolsó pálmát láttuk északon, amely után világosan észlelhetően egyfajta átmeneti terület következik, a sziklás hegyekben egyértelműen megváltozik a természet, és hamarosan megpillantjuk az első fenyőt észak felé haladva, nota bene, az első fenyőt sokkal könnyebb azonosítani, mint az utolsó pálmát. Vagy most, amikor az ellenkező irányban utazunk.

Mit akar ezzel mondani? – kérdezte a nő.

Bonolában rögtön a peronon odajött hozzám egy férfi, akit egy régi barátom, Vinzenz kért meg, hogy hozzon el, és kíséreljen el a szállodába (bár a szálloda csak néhány lépésnyi távolságra volt a pályaudvartól), vagy vigyen fel hozzánk Castellóba, ahol egy geológusoknak rendezett hosszabb tanácskozáson vett részt. A táskámat a szállodában hagytam, és hamarosan fent voltam a várban, Vinzenzcel együtt tekintettem alá a városkára, Bonolára, ahol éveket, sok évvel ezelőtt megismerkedtem a feleségével, kedvenc városkájában ismerte meg a feleségét, mélyen délen, ahogy akkoriban gondolta, aztán Rómában éltek, ami megváltoztatta a délről alkotott elképzeléseit, és még mindig ott él, régóta özvegyen, és ugyancsak régóta elégedetten mindazzal, amije van, amije volt, anélkül hogy a vagyonáról (ha az ő esetében vagyonról lehet beszélni) sokat beszélne. Most is inkább a hegyekről beszélt, a kőzetekről, miközben átsétáltunk a várban egy másik helyre, ahonnan más kilátás nyílt, hogy szemügyre vegyük, miként nyílik meg a völgy déli vagy délnyugati irányban. A hegyek, amelyeken túlutaztam, most úgyszólván a hátam mögött voltak, ahogyan a lassan elapósodó síkság is, amelynek a hegyek reményteljesen átengedték a panorámát, de ami nekem oly reményteljes volt a dél felé elnyúló síkságban, arról jobbnak láttam hallgatni. Tudtam, hogy Vinzenz szereti a hegyeket, nem úgy általában csak az Appennineket vagy talán a Sierra Nevadát, a Sierra Morenát vagy bármely másik hegyet, ő mindenképp az Alpok hegyláncaiért lelkesedett, többek között vagy főképpen Bonoláért, azért a helyért, ahol az Alpok dél felől nézve lassan mintha megmozdulna, északról nézve viszont éppen hogy megnyugszik.

Mellettünk férfiak és nők álltak, akik mindannyian rengeteget tudtak a hegy belső szerkezetéről, és voltak közöttük olasz svájciak is, akik a környéken laktak, és ezért ráadásul joggal élvezhették nemcsak a déli (vagy délnyugati) kilátást, de azt is, ahogyan a magasabb északi régiók itt meghátrálnak a síkság előtt. Mind ott álltunk együtt az Alpok ormán.

Csak amikor legutóbb viszontláttam Vinzenzét, akkor tűnt föl nekem, hogy a vár, ez a keskeny, kényelmes, magaslati pást, ez a kellemes terasz eleve olyan kilátást nyújtott, ahogyan egy vártól el is várható, ami lefegyvert, mert a sík táj széles panorámája egyszerűen örömmel töltött el, míg másoknak azt jelentette, hogy a tekintetükkel ellenőrzés alatt tarthatják az alatt vezető utakat és az utakon minden mozgást.

Az alpesi tájnak ez a helye a maga topográfiájával mindenféle vár vagy bástya nélkül is nagyszerű kilátást nyújtott.

A kilátás, gondoltam, itt várrá finomodik. A várra finomodó topográfia gondolata (vagyis hogy a topográfia a vár előzetes formája) itt belevésődött a magaslati pástba.

a hegyekről beszélt

Lent a főtéren aztán beültem egy kávézóba, amelyben nagyjából tíz évvel azelőtt hosszan beszélgettünk Goldával és Vinzenzcel. Először a piacon sétálgattunk, ahol vargányát is lehetett kapni, hatalmas példányokat, az egymás mellett sorakozó asztalok telis-tele voltak nagy gombafejekkel, tiszta, erdei földszag lengte be a piacteret, egy jól meghatározott, egyáltalán nem erőszakos illat, amelyről Golda elmerülten társalgott az árusokkal és a kofákkal, a kezükbe vettek egy gombát, megszagolták, tovább beszéltek, és én alig értettem őket, de annál jobban élveztem a tiszta, nyílt hangokat, a határozott I-eket. „Porcino“, ezt a szót hallottam ki újra és újra a mondatokból, de, amint később Golda elmesélte, a megfelelő talajfajtákról is beszéltek, és másféle gombákról is, kucsma- és szarvasgombáról, a lelőhelyekről egészen Rómáig lefelé, amiből kiderült, hogy Bonolától déli irányban egy összefüggő gombaszőnyeg terül el.

A kávéházban, ahol a kucsmagombák illatát még mindig érezni véltem, korgó gyomorral megkérdeztem Goldától, hogy Bonola valóban Róma egyik távoli hajtása-e, egy kis olasz helység, ahol ugyanúgy otthon érzi magát, mint Rómában. Golda először nevetve Vinzenz felé pislantott. Szó sincs róla, mondta, és mélysötét szemével nyugodtan nézett rám. Az emberek mozgása itt egészen más, más dolgokról beszélnek és a nyelvük is egészen más, érzékelhetően különböző, és neki éppen ez az olasszal átszínezett Svájc tetszik, ezt évek óta ugyanúgy élvezzi, ezen kívül semmire sem cserélné el ezt az egészen különleges hegyi tájat, folytatta, aztán a hegyekről kezdett beszélni, mert Golda is geológus volt, leginkább a kőzetek kora és fajtája érdekelte, talán ennek köszönhetette, hogy örökké fiatalnak látszott, vagy inkább kortalannak, olyannak, aki nem függ az időtől. Akkoriban hetvenéves lehetett, ezt utólag számoltam ki, néhány héttel a bonolai találkozás után, amikor Vinzenz felhívott, hogy Golda az éjjel váratlanul meghalt.

Most tehát újra ugyanabban a kávéházban üldögéltem, megint piac volt, szombati piac. Időnként kucsmagomba után kutatva az asztalokra sandítottam, meg is találtam, hol lehet kapni, füleltem az olasz csevegésre, és hogy többet halljak, rövid kérdéseket tettem föl, hogy aztán a válaszokat, mint egy útonálló, elcsípjem és zsebre vágjam.

Az estét fent a várban együtt töltöttem Vinzenzcel és a tanácskozás néhány résztvevőjével, megvacsoráztunk, és a fáradt társaság egyik tagja, egy külföldi vendég egyszer csak azt mondta, hogy itt pontosan olyan, mint Olaszországban, lent mélyen, Dél-Olaszországban.

Hát azért van néhány különbség, mondtam, egészen más az emberek mozgása, és másképpen beszélnek, mint odalenn délen.

Mit akar ezzel mondani, horkant fel a férfi, de mielőtt válaszolhattam volna, Vinzenz a kezemre fektette a tenyerét, és ő válaszolt helyettem. Csak azt, amit mondott.

SCHIEIN GÁBOR FORDÍTÁSA

GAHSE,

Zsuzsanna

Átültetve

(Tandori Dezső ford.)

Jelenkor, 1996

„Átültetve”

(Tandori Dezső ford.)

Magyar Lettre Internationale, 15

„Hírek”

„Változás”

(Parti Nagy Lajos ford.)

Magyar Lettre Internationale, 17

„Nők”

(Tandori Dezső ford.)

Magyar Lettre Internationale, 14

„Calgary”

(Király Edit ford.)

„Első kísérlet”

(Hajós Gabriella ford.)

Magyar Lettre Internationale, 29

„Hová való is lennék?”

Magyar Lettre Internationale, 31

„Duna-kockák”

3. (Esterházy Péter ford.)

4. (Márton László ford.)

Magyar Lettre Internationale,

79, 81

aki Svájcból érkezik Párizsba

Viszonyok

Jó volna egy panorámakép Párizsról. Nem az kellene, hogy egy kiemelkedő, rögzített pontról körbetekinthessek, bár az is érdekes lenne, hanem az ellentéte, amiről eddig senkivel sem beszéltem. Hogy Párizst rengeteg különböző, egymástól távoli helyről vehessem szemügyre.

Párizs Berlinből, San Franciscóból, Londonból, Rómából vagy Madridból nézve.

Tudom, miféle tekintetek szegeződnek Párizsra Budapestről, amelyek több mint egy évszázada megnyugtatólag hatnak egész Magyarországra, és bizakodóvá teszik. Odaát Nyugaton (gondolják Magyarországon), ott van valahol az okos, nyitott, élettel teli, széles kisugárzású, halhatatlan francia főváros, és már a tudat is, hogy létezik ez a nyugati metropolisz, és hogy ott művelt nők és férfiak élnek, megalapoz egyfajta életérzést.

Amikor Bécsbe érkeztem, semmit sem kellett változtatnom ezen a melegséget árasztó alapbeállítottságon. Bécsben mindenki azt gondolja, amit

akar. De Németországban félrecsúszott ez a nézőpont, és elveszítettem az egyensúlyomat. Például minden barátom és ismerősöm azon fáradozott, hogy helyesen, torokból ejtse a francia r-et, hogy autentikusan raccsoljon. Ezzel is igyekeztek kifejezni tiszteletüket Párizs, Franciaország iránt. Hirtelen szerepet kezdett játszani a tisztelet. Erre azelőtt nem gondoltam. Németországból nézve Franciaország a kontinens nyugati felének másik nagy országa, amelynek van öntudata, nem fejetlen, lehetőleg ötletesen, megfontoltan öltözködik, és remekül raccsol. De éppen ezt a torokból ejtett r-et éreztem távol magamtól, nem úgy képződött a garatom, ahogy kellett volna; a szép magyar nyelvnek köszönhetően, amely először adott szavakat a szájamba, külön oda kellett figyelnem az r-ekre, és be kellett látnom, hogy nem vagyok alkalmas Párizsra, Franciaországra. Elkezdtem ugyan franciául tanulni, Németországban édesanyámmal együtt olvastuk A pingvinek szigetét Anatole France-tól (édesanyámnak magyaros akcentusa volt). Sokat nevettem a buzgó

Zsuzsanna Gabse

Duna-kockák

Tizenötödik kocka

1.

Ma is csokoládébarna kutyák szaladgálnak a parkban, látni őket az ablakból, amely előtt egykor majdnem minden nap álldogáltam, és ha most átmegegyek a parkon, felnézek az ablakra, ismerem a kilátást fentről, a park és a Duna közt futó bosszú, egyenes utcát, amelytől balra, nébány méterrel lejjebb és mélyebben ott búzódik a rakpart,

2.

a partfalak mögött ömlik a Duna. Nemrég hatalmasra duzzadt, teljes erejében mutatta magát, a rakpart lépcsőiből semmi sem látszott; fölöttük az utca, melyen máskor gondtalanul bajtattak végig az autók, most víz alatt állt, mélyen a folyóban, csak a közlekedési táblák felső harmada emelkedett ki a barna áradatból, amely rohanva zúdult dél felé. A Duna sötét fözetét az ablakból is meg lehetett volna

3.

figyelni. Onnan fentről is csak a folyam fele látható, megszakítja a zöld sziget, és a szigeten túl nyúlik el a Duna másik fele. Ha valaki kinéz az ablakon balra és jobbra, lent és fent hasonló képet lát, és a folyó mindkét oldalán vannak ugyanilyen ablaknégyeszek, kicsik és nagyok, kilométer hosszan semmi más, csak egyforma ablaknégyeszek,

4.

reggelként felbúzzák a redőnyöket, és máris ott van a szemük előtt a folyó, sorban ülnek a lakók a Duna jobb és bal oldalán, ebben a színbázban csak első sor van, de néha túl nagy a szél, túl nagy a buzat, egy régi dal szerint a szél mindig a Dunáról fúj, és ha nem fújna, szegény emberek sem volnának. Egy tanár, aki nébány évvel ezelőtt Münchenből Budapestre költözött,

5.

(Magyarországról sokan vándorolnak el, de vannak olyanok is, akik itt telepednek le) szerzett magának egy ablaknégyeszetet dunai kilátással, a szél miatt azonban mindig bosszankodik. Egészen közel lakik a parkhoz, tetszik neki ott, a tetőteraszos lakásért a hatodik emeleten sokat kellett fizetnie, mert jó helyen van, mondja. Sok évvel ezelőtt a város keleti részének

6.

nem volt igazán értéke, a parknak sem, ha valaki a Szent István parkot hozta szóba, ballgatás volt a felelet, mondom, de a tanár leint. Pontosan kellene emlékezni, veti közbe, de hát éppen azt próbálom, a hegycsúcsok között, és az emlékeinkben élő Duna nem hasonlítható össze pontosan a valósággal, semmi sem hasonlítható össze semmivel. Az ablaknégyeszegekből

7.

csak a Duna fele látható a zöld szigettel, távolabb a hegycsúcsok, amelyek nem tartoznak közvetlenül a látvány teréhez, ugyanúgy hozzátartoznak viszont a városhoz, mint az ablak, amely körül az egész táj forogni kezd. A keleti vagy a nyugati oldal ér többet, az ember birtelen elbizonytalanodik,

miközben a két városrész, ott, ahol a sziget is közéjük ékelődik, különösen

8.

messze van egymástól. A nyugati oldal a sziget mögött éppen olyan, mint a Hold báiós fele, a látható oldalával nem hasonlítható össze, ezért az ottani környék, a túoldal, bár ismerem, számomra klasszikus ellenoldal marad, és a sziget nyugati oldalán is mindig elbagyattottnak érzem magam, így aztán a sziget is felosztható nyugati és keleti, jobb és bal oldal

9.

szektorokra. A nyugati parton éjszakánként emberek kószálnak a bokrok között, ezt már hat éves koromban tudtam, valaki félteltelen fényképeket mutatott róluk. Nem, mondta a tanár, ez ma már nincs így, a nyugati partsáv teljesen biztonságos, mondta, én pedig elnézést kértem, nem is tudom, hogy jutott eszembe ez a történet, az ember fejében

10.

mindenféle gondolatok cikáznak. Aztán az ablakokról kezdtünk beszélni, amelyeket nyaranta elsötétítenek, a redőny lécei közt alig szűrődik be valami sárga csillámlás. Ha az ég megzendül, az elülő hang megmutatja milyen tágas a sík táj. És ha a közelben lövés dörögni, a visszhangja annak is hasonló, mondom, de a tanárnak erről nincs tapasztalata, tudja azonban

állathölgyeken és állaturakon, akik felöltözködtek, hogy szebbek legyenek, de közben világosan értettem, hogy jobban teszem, ha hallgatok, és kiverem a franciát a fejből.

Később Svájcba érkeztem, és vaknak kellett volna lennem, hogy ne vegyem észre, mekkora hatással van erre az országra a francia kultúra és életmód. Lausanne-ban és Genfben franciául szóltak hozzám, függetlenül attól, hogy milyen szépen vagy csúnyán válaszoltam, és az emberek hasonlóan éltek, mint amit Párizsban, Franciországhban láttam, vagy ahogy filmekből ismertem. Már az odaút során a vonaton is észrevétlenül lettek a német jegyellenőrökből francia vonatkísérők; olyan átváltozásokat azonban Baselben és Bernben is megéltem, hogy mellőlem odafordult valaki hirtelen egy harmadik személyhez, és franciául kezdett hozzá beszélni, sőt, ha lehet ilyet mondani, franciául nevetett.

Aztán Svájcból eljutottam Párizsba, pontosabban újra eljutottam Párizsba, ezúttal Svájcból, és azóta tudom, hogy ez a város mindig egészen más arcát mutatja attól függően, hogy honnan érkezik az ember. A viszony változik. Az ételek illata most fűszeresebb és természetesebb volt, nem jutottak róluk eszembe receptek, inkább maga a főzés. És hasonlóan érzékelttem a házakat. Az épületek valahogy jelen voltak, akkor is, ha nem tudtam az építész nevét. Aki Svájcból érkezik Párizsba, szívesen utazik metróval, és közben nem bámul kikerekedett szemekkel: odanézz, ez a metró. Ha a körülmények így leegyszerűsödnek, naponta számtalan nő és férfi tűnik föl, különféle korúak, a lehető legkellemesebb benyomást keltik, az ember legszívesebben mást se csínálna, csak örökké nézelődne.

És szerettem azt is, ahogyan mások fordultak felém. Mióta Svájcból érkeztem Párizsba, sohasem tapasztaltam elutasítást, soha nem igazítottak helyre.

Valószínűleg korábban se volt ez másképp, csak nekem tűnt úgy, és ettől elkedvetlenedtem.

Mindaz, amit franciának nevezhetünk, közvetlenül átcsap svájciba, ami szükségképpen átfomálja az embert. És ha valaki Párizsba, Franciaországba kívánczik, nem kell hozzá több, csak el kell határoznia magát, és félig-meddig már ott is van, csak előtte még cukrot, lisztet, tejet vesz, minden csomagoláson franciául is olvasható, mit tartunk a kezünkben, itt már majdnem francia a tej, francia a kávé, senki sem akarja magát Párizstól, Franciaországtól elválasztani. Svájc nyitott pórusokkal fogad, és mivel a pórusok a testhez tartoznak, ebben az összefüggésben különösen kedvemre való ez a kifejezés. Bár egyszerűen csak azt kellene mondanom, hogy itt senki sem vértezi föl magát, Párizsban szemben pedig végképp soha senkinek nem jut eszébe a védekezés.

PS:

Párizs, Franciaország, így írom Gertrud Stein iránti tiszteletből, emlékeztetve azonos című könyvére. Gertrud Steinnek nagyon is sok köze van a fent emlegetett panorámaképhez; hiszen ő Amerikából érkezett Párizsba.

SCHEIN GÁBOR FORDÍTÁSA

Tizenhatodik kocka

1
hogyan némulnak el a bangok, a bajókiúrté
elvékonyodik, a vihar gyorsan vonul át
ezen a tájon, a folyó dél felé tart.
Régen emelődaru is álltak a parton,
hogy kirakodják a szenet az uszályokból,
ezekből, bála az új logisztikának,
mára egy sincsen, ezért növekedett
az ablakok értéke, a nyári napsütésben
bátor kajakosok subannak át a képen,
szándékosan beleborulnak a vízbe,

2
lebűtik a testüket, kikerülnek egy
hajót, olyanok, mint a kelfeljancsi,
néha azért meginognak. És a parkban,
mondja a tanár; álomszép nők ülnek,
bátukat a pad támlájának vetve várják,
hogy kisüssön a nap, ezek az örökifjú
asszonyok. Ott lehet látni őket,
mondom, a sziget padjain is.
De a parkban gyakrabban, veti
közbe a tanár, ezt a parkot újabban

3
kerítés veszi körül. Úgybogy nébányan
átmásznak rajta. Aztán a víztoronyról
beszélgetünk, a klubokról és a szigeten
található éttermekről (egyszer nagyapámmal,
törékeny ember volt, beültünk a Casinóba,
amit később átépítettek, most bosszú
fapadok állnak ott, a turistacsoportoknak
pont jók), és észrevétlenül megint
arra terelődik a szó, hogy mit lehet
látni jobbra és balra. Az ablakunkból

4
kinézve balra van nyugat, és jobbra van
kelet, ezzel most nem Nyugat- és
Kelet-Európára célzok (mondom), hanem
a Duna két oldalára, mindenki azt hiszi,
neki belső iránytű mutatja, mi van
jobbra és mi balra, és a Kelet vagy

a Nyugat erről tényleg nem sokat mond,
főleg, ha folyóról van szó, a Rajna
és az Odera sem kivétel. A két partot
a folyásirány szerint nevezzük meg,

5
és nem az alapján, hogy ki hol lakik.
Egy hajós számára, aki déli irányban
kel át a városon, a Duna jobb oldala
egyértelműen nyugaton van, fontos
viszont, hogy a két oldalt ne keverje
össze, a jobb oldal mindig a folyásirány
szerinti jobb, és bár a folyami hajósok
nem éppen tengeri medvék, azért a
kibívásokból nekik is kijut, és szép
csendben legyőzik őket, mintba

6
magaót értetődne, elég annyit
tudniuk, mi van jobbra és balra,
átkelnek így Európa főútvonalán.
Először kelet felé tartanak, aztán délnek,
végül meglátják a tengert, milliós városokat
bagynak maguk mögött. Meg kell őrizniük
a józanságukat, és úgy kell tenniük,
mintba a Duna nyomban civilizált folyóvá
váltzna, ha átfolyik egy városon. A matrózok
józanul nézik a partot, jobbra dombok, a vár,

7
fürdők, barokk épületek, balra a síkság,
ahol álomszép nők sétálgatnak,
a hajó elbalad mellettük, a kapitány
vizsgálhatja a felszerelést, aztán hosszasan
nézi a várost, abányszor átkelnek rajta,
bosszasan néz balra, bosszasan néz jobbra.
Városi ablakok végtelen sorban,
különböző nagyságú négyszögek a Duna
mindkét oldalán. Egy ilyen ablak
kiváltság annak, aki épp az ablakban áll,

8
és nekem is basznomra válik, hogy ismerem
ezt a kilátást (ezt az emléket), a fénynek
ezt a nyílását, és főképpen a kint

és a bent óriási különbségét, és kívül
a négyszög előtt elvonul a Duna,
bármilyen időben, amilyet csak
el lehet képzelni (napsütésben, viharban,
ónos szitálásban, szikrázó bőségekben,
szakadó esőben, szmogban) így nevezik,
de azért persze vannak változások,

9
például, hogy a jobb és a bal part
megkülönböztetése már nem olyan
alapvető a város életében, az emberek
bozszasztak, hogy metró közlekedik
a folyó alatt, miatta a szétválasztás
értelmét veszítette, alagutat fúrtak alá,
és valaki azt mondta, a lenti peronokhoz
vezető mozgólépcsők kezdetben nehéz
feladat elé állították a csokolózókat,
csokolóztak, és ki kellett tartaniuk,

10
amíg leértek, aztán megint, amikor
fölfelé jöttek. A Duna alatt sínek futnak,
keresztül a városon, fent folyik a víz,
a Duna medrét alulról betonrétegek
zárják el, az egészet mérnökök tervezték,
akikben illendő bízni, minden tervükben
és minden betonrétegben. A rétegek alatt
közlekedik a metró, átszeli Budapestet.
(Bécsben pedig a Duna-csatorna
alatt futnak ugyanilyen alagutak.)

SCHEIN GÁBOR FORDÍTÁSA

az írás memento és imagináció

Melankólia barátnőnk

RAKUSA, Ilma

Lassabban!
(Fűrjes Gabriella ford.)(Nádas Péter utószavával)
Jelenkor, 2010

Rengeteg tenger

(Kurdi Imre ford.)
Magvető, 2011

„Természet

(Semittévés),
(Schein Gábor ford.)

Vigília, 2009. 6.

„Jim”

„Legyen úgy”
(Kukorelly Endre ford.)Magyar Lettre
Internationale, 15

„Ada, Ady”

Magyar Lettre
Internationale, 20

„Hat kilencsoros”

Magyar Lettre
Internationale, 22

„A tengerre nyíló

ajtó”
(Dózsai Mónika ford.)Magyar Lettre
Internationale, 24

„Nevermore”

(Eörsi István ford.)
Magyar Lettre
Internationale, 43

„Vágy” (dramolett)

(Hajós Gabriella ford.)

Magyar Lettre
Internationale, 59

„Olvasás (Szerelem)”

Magyar Lettre
Internationale, 71

Aligha véletlen, hogy könyvtárban a melankóliával foglalkozó művekből több tucat található, végtére is „A magány motívuma az orosz irodalomban” témából doktoráltam. Erre mindennek előtt a Puskin-kortárs Jevgenyij Abramovics Baratszkij műveivel való találkozás indított, akinek komor csillaga látomásgazdag költeményeket diktált. „Ha egy csillag pályájáról kivetve, / Mint éjszaka eltévedt vándor, / Vakon rohan a végtelenbe – / Helyén csakhamar más világ! / A Földnek nem fáj, meg semmit se hall; / A világ füléig el nem hatol / A kiáltás, ahogy árván zuhan. / A tág éter sértetlen régióiból / Újszülött fényel bátyja fölragyog, / S befogadta az ég már az új csillagot...” (Az ősz; 1836/37)

Baratszkij, alkotását tekintve La Rochefoucauld és Schopenhauer ötvözte, foglalkozására és elhivatottságára nézve mindazonáltal izzig-vérig költő, értője volt az értelem és a szív, az ideál és a valóság dialektikájának, s főként: tudott az emberi létezésnek az Univerzum „végtelen tereihez” viszonyított aprócska voltáról és mulandóságáról. A benne élő romantikus nem adta alább a halhatatlanságnál, tisztán látó gondolkodó énje farkasszemet nézett a közönyös világ kijózanító realitásával. Hogy ez a kettősség, sőt ellentét – ahelyett hogy mélyseges rezignáció nyelte volna el – nagy versekre ihlette, vigasz lehetett a melankolikus számára. Mert – semmi kétség – tetőtől talpig melankolikus volt.

A melankóliának szentelt könyvtáram lényegében így néz ki: ott áll Robert Burtontól *A melankólia anatómiája*, mellette Ishaq Ibn 'Imran *Értekezés a melankóliáról* című műve, Erwin Panofsky (Raymond Klíbankyval és Fritz Saxlal közösen írt) alapvető munkája, a *Szaturusz és a melankólia*, Jean Starobinski *Melankólia a tükörben* című, Julia Kristeva *Fekete Nap. Depresszió és melankólia* című, Ludger Heibrink *Varázstalanított idő. A modernség melankolikus szelíme* című művének szomszédja Wolf Lepenies *Melankólia és társadalom* című könyve, mellette Földényi László *Melankólia* című opus magnuma, amely olyan akribikus rendszerességgel járja körül illetve bontja ki tárgyát, hogy az olvasónak semmiféle hiányérzete nem lehet. Földényi az értekezés művészetének minden szabálya szerint vizsgálat tárgyává teszi a melankóliát: fogalmilag, történetileg, akár csak orvosi és filozófiai szempontból. Kitér Hippokratész temperamentum- és testnedv-tanára (Humorallehre – amely szerint a melankóliát a „fekete epe” okozza), utánajár a kérdésnek, miért hatalmasodik el a melankólia előszeretettel rendkívüli embereken, megvizsgálja a szaturuszi ember kapcsolatát a művészettel, a szerelemmel és a halállal, tisztázza viszonyát a

hajléktalansághoz, az ambivalenciához, a búskomorsághoz és az ürességhez. A melankólia különböző fajtáit ismerhetjük meg: a nosztalgikus, az eksztatikus, a rettegő és a destruktív melankóliát, s képet alkothatunk a különböző okokról, úgy mint a veszteségérzéről, a hiányról, a vágyakozásról, az elidegenedésről. A koronatanúk között az egyházatyák mellett olyanokkal találkozunk, mint Novalis, Kleist, Caspar David Friedrich és Shakespeare Hamletje. S természetesen szó esik a melankólia veszélyeiről és lehetséges gyógyíthatóságáról is. A melankolikus ugyanis nem annyira a gyásztól, mint inkább az értelemvesztéstől szenved. Ahol azonban nem sejlik fel értelem, ott a fenyegető Semmi tátong.

Ezt Nádas Péter Melankólia című esszéjében éleslátóan ragadta és fogalmazta meg:

„A mélabú emlékezés. Ha volt vihar, akkor lesz vihar. Ha apály van, akkor lesz dagály. A mélabús ember nem arra figyel, ami éppen van, hanem annak eljövételére várakozik, ami éppen nincsen. Elméjével a kiszámíthatóba kapaszkodik, bár a kiszámíthatatlanra való emlékezés már léket ütött a józan észbe vetett bizodalmán; attól fél, ami nincsen, s ezért annak az eljövételétől is szorong, amire vár. [...] Nincsen értelme se annak, hogy várják, se annak, hogy ne várják. A mélabús ember így kerül kívül azon, amiben benne van. Így válik számára hiábavalóvá, ami valamire való lehetne.”

Az elemzés akkurátus, nem vesz tudomást azonban arról, hogy a melankolikus – ellentétben a depresszióssal – képes (például a művészetben vagy a vallásban) egy „magasabb” értelmet elismerni, s önnön helyzetéből kinyerni valami pozitívát is. A melankólia egy másik magyar szakértője (E. M. Cioran szerint a magyarok predisponáltak a mélabúra), Hamvas Béla „A kései művek melankóliája” című esszéjében, már-már himnikus átéléssel, így fejezi ezt ki:

„A melankólia nem kedély dolga, nem érzelem, nem lelkiállapot, nem betegség. A melankólia a mulandóság végső állomása, az élet utolsó, legeslegutolsó csepp méze. Ez a végső gyönyörűség és a legvégső tudás. Ez az édes szomorúság az élet utolsó csábítása, és az ember utolsó elragadtatása, ez az utolsó bizonyosság és az utolsó veszély. A közértelem számára idegenszerű és félelmetes, a tudomány számára patológus, a művészet számára szakrális csoda. De mindegyik számára elérhetetlen. A melankóliának saját nyelve van, minden nyelv között a legkifinomultabb, saját festészete és zenéje, minden festészet és zene között a legmegfesthetetlenebb és legmegírhatatlanabb. Saját látomásai vannak, saját álmai, megrázkódtatásai, saját magánya, tanácstalansága, félelme, titka, bizalma,

saját sebe és öröme és kudarca. Az egész élet az utolsó csepp mézbe mártva. Az ember tudja, hogy nincs több, ez az utolsó. Ez a holtbiztos tudat, hogy az utolsó, ez a melankólia.”

Paradox voltában varázslatos definíció; mélyenszántó és egyben vigasztaló is.

Mélabú, vágyakozás, szelíd gyász

Saját melankóliám a mélabú, a vágyakozás és valami meghatározhatatlan, szelíd gyász között oszcillál. Amihez nincs köze, az a tompaság vagy a csömör, amelyet a franciák ennui-nek hívnak. Nem, életunt a legkevésbé sem vagyok, csak néha olyan érzésem van, mintha látnám előttem elvonulni, mellettem elhőmpölyögni az életet, anélkül, hogy részt vennék benne. Sajátos érzés e néző-szerep betöltőjének lenni: az érzékelés luciditása ugyanolyan fájdalmas, mint a jelen(-nem-)lét passzivitása. Kimaradsz belőle, súgja bennem valami, s miközben ezen töprengsz, múlik az idő, az ajándékba kapott egyetlen életed ideje.

„Több tengert” (Mehr Meer) című könyvemben több olyan jelenet is van, amelyek ezt az érzést közvetítik. Például ez a vonatút:

„Az ablakok mocskosak, hideg füst reked a kupékba. A pisllakoló fény hol kihuny, hol kigyullad újra, ahogy a kedve tartja. Odakint elfutó mezők, sovány, fehér, legegésző tehének. Gazdátlan kutya sántikál ki a faluból. És amikor váratlanul megáll a vonat, egyszerre csak egész seregnyi cigánygyerek bukkan fel a tölcsér mellett: zajosan gesztikulálnak, a földbarna arcukon nevetés. Utólér bennünket a búcsúzás, még mielőtt visszaintegethetnék. Megyünk tovább, egyre tovább, a talpfák ritmusára. És milyen furcsa is ez az »egyre tovább«: akkor sem a megérkezés a célja, ha nem éri be önmagával, akkor is búcsúzások szakadatlan láncolata. Az a parasztasszony a vizesvödörrel, térdig a zöldségágyásban – máris elhagytuk. Az a lobogó sörényű csikó – máris elhagytuk. Az a hatalmas sisakos templomtorony – máris elhagytuk. Az a libbenő füstoszlop, amott, a düledező deszkaviszkó kéménye fölött – máris elhagytuk. Elhagytuk azt a fiatal párt is: kézenfogva álldogáltak, vártak türelmesen a sorompó mögött. Elhagytuk a nyírfaerdő mélyén fölcillanó tavat. Nézelődöm, olvasom a magyar, a szlovák, a litván nyelvű feliratokat. Időről időre más-más nyelven szólnak hozzám a kalauzok is. Ha pedig már eleget nézelődtem, ha már eleget hallottam, akkor hagyom, hogy elnyomjon az álom. Az álom biztonságosan átrepít a téren meg az időn, meleg burok, egyszer majd kikászálódok belőle. Kaunasban, Kassán vagy Pécsen visszakapultál majd az álmos jelenbe egy-egy éles sípszó.

Vajon mit keresek?”[Kurdi Imre fordítása. Rengeteg tenger Magvető, 2011]

A kérdés nyitva marad. A válasz lehetne: a megérkezést vagy hazát vagy odatartozást avagy hogy véget érjen a búcsúvételek sora.

Költözésekből és búcsúzásokból már gyermekkoromban bőven kijutott; több, mint amennyi a korommal arányos és amennyi zsenge lelkeknek elviselhető volt. A búcsúzások rendre hamarabb következtek el, mint ahogy megszokhattam volna valahol, ami a szüntelen kívülről, az idegenség érzését állandósította bennem. A helyváltoztatások egyszersmind a dolgok relativitása iránt is fogékonnyá tettek: ami ma van, lehet, hogy holnap már nincsen. Valahová lekötni magamat, állandóság, biztonság reményében ilyen körülmények között nemcsak kockázatos lett volna, de jószerével lehetetlen is. Megtanultam hát a búcsú grammatikáját, és olyan ellenvilágra vágytam, amelyben más törvények uralkodnak. Így találtam el a könyvekhez, utána pedig az íráshoz.

Danilo Kiš *Kert, hamu* című regényében leírja, miként tette őt költővé a már gyermekkorában egyenesen beteges mértékben kifejlődött fogékonysága a dolgok mulandósága iránt:

„Képzetelem mindent túlon túl gyorsan emléké tudott változtatni: olykor elég volt egyetlen nap, néhány óra, vagy egy közönséges helyváltoztatás ahhoz, hogy a legmindennapibb eseményt, melynek lírai értékével, amíg tartott, egyáltalán nem voltam tisztában, egyszerre valami visszhangzó világosság vegye körül, amilyen csak a lírai feledés erős előhívó oldatában évekig őrzött emlékeket szokta koronázni. Nálam [...] ez a galvánozó eljárás, mely a tárgyakat és arccokat vékony aranyréteggel s a patina nemes kormával vonja be, valami kóros intenzitással ment végbe, úgyhogy a tegnapi kirándulás, ha valamely tárgyi adottság bármiképp rádöbbenett végérvényességére, arra a tényre, hogy soha többé nem ismétlődhet meg, már másnap mélabús és homályos tűnődések forrásává válhatott számomra. Két nap az én esetemben untig elég volt arra, hogy a tárgyak részesüljenek az emlék malasztjában.” [Ács Károly fordítása]

Az elégikus hajlam és a „lírai felfokozottság, ingerérzékenység” nemcsak Kišnél járnak karöltve. Az én íráskésztetésem is a túlon túl gyorsan tovatűnő, elillanó rögzítésének vágyából fakad. Ehhez járul, ezen impulzus komplementereként, a kívánság, hogy nyelvbe öltöztessen a (még) nem létezőt, a vágyottat. Az írás tehát egyszerre gyászmunka és hiánymegszüntetés, memento és imagináció. S ebben a kombinációban épp megfelel melankolikus természetemnek.

De komolyan: vajon író lettem volna-e egyáltalán – velem született vagy a búcsúzások folytán belém költözött – melankóliám nélkül? Kétlem; ugyanakkor más lehetőségek (muzsikus, filozófus, apáca) is nyitva álltak volna előttem. Az irodalom fikatív világa nem helyettesíti ugyan az (időről időre oly fájdalmasan hiányolt) életet, másfelől azonban olyan fajta szabadságot és intenzitást tesz lehetővé, amelyet az életbe igazán belebocsátkozni nem merő melankolikus optimálisan ki tud használni. Nem utolsósorban a kitalálás és az alkotófolyamat intenzitása az egész megtapasztalásához vezet: megszűnik a gondolkodás és az érzés,

a bent és a kint, az én és a világ, nemkülönben a múlt, a jelen és a jövő közötti határ. A művészi cselekvés ezenkívül mindig magában rejt egy szikrányi transzcendenciát.

A végső dolgokra való emlékezés

A melankólián, miként a művészen is, áttetszik a transzcendencia; talán nem is egyéb a melankólia, mint a végső dolgokra való emlékezés. Ez a melankólia helyszíneire és a tőle átjárt jelenetekre is áll: a perzselő déli nap verte néptelen terekre (amiyenekkel De Chirico „metafizikus” képein találkozunk), elhagyatott tengerpartokra (à la Caspar David Friedrich), sivatagi tájakra, csendéletekre. A csendélet (franciául nature-morte), elemeitől, elrendezésüktől függően magában hordozza a vanitas-gondolatot, ugyanakkor Memento mori üzenete révén tekintetünket túlvilági horizontok megpillantására is kényszeríti. Mint Danilo Kiš alábbi „Csendélet hallal” című szövegének költészete:

„A gyertya röntgenképe mutatja csigolyáit. / A gyertyás csillár: ezüst katedrális. // A porcelánon véresen remegő vesepecsenye. / A kimúlt tokhalak sós sebeikkel. / A citrom sárgája, illatozó héj. / A tányér ragyogó fehére, visszfénye a késnek. // A vízgyöngyös sajt, folyékony kaucsuk, nedvező. / A piros almák a Bibliából teremtek elő. // A tükörben a szoba-hasonmás, remegve. / A gyertya körül szűkülő köröket ró a lepke.”

Szomorúság átjárta vers, amely finom egyensúlyba hozza a mulandóságot és a szépséget. Ez a liezon szüntelenül foglalkoztatja a művészt, a melankolikus természetűt pedig kiváltképp. Mert a szépség mindig csábít, a kérdés csak az, mi hangoz melankolikusabbra: a tény, hogy a szépség a leggyakrabban mulandó, vagy hogy – pillanatnyi tökéletességében és hiánytalanságában – a transzcendens sejtelmét közvetíti számunkra, amely újra meg újra tovaillan előlünk. A művészeti szép és a természeti szépség (például egy naplemente) e tekintetben egyaránt „sokkolóan” képesek hatni: elviselhetetlen a tökéletességük. A bennünk lakozó „metafizikai állatot” minden ízét átjáró vágyakozás keríti hatalmába, amelyre nincs gyógyír s amelytől nincsen szabadulás.

Érvényes ez a boldogságnak azokra a pillanataira is, amelyek – alighogy tovatűntek – olyan mérhetetlen ürességet hagynak maguk után, mint ha épp a Paradicsomból üzettünk volna ki. („Post coitum animal triste est” – tartja egy ismert antik bölcsselem.) A boldogság, mint tudjuk, nem tartós állapot, ugyanakkor egyenesen kényszeresen törekszünk boldog pillanatok megélésére. Eredendő illúziótlansága ellenére a melankolikus is mindegyre a boldogságot adó intenzitást keresi, csak éppen a valóságtól elemeltség, a szublimáltság szférájában lát több esélyt arra, hogy rátaláljon; például a művészetben. Leginkább aktív, alakító, kivitelező művészként sikerülhet tépelődve tűnődő passzivitásából kitörnie és az egzisztenciális ambivalencia kifejezőjévé válnia. A megformálás, a létrehozás folyamata ilyenkor egyszerre út és cél, a törekvés sikere pedig (minden viszonylagossága mellett) vigasz.

Csend, éjszaka. Csak a számítógépem tompa zúgását és a fűtés halk sípolását hallom. Valójában azonban befelé hallgatózom. Mert mocorog-zajong ott valami és ki akar fejeződni. Nem tudnám

Ilma Rakusa

Ha

Ha kevesebben volnának

*a sivatagok és vizsályok
a fegyverek, a mobóságok
az álgözelmek és ragályok
a törtető és perfidek
a kloákák és a romok
az elűzöttek s ébezők
az elesettek és didergők
az árvák és prostituáltak
a vakok s kiket tönkrevágtak
a mérgek és a szemételepek
a félelmek s a bajoroncok
az illúziók és ösztönök
a tolvajok s az öldösők
a csalók s a becstelének
a magányosok és a szeretetlenek*

Ha többen volnának

*a bálnák és a delfinek
a rénszarvasok s a kis nyelvek
a jégmezők s a játszó gyermek
a vadvédelmi körzetek, a gleccsnyelvek
az őserdők, az altató-mesék
a jó termés s az egészséges vesék
a víztartalékok és a prérók
az őslakosok s akikben van kurázszi
a tapasztaltak s akitől mindig lehet várni
az erős szívűek és a békések
az önzetlenek és a szeretők
a kézművesek s a világra nyitott utasok
a rítusok és a védangyalok
a remények, csonkítatlanok*

Nyár

*Nyár az:
amikor a szoba félig csukott
zsaluk mögött maga elé bambul,
amikor egy magányos légy mély zümmögéssel
keresi a szabadulás útját és nem találja,
amikor odakint kabócák ciripelnek
a perzselő hőségben, míg a
kőlapokon fény-nyulak bussammak át,
remegő fehére teremtmények,
és a vázák, fazekak, korsók, mint
csendéletben, egészen mozdulatlan nyugszanak.*

Fekhely éjszakára

*Késő van, zizegés üti meg a fülem, bátrafordulok:
Egy kapualj védelmében valaki az éjjeli
fekhelyét készíti. Nejlonszatyrokat terít le egymás mellé,
rá takarókat. A fészeképités komótosan zajlik.
Valamit még gondosan elővesz egy formátlan
batyuféléből. Ül és lármásan matat. Szinte teljesen bebugyolálva.
Vattadzsékiben, lepukkant farmerban és
bumfordi cipőben. A korát nem tudom megtippelni.
Sem öreg, sem fiatal. De hajlék nélküli. És
kint hideg van. Nem zavartatja magát.
Szakszerű mozdulatok, egyik a másik után. Jobbra,
balra és ráérvén.
Járókelők alig. Csak idő, rengeteg idő
reggelig. Amikor a mindennel-főlpakoltan-vándorlás
újra kezdődik. Érzések? Robusztus küszöb ez,
a pillanat. Ami utána jön, elnyugtatja a most még szívós
testet. Kérdés, meddig. És olykor, ha az
éhség is mardos, hogy minek. Az álom jó, a
gyerekkorból megmaradt csoda. És vak. Amaz utolsóig.
Ne zavarják, kérem, ne. Nem tudom, mit mondhatnék.*

megmondani, pontosan micsoda. Még sem egy fa, sem semmilyen alak nem rajzolódik, valami jelenet meg végképp nem. De már van egy szó és megvan a ritmuskezdemény. „Tumber Sonntag . . . la lá la lá. . .” Annyit tudok, hogy vers lesz belőle. Valami könnyed képződmény egy továtűnő pillanatról. S miközben átadom magam az itt-és-mostnak, akárha a csend szívná őket elő valahonnan, nőni kezdenek a sorok. Hangok, szavak, mondatok. Némelyiket megtartom, másokat elvetek, hogy új hangoknak adjak esélyt. Hasonló hangok merülnek fel és társulnak kis zenei clusterekké. És tovább. Közöttük hosszú szünetek. Magam elé mormolok, elismétlem, amit leírtam, várok. A számitógép is vár, halkán zümmögve, új parancsokra. Közben lassan kirajzolódik, merre törekszenek a szavak – és hogyan. Amiről szó van: hangulati képpé sűrítve egy szeptemberi vasárnap melankóliája. Tizenegy sor, se több, se kevesebb. Látom és álmélgodom. Íme, ami létrejött:

Tompa vasárnap. Néma a telefon.

A kertekben hóillat. Hideg.

A kilencedik hónap csendben öregszik,

fatálisan, szintelenül. Késő van már.

Túl késő tán. Őszelő nyírka.

A berkenye bogvyói nem hártják el

a madarakat. Ahogy a nyírfa

törzse sem a harkályt. Mindenütt

zuzmók. Egy gereblye. Pár kerti szék:

fehér és lomha. Asztalra nincs

szükség. Üresség jön. Parancsra.

Ha jól megnézzük, a melankólia ábécéjével van dolgunk. Minden együtt van: az idő múlása, hideg, némaság, magány, hiábalóság. Mindez tárgyakon és a nature-morte-ként beállított-bemutatott természetben szemléltetődik. A versben me-revség, mozdulatlanság és elszigeteltség uralkodik. A mondatok is szeparáltan állnak egymás mellett, a lehető legtömörebb formában (a vers lemondott az elevenséget sugárzó igékről, él viszont asszonánccokkal és belső rímekkel). Örömtől idegen vers tehát, mindazonáltal közléseiben és formáját illetően precíz. Ebben áll erkölcsé, poetikája.

Nem hiszem, hogy a melankolikusok hajlamosaik volnának az alakoskodásra. A maguk módján

pontosak, sőt szigorúak, mert átlátnak saját magukon és a dolgok menetén. Ha a boldogtalanságot keresik is, meggyőződéses eltántoríthatatlansággal, nyitott szemmel teszik. Attól tartok, megvesztegethetlenségük olykor kísértetiesnek hat.

Eszztétikai kifogás azonban nem emelhető ellene. Mi több: az illúziótlan világosságban van valami vigasztaló.

Itt állok, nem tehetek másként. Nem bújhatok ki a bőrből, sem második, művészi létezésem csigaházából. Az irodalom tere védelemmel nyújt, egyben azonban kellő tágasságot is, hogy metafizika iránti igényemet kielégíthessem. A lehetőséget, hogy egyszer cserbenhagyhat a belső hang, nem merem életemben kiszínezni magamban. Noha számolni kell ezzel a szerencsétlenséggel is. S akkor? Nem maradna más, egyedül a melankolikus emberisten, aki így kiáltott a kereszten: „Atyám, atyám, miért hagytál el engem?” Bach zenéjével (Máté-passió) minden idők egyik leginkább szívet tépő mondata.

A keresztény tanítás szerint melankóliánkkal (mely olykor árcsap, vagy már-már árcsap kétségbeesésbe) nem vagyunk egyedül. Valaki Más, valaki nálunk Nagyobb magára vett helyettünk minden szenvedést és örömmé változtatta, feltámadása által legyőzte a halált. A hitnek e titkában azonban hinni kell. A ráció számára nem hozzáférhető. Nem vezetnek el hozzá az aszkézis és a vallási gyakorlatok sem. Tudni erről a lehetőségről mégis enyhíti az egzisztenciális szorongatottság-érzést, kihúzza a melankólia fullánkját. A melankólia ilyen módon a helyére tétetik: mint termékeny, fájdalomasan-édes kihívás.

Miközben ezeket az utolsó sorokat írtam, hirtelen megindult a könyvkupac az íróasztalomon, és Földényi *Melankóliája* nem csupán a földre esett, de egyenesen lebucskázott a lépcsőn a bejárat ajtó elé. Lehet, hogy jel volt, hogy ideje valami mással foglalkoznom? A középkorban az acedia (restség, henyéség) válfajának tartott melankólia ugyan rég nem tartozik már a halálos bűnök közé, ám ellentmond a végtelenül ökonomizált, globalizált társadalmunkra jellemző, sőt előírt „positív thinking”-nek. Korunkban a melankolikus ember nincs könnyű helyzetben: a teherhez, amelyet ő

jelent saját maga számára, a társadalmi el-nem-fogadottság terhe társul. Ám ez ne tévesszen meg minket. A melankólia nemcsak hogy nem betegség; határozott előnyei is vannak. Például, hogy tudatosítja bennem a létezés súlyát. Igen, a melankóliának – miként másik neve, a Schermmut (mélabú) is mutatja – a súlyhoz, a súlyosságához van köze. A föld súlyosságára, a lassúságra, az elszánt ragaszkodásra utal. No de fontos ez ma, egy olyan korban, amely a súlytalansággal, a száguldással jegyezte el magát? Föltétlenül. A súly ugyanis, a könnyedséggel ellentétben, nem csap be. A terhes, a fáradságos pártjára áll, vállalva ezzel a kudarc kockázatát. Anélkül az érzés nélkül azonban, hogy talaj van a lábunk alatt – legyen bár ez a talaj a legsötétebb mélységben –, a létezés reáliáit tagadjuk meg. Tény, hogy törekeny lények vagyunk, akiknek magasra szárnyaló álmaikért gyakran kell lezuhanással fizetniük. Jól tesszük hát, ha a szilárdat, az állandót választjuk. Ez konkrétan azt jelentheti, hogy az utazás, a munkahelyi hajsz, a virtuális szörfölés szakadatlan nyugtot-nem-leléssel tudatosan a megtorpanás, a felfüggesztés, a sodorból-kiszállás pillanatait szegezzük szembe: ülök a fotelben, nem csinállok semmit, létezem. Érzem a súlyomat, a végtagaim nehézkedését, és körülöttem a csendet. Látom, amint egy apró muslica a fotel karfájára telepszik. *Most* van: a létezés valósídeje, nem valamiféle mediális interaktivitás csalóka valósídeje, valahol s egyszersmind sehol a világban. S ha meglep a kétség, vajon azt teszem-e, amit tennem kell, ki kell tudnom állni ezt az érzést. Akkor meglehet, hogy rövid, ám boldogító bizonyosságra csap át.

Nincs tehát miért perben-haragban állni a melankóliával. Legjobb, ha megbarátkozunk vele. Beceneveket keresünk neki, hiszen a gyöngédség minden kapcsolatnak jót tesz. Cirógasd a mélabúdat, meg fogja hálálni. Beszéljess vele. Nem vagy egyedül. Gondolj a legközelebbi barátaidra; ők is barátai a melankóliának. Úgyhogy szinte rendben is van minden. És a Világegyetem végtelensége, az életidő és a világidő közötti örök divergencia már csak feleannyira fenyegető.

TATÁR SÁNDOR FORDÍTÁSA

ANDREAS NEESER

So viel Leben

Ez a rengeteg élet

Honegger összehajtogatta a térképet, betette a hátizsákjába, és bekanyarodott az óvárosi szűk, macskaköves utcába. Ahogy az antikváriumhoz közeledett, léptei lerövidültek, energiatakarékos, lapos járása levegősebb lett. Honegger billegett a talpán, rugózott, mintha a karnyújtásnyira lévő boldogságot pár másodperccel el akarná odázni. Anyja halála óta sose utazott úgy, hogy legalább egy magányos napot ne áldozott volna antikváriumok látogatására. És poggyászában mindig ott volt anyja 1736-os bőrbő kötött Bibliája, amelyet akkor talált, amikor felszámolta a házat. Felesége az évek során nem annyira örömeiben, inkább csendes tiltakozásként egyre nagyobb kedvvel fedezte fel

az ismeretlen helyeket, a szabadság kényszerű ajándékát lassan passzióvá változtatta. Idővel már az a gondolat se döbbsentette meg, hogy ezt az élvezetet néhai anyósának köszönheti.

Ida évekig ápolta az anyósát, a vendégszobát tökéletesen berendezett betegszobává alakította át. A rák nem hagyta sürgetni magát. Ida néha úgy érezte, anyósa is ráérősen bánik vele, arcátlanul, tulajdonképpen illetlenül élvezve ápolója figyelmességét. Mintha az öreg Honeggerné túlságosan is élvezné kisajátító jelenlétét fia életében, s csendes diadallal figyelné, ahogy annak önálló életvezetésre tett bátortalan kísérlete csődöt mond. Újra az övé

a fia, gondolta néha Ida, és mintha az ágyhoz kötött beteg általános állapotát aznap egy csipettel jobbnak látta volna. Fájdalmas volt tudni, hogy ennek a halálosan beteg asszonynak, aki a fiát sose engedte ki a karmai közül, felette is hatalma van, sőt, ez néha szinte lehetetlenné tette a szeretetteljes ápolást. Amikor anyósa meghalt, Ida úgy érezte, mintha egy állandóan halogatott, végül feledésbe merült ígéret vált volna valóra impozáns módon, olyan volt, mint egy durcás fegyverletétel, amelynek pimaszsága csöndes titokzatoságában rejtett. A végből, amelyre nem mindig türelemmel, de mindig tiszteletteljesen várt, szeretett volna kezdetet faragni. Saját étellel kitölteni az ürességet, mind a maga, mind a férje számára. De a férfi régi könyvekkel kapcsolatos hirtelen támadt szenvedélye csírájában elfojtotta minden kezdeményezését, számára az az egyetlen lehetőség maradt, hogy utazásaik színtereit szabadon felfedezze magának. Hiába kérdezte a férjét, mit keres, mit remél találni, egyáltalán mit veszített el, nem kapott olyan választ, amely segítette volna a megértésben. Egyre növekvő meggyőződése, hogy a férfi önmagát sem érti, megnyugtatta, legalábbis elviselhetőbbé tette számára a kudarcot.

Honegger már ebből a távolságból furának érezte, hogy ott, ahol az útikalauz szerint az antikváriumnak kellett lennie, semmi nem utal az üzletre. Most, hogy ott állt a kirakat és a sötét, szegényes bejárat előtt, egyértelmű volt, hogy a *Kalapos antikvárium* zárva van. A régies, gót betűs feliratot ívesen ragasztották föl a kirakat üvegére. Honegger egyik kezét az üvegre helyezte, fejével olyan közel ment, hogy eltűnt a tükörképe, és láthatóvá vált az üzlethelyiség belseje. Az antikvárium kizárólag fa polcsorokból állt, amelyeket középen megszakított a kassza. A polcok üresek voltak, még az olcsó könyveket is lerámolták, az asztal alatt egy dobozban nagyméretű, nyilvánvalóan megrongálódott s ezért kiszuperált bőrkötetek heverték. Honegger az antikváriumokban beszerzett számtalan könyvből egyet sem olvasott el, választása nem tartalmi okokból esett egyikre vagy másikra. A legöregebb könyvek érdekelték, egyenként átnézte valahányat. Végiglapozta őket, látszólag válogatás nélkül fixált egy-egy oldalt néhány másodpercig, arcát egész közel dugta a papírhoz. A szagok a korban voltak a legjellegzetesebbek, a lapok szélein viszont a legkülönfélébb elszíneződések mutatkoztak. Ha a felesége megkérdezte, hogy miért vett meg egy bizonyos könyvet, azt mondta: A szaga, Ida. A színek, az elszíneződések, mittudomén. Ez kémia, ez a rengeteg élet.

Ida eleinte megpróbálta legyőzni belső ellenállását, s érdeklődést mutatni férje megszállottsága iránt. Szétválogatta a bőrpác alapján a könyveket, a rézmetszés vagy patina alapján próbálta megsaccolni a papír korát. A házasságuk kedvéért, a férje kedvéért, aki mindig jó férje volt, a városi fürdőben úszómesterként tisztességesen keresett, rendszeresen, hosszabb utakra is az ő biciklijét használta. Gyereket nem akartak.

Honegger érezte felesége közeledési kísérleteit, de nem állt kötélnek. Ami nem túrt közeledést, meg kellett kímélni a túlkapaszkodástól. Akármekkora a szerelem, Ida – mondta egyszer.

Két lépést visszalépett a járdán, tanácstalanul körülnézett a szűk utcán, rápillantott az órájára, majd újra az antikvárium felé fordult, hitetlenkedve, szemrehányón. Az ajtókeret megroggyant, a sarkok csalék voltak, a sötétzöld diszperziós festék megfakult, a postai hasítékból különböző méretű, színes reklámanyag csorgott ki. Az üveget száradt, morzsáló kitt tartotta meg az ablakkeretben, a kilincs rézbevonata tompa volt és fénytelen. Mellmagasságban ragasztószalaggal egy papírlapot erősítettek az üvegre. A négyzetes lap a sarkokon felpördült. Honegger lehajolt, próbálta a felkiáltójeles, dátummal ellátott három soros szöveget kibetűzni. Elmosódó betűkkel, kézírással, és úgy tűnt, sebtében vetették oda:

Sz ...űség mi...
...ár...!
001

Honegger oldalt hajolt, kereste a szöveg elejét a papír bal sarkában, s betűről betűre követte a lap üvegről felpördült jobb széléig. Úgy olvasta, mint egy Tóra-tekerest. Görnyedten állt, rogyggyant térdel, mint aki titkos tanításban részesül, követendő útmutatásban:

Szörnyűség miatt
zárva!
2001 09.11.

Bár a papír teljesen megsárgult, a betűk fekete helyett barnásszürkek voltak, Honegger rövid, éles fájdalmat érzett a retináján. Majd elveszítette a gyújtópontot. Tükörképe homlokára volt írva a szörnyűség.

Megfordult, mintha keresne valakit, valamit ebben a szűk utcában, ebben az idegen városban. Jó darabig még álldogált ott, majd lelépett a járdáról. Járása tétova volt, tapogatózó, mintha bizonytalan talajon járna. Egyik lábát óvatosan rakta a másik elé, karjával észrevétlen egyensúlyozott. Összetört benne valami, összeomlott, úgy ment, mint aki járnival tanult.

A sarki kocsmánál Honegger megállt, tájékozódni próbált. Szemben egy parkot látott, pedánsan nyírt bokrok, tarka virágágyások, kis tó tengeri füvel, kacsák, hattyúk. Átment a túloldalra, közvetlenül a park bejárata mellett talált egy szabad padot. Idával hatra beszélt meg találkozózt, két hársor választotta el a piactértől, ahova a felesége rendelte. Maradt egy bő órája. Nem volt mivel kitölteni. Honegger a térdére könyökölt, bámult maga elé a földre. Szabályos időközönként mély levegőt vett, benntartotta, majd hallhatóan kifújta, miközben elnehezült, mellére lógó fejét fáradtságosan himbálta jobbra-balra. Az ápolt gyepen néhány gyerek játszott egy hatalmas, felfújható műanyag labdával, kórusban sivitottak, ha valamelyikük elbotlott, miközben az óriás labdát el akarta csípni, amikor a neonsárga lavina egyszerre csak odagurult Honeggerhez, és megállt a cipője előtt. Pár perccel hat előtt Honegger felállt. A Rózsa köz hátulról vezetett a piactérre. Léptei minden méterrel biztosabban lettek, hátában ruganyos feszültséget érzett, lábában az ízületekben rég elveszítettnek hitt kellemes, erőt sugárzó lazaságot.

Ida egy kávéház teraszán ült az utcán. Elmélyülten tanulmányozott egy könyvet, amelyet a múzeumi körsétán vásárolt, s a város művészetét mutatta be. Honegger meglepő csavarral levette válláról a hátizsákot, és letelepedett mellé.

Na? – kérdezte Ida.

És te?

Ida keskeny macchiátós pohara után nyúlt, kortyintott belőle, miközben férje mintha keresett volna valamit a hátizsákjában. Előző útjukon, szervezett út volt egyik Hanza-városból a másikba, már nem tárgyalták meg felfedezéseiket egymással. Mindketten elfogadták, hogy értelmetlen volna megpróbálni közölni a másikkal azt, ami nem közölhető. Erről soha nem beszéltek. Nem volt rá szükség.

Jövőre Hansnál és Bertánál nyaralunk, mondta Honegger

A havasokban?

Nem mindig oda vágtyál? Se múzeum, se templom. Csak természet. Tehe- nek, mezők, hegyek, alvás a szénakazalban.

Az jó volna.

Ida olvasni próbált a férje arcában.

Az elfordult, s mindkét kezével beletúrt a hátizsákjába. Aztán egymás után kirakott egy csomó tárgyat a melléte lévő üres szekre

És a könyvek, Alois? – mondta Ida. Mi van a könyveiddel?

Egyenes háttal ült ott, nézte a kirakott tárgyakat a széken. Térkép, ernyő, zsebkendők, megbontott csomag mogyoró, egy dobozos kóla.

Honegger újra benyúlt a hátizsákba, s az egyik belső zsebből előhúzta az anyai Bibliát. Felnyitotta az első oldalon, ahová akkor beírta anyja halála napját.

A könyveim? – kérdezte. Föl se nézett, zakózsebéből kihúzott egy tollat, szokás szerint ellenőrizte, hogy ír-e, majd áthúzta a 2001. szeptember 11.-et. Kétszer, háromszor, amíg a vastag toll olvashatatlanná tette a számokat. Végül odaírta alá az aktuális dátumot. Keze egy pillanatig határozatlanul lebegett a papír felett.

Aztán fogta a könyvet és felállt. Elnézett a vendégekkel teli kávéház asztalai felett, irány nélkül, határozatlanul, miközben a könyvet a hóna alá szorította. Az egyik szélső asztalnál egy idősebb hölgy felemelkedett és indulni készült. Honegger feltűnésmentesen a szabaddá vált asztal felé tartott. Egy pillanatra megállt előtte, letette a könyvet, váratlan könnyedséggel megfordult a sarkán és visszament Idához. Épp amikor leült, akkor rámolta le a pincérről az idősebb hölgy asztalát. Előbb felnézett, aztán a könyvet a piszkos edények mellé tette, és eltűnt vele a konyhában.

Alois – mondta Ida. Hangja magasabb volt, mint egyébként.

Honegger megfogta a kezét.

Kérsz még egy macchiátót, Ida?

az elvek és a gyakorlat

A svájci pluri- és multikulturalitás

Az uralkodó felfogás szerint Svájc olyan nemzeti társadalom, amely példásan bánik saját kulturális sokféleségével. Ezen azonban többnyire nem annyira a tájak és szokások sokféleségét értik – bár mindkettő nagymértékben adva van –, mint inkább a népesség különböző nyelvű és vallási részeinek kölcsönös tiszteleten alapuló közvetlen együttélését. Nem annyira a vallási, mint inkább a nyelvi „egységeket”. Úgy értik a bevett diskurzusban, mint valamelyest homogén, és egymástól világosan elhatárolódó, önálló területekkel rendelkező entitásokat.

Ezt a röviden körülrít sokféleséget *történelmi* sokféleségnek lehetne nevezni. Ezt általában jó előfeltételnek tekintik ahhoz, hogy Svájc történelmi tapasztalatainak köszönhetően jól meg tudjon felelni a mai sokféleség kihívásainak. Bár például a Karl W. Deutsch amerikai politológus stílusában megfogalmazott elismerések általában nem erre a speciális problematikára vonatkoznak, hanem általában „a svájci szisztémának” szólnak, az ilyesfajta hízelgő ítéletek mégis hozzájárulhattak ehhez a félreértéshez.

A következőkben először is felidézünk, miben is áll konkrétan Svájc történelmi sokfélesége; majd megmutatjuk, milyen problémák rejlenek a mai sokféleségben, és miért nem segít a történelmi örökség ezek megoldásában. Végül a nyelv kérdésre koncentrálna néhány példán szemléltetjük, hogyan jelentkeznek napjainkban a gyakorlati nehézségek, és hogyan közelítik meg ezeket. A nyelvi és kulturális összhang a társadalmi helyzet valóságghú leírásánál kezdődik.

Svájc történelmi és aktuális sokfélesége

Ha hagyományos módon írják le a svájci sokféleséget, szívesen veszik alapul a kantonokat, és mondják el, hogy a 26 kantonból 18 német nyelvű, 4 francia, 1 olasz, 3 pedig vegyes. Majd hozzátesszik, hogy 11 katolikus, 6 protestáns többségű, 9 pedig nagyjából egyenletesen kevert. Ehhez a két bevett megkülönböztetéshez adott esetben hozzáfűznek még egy harmadikat is, amely szerint gazdasági ereje szempontjából 4 kanton kimonodottan erősnek, 12 inkább gyengének, 10 meg közepesnek mondható.

Elég gyakran ábrázolják a svájci sokféleséget az összlakosságon belüli (egy főre jutó) százalékos részesedéssel. Különösen a hagyományos nyelvi és felekezeti csoportok vonatkozásában, az eltérő jövedelmű csoportokra vetítve kevésbé. Így például az 1950-2000 közötti fejlődésre nézve a következő adatokat találjuk: németajkúak 72,1%-63,7%, franciául beszélők 20,3%-20,4%, olaszul beszélők 5,9%-6,5%, rétorománul beszélők 1,0-0,7%. Fontos

a mi témánk szempontjából az „egyéb” kategória, akiknek a száma 1950 és 2000 között fokozatosan 0,7%-ról 9%-ra növekszik, és az olaszok tömeges bevándorlása itt nem sokat nyom a latban, mivel ez az olaszul beszélők kategóriájánál jelentkezik, amely 1970-ben 11,9%-kal tetőzött.

Bár a jövedelmi csoportokról soha sem feltelezelnék, hogy zárt térbeli egységet alkotnának, a klasszikus nyelvi csoportoknál különösen, a felekezeti csoportoknál valamivel kevésbé abból szoktak kiindulni, mintha ezek egyúttal területi egységek is volnának, és ezért szívesen beszélnek nyelvterületekről. Bár a korábbi területi adottságokat sem szabad abszolút homogénnek elképzelnünk, mégsem tévedés Svájcot messzemenően egységes nyelvi és vallási területekből összerakott mozaikként elképzelni. A 19. században erősen megnövekedett belső népességmozgás a 20. században jelentős vallási keveredést vont maga után. Nyelvi tekintetben a területi elv mégis ahhoz vezetett, hogy a más országrészekből áttelepülők nagymértékben alkalmazkodtak az új környezet uralkodó nyelvéhez. Iso Camartin is azt állítja, hogy „a három főbb nyelv asszimiláló ereje töretlen”. Ez mindeddig jelentősen hozzájárult a belső nyelvi békéhez. Camartin megállapítása közvetve két másik megállapítást is magában foglal: 1. hogy ez minden ellentétes vélekedéssel szemben a tessini olasz nyelvre is vonatkozik, és 2. hogy a tovább erodálódó rétoromán nyelv esetében nem érvényesül.

A korábban a 116. cikkelyben megalapozott területi elvet az 1999-es új szövetségi alkotmány is folytatja. Így a szövetségi alkotmány 70. cikkelye megszabja, hogy „a területek hagyományos nyelvi összetételét” tiszteletben kell tartani, és „a törzsköcs kisebbségekre” tekintettel kell lenni, hogy „a nyelvi közösségek közötti egyetértést” meg lehessen őrizni. A már az 1990-es években indítványozott, de az általános aggodalmak miatt háttérbeszorult rivális meghatározást, amely a szövetségi alkotmány 18. cikkelyével az egyéni nyelvválasztás szabadságát szavatolja, konfliktushelyzetben alárendelik a területi elvnek.

A hagyományos sokféleséget független változók kombinációjaként kell elképzelnünk. Mint ismeretes, nem minden katolikus francia nyelvű, és nem minden protestáns jómódú stb. Mivel minden kategória elég egyenletesen jelen van minden kombinációban, és a nyelvi, vallási és gazdasági egységek nem fedik egymást, az egymást nem metsző határok hálózatot alkotnak. Az ún. cross cut cleavages [keresztmetszetek] tartják éppen-séggel össze az ily módon strukturált országot. Hogy ez így van, és hogyan működik, arra nem az

ebben közvetlenül érintett és önmagukra kevésbé reflektáló Eidgenossen [felesküdt honfitársak] jöttek rá, hanem egy nem svájci, nevezetesen kanadai társadalomtudós az 1980-as években.

Egészen másmilyen a modern sokféleség. Nyelvi szempontból abban a bizonyos 9%, azaz mintegy 600 000, Svájc egész területén elszórt emberben rejlik, akik az „egyéb” főbb nyelveket beszélik. Ennek a sokféleségnek nem nyelvi, nem törzsköcs és politikai jogokkal rendelkező csoportok a hordozói, és elsődlegesen individuális, még ha informális halmazokat képez is. Parciális párhuzamos világokat alkot. Ezekből – nem úgy, mint az előbb említett keresztveződő struktúrákból – alig indulnak ki a társadalom egészét érintő további megszállások. Sokszor inkább nyelvi és vallási más-ság és gazdasági gyengeség tetőzik náluk. Ehhez járul egyfelől a régóta itt élők társadalmához való kapcsolódás gyengesége, onnan pedig egy alapvető bizalmatlanság érvényesül az irányukba, fokozott fenyegetést látnak bennük minden komoly alap nélkül.

A Svájcban 1985-91 között végzett „Kulturális sokféleség és nemzeti identitás” című nemzeti kutatási programot (NFP 21) inkább a hagyományos elképzelésekhez igazodva dolgozták ki, de megengedett egy valamivel tágabban felfogott sokféleség-értelmezést is a kutatás keretein belül. Csak a migrációs problematikával foglalkozó 39. számú (NFP 39) és a nyelvi problematikának szentelt 59. számú nemzeti kutatási program fordult eleve az újfajta sokféleség felé, ezt azonban nem hozzák vagy alig hozzák összefüggésbe a régi sokféleséggel.

Már csak a nyelvjáték kedvéért is szívesen hangoztatják újabban, hogy a négy nyelvű [viersprachig] Svájc soknyelvű [vielsprachig] Svájccá vált. Egy 2002-ben megjelent publikáció egyenesen negyven nyelvüként emlegeti az országot, ezzel azonban nem a mai Svájra gondol, hanem a koraujkorira. Ezzel szemben a 2007-ben megjelent *Atlas der räumlichen Wandels der Schweiz* [Svájc térbeli átalakulásainak atlasza] teljességgel megfelel a mai igényeknek, és ezzel jelentősen hozzájárul a gondolkodásmód kívánatos átalakításához. „A kulturális sokféleség” című fejezete a nem helyi nyelveknek kiemelten nagy teret szentel; 6 térkép ábrázolja nagyfokú részletezéssel, hol hány ember élt a helyhatósági adatok szerint 2000-ben, kinek volt közülük az angol, a spanyol, a portugál, a szerb-horvát, az albán vagy a török, a kurd az első nyelve. Az egész Svájra vonatkozó számok a kulturális sokféleség tekintetében a 10 évenként elvégzett, önkéntes nyilatkozatokat alapul vevő ún. népszámlálások adataira támaszkodnak. Hogy

jobb képet lehessen kapni a valóságos nyelvi helyzetről, 1990-ben bevezettek egy megkülönböztetést az anyanyelv és a fő nyelv között. 2000 óta az évkönyvekben a nem helyi nyelvek nagyobb csoportjait is felsorolják. A recepcióban mégis inkább a helyi nyelvek aránya áll az előtérben.

2000-ben az ország négy nyelve tekintetében a népszámlálás a következő számadatokat hozta ki: német 63,67%, francia 20,38%, olasz 6,46%, rétoromán 0,48% (35 000). A nem helyi nyelvek hat legfőbb csoportja részben háromszor akkora, mint a legkisebb helyi nyelv: délszláv: 1,53% (111 500), albán 1,3% (95 000), portugál 1,23% (89 500), spanyol 1,06 (77 500), angol 1,1% (60 786), török 0,61% (44 500).

A nyelvekre vonatkozó adatok mellett a vallásokra vonatkozó adatok is fontos sarokszámokat adnak hozzá egy ország multikulturális jellegének statisztikai összképéhez. Itt most ezeket is meg kell röviden említeni, mert etekintben is hasonló folyamat megy végbe, mint a nyelvi probléma terén: a régi, területileg elég világosan körülhatárolt sokféleséget egy új, nem területi sokféleség kezdi áthatni az országtól elsősorban idegen kultúrákból. Ami ebből a szempontból a nyelvi aspektus felől nézve a spanyol vagy a szerb-horvát, az vallási vonatkozásban a muszlim vagy a hindu. És ahogy a spanyolul vagy portugálul beszélők hosszú ideig az „egyéb” kategóriába kerültek, majd növekvő számuk következtében önálló kategóriává váltak, úgy jutottak a 2000-ben még „mohamedánként” számon tartott muszlimok és a hinduk saját megnevezéshez, miután elértek egy bizonyos számarányt. Míg a muszlim világból való embereket korábban – igen helyénvalóan – inkább a földrajzi hátterük és nemzetiségük alapján tartották számon, mostanában, ahogy Stefano Alieri, a padovai egyetemen tanító szociológus kritikusan megállapítja, inkább a „muszlimok” egységes sztereotípiájába sorolják.

A 2000-re összegyűjtött számadatok a vallás vonatkozásában a következő képet adják: 77% keresztény (41,8% katolikus, 33% református, 2,2% egyéb, ebből 1,8% az ortodox) és 4% muszlim (ami 311 000 embernek felel meg). Az „egyéb” kategóriában, ahova hosszú ideig a muszlimokat is sorolták, számos más vallás található (a 0,4% hindutól, a 0,3% buddhistán keresztül a 0,2% zsidóig, ami kerekén 18 000 ember jelent). Ezek országos átlagértékek. A városi központokban máshogy festenek az arányok. Basel városáról például a következő számadatok állnak rendelkezésre: 22,5% református, 18,5% muszlim, 18,2% katolikus. Az „új vallásosság” jelenségére, amit részben egy személyes à la carte mentalitás segít elő, itt legalább elnagyoltan utalnunk kell, mert bizonyos értelemben ez is része a kulturális sokféleségnek.

Svájcban mintegy 100 000 letelepült koszovói albán él, s nagyjából ugyanennyi menekültstátuszban. Sokszor teszik fel némi aggodalommal a kérdést, vajon nem a koszovói albánok alkotják-e a 27. svájci kanton. Annak ellenére kérdezik ezt, hogy politikai erőként két szempontból sem lehet velük számolni, egyrészt mivel mint nem svájciak, nem rendelkeznek politikai jogokkal; másrészt pedig mivel (a német Svájc keleti felében nagyobb sűrűségük ellenére) az egész

Svájcban, azaz 6 kantonban elszórtan élnek. Az albán külföldi csoport nagyjából a három alapító kanton: Uri, Schwyz és Unterwalden lakosságának felel meg, akik a politikai szférában nagyon nagy súllyal bírnak.

A valamikor valamivel homogénabb területeket – részben a belső migráció, részben a bevándorlás folytán – egyre inkább heterogenizálta a multikulturális Svájc. Az egyes országrészek különbözőképpen reagálnak a multikulturális kihívásra, vagy legalábbis különböző feltételeket kínálnak. Iwan Werlen felhívja a figyelmet arra, hogy a diglosszia, a kétnyelvűség miatt a német Svájcban a más nyelvű bevándorlók nehezebben integrálódnak, mint a latin nyelvű Svájcban. Az ún. külföldi-kérdésekben kapott népszavazási eredmények és az NGO-k megléte azt mutatja, hogy a francia és az olasz Svájc nyitottabb az „idegenek” irányában.

Míg a korábbi többkultúráltság (egész országrészek, kantonok, járások vagy völgysek) csoportjogainak az elismerésén nyugodott, az újfajta multikulturalizmus, ha egyáltalán elismerésre talál, akkor egyrészt az alapjogokból vezetik le, másrészt az osztársadalmi érdekre vonatkozó elképzelésekből. Itt olyan fogalmak jönnek szóba, mint az integrálás és a közbékesség, és ezek adott esetben többet nyomnak a latban, mint az egyéni érdekek tekintetbe vétele.

A hagyományos többkultúráltság, a polikulturalitás nem teszi könnyebbé Svájc számára, hogy megfeleljen egy multikulturális társadalom kívánalmainak. Még meg is nehezíthetné – vagy azzal, hogy úgy vélik, az egyéneknek és a kisebb csoportoknak tett engedményekkel aláaknáznák a területi status quót, és ezzel veszélyeztetnék a kényes egyensúlyt ebben a sokszínű országban, vagy mivel úgy vélik, hogy már rendelkeznek a szükséges eszköztárral. Ezt pedig abban a meggyőződésben képviselnék, hogy nem kell még multikulturálisnak is lenni, ha már egyszer olyan pompásan többkultúráljuk. Ahogy Svájcban a férfiak politikai jogainak viszonylag korai bevezetése megnehezítette ezeknek a jogoknak a nőkre való kiterjesztését, a plurikulturális struktúra és a kisebbségi retorika is inkább csak érzéketlenné tesz a multikulturális igények iránt. Lényeges különbségként hozzájárul még ehhez, hogy a hagyományos kisebbségek politikai jogokkal bírnak, ami a kisebbségek tagjainak megengedi, hogy követeléseiknek

nyilvánosan érvényt szerezzenek, vagy ahogy mondani szokás, hangot adjanak nekik.

A mai sokféleségi diskurzus még mindig teljes egészében történelmi sokféleségre irányul, és ezzel elfedi a modern sokféleséget. Míg persze teljesen helyénvaló, hogy a svájci szövetségi állam nemzeti identitásának történelmi ábrázolásai „a négy nyelv problémájára” koncentráljanak, azt mégis hiányosságnak kell minősíteni, hogy a mai Svájc legújabb átfogó bemutatásában a nyelvi kérdést a klasszikus módon taglalják, az új nyelvi realitást meg továbbra is szem elől tévesztik. Az ország többnyelvűségéről folyó, azt rekapituláló, és az országrészekre irányuló beszéd sokszor figyelmen kívül hagy még valamit – nevezetesen a kritikai számvetést azzal, hogy mennyire többnyelvűek a gyerekek az egyes országrészekben.

Iso Camartin, a bündi nyelv- és irodalomtudós, aki maga sem áll távol a kifejezés használatától, már 1995-ben úgy találta, hogy a „multikulturális” kifejezést általában importált, és nem igazán svájci fogalomnak szokták érezni. Mégis, annak ellenére, hogy a fogalom inkább negatív kicsengésű – helyel-közzel, főleg a politikusok beszédeiben és a médiában –, átvették a használatát divatos kifejezésként Svájc plurikulturális adottságainak jelölésére. Hogy ez az átvétel mennyire helyénvaló, annak tisztázására vállalkoznak a következő fejezet elméleti fejtegetései.

A sokféleség kategóriái

A sokféleség nemcsak önmagában sokféle, ugyanannak a kategóriának a variánsaival, de van kategóriáisan is különböző sokféleség. Bár az éles megkülönböztetés nem igazán lehetséges, van értelme a belső sokféleségből és a kategoriális sokféleségből kiindulni. Klasszikus kategóriák a nyelv, a vallás és a szokások. Hogy ezek rendszerint mind további belső sokféleséget mutatnak, ezt talán nem kell tovább taglalni. A hagyományos sokféleségi diskurzus leginkább ezeket érti a kategoriális sokféleségen.

A multikulturális kérdésekről folyó beszédben ez a három kategória különböző helyet tölt be. A szokások kategóriája tűnik egy ország őshonos lakói szemszögéből nézve a legkevésbé problematikusnak; éppen ellenkezőleg – főleg az esteken és a hétvégeken –, kifejezetten örömmel fogadott tarkaságot kínál, nem kifogásolható, de semmire

nem is kötelező „multikulturalizmust”. A befogadó közösség szempontjából ezzel szemben a vallás tűnik a legproblematisabb kategóriának, mert minden világméretű és hosszú történelmi tapasztalat dacára a vallást mégis valami abszolútumként fogják fel, ami ezért más vallásokkal nehezen egyeztethető össze, és – gondoljunk csak az iskolai karácsonyi ünnepségek ilyenkor idézett megkérdőjelezésére – ami a befogadó országban uralkodó vallásra nézve fenyegető kihívás.

A nyelv centrális eleme a multikulturalitásnak, meglepő módon mégis alig találni olyan szakirodalmat, ami ezzel foglalkozna. A nyelvi probléma három vonatkozásban tölt be saját szerepet: 1. először is a nyelv – nem úgy, mint a vallás – többszörözhető, anélkül hogy emiatt az eredeti nyelvet (a származási ország nyelvét) fel kellene adni. 2. a nyelv tanulható, és 3. a nyelv nagymértékben meghatározó a befogadó országhoz való viszonyban. Mindezekből az okokból aránylag könnyen el lehet várni a befogadó országhoz való nyelvi alkalmazkodást, anélkül hogy ezzel megsértenénk a más kultúrák tiszteletben tartásának parancsát. Az alkalmazkodásnak ez az elvárása néhány esetben manifesztálódik is: az állampolgárság megadása, bizonyos munkahelyek esetében, munkaköri előírásoknál, a hatósággal és a közintézményekkel való érintkezésben.

Van értelme különbséget tenni multikulturalitás és multikulturalizmus között. A multikulturalizmus a gyakoribb és széles körben használatos fogalom, ezzel szemben, mint írásom címében is, inkább a multikulturalitás kifejezés alkalmazását szeretném javasolni. Inkább erről beszéljünk, ha egy tartalmasabb megjelölést szeretnénk használni egy olyan társadalomra, amelyben egy bizonyos fajta sokféleség a jellemző.

A multikulturalitás mindenekelőtt valami meglevőnek a jelölésére szolgáló, leíró kifejezés kéne hogy legyen, míg a multikulturalizmus inkább normatív jelölése valaminek, ami ilyen is lehetne – vagy egyenesen ilyennek kellene lennie. A multikulturális valóság esetleg nagyobb súlyt kaphat, ha külön szót használunk a megnevezésére. Ha nem adjuk neki ezt a nevet, az még nem jelenti azt, hogy ettől a megnevezendő valóság ne létezne. A multikulturalitás fogalmában kulturális adottságok alapvető elismerése rejlik, az azonban nyitva marad, hogy ez az elismerés konkrét jogok terén adott esetben speciálisan mi mindent foglal magában. Bárhogy legyen is, az elismerés különböző célokat szolgál: 1. azt az általános törekvést, hogy a *pays légal* és a *pays réel* [a jog szerinti és a valóságos ország] közelebb kerüljön egymáshoz, 2. kulturálisan eltérő életmódok folytatásának legitimálását a többségi társadalom által teremtett közös keretek között, és 3. a társadalmi béke biztosítását a kisebbségek védelmével.

A (mindenesetre a multikulturalitás értelmében felfogott) multikulturalizmusnak a 1990-es években propagált elismerését hibáztatják ma a multikulturális társadalmakban jelentkező problémák miatt. Lehetek valamikor a multikulturalizmusnak romantikus hívei, és lehetnek ma is ilyenek, aki azt remélik, hogy a bevándorlással keletkező pluralizmus révén meg lehet kerülni a nem kedvelt nemzetállamot, és ráadásul még a burzsoá

kapitalista rendet is. De a jelentékenyebb korabeli megszólalások mögött is egy olyan multikulturalista ideológiát feltételeznek, amit a szóbanforgó publicisztikát újraolvasva nem találunk meg. Lehet a multikulturalizmusnak némi ellentmondásosságot a szemére vetni, amiért egyrészt relativizálja az uralkodó kultúra (az irányadó kultúra, ha van ilyen) primátusát, másrészt viszont abszolutizálja a többi (mellék-) kultúrát. Mellék-kultúrák? Talán inkább szubkultúrákról kellene beszélni.

A szubkultúrának az 1940-es években felkapott, és egészen az 1980-as évekig sokszor az országon belül honos szubtársadalmak jelölésére is alkalmazott fogalma helyett – mindenekelőtt a migráns csoportok vonatkozásában – inkább párhuzamos társadalmakat szoktak emlegetni.

Másrészt a további fejlődés szempontjából jellemző, hogy időközben a multikulturalizmusnak egy jogosult relativizálása ment végbe. Heiner Bielefeld például, a német emberjogi intézet igazgatója, egyik legutóbbi írásában elutasítja a kultúrák hamis tiszteletét, mint ami bárminek könnyűszerrel való elfogadását jelentheti, és inkább egy „felvilágosult multikulturalizmus” mellett foglal állást. Ez nem kell hogy magukat a kultúrákat, illetve kulturális-vallási hagyományokat fogadja el a maguk sokszor tekintélyelvű gyakorlatával együtt, csak az ezeket a kulturális tradíciókat követő vagy már nem is követő egyéneket.

Elméletileg felvetődik az a probléma, hogy a multikulturalitás relativizálhatja a fennálló jogrendet (ami ugyebár szintén hozzátartozik a kultúrához). Az ilyen relativizálás alkotmányos kérdésekben nem jöhet szóba. Törvényi szinten és a rendeletek szintjén viszont egy általános érvényű szabályozással nagyon is teret lehet adni különböző ünnepek és temetkezési szokások számára, és lehet olyan munkatörvénykezést is bevezetni, ami számol a különböző vallások szempontjaival. A nagyobb rugalmasság ezen a téren még nem jelent korlátlan liberalizálást. Korlátot ott kell állítani, ahol az eltérő szabályozás beleütközne az emberi jogok, a személyiségi jogok, a privátszféra védelmének, a jogállamiságnak és a szekuláris államnak az európai felfogásába. Az ily korlátok miatt nem fogadhatók el a kényszerített házasságok, a női kö-rülmetelés, a szabadságtól való megfosztás vagy a vérbosszú. És ezért kell a tankötelezettség teljesítéséhez is ragaszkodni. A nehézségek, amelyek

ezen a téren adódnak, nem vezethetnek egész népességcsoportok stigmatizálásához, akiknek a túlnyomó többsége teljesen „normális” életet él.

Milyen helyet tölt be a pluralizmus ebben az értelmezési rendszerben? Ha a fent nevezett egyéni különbségek csupán egyéni előszeretettől fakadnának (bizonyos vallások esetében is), akkor ez esetben plurális társadalomról lehetne beszélni, amely különben kulturálisan lehetne nagyon is homogén. A Nyugat-Európában az 1970-es években transznacionális jelenségként teret nyerő többkultúrújúság elősegített volna egy liberális hozzáállást a befogadó társadalmak multikulturalitásához, de a benne rejlő indifferencia meg is nehezíthette a megértést a kultúrafüggő viselkedésekkel szemben.

A kategoriális jellegű sokféleséggel kapcsolatos megfontolásoknak végül a kollektív és az individuális sokféleség között is különbséget kellene tenniük. Az egyik inkább területi jellegű, a másik biztos, hogy területtől független. Az egyik esetben valamelyest homogén részterületekből összeálló országos mozaikról van szó, a másik esetben az eredetileg inkább homogén területekre való országon belüli áttelepülésből és a kívülről jövő bevándorlásból fakadó heterogenitásról. Az utóbbit nevezik általában multikulturálisnak, ezért lehet az előbbit – legalább a megkülönböztetés kedvéért – plurikulturálisnak nevezni. Ezért helyenvalóbb az eredeti Svájcot plurikulturálisnak mondani, és azt kérdezni, hogyan válhatna multikulturálisan nyitottabbá.

Problémamezők

A multikulturalista koncepciók különleges népszerűsége számára akarnak különleges jogokat bevezetni, például a koedukált úszásoktatás megszüntetését, egy bizonyos fejkendő viselésének engedélyezését, ünnepek saját külön rendjét, a menzákon külön étrendet, stb. Nyelvi tekintetben kétféle igényről lehetne szó: egyrészt az egészségügyi intézményekkel való szóbeli érintkezés esetén a fordítás elvárásáról, a másik esetben pedig, hogy ne kelljen a munkahely elvesztésétől tartani a nyelvismeret hiányában olyankor, ha a munka elvégzéséhez a nyelvismeretre nincs igazán szükség. Ezt a két esetet tárgyalja a külföldiekkel foglalkozó szövetségi bizottság *Terra cognita* című kiadványa.

Agatha Blaser a szövetségi egészségügyi hivataltól rámutat az ország nyelveit nem beszélő népességszűkekre, akiket részben a nyelvtudás hiánya miatt érő egészségkárosodásokra. (Kevésbé jut el hozzájuk a betegségmegelőző tanácsadás, kevésbé ismerik az egészségügyi rendszer működését.) Itt implicite arról a kérdéstről is szó van, hogy a fordítási költségek vállalásával nem lehetne-e további negatív következmények költségeit elkerülni. Hasim Sancar, aki szociális munkás a svájci Vöröskeresztnél, szintén utal a megtakarítási lehetőségekre, és egyúttal annak a kívánságnak ad hangot, hogy a tolmácsok alkalmazásának költségeit az egészségügyi és szociális területen tekintsék a kezelés részének, hogy ennek a fedezését vállalják a biztosítók, és mindent a betegbiztosítási törvénybe kellene foglalni.

Ugyanebben a kiadványban Massimo Romano felnőttpedagógus a berni népfőiskoláról egy albán munkanélküli esetével foglalkozik, aki takarítónőként dolgozott, és ezt szívesen folytatná, de elhelyezkedési lehetőségei igen korlátozottak, ha az álláskiírás „jó szóbeli és írásbeli nyelvismeret” vár el. Massimo megjegyzi, hogy ez a fajta követelmény voltaképpen csak annak a jelzésére szolgál, hogy kiket kívánnak felvenni és elfogadni, és kiket kirekeszteni.

Hogy mit jelent a multikulturalitás nyelvi vonatkozásban, annak érvényes meghatározása a nyelvészek dolga. Erről az oldalról már régóta hangoztatják azt a követelményt, és be is vették a svájci oktatási igazgatók általános nyelvi koncepciójába (pl. EDK 2004), hogy a nyelvtudás követelménye ne korlátozódjék a befogadó ország nyelvére, hanem vonja be és használja ki a származási ország nyelvének ismeretét. Az említett kiadványban ezt képviseli ismételt Hans-Jürgen Krumm, a bécsi egyetem Német mint Idegen Nyelv tanszékének vezetője, és Nancy Hornberger többnyelvűségi paradoxonjára utal, amely szerint a mi társadalmunk a lakosság többségének csekély idegen nyelvtudása felett sopánkodik, ugyanakkor nem méltányolja a bevándorlók nyelvi gazdagságát.

A nyelvi követelmények a mindennapi helyzettől függően változóak lehetnek. Egy albán Baselben aligha kér az anyanyelvén útbaigazítást; lehet, hogy az anyanyelvén szitkozódik egy utastársa miatt, és biztosan az anyanyelvén fog a társaságában lévő honfitársával beszélgetni. Ha a 70

százaléknyi mohamedán albánok egyike, akkor a mecsetjében az anyanyelvén fogja hallgatni a pén-teki szentbeszédet. Ha viszont szülői értekezleten vesz részt, az iskolaigazgató beszédét a baseli terület nyelvén kell meghallgatnia. Ha a munkahelyén főleg a helyi svájci német dialektushoz, a switzerlandhoz szokott hozzá, nehéz dolga lesz, mert az iskolaigazgató hochdeutsch, azaz irodalmi német nyelven fog beszélni. És megfordítva, ha elsajátította a német irodalmi nyelvet, nehezebbé esik majd a svájci német dialektust megérteni, ha az előadó ragaszkodik hozzá, hogy a saját városában úgy beszéljen, „ahogy a szájára jön”, stb.

Ez az albán akkor élvezheti a befogadó országban érvényesülő pozitív multikulturalizmus előnye-it, ha – amint ez a legutóbbi időig lehetséges volt – elméleti autózvezetési vizsgáját albánul teheti le. A negatív multikulturalizmus hátrányai akkor érik, ha egy boltban csak a saját nyelvén és törökül, nem pedig még spanyol és olasz nyelven is talál olyan kiírást, amely arra figyelmeztet, hogy rádiókészüléket lopni tilos. A multikulturalizmust szolgálják a rádióadók olyan beillesztett műsorai is, amelyek az adott terület uralkodó nyelvén kívül más nyelveken is megszólalnak.

Szóba sem jöhet, hogy bizonyos nyelvek nyilvános használatát betiltsák (mint a francia nyelv használatát Elzászban a náci időkben). Ugyanakkor idegen nyelvű csoportok nyilvános viselkedésének ellenőrzése részben nehéz; elég nagy a valószínűsége annak, hogy a prédikációkban elhangzó és az újságokban közölt, a befogadó ország szempontjából problematikusnak minősülő (izgató vagy rasszista) megnyilvánulások elkerülnek a felügyelő hatóságok figyelmét.

Egy bizonyos szabályozásnak azért alá lehetne vetni az idegen nyelvet beszélők körében elhangzó nyilvános beszédet. Azt például visszatetszőnek találták, amikor csehszlovák diákok 1968 után az osztályteremben a származási országuk nyelvén beszélgettek, ahogy ma is irritáló, ha az elárúsítók az üzletekben a vevő jelenlétében szerbhorvát anyanyelvükön társalognak, mert ezzel kizárják a helybelieket, és a dominanciához szokott embereket kisebbségi helyzetbe hozzák. Egyes iskolaudvarokon, hogy ne mélyítsék tovább a nyelvi közösségek közötti szakadékot, újabban a hivatalos német nyelvet teszik meg az érintkezés nyelvének.

Külön problémát jelent a bevándorló népesség sajátos többnyelvűsége össz-svájci síkon (konkrétan például egy konferencián „Az iszlám Svájcban” címen, amit a fribourgi egyetemen tartottak, vagy az afrikaiak és a rasszizmus ellenes szövetségi bizottság találkozáján). Míg a helybeli lakosság esetében egy bizonyos magától értetődéssel lehet abból kiindulni, hogy – a német és francia korlátozott kombinációjával – mindenki a „saját” nyelvén beszél, és azt a „másik” legalább is megérti, a bevándorlók sokszor vagy csak a francia, vagy csak a német nyelv ismeretével rendelkeznek, és ezek a közösségek nyelviileg jobban el vannak választva. Így aztán az a tendencia érvényesül, hogy az angolt használják *lingua franca* gyanánt, ami megintcsak a tanulatlanabb emberek hátrányát növeli.

Mint az elméleti szakvizsgák esetében, néhány hivatal hajlik arra, hogy visszavegyen a korábbi engedékenységből, amikor fordítási lehetőségeket ajánlottak. 2007 tavaszán egy iskola zürichi dialektusban jelentette be, hogy a szülőket ezentúl kizárólag csak német nyelven fogják tájékoztatni. Ezt a bejelentést minden esetre még az addig szokásos 7 nyelven tették közzé. A szülők és az iskola közötti személyes beszélgetésekben szükség esetén még igénybe vettek tolmácsokat. A kanton népiskolai felügyelőségének vezetője ezzel kapcsolatban rugalmas eljárást javasol a mindenkori érdekeknek megfelelően. Egy sítáborra vonatkozó felhívást nem muszáj lefordítani, de ha a speciális osztályba küldésről van szó, és a növendék körüli akut konfliktusok esetén különösen kerülni kell, hogy magának az érintett gyerekeknek kelljen a tolmács szerepét betölteni. Ahogy az érdekek diktálják, aszerint kell például egy házgonddoknak is eljárnia, ha a ház lakóit akarja eligazítani arról, mit csináljanak a szeméttel, hogyan használják a mosógépet – ilyenkor aligha fog ragaszkodni ahhoz, hogy az illetők tudjanak németül.

A legutóbbi időkben a nyelvtudásnak nemcsak az állampolgárság (amire itt nincs módunk külön kitérni), hanem a letelepedési engedély megadásánál is megnőtt a jelentősége. A külföldiekéről szóló 2006. december 16-i szövetségi törvény a 34. paragrafus 4. bekezdésében az ország egyik nyelvének „megfelelő ismeretét” követeli meg. Az ilyen követelmények további szigorításának tendenciája elvezet annak a kérdésnek a felvetéséig, nem akarják-e már a beutazás engedélyezését is bizonyos nyelvismerethez kötni (különösen a házasságkötés és ennek folytatásaként általában a család kihozatása esetében). A célkitűzés és az ennek megfelelő elvárás, hogy a bevándorlók az új környezetben meg tudják értetni magukat, és ennek megfelelően integrálódni tudjanak, alapjában véve nem kifogásolható. Megkérdőjelezhető mégis a módszer tekintetében, amivel ezeket a készségeket ellenőrizni akarják, valamint a társadalmi igazságosság szempontjából. Feltételezhető ugyanis, hogy a magasán kvalifikált bevándorlók nincsenek ugyanolyan mértékben kitéve ennek az elvárásnak, bár magasabb képzettségi szintjüknel fogva ennek könnyebben eleget tudnának tenni.

KARÁDI ÉVA FORDÍTÁSA

színtiszta svájci legyen

A tátongó űr

Még tegnap is, amikor megérkeztem, motyogtál, megállás nélkül motyogtál, oda kellett hajolnom hozzád, a fületem a szádhoz tapasztanom, hogy megértsek egy-egy szót, egy-egy szókapcsolatot, amelyet sietősen ellihegsz, minduntalan elfulladva, azt mondtad, a bőrönd, a vonat, hol a bőrönd, a kulcsok, ezek nem a jó kulcsok, és egyszer csak azt mondtad: a ház a templom mellett. Azonnal rájöttem, azonnal megértettem, hogy a gyerekkori házatokról beszélsz, a lokaveci házról, még az utazás hatása alatt voltál, az utazás hazafelé megpróbáltatás volt számodra, kitérőt kellett tenned, és az agyhártyagyulladás már elkezdte megdolgozni a szervezetedet, noha még nem tudtál róla; újra kellett élned ezt az utazást, a valóság nyomában egy belső utazást is kellett tenned, a gyerekkori házatok felé. Látod, milyen különös, hogy mialatt te Abanóban voltál, de hát miért jártál te Abanóba az utóbbi években, hogy gondolatban többet lehess anyámmal, vagy a hóforrások miatt, van belőlük bőven, főként Szlovéniában, egyszóval mialatt te Abanóban voltál, én éppen Lokavecben jártam. Elmentem Szarajevóba, átszeltem éjjel busszal Boszniát, az egész utazás kész érzékcsalódás volt, amelyből hirtelen arra ébredtem, hogy ott állnak velem szemben a vaságyarak eget felgyújtó kéményei és a szirtjeiken ücsörgő oszmán városrodtípmények, és miután átutaztam Zágrábon és Ljubljanán, elmentem a faluba, ahol a gyerekkorodat töltöttem. Két üveg Terannal jöttem el onnan, a Karszt-hegység vasban gazdag, szinte fekete színű borával, mert hátha segít neked megküzdeni a leukémiával, arra gondoltam, majd együtt megisszuk, ott áll melletted a két üveg a szekrényben, nem is lehetnének másutt, itt fogom kiinni őket, gondolom, van még időm, hogy kiigyam őket, szemközt veled. [...]

A ház a templom mellett... Ha meggondolom, hogy sose fogod megtudni, négy napja éppen szemben álltam veled, mert nem volt időnk már, miután visszatértél, hogy felhívjuk egymást, mert már csak arra volt időm, hogy idejöjjen hozzád, hiszen addigra magába zárt a kóma. Vajon folytatod-e a belső utazást, a lelki utazást a faludba, a gyerekkorodba, az utazást, amelyet már megkezdte életed utolsó öt hónapjában? Leszálltál a múltba, újra meg újra lemerültél, emlékeztél, elindultál a kezdetek felé, oda, ahol számodra minden elkezdődött. Vajon ez annak a jele lett volna, hogy mégiscsak gondolsz a halálodra, hogy szembenézel vele? Az egyetlen alkalommal, amikor meglátogattalak ez alatt az öt hónap alatt, már csak öt hónapunk maradt hátra, de sohasem beszéltünk erről a korlátozott, számunkra kiszabott időről, többet beszéltünk telefonon, mint korábban bármikor, de nem akartál látni, nem kérted, hogy menjek el hozzád Zürichből Genfbe, szóval az öt hónap alatt egyetlenegyszer hívtál, követelted, hogy menjek el hozzád oda, a külvárosba, hogy látogassalak meg a lakásodban, a sírunkban, amely ugyanolyan volt, mint régen, mindig ugyanolyan, szinte semmit sem változott. Ezen egyetlen alkalommal, amikor elmentem tehát hozzád, a múltadban elmerülve találalak, körülötted Szlovénia térképeivel és könyvekkel, valamennyi Szlovéniáról szólt és a történelméről. Beszéltél az apádról, akit nem ismertem, akiről gyakorlatilag soha semmit sem mondtál, csak annyit, hogy egyszer, te partizán voltál, megsebesültél, meglátogatott a katonai kórházban, és felpofozott, felpofozott, mert dohányoztál, noha 21 éves voltál, éppen a háborúból tértél vissza, ezen kívül semmi mást nem tudtam róla, és akkor hirtelen, életed alkonyán, apádról akartál beszélni: érted ezt, négy év katonai szolgálat az osztrákok alatt, és rögtön utána négy év világháború. Az első. Csak egy dolgot sajnállok, mondtad, egyetlenegy dolgot, amit elvesztettem, azt sajnálom.

Egész életedben?

Csak éppen erre nem gondoltam volna.

Nem, nem az anyám volt az, hanem egy füzet, apád is finommechanikai műszerész volt, ő volt a főnököd, az első főnököd, mindenkivel kemény,

még keményebb veled, annál is keményebb, mert keveset beszélt, mondtad nekem. Inasévei alatt, ő, a szlovén, gyakorlatilag a birodalom összes fővárosában dolgozott, Zágrábon, Prágában, Bécsben, Budapesten, erről egy füzet tanúskodott, amelyben minden város mellett ott álltak a különböző munkaadókról készített feljegyzések, és te elvesztetted ezt a füzetet, életed alkonyán, az egyetlen dolog, amit sajnálsz, hogy ezt a füzetet elvesztetted, tényleg, csak ez volna az egyetlen, amit sajnálsz. Én is szerettem volna látni azt a füzetet, szerettem volna többet tudni róla. Már sohasem fogok többet megtudni róla, csak monologizálni tudok, itt ülve melletted, miközben te rám se nézel, nem beszélsz hozzám. [...]

Megint a karosszékben ülsz. Hoztam zenét, látni akarom, reagálsz-e a zenére, felteszem neked a *Normát*, hallgatod, hallgatjuk... Ja, és tényleg, megérezted, itt vannak a nővéreid, a nővéreid megérkeztek Zágrárból, nálad laknak a külvárosban, ők etetnek, ők is, felváltva etetünk, hoznak neked gyógyteát, leve-seket, nógatnak, hogy nyisd ki a szemed, te persze nem engedelmessz, de igen, a zenére nem vagy érzéketlen, alig észrevehetően megmozdul az arcod, tudod, a nagynéném, anyám nővére is eljön, nemsokára megérkezik, mindjárt itt lesz, az arcod most már tényleg mozog, mintha valami óriási mentális és fizikai erőfeszítést tennél, a szemed még mindig zárva, de a vonásaid megfeszülnek, felemeled a fejed, a szád lassan hangokat formál, igen, szavakat mondasz ki, kimerült sóhajjal, rekedt hangon, lassan azt mondtad: Ó igen, a ház.

A ház! Bejelentettem, hogy érkezik a nagynéném, anyám nővére, és neked, igen, neked eszedbe jutott a ház, az épülő ház, még elmentél megnézni az építkezést, mielőtt elutaztál volna nyaralni, képzettársításokkal reagálsz, ezek a szavak, gondolatok, képzetek tehát nem összeegyeztethetetlenek az állapotoddal, a kómával, nem vagy teljesen távol, legalábbis hirtelen visszaszöktél a jelenbe, átadtad nekem ezt a mélyről jövő üzenetet.

De az erőfeszítés kimerített, és már vissza is tértél, vissza önmagadba. Néhány pillanatra eljöttél hozzám, de most, úgy érzem, még távolabb kerültél.

Szeretnék lefényképezni. Megint szép vagy, a vonásaid kisimultak, a bőröd vékony, áttetsző, ebben az oly gyenge, oly törékeny új állapotodban, te, aki olyan erőteljes voltál. Ma, tényleg, megdőbbentő a szépséged. Holnap hozok fényképezőgépet. [...]

Úgy érzem, mintha kicsit meg is nyugodtam volna attól, hogy itt vagyok melletted, július van, odakint rekkenő hőség, itt védve vagyunk tőle, kívül a városban, kívül az időn, itt ülök egy néma nyögdcéslő mellett, aki régen dühödött apa volt, már nincs düh, első ízben harmónia uralkodik köztünk. Gondolkozom, olvasok, monologizálok. Kezdem megszokni. A következő elválásig. Az élet felfüggesztette önmagát. Várom a halálot. Az apám halálát. Szinte derűsen.

Még akkor is, ha váratlan dührohamok fognak el. Minden előzetes értesítés nélkül kómába estél, ideszögeztél az ágyad mellé, és most egyedül kell elboldogulnom egy megoldatlan múlttal, még az anyám halálára se tudunk visszatérni, mielőtt elmész. És az, hogy egyszerűen eltűnsz, nem fogja nyugópont-ra juttatni a múltat, biztosan tudom, örök ellenfelem eltűnhet a színről, de én nem fogok megnyugvást találni. Ez az utolsó szemét húzásod, hogy egy kukk nélkül lelépsz. Én is megtehetném, hogy füttyölök az egészsre, és kihasznlom a nyarat, amely most nélkülem múlik el. De nem. Maradok, magányosan, szolidárisan, hogy vigyázzak rád, meg tudod ezt magyarázni, a lánygyerek szolidaritását az apával, mindennek ellenére, a lánygyerek szolidaritását, aki egyedül képes megérteni, itt, az apját, aki szlávként örök bevándorló maradt Svájcban.

Sohasem voltál hálás nekem azért, még csak meg sem érintett, hogy én értem az énednek ezt a részét, amely onnan jön, soha nem fogadtad el, hogy engem érdekel az az ország, a te országod, az az ország, amelyet annak ellenére

szeretek, hogy a tiéd, amelyet nem tudok nem szeretni. Megszállottan, amilyen voltál és maradtál, nem tetted be a lábad Horvátországba a háború óta, a '91-es háború óta, amelyet én is ismertem. Szlovén vagyok, titóista partizán voltam, megsebesültem kétszer is, nem akarom látni, hogy a fasiszták visszatérnek Zágrádba. Igen, a hercegovinai horvátok, igen, a diaszpóra fasisztái. De nem csak ők. És a többiek? És az áldozatok? És a mézárások? És a szemközi szomszédok? Nem ők-e a legfőbb okai mindannak, ami történik, a szemközi szomszédok? Azt mondtad, ne menjek *oda*. Mit is keresnél te ott? Az nem a te országod.

Nem az én országom? Egyáltalán nem? Te hittél az öngazgató szocializmusban, aztán már nem hittél benne, és elmentél. Svájcba. Elvettél egy svájci nőt. És azt akartad, hogy a lányod szintisza svájci legyen. Kizárólag francia anyanyelvvvel. Nem, én sem olaszul, sem horvátul nem fogok beszélni vele, a feleségem meg nem beszél vele svájci németül. Szintisza svájci? Már maga a „tisza” szó is a fasizmustól büzlik, de hogyan lehetnék tisza svájci, miközben egyedül élek veled, veled, aki mindig elvittél engem *oda*, veled, aki a franciát a maga olasz-horvát akcentusával beszéli, veled, akinek minden gesztusa onnan való?

Megtanultam egy kicsit horvátul. El kellett tépnem, el akartam tépni az értetlenségnek azt a fátylát, amely elszigetelt, arra kárhoztatott ott, hogy idegen maradjak. Minek tanulod azt a nyelvet? Tanulj oroszul, az legalább hasznos. El kellett volna menekülnöm, elfelejtenem azt az országot, amely a tiéd volt, nem akartad elismerni, hogy lehet bennem zsigeri vonzódás ez iránt a föld iránt, a szépsége, az örütsége iránt, odamenni, számomra ez mindig egyet jelentett azzal, hogy megtalálalak téged is, túl azon, aki Svájcban voltál, túl a poklon, amit anyámnak is, nekem is jelentettél, ott megtaláltam a partizánt, az eszményi apát, a szenvedélyest és szenvedélyesen szerethetőt, megtaláltam az autodidaktát, aki tizenégy évesen volt kénytelen volt munkába állni a kikötőben, az apja parancsnoksága alatt, de aki mindvégig esti tanfolyamokra járt, aki megállás nélkül önművelt. Emlékszem még a bölcsődalra, amelyet nekem énekeltél, „*Nina, nana, aja tut aja, moja pupa je zaspana*”, sohasem felejtettem el, noha nem értettem, és ma már tudom, hogy azt jelenti, „aludj kislányom”, még ma is hallom, ahogy ezt a bölcsődalt énekled, és tudom, hogy pontosan értem, noha csak horvátul tanultam, szlovénül sohasem. Veled élve hogyan lehettem volna kizárólag „svájci”, még ha a család svájci ága folyton azt is hajtogatja nekem: Olyan vagy, mint az anyád, te svájci vagy, semmi közöd Jugoszláviához, jámbor óhaj, a génjeim fele, akár akarjuk, akár nem, onnan való, ami meg a nővéreidre illel, igen, őket, akik itt vannak, hogy vigyázzanak rád, etessenek, szóval a nővéreid mindig leszólták az anyámat, bolondnak tartották, megvádolták azzal, hogy ő a felelős a te balsorsodért, hogy te ennek a bolond nőnek az áldozata, a mártírja vagy, és még ez sem volt elég, amikor az anyám meghalt, egy balesetben meghalt az anyám, aki szerintük beteg volt, úgyhogy nincs mit csodálkozni a balesetén, a halála után tehát megtalálták az új bűnöst, és ez én voltam, hiszen én, harsogták egymással versengve, ugyanolyan bolond vagyok, mint az anyám, így aztán miattam folytatódik a balsorsod, szegény apám, te svájci nők áldozata. Zágrábban kigyóok sziszegtek a fejem fölött, Genfben veled szemben nőtt a nehezeltés, az apám, ő a bűnös azért, hogy anyám megbolondult, ő kergette a kétségbeesésbe. Mindig én álltam a frontvonalon, engem rángattak kétfelől, és ennek még ma sincs vége. Így aztán számomra elmenni a háborúban álló országba azt jelentette, elmenni megkeresni az ideális apát, akivel békében lehet élni. Elmenni azért, hogy ne kelljen egyedül sírnom a televízió előtt, miközben nézem, hogyan bombázzák azokat a helyeket, amelyeket szeretek, gyerekkorom, vakációim helyeit, Zadar, Split, Dubrovnikot, elmenni, hogy elmondhassam, amit olyankor gondolok, amikor szinte az egész világ visszamutogat az áldozatul esett Horvátország usztasa múltjára, hogy aztán kezeit moshassa, igen, szinte az egész világ. A szövetségesnek nevezett hadsereg agressziója láttán. Elmentem, hogy elmondhassam a felgyújtott falvakat, a lebombázott városokat, a katonákat, akik kezdetben farmernadrágban, ósdi kalasnyikovokkal a kézben harcoltak a tankok ellen. Te távol tartottad magad, ez nem az én országom, mondtad mindig, én szlovén vagyok, még Tudjman halála után sem tetted be a lábad Horvátországba, soha többé, elmentél Szlovéniába, ott megálltál, de naponta figyelted a háborút, mindent tudtál róla, főként kritizálni tudtál, könnyű kritizálni és elveket hajtogatni, ha az ember Genfben vagy Szlovéniában van, tíz napnyi háború, gyorsan elmúlik.

De te mit keresnél ott, mondogattad nekem gyanakodva, ja persze, a férfiak, az egyenruhás férfiak.

Igen, az egyenruhás férfiak vonzereje, a háborúzó férfiaké, a halállal szembenéző férfiaké. Hát persze. Mindig is éleseszű voltál, annyira éleseszű,

amikor a szexre kellett gyanakodnod, felfedezted a kurvát a lányodban, a lányodban, aki mindig is szeretőt tartott, semmit se tudtál róla, de sejtetted, szűznek szeretettel volna, ezért kurvát csináltál belőlem, mindig kitaláltál nekem, természetesen, katonákat, veszélyeket, háborús feszültséget, erotikát, miért kellene tagadni, miért kellene titkolni, de nemcsak ez volt. Olvastad a riportjaimat, de nem fűztél megjegyzést hozzájuk.

Én olvastam Claudio Magrist. Aki azt írta, hogy Monfalcone számos olasz partizánt adott, akik elmentek harcolni Titóért, a háború után ott maradtak Jugoszláviában, és rosszra fordult a sorsuk, sokan közülük odavesztek a 48-as tisztogatásokban, amikor Tito szakított a Szovjetunióval. Ezek a harcos hívek nem értették meg elég gyorsan, hogy a szakítás befejezett ügy a Marsall és Sztálin közt. Monfalconei szlovénként, olasz útlevelel, téged, ott Zágrábban, nem nyugtalanítottak a tisztogatások. Nem tudom, miért nem. Éppen azért, mert szlovén voltál? Látod, ezek azok a kérdések, amelyeket szeretnék neked feltenni, most.

Mennyire szeretném tudni, miért nem vettél vissza soha az igazi nevedet. Értem, hogy megtartottad az olasz útleveledet, Jugoszláviában, a hermetikusan lezárt határok közt, a szabadság útlevele volt. De a neved? Vagy a nemzetiséggel együtt nevet is kellett cserélni? Hogy tudtad elviselni ezt a kereszt- és vezetéknevet, amelyet a fasiszták kényszerítettek rád, akik, lévén rafináltak az elnyomásban, „beérték” azzal, hogy lefordították a kereszt- és vezetékneveket? Új származást kényszerítettek rád, noha nem tagadtatták meg veled teljesen azt, aki voltál. Valójában nem veszítettél el az identitásodat, hiszen még mindig a saját nevedet viseled. Csak éppen le van fordítva. Tökéletes asszimiláció, fordítás révén – *traduttore, traditore*, mondják az olaszok –, így lettél Darko Kovačból Natale Fabbri. Nem szeretnél Darko Kovač lenni? Én szeretném.

Megtaláltam a lakásodban a nyomait ennek a fordítás-ámulásnak, egy olyan iraton, amelyet be kellett nyújtanod, hogy megházasodhass: „A szindikátus igazolja, hogy a trieszti prefektus 1930. 12. 10-én kelt 11419/189. számú rendelete értelmében nevezett KOVACS (sic!) eredeti családi neve olasz alakjában FABBRI-ra változott.” Különös, hogy ezen a hivatalos iraton a Kovačot hibásan írták, magyarul.

A fasiszták megváltoztatták a neved, lefordították, olaszosították.

Te meg lefordítottad az anyám keresztnevét, azt te olaszosítottad.

Én meg továbbra is fasiszta nevet viselek. Lényegében. Olyan nevet, amely nem lehetne az enyém, ahogy nem lehetne az enyém az az olasz útlevelem, amely mindig is az enyém volt, és amelyet oly régóta gyűlölök, kényszerű identitás, hamis identitás, az első hazugság, amelyből az összes többi következett.

Nem, nem értem, miért nem akartad soha visszavenni az igazi nevedet. Miközben a családod ma is Darkónak hív, és mindig is így hívott. Sohasem Natalénak.

Rábukkantam James Ellroy egyik fényképére, hasonlít rád, Ellroy a sapkájával, nagy szemüvegével, a zakója alatt viselt mellénnyel, furcsa arcával, amelyen minden túl kereknek látszik, aránytalannak, egy arc, amely annyira hasonlít a tiédre, az aránytalan szempár a szemlencsét helyettesítő üveg mögött, sohasem tudtad megszokni a kontaktlencsét, te is sapkát hordtál, és te is így, ilyen kortalannak néztél ki, mint aki egy másik időből, egy másik helyről való. Fialkorodban, ha hihettek a fényképeknek, szláv szépség voltál, férfias, aztán a fájdalomtól, a depressziótól, az alkoholtól, a nagyító szemüveglencsétől az arcod különös mozaikká változott, olyanná, mint James Ellroyé. Aki szintén nekivágott, hogy megkeresse az anyját a *My Dark Places*ben, amelyet csak jóval az apja halála után tudott megírni: „Kifosztottam a sírodat. Felfedeztem. Szegényteljes pillanatoknak engedtem át. Dolgokat tudtam meg rólad. És mindaz, amit megtudtam, arra készítetted, hogy még gyengédebben szeresselek.”

Az anyját Genevának hívták [*Genf neve angolul – a ford.*]. Vörös volt. A vöröshajú szépség, írta róla.

Lassan egy hónapja, hogy idejöttem hozzád, hogy elnyelt téged az éber kóma. Ma van a wimbledoni döntő, nem vagyok teniszrajongó, tudod jól, de mivel ott van Goran Ivanišević, megnézzük együtt ezt a döntőt, ki sem kell nyitnod a szemed, csak hallgasd a kommentátort.

De igen, tényleg győzni fog, ki hitte volna, ez annyira megható, váratlan, de igen, mondom, hogy győzni fog, ma este ünnep lesz Horvátországban, kalasnyikov-sorozatok, összetört üvegek...

(regényrészlet)

MIHANCSIK ZSÓFIA FORDÍTÁSA

egyetlen bőrönddel jöttünk ki

A Kocsis család

Tavaly történt, hogy anya egyik nap későn ért haza, egészen elnyílt arccal, ami egyáltalán nem illett a hideg őszi naphoz, és levegőt sem véve mondta, meglepetésem van, megkapjuk a Mondial kávéházat, Tannerék meggyőzték a bérbeadókat, akik eredetileg mást akartak, ám mi győztünk, és úgy emlékszem, elnevette magát, mert azt mondta, hogy „győztünk”.

És ezen az estén szokatlanul hosszan üldögélünk az asztalnál, apa még meg is csókolja anyát a szemünk láttára, fogja a kezét, mialatt megtárgyaljuk, mit is jelent az, hogy abban a faluban, ahol tizenhárom éve élünk, egy ilyen remek helyen lévő üzletet kapunk, közvetlenül a pályaudvar mellett, tökéletes berendezéssel, megfizethető bérleti díjjal és kerthelyiséggel. Bori, anya, apa meg én ünneplünk, ez nem is lehet igaz, mondja anya, még mindig olyan valóságosan hangzik, olyan valóságosan, mint egy hal, amelyik repül; én, aki azt mondom anyának, hogy léteznek repülőhalak, kivesszek egy szálát apa cigis csomagijából, ő meg ezen az estén szó nélkül tudomásul veszi, hogy nemcsak én, de Bori is cigizik.

Új tapéta kell majd, mondja anya, ez nagyon fontos, meg talán valami szép falóra, véli apa, és persze nem fogjuk megváltoztatni a kávéfajtát, bármi más lehet, de azt nem!, és a péket, azt is megtartjuk – apa, aki majd főz, anya, aki majd süt és az egész irodai munkát elvégzi, Bori, aki hol a pultnál lesz, hol meg főszolgálat majd, és én, aki kisegítek, ha éppen nincs egyetem – az ebéd-lőasztalunk mellett ülünk, de csak látszólag, mert közben évek mellett röpi- lünk el, nagy hirtelen nem egy lépéssel, hanem egy hatalmas ugrással jutotunk előrébb, mondja anya, és szép szemében föltűnnek a múlt képei, mami mint takarítónő, pénztáros, mindenek, mosónő, vasalónő, pincérnő, főszol- gáló, nem volt mindig könnyű, mondja a szeme, de megértte! És mert anya öt évvel ezelőtt elvégezte a vendéglátós szakiskolát, kivéhetünk egyszer már egy kávézót, na de milyet!, benn a városban, egy mellékutcában, horrorilis bérleti díjért, rossz szellőzéssel, konyha az emeleten, annakidején, amikor Bori meg én iskola után mindig kisegítettünk, vasárnap is, az volt a legne- hezebb időszakunk, mondja apa, két éven keresztül egyetlen szabad napunk se volt, az a seggfej bérbeadó meg milyen jól keresett rajtunk! – de ennek a mondatnak sincsen most már akkora súlya, mert a szerencse, a jövő logikus és igazságos folytatása a múltnak, anya, aki ez után a ráfaragás után kezdett Tanneréknál dolgozni, főszolgálatként, a Mondialban, annakidején bizony nem gondoltam volna, hogy egyszer majd rám hagyják az üzletüket!

Tannerék biztos észrevették, hogy nem a saját, hanem az ő érdeküket nézed, mondja apa.

Á, dehogya, feleli anya, Tannerék az valamelyik lányukat szerették volna utódnak, csak azok nem hajlottak rá, meg talán a rokonszenv is közrejá- szott egy kicsit, irántam, a családnak iránt. A magyar *család* szó neked nem úgy hangzik, mint valami jó, meleg étel, akarom kérdeni anyától. Apa, aki azt mondja, tuti, hogy akkor sem sikerült volna, ha nem volnánk svájciak!, és a ke- zesünk nem volna olyan *topp tipp*, véli anya. Fordítva, mondja Bori, miért nem bírod megjegyezni, mami, úgy mondják, hogy *tipp topp!* Ma megjegyzem, feleli anya nevetve, *tipp topp, tipp topp, tipp topp*, így jó? És apa nagy durranás- sal kinyitja a pezsgősüveget, egyetlen bőrönddel és egyetlen szóval jöttünk ki Svájcba, most meg piros útlevelelünk van, svájci kereszttel, és egy aranybányánk, *isten, isten!*, kiáltja apa, és koccintunk, poharat csendítve, boldogan.

A feketemunkások tetőtől talpig feketébe öltöznek, mert a tolvajnak álcáz- nia kell magát, ha nem akarja, hogy rajtakapják, csak a szeme mozog gyorsan ide-oda, villogva az éjszakában. A legnépszerűbb feketemunkások a lelkészek, ők a tolvajoktól eltérően nem álarcot viselnek, hanem fehér gallért, és az áb- rázatuk olyan ártatlannak néz ki, mint a friss kenyér. Más feketemunkásoknak fekete dolgokkal kell dolgozniuk, például szeneszsákokat cipelnek. Vagy, mint egy mosógép, addig kell dolgozniuk, amíg a fekete dolog ki nem fehéredik . . .

Egyszer valamikor elkaptam a feketemunkát jelentő *Schwarzarbeit* szót a szüleimtől, még alig tudtam németül, és voltak szavak, amelyeket hamar elfelejtettem, mások viszont nem mentek ki többé a fejemből, ilyen volt a *Schwarzarbeit* is. Tetszett, hogy habár nem tudtam használni a szót – az alapvető *schlafen, essen, trinken, der See, die Frau, der Mann, das Kind, ja, nein* szavakkal ellentétben –, mégis sok mindent bele tudtam képzelni. Más szavak viszont haszontalan limlompként halmozódtak föl a fejemben: például az *Ausweis*, a *Niederlassung*, a *Wartefrist*, vagyis az igazolvány, a lerakat meg a várakozási idő. Hosszú ideig tartott, míg fölfogtam ezeknek a szavaknak az értelmét, már csak azért is, mert a szüleim a maguk módján hangsúlyozták vagy öntudatlanul megváltoztatták őket. Így lett az ajkukon az *Ausweis*-ből jeges *Eisweis*, a *Wartefrist*-ből ropogós *Wortfrisch*, és a *Niederlassung* úgy hangzott a szájukból odavetve, hogy *Niidärlasso*.

Apa csaknem fél évig feketén dolgozott anélkül, hogy tudta volna. Min- den rendben, mondta akkori munkaadója, Fluri, a mézszáros, a papírok már úton vannak. Egyik munkatársa, aki kedvelte apámat, bogarat ültetett a fülé- be, hé, te Mik, a Fluri többet keres rajtad feketén, érted? Gyöngye kilencszáz frank volt hó végén apa borítékjában, mert az étkezést és a hentesbolt fölöt- ti szoba bérét levonták a fizetéséből. Olyan volt a munkatársa megjegyzése apának, mint egy kijózanító pofon, kiszámolta, mennyi egy meg egy, össze- szedte minden bátorságát, és így szólt a főnökéhez: *Wenn kein Papier, Miklós geben*, „Ha nincs papír, Miklós menni.” És apa, aki elcsodálkozott, hogy az ő kis mondatának milyen nagy a hatása. Néhány héttel később ugyanis meg- kapta a munkavállalási engedélyt, és még némi fizetésemelést is, amit nem is kért, mert akkoriban még nem tudta, hogy a munkatársai majdnem kétszer annyit keresnek, mint ő. Miért nem? Itt nem szokás a fizetésről beszélni!, ez volt az egyik első mondat, amit megértett, mondta apa.

Amit apa annakidején szintén nem tudott, az az volt, hogy a feketemun- kával kitolódik az úgynevezett *Familiennachzug*, a „családutánavonás”, azaz a család útutána költöztetése, ami akkor lehetséges, ha valaki rendelkezik tar- tózkodási és munkavállalási engedéllyel („családutánavonás”, és magam előtt látom, amint egy fiatal pár csillogó, frissen fényesített autón elindul a közös jövője felé, és hallom a bádogdobozok csörömpölő, olcsó zaját, ahogy az autó madzagon maga után vonja őket).

És aztán a Fluri milyen szép leveleket írt az ügyünkben az idegenrendé- szetnek – hálás vagyok neki érte, mondta apa –, ő az oka, hogy a gyerekeink további fél évig nem jöhettek ki, füstölgött anya, a szüleim, akik titokban ve- szekedtek, én, aki néha kihallgattam őket, mint ezen az éjszakán is; csak nem régóta voltam Svájcban, emlékszem a sok álmatlan éjszakára, és nemegyszer, ha kifülemtem a szüleimet, úgy kavarogtak a szavak a fejemben, mint az avar egy esős, szeles őszi napon, magyar szavak, hogy *papír, rendészet, levelek, hálás*, német szavak, hogy *Familiennachzug, Schwarzarbeit*, és föltehetően ihatott anyám, ami nagyon ritkán esett meg, mert még ma is hallom a meg- bántottságtól élessé váló hangját, három évbe, tíz hónapba, tizenkét napba tellett, míg végre megérkezett a beutazási engedély, a gyerekeké.

Mi volt az a szó, amivel kijöttetek, kérdezem, amikor kiürül a pezsgősüveg, és apa föláll, hogy hozzon még egyet.

Arbeit.

A közvetlen demokrácia, az én sajátosan komikus elképzelésem róla, an- nakidején, amikor az általános iskolában hallottam róla. Az ösdemokrácia megtestesülése vagyunk, mondta a tanítóm, és mert „vagyunk”-ot mondott, természetesen én is beletartoztam, jöllehet „nekünk” akkor még jugoszláv útlevelünk volt, vagyis én még nem voltam „papírsvájci”, *Papierschwizerin*, ahogy később itt-ott mondogatták. Az általános iskolai tanítómnak nem volt

semmi baja a külföldiekkel, ahogy egyszer mondta, nála csak a teljesítmény számít, ez természetes egy olyan embertől, aki ősdemokrata beállítottságú, egyenlő esélyt mindenkinek!, a tanítóm, aki biztosan hozzájárult ahhoz, hogy valamiféle hadseregnek képzeltem el a közvetlen demokráciát, sok fölfegyverzett katonának, akik glédában állnak, eltökélt arckifejezéssel, mert nekik meg kell védeniük valami fontosat, nevezetesen azt az eszmét, hogy mindenki egyenlő eséllyel indul.

Világok

1987 nyarán a szüleim a nappaliban ültek, munka után, a könyv fölé hajolva, amelyet valami hivatalnoktól kaptak, Honismeret, és Bori meg én kikérdeztük a őket a szövetségi kormányból, a parlamentből, a közvetlen demokráciából, az államalapításból, a svájci történelmet érintő kérdésekből, a könyvön föltolt ejtett a sonkáskenyerünk, és kötött menetrend volt: a kenyeret megkenni, megrakni, a kenyeret ásványvízzel együtt tálcán a nappaliba vinni, Bori meg én, akiknek nem kellett állampolgársági vizgát tennünk, mert még nem voltunk nagykorúak, *Förderalismus*, mondta apa *Föderalismus* helyett, mi meg vajas szájjal fölneveztünk, mit akarsz te *fördern*, támogatni? Apa, aki a „demokráciát” úgy ejtette ki, mintha valami szép, elegáns dámáról volna szó, nem pedig államformáról, ha valakinek valami fontos, akkor annak szépen kell hangzania, elegánsan, kérdések, amelyekre Bori meg én nem tudtuk a választ, félkantonok, az meg mi a csuda, vagy kanton, vagy nem kanton, és nemcsak neveztünk, hanem a fejünket is törtük, mert mindig akadályt gördített elénk a nyelvünk, vajon hogyan lehet megjegyezni egy olyan nevet, hogy Guisan tábornok? rétoromán, nem pedig „rétromán”! Bori, aki azt mondta, milyen boldog vagyok, hogy nekem nem kell levizsgáznom, és egy esős napon volt, hogy sok szerencsét kívántunk a szüleinknek, de csöppet sem csodálkoztunk, hogy némán érkeztek haza, nem sikerült, mondta anya, újra el kell mennünk, egy-két kérdést meg sem értettek, hogyan tudnánk válaszolni, ha már a kérdést sem értjük? Anya, aki a vizsgabizottságnak egy egészen egyedi *Strudel*, azaz rétes receptjével szolgált, mert nem ismerte a *Sudel* szót, ami svájci németül „cetli”-t jelent, a hivatalnokok, akik megengedték neki, hogy jegyzeteket készítsen egy *Sudelen*.

És furcsa, hogy pont ezen az estén játszottunk monopolyt, nem is tudom, egyáltalán szerette-e valamelyikünk ezt a társasjátékot, azt hiszem, nem, mindenesetre ott van előttünk a tábla az asztalon, dobunk, vásárlunk, apa többször egymás után börtönbe kerül, ha játszottunk egyáltalán valamit közösen, hát akkor kártyáztunk, többnyire römiztünk, és anya nagyon sokszor nyert játék közben, apát meg örülten bosszantotta, hogy anyának milyen szerencséje van, de ezen az estén nem a nyereség vagy a veszteség a lényeg, hanem az, hogy a saját négy falunk között megint kifakadnak a túlérett gyümölcsök, apa viccesen lenéző megjegyzése a „túró” svájciakról, *die Käsigen*, az Alpok mögött élő szívspeciálistákról, a kizsigerelt túróról, amilyen itt van, nincs is semmi íze, mondja apa, legfeljebb egy hahaha háziasszonynak lehet a képébe kenni, mondja, hatost dob (és vesz magának egy házat Friburgban, ez biztos, hogy rossz befektetés, mondja Bori), és tudjátok, most mint mézsáros beszélék hozzátok, tudjátok, miért kell a svájciaknak mindent a fölismerhetetlenségig fölaprítaniuk? A svájciak számára nincsen szörnyűbb, mint a zsírszem, mert ha ránéz egy ilyen zsírszem, máris a fölemelt mutatóujjat látja, gondold csak el, mennyi benne a „kolesteril”, bizony, és a háziasszonyok, akik még délelőtt tizenegykor is a kávéházakban ülnek a frissen csináltatott frizurájukkal, ha együtt *böcklet*, vagyis ücsörögnek, megtárgyalják, milyen tanfolyamra járjanak legközelebb, vagy hová menjenek jövő télen síelni (anya, aki megvásárolja a vízműveket, az elektromos műveket, a hegyi vasutakat, és talán maga is

szívesen ivott volna egyszer kávé délelőtt tizenegykor egy kávéházban), folytassuk egyáltalán, kérdezem, mért ne?, még csak most kezdtük el, és tudjátok, mi minden van a *cervelat*-ban, a svájciak nemzeti kolbászában?, sok-sok jég, meg császárszalonna, sok-sok olcsó fűszer, aztán az egészet jó apróra öszszevágják, alaposan összedolgozzák, mert a svájciak tudni sem akarják, hogy állatokat esznek, és a végén egy ilyen világosbarna *Wurstli* van előttünk, ami már semmit sem árul el az igazságból (apa, aki Freiburgban és La Chaux de Fonds-ban szállodát vásárol, ez sosem fogja behozni az árát, mondja Bori, majd meglátjuk, feleli rá apa), na de ki kíváncsi rá, kérdi tőlünk apa, és miért nem hívnak itt meg soha minket vendégségbe, s ha igen, akkor csak *Wienerli*re meg krumplisalátára?, miért a kutyákat engedik itt előre? (és Bori meg én felnevetünk, mert apa odébb rúg egy képzeletbeli kutyát), itt meggebedhetsz, és még tisztas temetést is rendeznek neked (apa, aki a Vajdaságban nem győzi hangsúlyozni, hogy Svájcban mindennek megvan a maga rendje, ott bezzeg tudni, hol kezdődik az utca, hol a járda, és nincsenek összevisszanövő fák), és apa úgy dob, hogy leugrik a kocka az asztalról, karjával lesöpri a táblát, apa, akinek még sincs már kedve folytatni, áradozni akar inkább a saját kultúrájáról, a mi túrónk a legfenségesebb, morzsálódó, ízletes, a paprikás *kolbász*aink világhírűek, tudjátok meg!, még az amerikai filmsztárok is a mi kolbászunkat eszik, mi, vajdasági magyarok pedig még azoknál a magyaroknál is vendégszeretőbbek vagyunk, akik Magyarországon élnek, a nyelvünk, ami az összes egyetemet végzett számára még mindig rejtély; anya, aki hirtelen félbeszakítja apát, vékony hangon azt mondja, hogy kellemetlen folyton izzadni, amikor németül beszélünk, és alighanem azért izzadunk annyira, mert tudjuk, hogy hibásan beszélünk, bármennyire igyekszünk is, és anya mindig egyikünkre ránéz, egymás után, tágra meresztett szemmel, mint aki megértett valamit, ami sokkolta – és előttünk van a tábla, a papírpénz, a figurák, a kocka, anya szavai, amik szíven találnak és megmutatják, miből is fakadnak apa túlzásai: az elszennvedett fájdalom miatti tehetetlenségéből, csalódásokból, amik a kijelentések mögött megbújnak (és annyi mindent el kéne mondani arról a félreértésről, hogy az, aki hibásan beszél valamely nyelvet, egyszerűen butának számít, a szüleim hibái, amelyek az én fülemben sajátosan szépek; jó alkalom volna elmondani, hogy ha apa és anya magyarul beszél, akkor olyanok, mint akiket kicseréltek), és mintha Bori olvasna a gondolataimban, azt mondja, szinkrontolmácsolni fogunk nektek, legközelebb, amikor vizsgáznunk mentek, és akkor nem fogsz izzadni, mami, akkor az urak fognak izzadni, mert annyi szó röpköd majd a fülek körül.

Mégsem ünnepeltük meg, amikor apa és anya másodszorra már sikerrel letette az állampolgársági vizgát, így, ezzel akkor megvolnánk, mondta apa, anya pedig elrámolta az iratokat, a honismereti könyvet, apa beleült a foteljába, anya a kanapéra telepedett, mi meg várakozásteljesen rájuk meredtünk, de apa bekapcsolta a tévét, anya pedig a kötéséért nyúlt. És, kérdezte Bori, mit és, mondta rá apa, még nem vagyunk svájciak, a svájciaknak még szavazniuk kell rólunk. A hivatalnokok mindenesetre nagyon rendesek voltak, gratuláltak a sikeresen letett vizsgához, így anya.

(részletek a Galambok röppennek föl c. regényből)

BLASCHTIK ÉVA FORDÍTÁSA

CHRISTOPH RÜTIMANN: „HANDLAUF PRIME TOWER” VIDEOSTILL © CHRISTOPH RÜTIMANN/PRO LITTEAS 2010

kölcsonös idegenségben

Egy már-már lakhatatlan hely

MITGUTSCH,
Anna
„Mi az, hogy női
irodalom?”
Magyar Lettre
Internationale, 24

„Két nyelvben élni
1-2.”
Magyar Lettre
Internationale,
61, 63

Az *emigráció* indulatokkal terhes fogalom, sokszorosán determinálja az utóbbi száz év történelme, amely bő teret nyújt a kisajátítás, elűzés, megsemmisítés asszociációinak. Aki az emigrációra gondol, egyúttal a harmadik birodalom száműzöttjeire gondol, kisajátításra, ami a nyelvre is kiterjed, s arra a megszegyenítő tényre, hogy a háború után keveseket fogadtak idegenben barátságosan. Emigrációs gondolataink merítenek a kor jelentős emigránsai: Jean Améry, Hans Mayer, Günther Anders, Ernst Bloch, Peter Weiss gondolataiból is.

A többiek, akik banálisabb okokból, és békeidőben vándoroltak ki, sok mindenben követni tudják azt a veszteségérzetet és gyászt, amelyet a harmadik birodalom emigránsai leírnak, de ezeket összemérni saját tapasztalataikkal aránytalanság lenne. A nemzeti szocializmusban kényszerű emigráció olyan egyedi, ami nem vethető össze a kivándorlók tapasztalataival, s a tanúságtétel okán irodalmát is megilleti ugyanez az egyediség.

Az idegenség tapasztalatát egyetlen kivándorló sem úszhatja meg

Ezért, meg azért, mert tiszteletben tartom a krízisövezetekből menekülő és kivándorlók sorsának egyediségét, tartózkodom attól, hogy az emigrációról általánosító megjegyzéseket tegyek, bár első kézből ismerem, és tapasztalataimat négy regényben meg is írtam. Tudatában vagyok annak, milyen privilégium, hogy szabad akaratomból emigráltam, annak a ténynek, hogy semmi olyat nem veszítettem el, amit magam ne adtam volna fel, s hogy mozgásszabadságomat sosem korlátozta semmi, hazámba szabadon mindig visszatérhettem, s én éltem is ezzel a lehetőséggel.

Az emigráció a legjobb körülmények között is az élet traumatikus és visszafordíthatatlan eseménye, mert az idegenség tapasztalatát egyetlen kivándorló se úszhatja meg. Jómagam ismertem Amerikát, az előző tíz évben keresztül-kasul beutaztam, a kíváncsiságot és a csodálatot már rég, még a kutatói ösztöndíjam hónapjaiban magam mögött hagytam. Pontosabban azt hittem, ismerem Amerikát. Ennek ellenére, miután a visszatérés lehetőségét elvágtam magam mögött, az első idők olyanok voltak, mintha egy idegen elembe járnék és lélegeznék, amely homályos, s minden tisztasága ellenére áthatolhatatlan, eltorzítja az érzékelést és megnehezíti a kommunikációt, mintha eltompultak volna az érzékeim, mintha nem érteném, amit hallok, nem észlelném, amit látok, mintha a nyelv, amelyet beszélek, nem érne fel a megélt valósághoz. A valóság nem tükrözött vissza többé, még a megszokott torzítással sem. Hirtelen az a megszokott és szűkös – amit egyébként

elviselhetetlensége miatt otthagytam – lett az egyetlen vonatkozási rendszer, amelyből az új körülményekre reagálni tudtam. Addigi, meghasonlott életem banális, gyakran túrhetetlen helyzetei a távolság által a valóság számomra egyedül érthető rendszerévé váltak. De én már nem a múltat akartam megérteni, nem azt, amit elhagytam, hanem egy olyan helyet kerestem, ahol nem vagyok idegen test, ahol a létezésem értelmet nyer.

Ez a belső és külső realitás közötti meghasonlás okozta, hogy az írás lassan hivatásommá vált. Abban a másodpercben kezdtem írni, amelyben identitásom kölcsonös idegenségében nem voltam többé biztos. Az idegenség kölcsonös volt, mert reakcióim az értékek és érzékelési módok ott nem létező rendszeréből fakadtak, így ott gyakran érthetetlenek voltak. Se képzettségem, se külföldi tapasztalataim nem segítettek, hiába éreztem magam minden utazás, minden külföldi tartózkodás után világpolgárnak. Történetének egy bizonyos pontján beléptem egy idegen kultúrába, immár nem azért, hogy tanulmányozzam, hanem hogy éljek benne, és sosem tudtam bizonyosan, vajon kódjait szó szerint vegyem, vagy egy számomra rejtett konvenció, néma vonatkozási rendszer részeként. Egyszerűen tudomásul vettem, amit láttam és hallottam, s igyekeztem mindezt saját koordináta-rendszerembe beépíteni.

A kölcsonös idegenségben identitásom veszélyeztetett, ugyanakkor elidegeníthetetlen, értékes tulajdonommá vált, amit minden áron meg kellett őriznem, még azon az áron is, ha idegen maradok, és ellenállok a kívánatos asszimilációnak. Épp azért, mert a világ nem a tükröm volt többé, hanem egy átláthatatlan anyag, saját identitásomat a másságban annál élesebben tapasztaltam meg, mint valami teljességgel egyedit. Ami bennem sajátságos, ott állt pórén, nem volt többé beágyazva megszokott környezetébe. De mi volt ez a sajátságos? Miben állt identitásom, világképem felcserélhetetlen kifejeződése? Egyetlen biztos tulajdonom, hordozható hazám és munkaeszközöm, amellyel a világban eligazodtam, a német nyelv volt. Mindenesetre nem volt kielégítő munkaeszköz az új dolgok felkutatása és elhelyezése szempontjából, mert minden nyelv zárt rendszer, amely csak önmagára és arra a valóságra vonatkozik, amelyet megragad. A másik, az angol nyelv által meghatározott valóságot képtelen voltam saját anyanyelvemmel kongruensen megélni, ahhoz mind a környezet, mind kódjai túl idegenek voltak még. Anyanyelvem mindenekelőtt önbecsülésemet biztosította, s segítségével konszolidáltam mindazt, amihez beteges hajthatatlansággal, kőnokol, dacosan ragaszkodtam. Ebben az elsőpró

idegenségben, amelyből nem volt menekvés, nem volt visszaút, még átmeneti visszavonuló se volt a megszokottba, az emlékek aránytalanul felerősödtek, az első szagok, az első hangok, a kezdet bizonyos fokig szűz, nyers nyelvezete, amelyben minden egyes szó egy egész világot jelent, minden szókép érzelmekkel árasztja el a tudatot. Ebbe a távoli múltba kellett visszatérnem. Fontosak voltak a nagy tér- és időbeli távolságból fakadó reflexiók, a történelmi és közösségi kérdések, amelyeket ezek a távoli tapasztalatok határoztak meg, és amelyeket csak ebből a távolságból voltam képes feltenni. De a legfontosabb saját nyelvem kezdetéhez, a nyelv legvitalisabb szakaszához való visszatérés volt.

És bár egy idegen ország mindennapi problémáinak megoldásában a nyelvi és egyéb emlékek folyamatos felidézése inkább gátolt, mint segített, az idegenség okozta bizonytalanságban mégis teremtettem egy biztos kiindulópontot. Ez a kiindulópont egy képzeletbeli hely volt az időben, rejték hely, aminek semmi köze a reális, mérhető időhöz, sziget a múlt időben. A kreativitás menedékhelye, akár James Joyce epifániája, a pillanat transzparenciája valamire, ami egy másik idődimenzióhoz tartozik.

Hordozható hazám, az anyanyelv lassú visszavonulása

De a kivándorló hétköznapjai általában nem epifániákból állnak, és sokkal több időt és energiát igényelnek, mint a megszokott automatizmusok között élt élet. Jean Améry a menekült szemzőgéből írja le, milyen nehéz megfejtani, megérteni, rendszerezni a jeleket, milyen elbizonytalanító és elmagányosító tapasztalat kikerülni az ismert koordinációs rendszerből, s ez talán, bár kevésbé kétségbeesítő mértékben, ráillik a kivándorlókra is.

Az emigráns írók a harmincas, negyvenes években (Günther Anders: *Die Schrift an der Wand* [Írás a falon], Ernst Bloch: *Zerstörte Sprache – Zerstörte Kultur* [Tönkretett nyelv – tönkretett kultúra], Peter Weiss: *Fluchtpunkt* [Menedék]) azt is megírják, milyen az anyanyelv lassú visszavonulása, miközben az új, idegen nyelv csak elterelő, másodlagos marad. Ez a tapasztalás minden emigráns író próbára tesz. Az anyanyelv előbb-utóbb csontosodni, zsugorodni kezd, veszt hajlékonyságából, legjobb esetben is ott marad, ahol élő összefüggéseiből kimetsződött. Egy olyan nyelv, amelyet nem használunk, nem értelmezünk, nem csiszolunk, amelyen gondolatainkat nem cseréljük naponta, gyámoltalanná, tehetetlenné válik. Viszont a második, a hétköznapokban beszélt nyelv, bármilyen szinten is műveltem, sosem vált

irodalmi nyelv. Jean Améry így magyarázza, hogy az idegen nyelv miért nem tudja szinte soha beérni az elsőt, az eredetit. Az anyanyelv helye a tudattalan, az érzelmi szféra, ahol az érzékelés és a tudat még egységet képez, a korai gyermekkor. Az a veszély, hogy két nyelv, két jelrendszer között elhallgat az ember, teljesen reális, miközben küzdünk a szinonimáért, s gyakorolunk a nyelven, mint egy hangszeren, napi ujjgyakorlatokkal, memóriatornával próbáljuk meg fenntartani mozgékonyágát, miközben lemondunk arról, hogy az idegen nyelvet minden területre kiterjesszük, réműlettel állapítjuk meg, hogy az az egyetlen dolog siklik ki kezeink közül, amelyet biztos tulajdonunknak véltünk, s ami a világban való tájékozódásunk eszköze volt. Rövid európai utazásaim ezt bizonyítják: már, mint mondták, enyhe akcentussal beszéltem, itt-ott már nem voltam olyan biztos a nyelvtanban sem, kerestem a szavakat, és örültem, ha egy elveszett fordulatot akár egy relikviát, sikerült kimentenem a gazdagabb időkből, a felejtésből. És azt is tudtam, amikor rövidebb időre, hetekre vagy hónapokra visszajöttem, hogy a belépés a nyelvbe nem egyenlíti ki az elvesztett időt, a törés már végbement.

Az emigráció még békeidőben és jólétben is veszélyeztetheti azok létét, akiknek a nyelv több pusztá kommunikációs eszköznél.

A distanciából fakadó kreativitás esélyei

Nyilván attól se lehet eltekinteni, hogy milyen előnyökkel jár származási helyünk elhagyása. A távolság kreativitást szül, a térbeli vagy személyes, tudati okokból kialakuló elidegenedés miatt a világ jelenségeihez bizonyos distanciával közelít az ember, és ez felszabadítja a fantáziát. Az idegen fokozottan és máshonnan néz, és a látvány relativitása lehetővé teszi, hogy ne csak a tartalmat, hanem az elfogadott diskurzus határait is lássa. Igaz, a szemlélő helye kiszolgáltatott hely, viszont lehetővé teszi a határlépést. Lehet, hogy az idegen kevesebbet érzékel, mint az anyanyelvű, aki otthon van, de ugyanakkor többet is, mert az érzékelés az ismeretlen szemszögéből történik: mert ami másoknak magától értetődik, szóra se érdemes, az idegennek hallhatatlan új, s nincs még meg a biztos helyi értéke; mert ebben a nyugtalanító nyíltságban semminek se kell feltétlenül úgy lennie, ahogyan van. És ebből egyfajta szabadság fakad, és ebben rejlik a kreativitás esélye is.

Az adott nem szükségszerű, a teremtő fantázia bármikor éket verhet a változathatatlanba, a jelen és a múlt rugalmassá válik. Bár az író számára az emigráció veszélyes és kritikus állapot,

ugyanakkor felszabadító is lehet, amennyiben a távolság az alkotó létet segíti, alkalmat teremt arra, hogy kilépjünk megmerevedett rendszereinkből, a távolságból emlékeztet, s a jelenből valami lezártat, múltat desztilláljunk. Sok szempontból ugyanis könnyebb valaminek a vége felől írni, egy törésvonalról visszatekinteni.

Az a tudás, hogy semmi sem köt már eredetünk helyéhez, hogy képtelenség lenne törés nélkül visszailleszkeszteni, és oda se köt semmi, ahová emigráltunk, olyan szabadság, amely teremtő távolságot teremt, distanciát, amely azonban könnyen válhat vákuummá. Ennek a szabadságnak a visszája a magány, az otthontalanság, a valahova tartozásból, lehorgonyozottságból való kiesés.

Ha valaki identitása ebből a szabadságból formálódik, akkor az se a korábbiából, se abból, amit újonnan szerzett, nem vezetheti le magát, a szűkségből kell erényt kovácsoljon, s kiindulópontját az idegen és a haza közötti képzeletbeli helyre kell helyezze, mert végül aztán ott csüng az ember két világ között, és egyik sem az övé, se az új, amelyiknek nem kell, ha nem mond le magáról, se a régi, amelyik nem engedi szabadon, holott már elillant előle.

Nem lehet úgy visszatérni, mintha mi sem történt volna

Az se érvényteleníti a kiindulópont elvesztését, ha visszatérünk anyanyelvi otthonunkba. Már Günther Anders és Jean Améry is felismerte: nem lehet úgy visszatérni, mintha mi sem történt volna. Nemcsak azért, mert olyan tapasztalatokra tetünk szert, amelyek a másik nyelvhez, a másik országhoz kapcsolódnak, s amelyeket nehéz lenne anyanyelvünkre visszafordítani. Az idő és a nyelv fejlődése az én hazámban sem állt meg. Az emigráció megváltoztatott, érzékszerveim élesedtek, történelmi és politikai kérdésekben érzékenyebb lettem, a distancia által Ausztria arculata is megváltozott számomra. Nem elvakult bizalommal tértem haza, hanem szkeptikusan közelítettem országomhoz új tudásom, s így megváltozott tudatom fényében. Egyedül a hétköznapi nyelvbe léptem úgy, mint a sajátomba, a megszokottba, a hiányzóba. Létezésem tekintetében semmi egyéb nem tudott tükörként működni. Az idegen tapasztalatok az egykor megszokottól elidegenítették, s a terep, amelyre léptem, távollétemben továbbfejlődött. Saját országomban nem tudtam többé arra az országra lenni, amely élettapasztalataimat visszatükrözi, túl sok hiányzott ahhoz, hogy kiadja azt az egészet, amelyben magamra ismerhettem volna. Túl sokáig éltem két nyelvben,

két kódrendszerben, két világban, s a jelenlét az egyikben azt jelentette, hogy távol vagyok a másiktól. A kettőt már nem redukálhattam egyre, elszegényítettem, amputált volna.

Azokban az években, amelyekben miközben írtam, a helyemet kerestem, a megtelepedés lehetséges helyét, a múltamban, élettervekben, behatárolásokban, amelyek könnyen válhatnak kiakasztóvá, szóval sokfelé, nem volt világos előttem, hogy esetleg a végén nem leszek képes megfizetni az árát: nem tudok önkéntesen becsukódni az egyértelműség kedvéért, mert nem tudok visszavonulni életem egyik részéből, amelyik ugyanolyan fontos, ugyanolyan életfontosságú, mint a másik.

Évtizedekig tart, míg az idegen olyan meghitté válik, hogy mind értelmünkkel, mind érzéseinkkel teljes mélységében felfogjuk és integráljuk. Az érzelmek nyelvén, saját irodalmi nyelvünkkel mint kifejezőeszközünkkel csak akkor tudunk közeledni hozzá, ha már nem az utazó kíváncsi, iparkodóan toleráns, valójában irritált pillantásával közelítünk, mert az utazónál másutt van a súlypont, hanem mély megértéssel, gyengéden felismerjük benne a közelit, a meghittet, az ismerőt. Évekbe telik, míg eljutunk az egykor idegen valóság gyökereig, rejtett eredetéig, kezdetben nem is sejtett érzékenységeikig, s bonyolult struktúráját egészésként ragadjuk meg, történelmi beágyazottságában, kulturális terjedelmében. És az is évekig tart, amíg el merünk tekinteni saját kulturális gyökereinktől, s már nem kell félnünk attól, hogy ezzel elveszítjük azt. Csak ekkor tartunk ott, hogy nyelvünk képes megragadni, s visszaadni az idegen elemet. Ebből még semmiféle biztonság nem származik, amelynek birtokában megnyugodhatnánk, ezek csak múlandóságukban értékes, vigasztaló pillanatok. Amelyekben az írás időtartamára két világ integrálhatóvá tűnik.

Ha végre sikerül a „vagy-vagy”-ot legalább egy kétes „is-is”-sé változtatni, ha az egyik valóság már elképzelhetetlen a másik nélkül, még ha az Atlanti-óceán választja is el a kettőt egymástól, megérkezett az ember középre, ez pedig az a pont, amely mindkét oldaltól a lehető legtávolabb van – ez az ambivalencia paradoxona. Akárhonnan is nézzük, a nyereség és a veszteség egyensúlyban vannak, az ingázás a két nyelv, két kultúra, két világ között megköveteli az egyensúlyt, a vágyott harmóniát, ami persze csak pillanatnyilag sikerülhet, mert nincsen neutrális hely, nincsen senki földje a „még-nem-ott” de „már-nem-itt” között. Amit nyersz az egyik oldalán, elveszited a másikon.

HAJÓS GABRIELLA FORDÍTÁSA

a litera-interjúból

Mit írogattam volna ott Svájcban magyarul?

KRISTOF, Agota
Trilógia
(A Nagy Füzet
A bizonyíték
A harmadik
hazugság)
Magvető, 1996,
Palatinus, 2006,
Cartaphilus, 2011

Tegnap
Magvető, 2000

Az analfabéta
Palatinus, 2004

Mindegy
(novellák és
színművek)
Cartaphilus, 2007

„Határsáv”
Magyar Lettre
Internationale, 15

„A szökés”
Magyar Lettre
Internationale, 24

„Az analfabéta”

(Vámos Éva
interjúja)
„A hőseim mindig
írni akarnak”
Magyar Lettre
Internationale, 64

■ *Egyszer azt mondta, elég korán felismerte, ha írni akar, és azt akarja, hogy olvassák is, franciául kell írnia ezentúl.*

■ Persze, hát azért tértem át a franciára... Mit írogattam volna ott Svájcban magyarul? De azért még sokáig írtam magyarul, legalább öt évig.

■ Tegnap című könyvében olvasható egy ilyen gondolatsor, a főbőstől, aki egy óragyárban dolgozó férfi: „Általában megelegszem azzal, hogy fejben írok. Ez könnyebb. A fejemben minden könnyen összeáll. De ahogy az ember írni kezd, a gondolatai átalakulnak, eltorzulnak, és minden hamissá válik. A szavak miatt.” Amikor leírta az első mondatokat franciául, valójában magyarul fordított? Pontosabb lett ezáltal a mondani-
valója, hogy esetleg átment már egy ilyen fordítói szűrőn?

■ Hát azt hiszem, ez minden írónak a problémája. Sose tudjuk teljesen kifejezni azt, amit elgondoltunk. Miközben írtam, folyamatosan húztam is. Nagyon sok mindent kihúzó, főleg a jelzőket meg ami nem reális dolog, ami csak az érzésből jön. Például egyszer azt írtam: *csillogó szemei*. Aztán mondtam magamban, „Tényleg? Csillognak?” És akkor kihúztam a csillogót.

■ A Tegnapban mégis nagyon sok nem reális dolog van, az álom és a valóság folyamatosan keveredik a könyvben.

■ Hát az azért más. Ezek az álmok amúgy csak a Tegnapban vannak így. Ebbe a könyvbe különben sok régi, magyar költeményt beledolgoztam, az álomleírásokba.

■ És hogy ment ez, előkereste a régi verseit?

■ Nem kerestem vissza, a fejemben vannak.

■ Mennyi meg nem írt dolog van még a fejében?

■ Most már nem írok semmit, nagyon beteg vagyok. Ez nem tudatos döntés volt, magától jött. Egyszerűen nincs kedvem és erőm hozzá. És semmi értelme. Pedig igen, maradt olyan téma, ami érdekelt, el is kezdtem egyet megírni, még két éve talán. Megvan az egész a fejemben, már meg is írtam. Úgy nagyon könnyű megírni, hogy a fejében van. Aztán le is írtam néhány oldalt, de állandóan ismételtam, amit már egyszer megírtam, megint újrakezdtam, aztán a végét is megírtam, azt is többször, de aztán hagytam az egészet.

■ Vannak írók, akik azt mondják, mindig ugyanazt a történetet írják, újra és újra.

■ Igen, hát egy bizonyos szempontból lehet, hogy így volt, mert mikor megírtam az első regényt (A nagy füzet) akkor nem is gondoltam, hogy folytatom, hogy ennek valaha lesz folytatása. Aztán nem tudtam abbahagyni, nem tudtam otthagyni az ikreket, pedig próbáltam más

írni, de aztán nem jött más gondolat, csak megint az ikrek. És akkor muszáj volt megírni a második könyvet is (A bizonyíték). Utána is azt hittem, hogy most már elég, de aztán mégis írtam egy harmadikat (A harmadik hazugság), mert nem tudtam mást írni.

■ Az Analfabéta című könyvében azt olvashatjuk, hogy szó szerint kézzel-lábbal tanulta a nyelvet. Hogy az óragyárban az asszonyok mutogatással tanították meg önnek a testrészek és a tárgyak neveit. Mikor vette észre, hogy a francia már az ön nyelve?

■ Sok idő után, azt hiszem tizenkét év telt el, hogy franciául kezdtem el írni. Először versekkel próbálkoztam, a magyar verseimmel, hogy hogyan hangoznának franciául. Aztán mondatokat csináltam, kis szövegeket, hogy hogyan mutatnának franciául, de nagyon lassan ment.

Először színdarabokat írtam, mert azt sokkal könnyebb, ott csak oda kell írni, hogy ki beszél. Nem volt ez irodalmi nyelv, inkább népszerű beszélgetéseket írtam le, mindennapos dolgokat, megcsináltam egyet-kettőt, és valaki azt tanácsolta, küldjem el a rádióknak. Ők pedig rögtön elkezdték feldolgozni őket, egymás után öt színdarabomat mutatták be a rádióban, azzal foglalkoztam sokáig. Megtanultam, hogy kell a rádióknak írni. Azt már nem tudom megmondani, hogyan tértem át a regényírásra. Csak úgy jött a gondolat.

Azt akartam megírni, hogy a Jenő bátyámmal hogyan éltük át a háborút Kőszegen. Eleinte úgy kezdtem el írni a regényt, hogy a bátyám meg én voltunk az elbeszélők, de ez olyan nehézkesen hangzott franciául, hogy én meg ő, hogy aztán öszetettem őket, és csináltam belőle *mi-t*, ami franciául *nous*, és így nem kellett bejelenteni, hogy ki beszél. Aztán így lett ebből ez a stílus.

Nem teljesen önéletrajzi ez a könyv, de nagyon sok igazság van benne. A zsidók kitelepítése Kőszegen például. Azt én láttam. Volt egy zsidó tábor Kőszegen, láttuk őket elvonulni a ház előtt, a cselédlányunk meg odanyújtotta a kenyeret, és aztán visszavette. Ilyesmik tünnek fel nekem gyerekkoromban, tízéves voltam ekkor. Még sok mindent beletettem a könyvbe, amit nem én éltem meg, hanem egy barátóm. Volt, hogy kimentünk a hegyekre, amikor jöttek az oroszok. A barátóm anyukájának a karjában egy kisbaba volt, és az asszony ráesett a gyerekekre, a barátóm pedig látta ezt. Ilyeneket is beletettem a könyvbe, nem vigyáztam arra, hogy önéletrajzi írás legyen. Sok minden van benne Kőszegről.

■ Azóta is visszajár Kőszegre?

■ Igen, attól függ, hogy mikor megyek. Néha teljesen újnak látom, minden ki van festve, fel van

újítva. Aztán van, hogy egy-két évvel később újra visszajövök, és olyan romos minden, a házak is, mint régen. De most már nem megyek Kőszegre, nincs erőm.

■ Az első gyerekével, a lányával még beszélt magyarul, de a másik kettővel már nem. Miért alakult ez így?

■ Nem sokáig beszéltem vele sem. Most inkább a fiam beszél magyarul, mert egy magyar lánynak udvarol, így elég sok dolgot mondunk magyarul mostanában egymásnak, de már ő is harmincnégy éves, a barátnőjével azért angolul beszélnek.

Nem is döntés volt ez, hogy nem tanultak meg a gyerekek magyarul, hanem így alakult. A környezet miatt. A második férjem is franciául beszélt, úgy is lehet mondani, hogy nem akartam őket megzavarni. Pedig lehet, jobb lett volna. Bánom egy kicsit. De most a legkisebb, kétéves unokámmal a lányom akarja, hogy beszéljek magyarul. De úgy félek, hogy nem érti meg, hogy elidegenedik tőlem. Viszont azt már tudja mondani, hogy *igen* meg hogy *nem*; vettem neki egy mackót, ami nálam van, ami várja, ha hozzám jön, arról is tudja, hogy mackónak hívják magyarul. De mindig úgy érzem, hogy furcsának találja, ha magyarul beszélek hozzá.

■ Esterházy azt írja önről: „Valaki messziről nézi ugyanazt, amit mi innét.”

■ Igen, emlékszem erre a cikkre, ő volt az, aki először írt erről a könyvről. Találkoztunk is egyszer. Lehet ebben a mondatban igazság, de én nem akartam történelmi könyvet írni, nem ez volt a célom, egyszerűen a gyermekkoromról akartam beszélni.

Nagyon sok levelet kapok egyébként, rengeteg tanuló akar velem találkozni, mert az iskolákban mindenféle olvassák a könyveimet, néha botrány is lesz belőle, mert a szülők megtiltják. A bennük lévő szexuális dolgok zavarják őket. Még per is volt belőle egyszer: egy színész egymaga elmondta a Nagy füzetet egy színházban. Volt egy tanár, aki elvitte erre a diákjait, a szülők pedig fellázadtak és beperelték.

Viszont meg fognak jelenni a régi magyar verseim nemsokára. Ennek nagyon örülök, már olyan régen kérleltek, hogy adjam ki azokat is, most lesz egy kétnyelvű kötet. Mielőtt elutaztam volna, akkor állapodtunk meg egy genfi kiadóval, lesz egy magyar műfordító, aki lefordítja franciára a verseimet.

■ Szász János pedig filmet készül forgatni a Nagy füzetből. Mit szól ehhez?

■ Ez a legnagyobb öröm, ami mostanában ért engem!

KOMMENTÁROK ÉS VITÁK

CLIFFORD GEERTZ

Michel Foucaultról

Michel Foucault: Felügyelet és büntetés. A börtön története

Michel Foucault a hatvanas évek elején robbant be a szellemi életbe *Folie et déraison*¹ című könyvével, amely az örültség nyugati tapasztalatának történetét meséli el cseppet sem szokványos, de azért viszonylag felismerhető módon. Az azóta eltelt években² Foucault afféle soha nem látott madár lett: történelmi-etlen történész, antihumanisztikus humán tudós és strukturalizmusellenes strukturalista. Ha mindehhez még hozzávesszük feszes, tömör prózanyelvét, amely egyszerre ellentmondást nem tűrő és kétségekkel teli, és a módszerét, amelyben a sommás általánosításokat meghökkenítő részletek támasztják alá, teljes a hasonlóság Foucault művei és egy Escher-rajz között, amelyen a lépcsők náluk alacsonyabban fekvő lépcsőfordulókhoz érkeznek, a kifelé vezető ajtók pedig visszavezetnek az épületbe.

„Ne kérdezzék, ki vagyok, és ne mondják nekem, hogy maradjak ugyanaz” – írja egyetlen tisztán módszertani könyvének, *A tudás archeológiájának* (*L'archéologie du savoir*) bevezetésében, amely olyan nézetek tagadásának a gyűjteménye, amelyeket ő maga nem vall, de amelyekkel szerinte a szellemi élet „bohócai és zsonglőrjei” feltehetően vádolják őt. „Ez az anyakönyvek morálja; ez készíti hivatalos papírjainkat – mondja. – Hagyjon bennünket békén ez a morál, ha írni kezdünk.”³ Bárki vagy bármi legyen is Foucault, biztosan elég tesz annak az alapkövetelménynek, ami manapság – úgy tűnik – minden francia *savant* számára kötelező: megfoghatatlan.

A történelem radikális törései sorozata

Azonban (és ebben már jelentősen különbözik mindattól, ami a strukturalizmus beköszöntése óta Párizsban történt) Foucault műveinek nehézsége nem szerzőjük nagyképűségéből ered, vagy abból a vágyából, hogy szellemi szektát alapítson, amelyhez csak a beavatottak csatlakozhatnak, hanem magával ragadó és igazán eredeti gondolkodásából. Mivel nem kevesebbre törekszik, mint a humán tudományok Nagy Restaurációjára, nem meglepő, hogy az írásai gyakran homályosak, s ha épp sikerül világosan fogalmaznia, akkor is eléggé meghökkenítő, amit mond.

Foucault alap gondolatai önmagukban nem annyira bonyolultak, inkább csak szokatlanul nehéz elhithetnie őket az olvasókkal. A legtöbb visszhangot kiváltott elképzelése szerint a történelem nem folytonos, vagyis nem úgy kell elképzelni, hogy az egyik dologból szervesen kinő a következő és így tovább, mint egy 19. századi regény fejezetei, hanem radikális törések, szakítások sorozata, amelyek mindegyike az emberi megfigyelés, gondolkodás és cselekvés lehetőségeinek teljesen új mutációját hozza létre. Az „örökkévalóság bizonytalan szilánkjait”, amelyeket ezek a mutációk létrehozhatnak, Foucault először *episztéméknek* nevezte (vagyis „episztemológiai mezőknek”), később történelmi *a priori*knak, majd diszkurzív formációknak. De bárhol nevezük is őket, „archeológiai” módszerrel kell hozzájuk közelítenünk. Vagyis először jellemeznünk kell őket, méghozzá azok szerint a szabályok szerint, amelyek meghatározzák, hogy milyen fajta érzékelés és tapasztalás lehetséges a határain belül, mit lehet látni, mondani, tenni és gondolni az általuk meghatározott fogalmi mezőn belül. Ha ez megtörtént, akkor egy tiszta sorozatban kell elhelyeznünk őket, egy genealógiai szekvenciában, amely nem azt mutatja meg, hogy milyen ok-okozati kapcsolat van a kettő között, hanem azt, hogy hogyan alakult ki az egyik a másik által üresen hagyott térben, és hogyan fedte el végül új realitásokkal az elődjét. A múlt nem előhang; mint Schliemann lelőhelyének különálló rétegei, csupán eltemetett jelek egymásutánja.

Ebben a szellemben Foucault úgy látja az európai történelmet, mint amit három nagy törésvonalon szel át. Ami ezeken a törésvonalakon innen és túl található, azt „puszta távolságok” választják el egymástól, amelyeket egyszerűen kronológiai felsorolással – az események üres, külsődleges sorozatával – léphetünk át. Az első ilyen törés valahol a 17. század közepén keletkezett, és a mágikus kort választja el a klasszifikáció korától. Az első időszakban – Paracelsus és Campanella korában – a dolgok viszonya belső szimpátiákon és antipátiákon alapult – bor és dió, halál és rózsák –, amelyeket Isten az arcukra vésett, ahonnan bárki leolvashatta őket. A másodikban, Linné és Condillac korában a dolgok viszonyát típusok és taxonómiai – növényfajok és állatfajták, szófajok és nyelvtanok – határozták meg, amelyek

a természet elrendezésében közvetlenül felfedezhetők.

A második törés a 19. század eleje körül keletkezik, amikor a valóság felépítésének táblázatszerű, osztályozáson alapuló, linnéi elképzelését, amelyben mindennek megvan a maga sora és oszlopa, Marx és Comte egészen más koncepciója váltja fel, amelyben a dolgok narratív viszonyban állnak egymással – előrevetülések és kimenetek, okok és következmények. A „Hasonlóság”, illetve a „Rend” helyett a „Történelem” lesz a tapasztalás, a megértés és az ábrázolás legfőbb kategóriája. A harmadik törés pedig, amelyet Nietzsche, Freud és Mallarmé jósolt meg, és amelyet most próbálunk valahogy túlélni, ennek az ideiglenes tudatnak a végét jelzi, amelyet egy új, ismeretlen, eddig még nem teljesen körvonalazódott létforma fog felváltani. Foucault olyasféle, gyakran homályos kifejezésekkel utal rá, mint „az idő mélységes folyamának szétzóródása”, „az ember abszolút feloldódása” vagy „a maszkok visszatérése”.

Az egyik keretből a másikba radikális ugrásokkal történő változás koncepciójához Foucault egy másik szokatlan fogalmat ad még hozzá, amely a kezdetektől fogva nyomokban megvolt az írásában, de az idők során egyre nyomatékosabbá vált. Nevezetesen azt, hogy mindezek az „episztémék” vagy „diszkurzív mezők” vagy bárminek is nevezi őket, nem csupán a gondolkodás keretei, hanem hatalmi struktúrák.

A diszkurzív mezők hatalmi struktúrák

Akár az örültségről alkotott képről, akár pedagógiai elméletekről, a szexualitás definíciójáról, orvosi gyakorlatról, katonai fegyelemlről, irodalmi stílusokról, kutatási módszerekről, a nyelvről alkotott nézetekről vagy munkaszervezési eljárásokról van szó, azok a fogalomrendszerek, amelyekbe egy adott kor be van zárva, meghatározzák a hatalmi sémáit. Az elnyomás tárgyai nem nagy általánosságban kifejezett csoportok, mint a „proletariátus”, hanem az örültek, a bűnözők, az újoncok, a gyerekek, a gépkezelők, a nők, a kórházi betegek vagy a tudatlanok. Az elnyomók pedig nem az arctalan „uralgó osztály”, hanem a pszichiáterek, a jogászok, a katonatisztek, a gyárigazgatók, a férfiak, az orvosok és a műveltek – vagyis azok, akiket a történelmi *a priori* felhatalmaz arra, hogy más emberek élete fölött rendelkezzenek. Az „elzárás” minden sajátos, egymással nem összefüggő formája lett Foucault műveinek a rögeszméje. Minden (vehemens, abszolút) radikalizmusa ellenére Foucault tör-

ténelme nem az osztályharcok és nem is a termelési módok története, hanem a korlátozás: a szellemi, orvosi, erkölcsi, politikai, esztétikai és episztemológiai kényszer. Itt tárgyalt művében a jogi korlátozásról értekezik hosszasan. *Surveiller et punir*⁴ című munkájában rátalált a számára kijelölt témára, és megírta eddigi legerősebb könyvét.

A börtön keletkezéstörténetének feltárását, a rendszer jelenlegi formája alatt rejlő rétegek felszínre hozását Foucault a talán legdrámaibb változást hozó törésvonalnál kezdi. Ez a törésvonal 1760 és 1840 között keletkezett, és a hasonlóság korából (*âge de ressemblance*), amelyben a bűnözők kínzása és kivégzése kedvelt látványosság volt, a klasszikus korból (*âge classique*) vezetett át, amelyben a módosra kialakított intézményekben tartott bűnözők életét szigorú időbeosztás szabályozta.^[1] Az első kor illusztrálására Robert Damiens vallási örült példáját választotta, aki 1757-ben késsel támadt XV. Lajosra, és könnyebben megsebesítette. Tettének jutalmául izzó harapógóval szaggatták a húsát, olvasztott ólommal és égő kénnel kengették a sebeit, majd lovakkal szaggatták négyfelé és segítőkész hentesek közreműködésével darabolták fel a testét. Ami megmaradt belőle (egy-egy jelenlevők úgy vélték, hogy még mindig él), azt elégették, hamvait pedig szétszórták a szélrózsa minden irányába – s mindezt az Église de Paris előtti köztéren.

A klasszikus kor illusztrálására Foucault egy 1838-as házirendet választott ki, amelyet egy párizsi „fiatal rabok háza” számára állítottak össze. Ezek a szabályok a maguk nemében alig humánusabbak, mint a Damiens idejében kiszabott büntetések. Az 1838-as házirend a rabok életét percről percre beosztotta – a csoportokban végzett munka, ima, étkezések, tanulás, pihenés és alvás váltakozását dobszó jelezte, és minden teljes csendben folyt:

„[A kivégzést és az 1838-as házirendet] kevesebb mint egy évszázad választja el egymástól. Ezalatt... történt meg a büntetés egész ökonómiajának az újraelosztása. A hagyományos igazságszolgáltatás nagy »botránnyainak« és számtalan reformtervezetnek a kora volt ez. Megszületik a törvény és a bűn új elmélete, a büntetés jogának új morális vagy politikai igazolása; a régi törvényeket eltörölték, a régi szokások kihaltak. »Modern« törvénykönyveket terveztek és szövegeztek meg: Oroszországban 1769-ben, Poroszországban 1780-ban, Pennsylvániában és Toscanában 1786-ban, Ausztriában 1788-

GEERTZ, Clifford
[Az értelmezés hatalma](#)
Századvég, 1994

„A tényeken túl”
Magyar Lettre Internationale, 18

„Az identitás politikájáról”
Magyar Lettre Internationale, 31

„Kultúrák”
Magyar Lettre Internationale, 38

„Az eszes vadember (Lévi-Straussról)”
Magyar Lettre Internationale, 40

„Városok”
Magyar Lettre Internationale, 45

„Diszciplínák”
Magyar Lettre Internationale, 47

„Hegemoniák”
Magyar Lettre Internationale, 51

VÖRÖS Miklós
„Megkészt nekrológ Clifford Geertz, 1926-2006”
Magyar Lettre Internationale, 65

FOUCAULT, Michel
[Felügyelet és büntetés: A börtön története](#)
Gondolat, 1990

[Elmebetegség és pszichológia. A klinikai orvoslás születése](#)
Corvina, 2000

[A bolondság története a klasszicizmus korában](#)
Atlantisz, 2004

[A szavak és a dolgok: A társadalomtudományok archeológiája](#)
Osiris, 2000

[A tudás archeológiája](#)
Atlantisz, 2001

[A szexualitás története I-III](#)
Atlantisz, 1999-2000

ban, Franciaországban 1791-ben, a IV. esztendőben, 1808-ban és 1810-ben. Beköszöntött a büntetőjog új korszaka.”

Ezután Foucault nyomon követi a nagy átalakulás különféle aspektusait. Először is: a büntetés megszűnt mint nyilvános látványosság. Ez lényegében azt jelenti, hogy leáldozott a testnek mint annak a szövegnek, amelyre a büntetést írták, amelyre az ítéletet, mint szegény Damiens esetében, szó szerint rávésték. A nyilvános kínzás – franciául *supplice*, ami olyasmint jelent, mint liturgikus kínzás, szertartásos fájdalom – „a bűnös embert saját elítélésének hírnökévé tette”. A király hatalmát, s így a jogait is, kinpaddal és kénnel tették jól olvashatóvá. Mivel minden bűn valamilyen mértékben felségsértésnek, miniatűr királygilkosságnak számított, a „pokol színháza” a monarchikus despotizmus egyik alapvető jellegzetessége volt, amikor a királyok és a nyilvános kínzás elhagyták a történelem színpadát, egyszerre hagyták el. A hercegek bosszúja helyett a társadalom védelme lépett a színre; a vérpad izgalma helyett a börtön csendje; a testre írás helyett a test szabályozása.

Foucault könyve nagyrészt a büntetés rendszerezésének, általánosításának és spiritualizálásának, valamint a büntetést megtestesítő büntetőintézet szürke tömegének – a „kőbe vésett fegyelem intelligenciájának” – az elemzéséből áll. A változásokat kiváltó társadalmi erők – az urbanizálódó, polgáriusuló és parlamentarizálódó Európa fokozódó aggodalma a politikai bűnök helyett a vagyon elleni bűncselekmények miatt, vagy a születőben levő ipari társadalom munkafegyelmi problémái – alig kerülnek említésre. Foucault-t nem nagyon érdeklik az okok és a meghatározottságok. Az ő kifejezésével élve, a büntető hatalom „új ökonómiájára” koncentrálnak, amelynek a célja nem az, hogy „kevésbé büntessen, hanem hogy megfelelőbben büntessen”.

Látszólagos humanitárius indíttásuk ellenére – ami Foucault szerint csupán háttérzene volt – a büntetőjog nagy reformerei a 18. század második felében – Beccaria, Marat, Bentham, stb. – szerte elsősorban arra törekedtek, hogy „a büntető hatalmat minél mélyebbre nyomják a társadalom testébe”. A francia forradalom után a „Társadalom” foglalta el a „Király” helyét mint az a legitím hatalom, amellyel a bűncselekmény szembeeszik (és a királygilkosság helyett az apagyilkosság lett a végső bűn, amelynek minden más bűncselekmény a kisméretű változata). A társadalom teste készséggel tudomásul vette ezt a váltást, amelynek következtében a formális törvénykönyv lett a behatolás fő eszköze. A büntető hatalmat törvénycikkelyekre osztották, és szakaszokra bontott szövegformájában

kinyomtatották, miáltal kevésbé önhatalmúnak, világosabban körvonalazottnak és koherensebbnek tűnt fel.

A büntetés így kiterjedtebb lett („egyetlen bűn sem kerülheti el azoknak a tekintetét, akikre az igazságszolgáltatás feladata hárult”), empirikusabb („a bűncselekmény bizonyításának meg kell felelnie az igazság általános kritériumainak”), praktikusabb („ahhoz, hogy a büntetés elérje a kívánt hatást [írja Beccaria], elég, ha többet árt a bűnözőnek, mint amennyi hasznot nyert a bűncselekményből”) és konkrétabb („minden vétket [és büntetést] definiálni kell [...], besorolni és fajokra osztani, amelyekből egyetlenegy sem maradhat ki [...], a bűn és bűnhődés linnéi rendszerét kell létrehozni”). S ami a legbájoslatúbb: a büntetés didaktikus célzatúvá vált:

„A testi fenyegetés esetében a példamutatás a félelmen alapult: a testileg átélte félelmen, a kollektív rettegésen, a képeken, amelyek belevésődtek a nézők emlékezetébe, mint a bélyeg az elítélt arcán vagy vállán. Mostantól a példa a tanulságon, a beszéden alapult [...] a közérkölc képviselőjén. A büntetés szertartását többé nem az uralkodó rettegett restaurációja tartja fenn, hanem a törvénykönyv működésbe lépése, a bűn és a bűnhődés fogalmának kollektív megerősítése. A kiszabott büntetésből nem az uralkodó jelenléte, hanem maguk a törvények olvashatók ki. A törvények egy bizonyos bünt egy bizonyos büntetéssel kötnek össze. Az elkövetett bünt azonnal követi a büntetést, amely életbe lépteti a törvény szavát, és megmutatja, hogy a törvénykönyv, amely fogalmakat köt össze, valóságos dolgokat is összeköt [...] Ezt az elolvasható leckét, ezt a rituális újrakódolást minél gyakrabban kell megismételni; a bűnhődés inkább legyen iskola, mint fesztivál, inkább örökké nyitott könyv, mint szertartás.”

A büntetés mint átnevelés – a hatalom mint kontroll

Foucault ezután két kérdést tesz fel, amelyek tanulmánya központi kérdésfelvetését alkotják. Először is: ha elfogadjuk, hogy a váltás következtében a bűn fogalma táblázatszerűvé, taxonomikussá vált, amely szerint a bűncselekmények a társadalom természetes rendjével szembeni ellenállás különféle változatai – a bűn mint a társadalmi perverziók katalógusa –, akkor hogyan lett a börtön a büntetés lényegében egyetlen formája? Másodsor: mivel tehát a börtön lett a büntetés-végrehajtó intézmény, mi lett vele a történelemközpontú episztémé 19. századi megjelenése után? Mit kezdett a modern hit, amellyel ma többé-kevésbé együtt élünk vagy amely ellen harcolunk, a börtön intézményével?

Az első kérdés már csak azért is nagyon izgalmas, mert a klasszikus reformereknek nem az volt a szándékuk, hogy a börtön szinte univerzális büntetés legyen a nagyobb bűnökért. Épp ellenkezőleg, azt akarták, hogy a bűnök sokféleségének a büntetések sokfélesége feleljen meg. A száműzetés és a deportálás, a kényszermunka, a megbélyegzés, a házi vagy városi őrizet, a kárpótlás, a bírság, a besorozás, a különféle polgárjogok megvonása, a nyilvános megszégyenítés különféle formái – „a látványos büntetések egész új arzenálja” –, az ismerősebb kínzással és kivégzéssel együtt szándékuk szerint a bűnök táblázatához kapcsolódó büntetések táblázatának részeit kellett volna képezniük, a természetes igazságszolgáltatás egzakt és jól látható logikája alapján.

Azonban néhány rövid évtizeden belül a bebörtönzés (amely azelőtt nem számított a hosszú távú büntetés bevett formájának, s amely – lásd Bastille – a zsarnoksághoz és a királyokhoz kötődött) olyannyira a helyébe lépett az összes többi büntetési formának, hogy egy elkeseredett reformer így panaszkodott az alkotmányozó nemzetgyűlésnek: „Ha hazaárulást követek el, börtönbe zárnak; ha megölöm az apámat, börtönbe zárnak – minden elképzelhető vétséget egyöntetű módon büntetnek meg. Ez olyan, mintha egy orvos minden nyavalyát ugyanazzal a gyógyszerrel kúrálna.”

Az új rendszernek ezt az előre nem látott következményét Foucault a didaktikus erejére vezeti vissza: az új törvénykönyvekben, ezekben az örökké nyitott tankönyvekben olvasható leckéknek már maga a léte felkeltette az igényt a tanterem (és a tanító) iránt, amely (és aki) biztosítja, hogy a tanulók rendszeresen megtanulják a leckét. Az agyukat kellett átalakítani, s a börtön lett az átalakító gépezet. A börtönök, amelyek egykor föld alatti tömlöcök voltak, ahol a gonosztevők a perükre várakoztak (néhányuk egész addig, amíg végül ott nem rohadt), most javítóintézeteké váltak, ahol a lelkeket formálták át, s a bűnözőkből állampolgárokat faragtak. A Walnut Street-i börtön, amelyet a philadelphiai kvéker közösség (ki más?) hozott létre 1790-ben, az egyik első, legátgondoltabb és legnagyobb hatású példája a hamarosan uralkodóvá váló modellnek, a „javítóháznak”, amelyben a fegyelmezett termelőmunka, a szigorúan szervezett élet – alvás, mise, étkezés, vissza – és a folyamatos erkölcsi nevelés azt a célt szolgálta, hogy „teljes valójában átalakítsa az egyént – a testét és a szokásait a napi rendszerességgel végzett munka révén, a szellemét és az akaratát az állandó lelki tanítások révén.”

Az az elképzelés, hogy a pontos időbeosztás szerint folyó élet erényt szül, a

kolostori élet ideáljára vezethető vissza, de Foucault szerint a 18–19. században nemcsak a protestantizmus haladóbb irányzatai, hanem a jól kiképzett hadseregek, a racionalizált műhelyek, a szigorú szabályokra épülő iskolák és a rutinosan működő kórházak – mind „komplett, zord intézmények” – is ehhez az ideálhoz nyúltak vissza. Mindegyikük mögött az a törekvés állt, hogy az embereket rendben tartsák, s így rendszeretővé tegyék, ami állandó, a részletekre is kiterjedő, agresszív felügyeletet igényelt, fáradságtalan tekinteteket, amelyek a legkisebb szabálytalanságra is felfigyelnek. A megfigyelés, a vizsgálat, a kérdőív, a napló, a jelentés, a dosszié vált az uralkodás fő eszközévé, hiszen ezek a legfontosabb eszközök, amelyek révén azok, akik fegyelmet tartanak, megfigyelik azokat, akiknek ez – állítólag – a hasznukra válik.

Ami a börtönt illeti, ezek a tendenciák – a rend táblázatszerű elképzelése, a büntetés mint a javítás eszköze és a hatalom mint felügyelet – együtt láthatók a 18. századi képzelet legháborzongatóbb termékében: Jeremy Bentham Panopticonjában.

Ez a „kegyetlen, ötletes ketrec”, amelynek minden lakóját, akik egyedül vannak egy-egy cellában, a többiek számára láthatatlanul, folyamatosan meg lehet figyelni egy központi toronyból – a rab tökéletesen látható, de ő sohasem lát, az őre tökéletesen lát, de őt sohasem látják –, Foucault szerint nem álom-épület. Hanem „az ideális formájára redukált hatalmi mechanizmus ábrája [...] a politikai technológia illusztrációja”. Noha rabok nevelésére tervezték, alkalmas volt „betegek gyógyítására, diákok tanítására, örültek bezárására, munkások felügyeletére, koldusok és naplopók munkára kényszerítésére” is. S ami még szörnyűbb: míg a klasszikus kornak végül is nem sikerült megépítenie, a modern kor – a bűnözésről alkotott másfajta felfogásával és az emberi viselkedés kifürkészésére fordítható egyre bővülő forrásaival – nagyon közel került ahhoz, hogy megépítse.

Ha a linnéi episztémé a rabot úgy határozta meg, mint egy megismerendő személyt, a soron következő episztémé – amelyet Comte nevéhez szoktunk kötni – megalkotta az eszközt a megismeréséhez: a „humán tudományokat”. A bűnöző delikvenssé válik – nem pusztán egy szerencsétlen gazfickó, aki történetesen elkövetett egy jól besorolható bűncselekményt, hanem egy történelmi személy, akinek az egész életútja félsiklott. Az élettörténete, a pszichéje, a szociológiai háttere, még a testi adottságai – pl. a fejformája – is fontosak, ha meg akarjuk ismerni őt, illetve megállapítani a viselkedése okait; így a 19. század második felében beköszöntött az esettörténetek

és a kriminológia kora. Innentől kezdve már nem a bűn állt a középpontban, sőt tulajdonképpen még csak nem is a bűnöző, hanem azoknak az erőeknek a rendszere, amelyek az idők során összeküldtek arra, hogy létrehozzanak egy „veszélyes embert”. A bűnözés mostantól nem valami szabálytalan dologra utal, amit az egyén követett el (mint pl. a rablás), hanem – mint a perverzión – valami elfogadhatatlanra, amivé ő maga vált.

A börtön, amely valaha az a hely volt, ahol a fogva tartott a kínzást várta, majd később az erkölcsi tornagyakorlatok terepe lett, most olyan intézménnyé válik, amelyben a tönkrement életekre tudományos módszerekkel rákényszerítik a normalitást. Vagy inkább ez a funkció is hozzáadódik az előbbiekhöz, mert – mint az „archeológiák” egyéb válfajainál – a későbbi rétegek itt sem pusztítják el a korábbiakat, hanem rájuk rakódnak. A végső építmény – amelyet Foucault, hogy megkülönböztesse a várbörtöntől és a javítóintézetétől, „karcernek” nevez⁵ – olyan, mint azok a katedrálisok, amelyeket egy szentély alaprajza köré építettek, amely maga is egy áldozati hely köveire épült.

A „kriminológia”, ez a pszichiátriából, szociológiából, orvostudományból, pedagógiából, politikatudományból és társadalmi munkából összetevődő hibrid szülemény alakítja a jogi diskurzus mezőjét, s ezzel a büntető hatalom újabb „ökonomiáját” vezeti be, amely egy lényegileg technokrata, szakértők által művelt diskurzuson alapul. A törvény mint parancs vagy rendelet fogalmát a törvény mint norma váltja fel. A bírót, akik „mint-ha szegyelelnének ítélni”, „dühödöttség vágy keríti hatalmába [...]” hogy megítéljék, leltározzák, diagnosztizálják, felismerjék a normálist és az abnormálist, és maguknak követelik a gyógyítás tisztességét [...] hogy »terapeutikus« ítéleteket hozzanak, és »rehabilitációs« célból hosszabb-rövidebb bebörtönzést javasoljanak”. S mivel ez a „hatalmas gyógyítási étvágy” és a „kriminológiai fecsegés” mindenkire kiterjed, a szabadlábra helyezettekkel foglalkozó tisztától a börtönőrig, a „diszciplína” szó tudományos és büntető jelentése vesződjő módon összeolvad:

„[Azt látjuk, hogy a humán tudományok] diszciplináris hálózatai egyre szaporodnak, egyre többször kerülnek kapcsolatba a büntető apparátussal, egyre fontosabb területeken jutnak hatalomhoz, egyre nagyobb mértékben kerülnek hozzájuk a jogszolgáltató funkciók; így most, hogy az orvostudomány, a pszichológia, a neveléstudomány, a segélyezés, a „szociális munka” egyre nagyobb részt kap a felügyelő és felmérő hatalomból, a büntető apparátus orvosi, pszichológusi és nevelői vonásokkal ruházzák fel.”

De ez csak a dolog egyik fele. Létrejötté után a „karcer” típusú büntetés lett a „legjelentősebb támogatója” annak, hogy ez a normalizáló hatalom az egész társadalomra kiterjedjen, s így létrejöhön az, amit Foucault, egyre izgatottabban „karcer-szigetvilágnak” nevez. Itt Foucault egy olyan képet használ, amelyet valójában nem indokol meg kellőképpen, és egy olyan egyenetlet állít fel, amelynek a két oldalán nem azonos mennyiségek állnak. „A normalitás bírái mindenhol jelen vannak – kiáltja. – A tanár-bíró, az orvos-bíró, a nevelő-bíró, a »szociális munkás«-bíró társadalmában élünk; őrajtuk alapul a norma univerzális hatalma.”

Ebben az újfajta „panoptikon-társadalomban” – amelyben a sok jól képzett megfigyelő sok kiválóan felszerelt őrtonyrból figyeli a számtalan fajta állítólagos bűnözőt – „az alattomos engedmények, a bevallhatatlan kicsinyes kegyetlenkedések, a kis ravaszkodások, a jól kitervelt módszerek, technikák, »tudományok« kialakulása [...] azt eredményezi, hogy az egyénre mint fegyelmezendő alanyra lehet tekinteni.” Messze járunk már a „kerékkel, bitófával és pellengérral tarkított kínzások világától”. De a Walnut Street-i börtön szűzies fegyelmezési módszereitől is. Ez itt már a „karcer-város” – Foucault hangja itt keserűvé és dühössé válik –, ahol „a börtönök gyárhoz, iskolákhoz, kaszárnyákhoz, kórházakhoz hasonlítanak, amelyek pedig mind a börtönökhöz hasonlítanak.”

Az egyre csökkenő szabadság története

Lehetséges. De a jelenhez közelítve fokozatosan egyre élesedő retorika azt a kérdést veti fel, hogy vajon Foucault és olvasója bizonyosan fenn tudja-e tartani az „archeológiai” szemléletet egy olyan episztémé esetében, amely még nincs a föld alá temetve, különösen akkor, ha ilyen szenvedélyesen eltökélte magát, hogy eltemesse. Mivel Foucault politikailag elkötelezte magát a folyamatos gerillaháborúra a „karcer-szigetvilág” különféle szigetei ellen („Minden fronton fel kell vennünk a harcot – az egyetemen, a börtönben, a pszichiátria területén –, de egyiken a másik után, hiszen nem vagyunk elég erősek ahhoz, hogy egyszerre támadjunk”),^[2] nem úgy közelít azokhoz a börtönökhöz – iskolákhoz, gyárhoz, elmeorvosintézetekhez, kaszárnyákhoz, kórházakhoz –, amelyek között él, mint azokhoz, amelyeket a múltból kell előásnia. Azokat a börtönöket, amelyek között él, egyenként a földdel tenné egyenlővé, ami vagy jó ötlet vagy nem. De mindenestre a romok létrehozása egészen más vállalkozás – másfajta érzelmeket tételez fel és másfajta észleléseket eredményez –, mint a romok kiasása.

„Szilárd falakba ütközünk – folytatódik a frontharcra buzdító bekezdés –, aztán a rendszer egy ponton repedezni kezd; és mi rendületlenül kitartunk. Már úgy tűnik, mintha győznénk, de ekkor az intézmény újra felépül, és előlről kell kezdenünk. Hosszú harc áll előtünk; ismétlődő és látszólag minden összefüggést nélkülöző harc. De a rendszer, amely ellen fellépünk, és a hatalom, amelyet a rendszeren keresztül gyakorolnak, biztosítja az egységét.”

Aggasztó, hogy az effajta írásmód ma kevésbé tűnik kávéházi fecsegésnek, mint még akár hat évvel ezelőtt is. És kezdünk gyanakodni, hogy valójában nem pusztán a börtön leíró genealógiájával állunk szemben, amely végigtekint a különféle diskurzusokon, Robert Damienstől a New Yorkot 1976-77-ben rettegésben tartó „44 kaliberes gyilkosig”. A sok régészeti feltárás és az egymást követő szekvenciák rögzítése után mintha valamiféle „fordított liberális” történelmet kapnánk, amely – szándéka ellenére – lényegében az egyre csökkenő szabadság története.

A modern élet korlátozó mechanizmusait megszállottan kutató Foucault egy olyan szörnyű metaforává emelte ezeket a mechanizmusokat, amelyek az egészet jelképezik – panoptikon-társadalom, karcer-város –, majd kutatni kezdte, hogy vajon mi rejlik egy ilyen csodás szörnyeteg alatt. S ha így nézzük, a múlt szakaszokból álló, „humanizált”, de egyre gonoszabb hatalomkoncentrációk emelkedő spiráljaként tűnik fel – „mikro-faszimuszokként”, ahogy valaki nevezte ezeket –, amely végül azt a borzalmat eredményezte, amelyet mi is jól ismerünk. Ez a borzalom az az állapot, amelyhez a múlt – amely pedig Foucault szerint elvileg nem képes létrehozni semmit, csak önmagát, és azt is csak véletlenszerűen – valahogy mégiscsak vezetett. Mint az alkotmányos liberalizmus híve, aki a modern szabadság első halvány jeleit a német erdőben vagy a római jogban véli felfedezni, Foucault a modern korlátozások első, cseppet sem halvány jeleit az *ancien régime* látványos kínzásaiban és a klasszikus kor didaktikus fegyelmezésében találja meg.

Ez persze azt mutatja, hogy Foucault nem szabadult meg annyira a historizmus általa is támadott episztéméjétől, mint hinné vagy mint szeretné. A most születő episztémé, amelyet ő „új metafizikai hiányként” jellemez – „panantomim-színház, párhuzamosan futó, ellálló, rögtönzött jelenetekkel, amelyekben vak gesztusok jeleznek egymásnak” –, még nem érkezett el teljesen.^[3] De talán, ahogy a fél-forradalmakkal, úgy a fél-szabadulásokkal is beérhetjük. Bármi volt is Foucault szándéka, ettől a fél-szabadulástól válik a *Felügyelet és büntetés* ilyen lenyűgöző olvasmányává. Mert noha Fou-

cault a múltat úgy ábrázolja, mint ami már réges-rég tovatűnt és a saját diskurzusának a foglya, közben, ha a saját érvelése úgy kívánja, azért ki is sajátítja a múltat. Ahogy ez a rabokra általában igaz (bárminek legyenek is a rabjai), nem a szabadulás, hanem a szabadulás vágya táplálja Foucault különös, sajátos látásmódját.

ORZÓY ÁGNES FORDÍTÁSA

A szerző jegyzetei

[1] Foucault itt kb. száz évvel későbbre teszi a történetet, mint *A szavak és a dolgok* című alpművében felvázolt, ennél általánosabb sémában. De végül is ő tagadja, hogy a történelmi korszakokon bármiféle mindenkori föltételek, egységes korszakok uralkodna, vagy hogy a törések feltétlenül egy időben történnének. Ehelyett inkább az általa konkrétan felfedezett archeológiai kapcsolódásokra és elválasztásokra koncentrálna, amelyek a tárgytól függetlenül nagyon különbözőek lehetnek. A különféle szekvenciák közötti korreláció hiánya nem mond ellent Foucault megközelítésének, hanem inkább egy azon belül felmerülő problémát jelent, amellyel még szembe kell néznie, túl azon, hogy homályos utalásokat tesz az „episztemikus területek szétszóródására”. Egyébként az általa eddig „kiásott” „lelőhelyek” – örültség, orvosi észlelés, nyelvészet, biológia, közgazdaságtan, büntetés, szexualitás – „rétegei” csak nagyjából felelnek meg egymásnak időben, éppúgy, mint az „igazi” régészeten (ahol ez a kérdés úgy merül fel, mint a „horizontok”, nem pedig „fázisok” idejének megállapítása).

[2] Az idézet Foucault egyik politikai művéből származik: „Forradalmi cselekvés: mostanáig” (egy 1968 utáni beszélgetés szélsőbaloldali gimnazistákkal).

[3] „Theatrum Philosophicum”, *Critique*, 282(1970) pp 885-908.

A fordító jegyzetei

¹ Magyarul: *A bolondság története a klasszicizmus korában*. Budapest: Atlantisz, 2004. Ford. Sajtó László.

² Geertz cikke 1978-ban íródott.

³ Michel Foucault: *A tudás archeológiája*. Budapest: Atlantisz, 2001, p. 27. Ford. Perczel István.

⁴ *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest: Gondolat, 1990. Ford. Fáy Anikó és Csűrös Klára.

⁵ A könyv magyar fordításában: „javító elzárás”.

MICHEL FOUCAULT

Rousseau-ról. Bevezetés a Dialógusokhoz

FOUCAULT,
Michel
*A fantasztikus
könyvtár*
Pallas Stúdió
Attraktor, 1998

*Az igazság és az
igazságszolgáltatási
formák*
Latin betűk, 1998

Nyelv a végtelenhez
Latin betűk, 2000

ROUSSEAU, Jean-
Jacques
Vallomások
Magyar Helikon
1962, Magyar
Könyvklub, 2001

J.-J. Rousseau: *Rousseau, Jean-Jacques bírója. Dialógusok.* Párizs, Colin, 1962.

Ezek Rousseau ellen-Vallomásai. A vallo-más monológjának megtorpanása idézi elő azt a nyelvi hullámzást, amely homályos gátnak ütközik. 1771. május elején Rousseau végére ér a *Vallomások*¹ fel-olvasásának Egmont gróf házában: „Ha valaki, akár írásaim ismerete nélkül, a maga szemével megvizsgálja természetemet, jellememet, erkölcsömet, hajlamaimat, szenvedélyeimet, szokásaimat, s ezek után becstelennek tart: az ilyen emberbe belé kell fojtani a szót.” (*Vallomások*, 639.) Itt kezdődik az a fuldoklási játék, amely majd a levegős, nyitott, szabálytalan, rendezetlen, de mégsem egészen kusza² sétálás és álmódosítás terének újbóli fölfedezésében oldódik föl. El kell tehát hallgattatni azt, aki Rousseau-t nem gondolja tisztességesnek – rémes fenyegetés, hiszen meggyőződését nem az elolvasott könyvek, hanem egy ember ismerete hivatott igazolni, s ezt ugyan a *Vallomások* szövegében tárja föl kendőzetlenül, az ismeretnek mégis a könyv által, de nélküle kellene megmutatkoznia. El kell hinni azt, amit az írott szó mond, de nem azért kell elhinni, mert elolvastuk. A felszólítást, hogy foglalkozunk a szöveg jelentésével és ne legyenek kétségeink a hely felől, ahol megszólal, maga a szerző olvassa fel, ekként hallgathatjuk meg: így nyílik meg a könnyed, hűséges, határtalanul közölhető beszéd tere, amelyben akadálytalanul mondható hiedelem és igazság, bizonyára a közvetlen hang tere ez, amely valaha otthont adott a savoyai káplán hitvallásának. A *Vallomások* könyvét több alkalommal olvasta fel a szerző: Pezay úrnál, Dorat házában, Suède svéd királyi herceg előtt, és végül Egmont grófnál; a kis számú közönség előtti bizalmas fölolvadás, amelynek titokjellege voltaképpen csak a fölolvastott szövegre vonatkozik; az igazság, amelyet így módon kíván közvetíteni a szerző, e titok révén fölszabadul, végtelen és közvetlen mondás lesz, amely eléggé idealizált ahhoz, hogy hitté váljék. Az éterben, ahol a hang végül győzedelmeskedik, a hitetlen gonosz nem jut levegőhöz; többé nem lesz szükség sem kezekre, sem hurkokra a megfojtásához.

Ez a könnyed hang, amely ünneplésében végtelenül lecsupaszítja az írott szöveget, visszahull a csöndbe, amelyből született. Elmarad a meggyőzés, amelytől Rousseau azonnali hatást remél: „Így fejeztem be felolvasásomat, és mindenki hallgatott. Egyedül Egmont asszony látszott meghatottnak, láthatóan

remegett, de igen gyorsan magához tért, és hallgatott ő is, mint a többiek. Ennyi volt felolvasásom és nyilatkozatom gyümölcse.” (*Vallomások*, 639.) Elfűl a hang, s visszhangra csupán egy visszafojtott remegésben, érzelemben, látható pillanatban talál.

Valószínűleg a következő tél folyamán lát neki Rousseau a *Dialógusok* megírásának, ezúttal azonban egészen másféle hangon szól meg. Már a játék elején egy elfulladt hang jelenik meg, amely „mélységes és egyetemes csöndbe” falazott, és „nem kevésbé fölfoghatatlan, mint a rejtély, amely elfedi (...) a rettenetes és fenyegető csönd.” Nem fontos már a figyelmes hallgatóság közege, az írott szöveg labirintusában bolyong, amelynek üzenete teljes egészében a lapok sűrű tömegébe ágyazott. A *Dialógusok* párbeszédei létezésük alapjaiban éppúgy megírt szövegek, mint a *Vallomások* elmondott monológjai. Ez az ember folyton arról panaszkodik, hogy nem tud beszélni – és úgy tekintett írói mesterségének aktív tiz esztendejére, mint életének valamilyen boldogtalan és zárójelbe tett fejezetére, és az értekezések, a (valóságos vagy regénybeli) levelezések, üzenetek és megnyilatkozások, de még az operák is olyan nyelvi teret képeztek számára, amelyben beszéd és írás áthatol egymáson, vitatja és erősíti egymást. Az összefonódásban a tagok illetéktelennek tekintik, de igazolják is egymást; ahogyan megnyílnak egymás felé: a szövegről szóló beszéd rögzíti és a beszédről való írás teremt meg a közvetlen és szenvedélyes vallomás lehetőségét: „Szóljon meg bármikor az utolsó ítélet harsonája, ezzel a könyvvel a kezemben lépek a legfőbb bíró elé.” (*Vallomások*, 11.)

Ám pontosan az őszinteségek keresztesedésében – a nyelv eme elsődleges nyitottságában – lép föl a kockázat lehetősége: írás nélkül a beszéd súlytalan, alakatlan, vég nélkül alakítható és gonoszul kifordított (mint az elhagyott gyerekekről szóló vallomás); az írott értekezés viszont újragyártott, meghamisított, a szöveg szerzősége kérdéses, a könyvkereskedők rossz kefelevonatokot hoznak forgalomba, hamis kópiákkal üzletelnek. A nyelv nem uralja többé a maga birtokát. Ebből ered Rousseau 1768 és 1776 közötti szorongása: nehogy elveszítse a hangját. Ennek két lehetséges módja van: részint olvassák és semmisítsék meg a *Vallomások* kéziratát, mintegy függőben és igazolás nélkül hagyva ezt a hangot; részint ne ismerjék meg a *Dialógusok* szövegét, övezze ezt határozott elutasítás, ahol a hang a lapok sokaságába vész vagy átíródik: „Ha mernék imádkozni ahhoz, akinek a keze ügyébe

kerül majd ez a szöveg, azt kérem tőle, hogy teljes egészében olvassa el.” Ismeretes az a sokatmondó gesztus, amellyel Rousseau el kívánta helyezni a *Dialógusok* kéziratát a Notre-Dame-ban, mintegy elveszítve közreadni, a gyanakvós szövegének megfelelően, ismeretlen feladónak címezve, hogy így beszéddé dolgozza át; és éppen azzal a szigorú következetességgel, a gondosság ama szimmetriájával járjon el, amellyel a *Vallomások* kéziratának védelmére kelt; mindez törékeny, nélkülözhetetlen támasza egy hangnak; amelyet „a legkevésbé sem avatott fülek” előtti felolvasás tett tönkre; a *Dialógusok* szövege olyan hangot fog közre, amelyre áthatolhatatlan árnyék vetül, és amelyet kizárólag egy mindenható közvetítő lenne képes eleven hangként meghallgattatni; „lehetőséges, hogy ennek az eseménynek a híre a király szeme elé juttatja a kéziratot”.

A kudarc az esemény szisztematikus szükségyszerűségéből következik. A *Vallomások* felolvasása hosszú csöndet idézett elő csupán, olyan üres teret nyitva meg ezzel a szenvedélyes hang alatt és előtt, ahol lehalkul, lemond arról, hogy felfoghatóvá váljék, és mind jobban belefűl abba a néma moráljásba, amely ellenszögül a saját személyiségének, ráadásul az ellenkezőjét mondja annak, amit ő valójában elmondott és annak is, ami ő volt. A *Dialógusok* elhelyezése azonban egy zárt tér akadályába ütközik; tiltott az a csodálatos hely, ahol az írásmű meghallgatásra találna; olyan könnyű szerkezet zárja, amely az átjutás pillanataig láthatatlan, de mégis lakat őrzi, így az a hely, ahonnan az írott szöveg meghallgatásra találna, épp annyira elkülönített, mint az, amelyikben a beszéd írott szöveggé válik. Ebben az időszakban a nyelv terét négy összefüggő alakzat fedti le: a *Vallomások* hangja, amely egy fenyegetett ember szövegét beszél el, és e hang folytonos fenyegetettsége abból ered, hogy megszakíthatják, hogy a jel hordozója rádőlhet és elhallgattatja; ugyanez a hang csöndbe vész és visszhang hiányában némul el; a *Dialógusok* szövege egy meghallgatásra nem találó hangot fog közre, amelyet abszolút figyelemre kínál föl, hogy el ne némuljon egészen; ugyanezt a szöveget kiveti magából a hely, ahol ismét beszéddé alakulhatna át, és talán arra ítéli, hogy az írás maga is a meghallgatás lehetetlenségébe „ágyazódjon”. Nem marad más hátra, mint neheztes nélkül és megbékélésel átadnia magát az egyetemes köteléknek: „Megadom magam a sorsnak, nem bajlódom többet azzal, hogy harcba szálljak veled, rendelkezzen velem üldözőim kedvükre, öreg és szomorú napjaimban ellenállás nélkül leszek a játékszerűk... Ez a végső döntésem”. (*Az előző írás története*)

A fuldoklás négy alakzata ott oldódik majd föl, ahol a hang újra eleven

lesz, a Bienne-tó szabad terének emléképeiben, a víz lassú ritmusában, és abban a szüntelen zajban, amely nem is beszéd, de nem is írás, mégis visszavezette a hangot az eredetéhez, az álmódosítás moráljásához: „...a hullámok moraja és a víz háborgása lekötötte érzéseimet, és száműzött lelkemből minden másfajta háborgást, úgyhogy gyönyörűséges álmódosításba merülhettem, és gyakran észrevétel nélkül tört rám az éjszaka.”³ (*A magányos sétáló álmódosításai*, 110.) Ebben a mindenható és eredeti moráljásban az emberi beszéd visszanyeri közvetlen igazságát és meghittségét: „és a kutak tiszta kristályából fakadtak a szerelem első lángjai”⁴.

A *Vallomások* követelménye az ellenséges elhallgattatására vonatkozóan rögeszmévé lesz a *Dialógusok*ban: Jean-Jacques és az őt tisztességtelennek gondolók egyazon végzetes hálóra galyodnak. Egyetlen szál juttassa ki őket – egyiket a másik ellenében –, tőri meg a hangot, létrehozva dallamából a belső hangok egymással viaskodó összevisszaságát, amelyek maguk is fiktív párbeszéd-ek írott csöndjei.

(A Vallomásokban lineáris, a Dialógusokban vertikális írásmód)

Rousseau nyelvhasználatát általában lineáris. A témák interferenciája, a hátramenetek, az előrenyúlások eredményezik a *Vallomások* dallamos írásmódját. Ezt az írásmódot mindig előnyben részesítette, mert ebben látta a zene és a nyelv legtermészetesebb kifejezőmódját, amelyben a beszélő alany teljes valójában, fenntartás és késlekedés nélkül van jelen, minden formában: „De ha már vállalkoztam arra, hogy mindenesetűl megmutatom magam a közönségnek, semmi sem maradhat rólam homályban vagy rejtve, szünet nélkül a szeme előtt kell állnom, követnie kell szívem minden tévelygésében, életem minden zugában.” (*Vallomások*, 64.) Az írásmód folytonos kifejezőereje, amely végtelenül hűséges az időfolyamhoz és fonálként követi: „nehogy ha elbeszélésben a legcsekélyebb hiányt, a legapróbb hézagot fedezi föl, azt kérdezze: Ugyan mit csinált ez idő alatt? – és nehogy azzal vádolhasson, hogy elhallgattam valamit” (Uo.) Elengedhetetlen tehát a stílus szüntelen hullámzása, hogy nyíltan köveszen minden őszinte pillanatot: a pillanatot kísérő minden eseményt és érzelmet a maga elevevényében, egykor volt minőségében kell visszaadni: „Minden dologról az érzéseim szerint fogok beszélni, úgy, ahogy én látom, keresetlenül, zavartalanul, ügyet sem vetve a sokszínűségére.” (*Előszó a Vallomásokhoz*) Ez a sokféleség csak a dolgok egyik arca: ezért a maga folytonos és állandó keletkezésében a lélek idézi elő, örvendezik vagy szenved, távoltság

és értelmezés nélkül nem azt mutatja be, mi történik, hanem azt, hogy kivel: „nem pusztán életem eseményeit jegyzem le, hanem a lelkiállapotot, amelyben átéltem ezeket.” (Uo.) Ott, ahol a nyelv a természet nyelve, az átalakíthatóság közvetlen vonalát rajzolja meg, s ennyiben titok, menedék, s valódi belső élet nincsen, csak egy külvilág felé forduló érzékenység: „Ám ha egyszerűen részletezem mindazt, ami velem történt, amit tettem, amit gondoltam vagy éreztem, akkor nem téveszthetem őt meg, legalábbis szándékosan nem, sőt még ha ezt akarnám is, ilyen módszerrel aligha sikerülne.” (Vallomások, 175.)

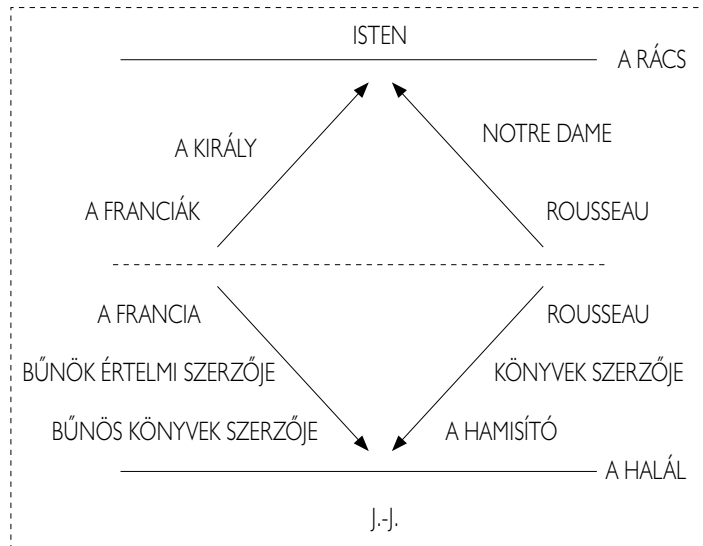
Ebből fakad e lineáris nyelv meglepő hatalma. Mindvégig meghatározó a szenvedélyek, benyomások és a stílus sokfélesége, a megannyi különös eseményhez való hűség („mivel én semmiféle réteghez nem tartoztam, mindegyiket megismertem. Mindegyikben volt részem, a legalantasabb és a legmagasabb szinteken is éltem, a trónt kivéve.”); pártatlan és egyedülálló rajz készül: „Egyedül én.” (Előszó a Vallomásokhoz) Ez az önmagával megélt elválaszthatatlan közelség és a másoktól való elkülönülés záloga. „Nem vagyok olyan, mint bárki azok közül, akikkel találkoztam: merem hinni, hogy másként vagyok alkotva, mint a létezők közül akárki. Lehet, hogy nem érek többet náluk, de mindenestre más vagyok” (Vallomások, 11.) Pedig ezt a csodálatos és annyira eltérő egységet csak mások állíthatják helyre, ez a legközelebbi és legszükségsezerűbb föltevés. Az olvasó az, aki ezt az önmagához képest mindig külsődleges természetét igazsággá alakítja: „Az ő dolga, hogy összegyűjtse az alapelemeket és meghatározza a belőlük kialakuló lényt: az eredmény az ő műve, és ha téved, a tévedésnek is ő az oka.” (Vallomások, 175.) Ebben az értelemben a zene melodikus nyelvezetéhez hasonlóan a Vallomások filozófiai mondanója az eredetiség dimenziójában, vagyis abban a föltevésben rejlik, amely a természeti létben való megjelenést alapozza meg. A Dialógusokat ezzel szemben vertikális írásmód jellemzi. A harmonikus rendszer idomított nyelvét beszélő alany önmaga fölé emelt, hézagos, szétesett személyiség, akit nem lehet jelen idejűvé tenni, csak egy soha véget nem érő megtoldással: mintha egy oldalsó távponthoz tűnne föl, és egyedül csak bizonyos konvergencia-függvényben lehetne megpillantani. Ahelyett, hogy megszilárdulna egy olyan pontban, amely semmilyen felületet nem kínál az őszinteségnek, így ott tévedés, képmutatás, hazugság föl sem merül, a Dialógusokban megszólaló hang nem tapad egy zárt nyelvi felülethez: a többiek előtt nyitva áll az áskálódás, a gonoszság lehetősége, és az, hogy mindent kiforgassanak.

(Jean-Jacques-ot utóleri Rousseau)

1767 és 1770 között, a Vallomások befejezésének időszakában Rousseau Jean-Joseph Renou-nak nevezte magát. Amikor a Dialógusok szerkesztéséhez kezd, felhagy az álnévvel, és újra a saját nevével jegyzi műveit. Márpedig éppen e Jean-Jacques Rousseau nincs jelen a maga valódi egységében a Dialógusokban, és éppen a párbeszéd miatt vagy révén bomlik föl különböző szövegmokra. A társalgás egy névtelen franciát hoz játékba – ő azokat képviseli, akik ellopták Rousseau-tól a nevet. Vele szemben áll az a Rousseau, akinek egyetlen sajátossága a tisztességén túl az, hogy a közönség által a valóságos Rousseau-tól elrabolt nevet viseli, és alaposan ismer minden Rousseau-művet. Végül ott van egy harmadik, de állandó jelenlét, amelyet a dölyfös Jean-Jacques fényjelez csupán, mintha többé nem lett volna joga az őt individuummá tevő tulajdonnévre: csak egy személynév egyediségére. De ez a Jean-Jacques még az őt megillető egységéből is ki van zárva: hiszen az író és könyveket publikáló Jean-Jacques Rousseau mellett ott van a másik, aki „bűntettek értelmi szerzője”. Mivel azonban a bűnök értelmi szerzője nem lehet az erkölcs és az erény iránt elkötelezett író, a Rousseau mellett pártoskodó Jean-Jacques az írással fölhangyva a közönség bűnözőjévé lesz; Rousseau pedig hamisítónak nevezi Jean-Jacques-ot, tagadva, hogy ő lenne könyvei szerzője. És fordítva: a Francia mellett pártoskodó Jean-Jacques, ha tényleg minden bűnben vétkezik, nem adhatott olyan fennkölt erkölcsi leckéket, csak ha ezekben valamiféle ártalmas igazság bújt meg; vagyis ezek a könyvek nem azok, aminek látszanak, és nem abban mondják ki az igazságot, amiről beszélnek; az igazság máshol manifesztálódik, azokban a szövegekben, amelyeket nem Jean-Jacques jegyez, de amelyeket az óvatos emberek jogosan mégis neki tulajdonítanak; a bűnelkövető tehát bűnös könyvek szerzője. E négy figura által jelenik meg a valódi Jean-Jacques Rousseau, aki olyan egyszerűen és önhatalmúlag jelentette be egykor az „egyedül én” fordulatát a Vallomásokban. Még mindig nem hús-vér ember, és nem veszi magához a szót (ezt csupán a Dialógusok hézagos szövegének szerzőjeként teszi meg, néhány csatolt jegyzetben vagy a Francia és a Rousseau által válogatott értekezés töredékében.) Őt ugyanis csak Rousseau (a valódi nevet viselő másik önmaga) látta és hallgatta meg: a Francia elégedettnek tudja magát anélkül, hogy megismerné; nincs elegendő bátorsága, és amúgy sem látna sok hasznát annak, ha beszélne vele: legfeljebb rábólint, hogy papírokat helyezzen el nála és közvetítőként részt vegyen az utókorral való megismertetésében. Ennyire távoli és elérhetetlen most ez a

személy, akinek közvetlen jelenléte lehetővé tette a Vallomások nyelvezetét; ettől fogva a beszéd szélső határára, önmagán túra kerül: a háromszögnek arra a virtuális és soha nem érzékelhető pontjára, amelyet a két beszélgetőtárs és a négy figura a beszélgetés fordulataiban határoz meg.

Rousseau diadalmas és megbontthatatlan egységének rekonstrukcióját remélte, a halál utáni örökkévalóság is lakattal van elzárva, és ott van Rousseau emlékezete is „az őt megillető tisztességben”, vagyis ama halhatatlanságban, ahol könyvei „szerzőjük becsületét szolgálják majd”.

A háromszög betetőzése egy olyan pillanat eseménye, amelyben Jean-Jacques-ot utóleri Rousseau, és úgy ismerik el, ahogyan a Francia látja őt. A valóságos könyvek szerzője elúzi a bűntények álszerzőjét, ott érve őt utol, ahol a halál elsimítja a gyűlölködést, és az idő visszatalál eredeti medrébe. A Dialógusok szövegének képzeletbeli alakja, amely minden sorával a saját igazságában meglelt egység felé tart, fordított képként rajzol meg egy másik alakot; azt, aki kívülről rendelte el a Dialógusok kiadását és az azt követő eseményeket. A szerző Jean-Jacques Rousseau-t a franciák kriminális művek alkotójaként tartják számon, szemrehányások közepette (az Emil vagy a Társadalmi szerződés elítélésére gondolunk), vagy úgy tesznek, mintha nem is ő maga alkotta volna a szövegeit (A falusi jóskörül viták), vagy azzal gyanúsították, hogy gúnyiratokat készített: egyszóval számtalan bűnt követett el a könyveivel. A Dialógusok rendeltetése – az ellenségek hipotéziséből kiindulva – megtalálni a könyvek szerzőjét, következőképpen elhessegetni a bűnök szerzőjét: és mindezt olyan nagyszabásúan és pompázatosan, hogy a titokra fény derüljön; kézirataát a Notre-Dame nagy oltárára helyezi el (majd a szükségmegoldás: a Condillacnál tett látogatás). Csakhogy minden alkalommal akadályok lépnek fel: a közönség érdektelensége, az írástudók értetlensége, és főleg a látható, ugyanakkor érzékelhetetlen minden más, amelynek modellje és szimbóluma a templombelső rácsa. A valós világban föllépő akadályok érzékeltetik azt a választóvonalat, amely útjában áll annak, hogy J.-J. Rousseau-t megtaláljuk a Dialógusok fikciójában. Rács mögé bújjik Isten, akitől

Csakis ebben a ráccsal elkerített és halálos túlnanban jöhet létre ismét az egyszerű rossz, amely a Vallomásokban beszélt. Föltéve, hogy egy oldallépés nem jön közbe (amit Rousseau így hív: „önmagamba való visszavonulás”). Föltéve, ha a nyelv nem lesz dallamos és egyenes vonalú ismét, egy pontszerű és valódi én nyomaként. Akkor a Vallomások első könyvének „egyedül én” szövegére szigorú következetességgel felel a Séták első sora: „Íme, tehát, egyedül vagyok a földön.” Ez a „tehát” foglalja a maga logikai csavarjába a Dialógusokat szervező valamennyi szükségsezerűséget, fájdalmas fölbomlását annak, aki egyszerre „alanya” és „tárgya” a szövegnek, nyelvezetének tatóngó ürességét, betűjének nyugtalanító hozadékát, és megoldásukat végül egy olyan beszédben, amely természetesen és eredendően mondja újra azt, hogy „én”, és amely annyi aggodalom után visszahozza az álmodozás lehetőségét. Annyi kínzó intézkedés után tehát visszatalál a séta szabad és gondtalan teréhez.

(A jellemből fakadó szükségsezerűség és a szabadság csapongó üdesége)

A Dialógusok önéletrajzi szöveg, amely lényegében a nagy elméleti írások struktúráját követi: az a fontos, hogy egyazon gondolatmenetben beszéljen a nemlét megalapozásáról és a lét igazolásáról. A legvalóságseűbb, leggazdaságseűbb, legközvetlenebb előfeltevés szerint meg kell alapozni mindazt, ami illúzióból, hazugságból, deformált szenvedélyekből és az önmagán túra üzött és elfeledett természetből ered, mindazt, ami meghasonlással fenyegeti létezésünket és nyugalmunkat, és amelyet nyilvánvalóságá csak még zakla-

többá tesz, hiszen egyszerre manifesztálja a nemléteket, felmutatva ennek elkerülhetetlen genezisét. A létezés igazolása nem más, mint visszavezetése a természeti igazsághoz, ahhoz a mozdulatlan ponthoz, ahol minden mozgás világra jön, beteljesedik és megszeli, egy olyan spontaneitásként, amely legalább annyira a jellemzői fakadó szükségesség, mint a csapongó szabadság üdésége. Az igazolás kísérlete tér és idő nélküli alakzattá szelídíti a létezés, törékeny voltát akarata ellenében föllépő mozgások járák át és tartják fent; önmagához képest mindig külsőlegesen, az érzékeny lények tűnény alakjában jelenik meg. A nemlét pedig, abban a mértékben, amennyire megalapozást nyer, megeli támasztát és működési törvényének belső szükségességét. A létezés mindig ártatlanság, amely soha nem lehet erényes, a nemlét pedig, amely mindig illúzió marad, egy lényegi gonoszságba süllyed, és ott elhomályosul. Ez a kettős mozgás soha nem éri el az inkompatibilitás szélső értékét, mert közbelép a nyelv, amely kettős funkciót szavatol: kifejezi az ártatlanságot és a saját őszinteségéhez köti; megalkotja az érdekhátárt kijelölő törvények és konvenciók rendszerét, általános alakra rendezve megszervezi ezek következményeit.

De mégis, mi történik majd egy olyan világban, ahol nem lehet többé megszólalni? Miféle mértéktartás parancsolhatna a mértéket veszített folyamatoknak, és bírhatná rá a létezés, hogy ne csupán egy végtelenül érzékeny pontszerű létező legyen, a nemléteket pedig arra, nehogy végtelen összeesküvéssé váljék? Ennek az aránytalanságnak a tapasztalata a *Dialógusok* nyelv nélküli világa, valahogy úgy, ahogy a *Társadalmi szerződésben*, ahol az emberek nyelvén keresztül határozódik meg az igazolt létezés és a gonoszság szükségességének lehetséges mértéke.

A csönd a *Dialógusok* elsődleges tapasztalata, úgy is mint amely szükségessé tette a szöveg megírását és sajátos felépítését, valamint belülről határozza meg a dialektika mozgását, a bizonyítást és az állítást. A *Vallomások* könyve az igazság egyszerű útját fogalmazza meg, hogy a világ morálját elhallgattassa. A *Dialógusok* az a szándék vezet, hogy egy bensőséges nyelvet hozzon létre egy olyan térből, amelyben minden néma. Most nagyjából összefoglalom ennek a nyelvhasználatnak az elemeit, amely hiába ösztönzi a nyelvezetet, és a kudarc okait is összegzem:

1. A kortársaimnak hamis képet festetek rólam. Jóllehet egész életművemnek igazolnia kellett volna létezésemet (az *Új Héloïse* szívem tisztasága, az *Emil* becsületességem bizonyítéka.)

2. Megpróbáltam újraalkotni egy majdani nyelvhasználatot, mielőtt utolér a veszély. Gyanítottam, hogy szembe kell néznem mások véleményével (vagy-

is megalapozottnak tételezem ezeket az illúziókat): hogyan viselkedtem volna ezzel a befektetett személlyel, akivé a saját fikatív véleményemben váltam? Meglátogattam volna, kifaggattam volna, például meghallgattam és elolvastam volna a *Vallomásait*.

3. De azt, amit én csinálnék, másoknak eszük ágában sem volt megtenniük; még arra sem voltak kíváncsiak, miként viselkedem, ha az elé a személy elé kerülök, akit belőlem csináltak. Ismét fejet hajtok, és megkeresem a nyelv harmadik, még magasabb és még elmélyültebb formáját, hogy elkerüljem a rosszindulat és az ártatlanság abszolút mértéktelenségét: a válaszm tehát a többieknek szegezett kérdés, amely feleletadásra kényszeríti őket, és talán megmutatja azt is, hogy tévedtem, hogy nincs abszolút mértéktelenség a gonoszságban megalapozott nemlét és az ártatlan létezés között; ekként szóra bírva őket, újra rálelek én is arra a nyelvhasználatra, amely határt szab az arányvesztésnek.

A *Dialógusok*ban használt nyelv tehát egy harmadik szintű nyelvezet, amely a szerző a csönd három formáján kíván túllépni, ez a „sötétség hármas fala”, amely többször is előkerül, és nem pusztán stilisztikai záradékként: a *Dialógusok* alapszerkezete ez, sőt belső szükségesség is, mivel e három személy jeleníti meg fordított sorrendben e kudarcba fulladt nyelvhasználat különböző szintjeit: a Francia (aki elsőként szólalt meg, de a levegőbe beszél, és a *Dialógusok*at egy szörnyeteg alakjával nyitja meg) azt mondja ki, amit J.-J. Rousseau tesz a Franciák helyett; Rousseau azt jeleníti meg, aki a második szinten beszélt volna, ő az, aki elmegy meghallgatni J.-J. Rousseau *Vallomásait*, miután a műveket elolvasta, és hitt a szörnyetegnek; és végül ott van maga Jean-Jacques, az elsődleges szintér embe-re, aki igazságos, miként a könyvei és az élete is ezt bizonyítják, és akinek a játékindító nyelvhasználat nem talált meghallgatásra. De a *Dialógusok*ban ő nem jelenik meg, pusztán csak megígért személy, mivel annyira nehéz a nyelvhasználat eme összetettségében megtalálni az első szót, amely által ártatlan módon igazolódik a létezés, megalapozva a nemléteket.

(A csönd fedezi az összehangolt cselzövést)

Rousseau igen ritkán alkalmazza a párbeszéd írásos hagyományát: jobban kedveli a levelezést, a lassú és hosszadalmas fordulatokat, így könnyebben meg tudja törni a csöndet, nagyobb szabadságot élveznek a partnerek, és saját képükre formálva küldik el egymásnak szövegeiket. Itt azonban a képzeletbeli dialógus formáját a kibontakozó nyelvhasználat lehetőségének feltétele írja elő: olyan harmonikus rendszerről van szó, amely más hangokat szólaltat meg; ennek a nyelvnek szükségesszerűen mások

által kell megszólalnia, hogy hozzájuk is szóljon, mivel beérik végül a csönddel és elhallgatnak, ha úgy beszélünk hozzájuk, hogy ők maguk nem jutnak szóhoz. Pedig nagyon is fontos, hogy megszólaljanak, ha meg akarom értetni magam, és meghallgattatni az én nyelvemen azt jelenti, hogy föladják a némaságukat. Az általam nekik tulajdonított beszéd, amellyel kapcsolatban kijelenthetem hazugságaik képmutatását, ahhoz szükséges, hogy megszólítsam őket és beszéljek hozzájuk, nekik, arról a csöndről, amelybe létezésem igazolását és a nyelvemet akarják befalazni.

Ezt az alapvető struktúrát fejezi ki a szöveg tematikus szintjén a csöndnek tulajdonított végtelen jelentőség. A csönd – amelyet Rousseau ellenségei tartósítanak a személye körül – jeleníti meg a vele kapcsolatba hozható valamennyi gyalázatos pletykát. A csönd az összeesküvés maga. A csönd fedezi azt az összehangolt cselzövést, amelyet ébersége miatt nem lehet leleplezni; eme beszédnélküliségben egy titkos szekta csodálatos hatékonysága rejtőzik – az „Uraké”, a felvilágosodás filozófusaié, akik éppen a jezsuitákon győzedelmeskedtek, nyilvánvalóan átveszik a *Provinciales* reverendás atyjának szerepét, és éppen úgy, mint ők, elhallgattatják a Beszédet. A csöndet minden intézmény támogatja, egyetemes összeesküvést jelent, egy olyan megszokhatatlan láncolatot, amelyhez bűnös szándékával kötődik mindenki a világon, később valamennyi francia, majd Anglia, végül az egész világ-mindenség. Hogy egy ilyen hálózat rejtve maradhat, hogy nincs egyetlen ember sem a gonosz bűnszövetkezetben, akibe szorult volna annyi becsület, hogy megszólaljon, vagy annyi ferde hajlam, hogy árulóvá legyen, nos, ez természetesen paradoxon. De ez a csönd azt jelenti, hogy az összeesküvést egy egészen kicsi csoport szelje ki, alig néhány, lehet hogy csak egyetlen ember, Diderot, Grimm segítségével. Ezek ketten azok, akik biztosan mindenről tudnak, akik az összeesküvés minden részletét ismerik, de hallgatnak róla; és azzal árulják el egymást, hogy másokat is elhallgattatnak (tanúkat, például d'Alamber-t, aki a zúgolódó Voltaire-t csendre utasította); az ő kezükben van az abszolút csönd fegyvere, vagyis az összeesküvés hálója, mindenre ők terjesztik ki a csöndet; a többiek csak eszközként szolgálnak, részben cinkosok és közömbösek, előtűnik elhallgatjuk a dolog lényegét, és ők a maguk részéről amúgy is hallgatnak. A csönd lassanként eléri azt is, aki az egész bonyodalomnak tárgya és célja. Ő az, aki fáradhatatlanul szót kér a *Dialógusok*ban, éppen a hallgatás bírja szóra, hogy a rá nehezedő csöndet nyelvvé alakítsa.

Számára a csönd az összeesküvés egyhangú jele, míg az ármánykodók ezt éppen az áldozatnak tulajdonítják. Közlik

vele, hogy nem ő saját könyvei szerzője; hogy bármit is mond, mondandója eltorzul; hogy a hangja nem az övé már, hogy beléfojtják a szót, hogy semmiféle önigazolása nem talál megértésre, hogy kéziratait elveszik, hogy elfogyott a tinta, amely rendesen fog, és csak „vizezett festék” áll rendelkezésére; hogy az utókor sem arcát, sem valódi szívét nem ismeri majd meg; hogy semmit sem hagy hátra az utókor-nak, és hogy érdekében áll a hallgatás, ha úgysem jut szóhoz. És ezt a csöndet a lehető legkomolyabban és legtekintélyesebben jelentik be, azzal a nyilvánvaló szívéllyel, amellyel íranta viseltetnek. Mit lehet mondani, amikor kis ünneppel lepik meg, és titokban alamizsnát adnak Thérésnek? Mit lehet mondani, amikor nem leplezik le a hibáit, amikor hallgatnak rólok, amikor azt sem mondják el, amit ő már bevallott? Mi ellen lehetne föllépni, ha ezek az Urak hagyják őt élni, mégpedig „a lehető legkellemesebben egy gonosz számára, aki nem tesz semmi rosszat?” Mit lehet mondani, ha mi magunk hallgatunk?

Egy néma világ egészét építi föl a Felügyelet és a Jel. J.-J.-ot minden irányból megfigyelték: „mutogatták, jelentették, minden eseményen, minden kávéházban felhívták rá a hordárok, a rendőrök, a felügyelők, a spiclik, a savoyaiak, a borbélyok, a boltosok, a házalók, a könyvkereskedők figyelmét.” Mindig szemmel tartják, és füle van a falnak és a plafonnak is. A néma felügyelet egyetlen direkt kifejezéséből sem lesz vádló nyelvezet. Jelek vannak csupán, nincs valódi beszéd: séta közben az útjára köpnek, légtüres tér fogadja, amikor belép egy összejövetelre, vagy épp ellenkezőleg, összeszorított ököllel, fenyegető husánggal közelítenek felé, ha tisztelettel szólítják meg, ezt mindig néma és fagyos nyelven teszik, csak azért, hogy önmagát kérdésesnek érezze, és soha nem megkérdoztetnek. Môtiers-ben kövekkel török be az ablakát, Párizsban az ablaka alatt szalmabábút égetnek: kettős jel – el szeretnék égetni őt, de ezt is csak gúnyból tennék meg, hiszen ha eltélnék végre, jogában állna beszélni. Márpedig ő a jelek e világára van ítélve, amely megvonja tőle a beszéd lehetőségét.⁵

Ezért jelent fölszabadulást a Felügyelet és a Jelek ellenében, ha beléphet az ítélet és a Kínzás rendszerébe. Az ítélet volta-képpen feltételezi a beszéd felragyogását: akkor lesz megalapozott az építménye, ha a vádlott vallomásaiban tetőzik, a vétkes beismerő vallomásaiban. Senki sem járhat el csak úgy egy ítélet nyomán: az illetőt el kell bíráltniuk és el kell ítélniük, mivel a büntetés elsenvedése beszédhez kötött. A kínzás mindig előzetes megszólalást föltételez. Végül a törvényhozás zárt világa kevésbé veszedelmes, mint az üres tér, amelyben a vádbeszéd semmiféle ellenállásba sem ütközik, hiszen szétoszlik a csöndben, a védelem ott soha nem nyer,

hiszen föl sem áll, mert csak egy hallgatásra felel. Börtönfalakra van szükség, mivel ezek demonstrálják a hangosan kimondott igazságtalanságot. A zárka az ellenkezője lehetne annak a térnek, amelyben a felügyelet és a jelek szabadon cirkulálnak, eltörlődnek, majd újra előbukkannak; ez egy kínzásra alapozott felügyelet volna, maga az ítélkezés. Rousseau rábólintott arra, hogy Jean-Jacques *birája* legyen.

A börtön igénye csupán egy dialektikus momentum, ahogyan taktikus momentum volt, amikor Rousseau 1765-ben megfogalmazta, miután elűzték a Szent Péter szigetről. Más módja is van annak, hogy a Felügyeletet szabad tekintetté, a jelet pedig közvetlen kifejezéssé változtassa át.

Ez „a miénkhez hasonló, mégis egészen más ideális világról” szóló bevezető mítosz funkciója. Ott minden egy kicsit kontúrósabb és érzékelhetőbb, mint nálunk. „Sokkal elegánsabbak a formák, a színek élénkebbek, az illatok édesebbek, minden dolog érdekesebb.” A dolgokat ott nem kell kilensni, átgondolni, értelmezni: minden egyszerre lágy és eleven erővel kínálja föl magát; a lelket közvetlen, gyors mozgások érik, amelyeket semmiféle akadály nem képes eltéríteni vagy elferdíteni, és rögtön kihunynak, amint az érdeklődés ellian. Misztérium nélküli és kendőzetlen ez a világ, azaz hipotézistől és cselszövéstől mentes. A reflexiónak nem dolga kitölteni a megzavart és rövidlátó tekintet hézagját; ott maguk a dolgok képei is tiszta tekintetekben tükröződnek, közvetlenül rajzolják meg vonalaik eredeti egyszerűségét. A Felügyelet ellenében – amely hunyorog, bekeríti, elváltoztatja, és eközben csöndesen elszigeteli a tárgyát – játékba lép egy végtelenül nyitott tekintet, amely lehetővé teszi, hogy a szabad tér fölkinálja számára színeit és formáit.

Ez a világ magából a valóságból üdvözül, és a jelek kezdettől fogva magukban hordják azt, amit mondani szeretnének. Csak oly mértékben alkotnak nyelvezetet, amennyiben van közvetlen kifejezési értékük. Csakis saját létükről adhatnak számot: „csakis eredetiségükben jelennek meg”. A jelet abban a formában fogadják, ahogyan elküldték: kifejezésének elevenességében – nincs tehát módja megtéveszteni vagy félrevezetni. Nem jelent többé-kevésbé megalapozott ítéletet, nem terel a nemlét terének áramkörébe véleményt, csupán egyik lélektől a másikig tolmácsolja „változatainak lenyomatát”. A tekintet adományként fejezi ki azt, ami egyszer már bevésődött, abszolút módon tetet öltött. A Felügyelet világában a Jel véleményt jelentett, azaz nemlétet, vagyis gonosztságot, a Tekintet világában pedig azt jelenti, amit látunk, vagyis a létezését és ennek ártatlan üdeségét. Egyik sétéja során Rousseau szemlélődve megáll egy

rézkarc előtt, szórakoztatják a vonalak és a színek, arcán látszik, hogy teljesen belefeledkezik a képbe, tekintete nem mozdul, egész mozdulatlan merevedett teste a látványt és a lelkében hirtelen jelentkező lenyomatot fejezi ki: nos, ez történik ebben a csodálatos világban. Csakhogy a nézelődő Rousseau megfigyelés alatt áll: néhány cselszövő látja, hogy ő egy várbörtön tervrajzát nézi, meggyanúsítják kémkedéssel és áruhással: mi mást jelenthetne a „reflexió” világában egy egyszerű rézkarc iránt tanúsított ekkora figyelem?

A *Dialogusok* elején a Tekintet és a Kifejezés univerzumának csak fiktív létezése van: ez is egy megértendő hipotézis, olyan, mint a természeti állapot, meg kell értenünk, mi is az, amivel szemben áll, vagy legalábbis meg kell látnunk levezetett igazságát. Az irreális igazságra szisztematikus módon leszüktített világunkat ábrázolja, és éppen az eltéréssel, a jelentéktelen, de meghatározó különbséggel magyarázza a világot. A magyarázó hangsúlyt a *Dialogusok*ban végig megőrzi, hogy megértsük miként kényeztetették Rousseau-t ismeretlenként, s amint hírnévre tett szert, hogyan született meg és hatalmasodott el az összeesküvés, s miként vált lehetlenné a visszatérése. Ugyanakkor azonban az irreális világ mítosza univerzális karakterével együtt fiktív mivoltát is elveszíti, hogy mindinkább beszűküljön és valóságossá váljék: a végén tulajdonképpen csak Jean-Jacques lelkét határozza meg.

(A Felügyelet és a Jel, a Tekintet és a Kifejezés univerzuma)

A *Dialogusok* elején Rousseau a miénkel összefüggőnek képzele el azt a világot, amely az előbbivel elvegyülve egyetlen teret alkot, olyan egyvelegként, hogy lakói tájékozódásképpen kénytelenek jelrendszert alkalmazni. Ezek a jelek mások számára éppen az igazmondás érthetetlen kifejezései; így ők inkább szektát, mintsem világot alkotnak; a valódi társadalom árnyékában a beavatottak kevéssé fölismerhető hálózatát alkotják, létezésük is előfeltevés csupán, mivel egyetlen példával szolgálnak, és ez nem más, mint ő, Jean-Jacques Rousseau műveinek szerzője. A második dialógusban Jean-Jacques – nagy óvatossággal – valóságosan is belép a mítoszba. Elsőként kívülről sikerül fölismernie önmagában a Tekintetet. Megállapítja ennek három karakterjegyét: magányos, tanulmányozza saját *fikcióit*, vagyis azokat a tárgyakat, amelyeket teljességgel ő ural, és amelyeket semmiféle árnyék nem rejthet el a tekintete előtt; amikor fáradt elképzeli valamit (mivel ő „természetből adódóan lusta”), mi több, a természetet benépesítő érzékelhető tárgyak benyomásait „szíve szerint való lényeknek” nevezve *álmodik*; átadja magát az álmodzásnak, passzív módon „nyugalomra” le,

minden erőfeszítés nélkül adja át magát a legközömbösebb eseményeknek: „egy távolodó hajó, egy forgó malomkerék, az ökrét hajtó földműves, golyózók vagy krikettezők játéka, szaladó folyó, egy főlészáló madár” látványának. Jean-Jacques Rousseau lelke némiképpen *a priori* levezetett, mintha érveléssel lépne be az őt megillető társadalomba: „Vessük el egyetlen pillanatra a tényeket”; tételezzük föl a szélsőséges érzékenység és az élénk képzelőerő vérmérsékletét; ilyesfajta ember nem különösebben reflektált, egyáltalán nem kép-mutató; közvetlenül mutatja meg minden pillanatnyi érzését. Az efféle ember számára az egyetlen jel, a legélénkebb és legközvetlenebb kifejezés lehetséges csupán. Ez az absztrakt ember Jean-Jacques? Igen, „ilyen ember az, akit tanulmányoztam”.

De egyedül ő ilyen? Bizonyára; legalábbis ő az egyetlen hivatkozott személye annak a családnak, amely egyszerre teljesen őszinte és titoktartó. Voltaképpen a *Dialogusok*ban a Rousseau nevet viselő személy olyan ember, aki megfelel ennek a mítosznak: megismerhette az *Héloïse* és az *Emil* szerzőjét, megfejtette magában a jelek közvetlen kifejezési értékét, reflexió és előítélet nélkül tudott Jean-Jacques-ra tekinteni, megnyitotta számára a lelkét. Ami pedig a Franciát illeti, ő később lépett a csodás kertbe; előbb el kellett hagyania a Jelek és a Felügyelet világát, amelynek inkább bizalmasa s nem fenntartója volt; de Rousseau-n keresztül megtanulta nézni Jean-Jacques-ot, könyvein keresztül pedig megtanulta elolvasni őt. A szöveg utolsó soraira mindhárom személy, a Francia, Rousseau és Jean-Jacques képes lesz arra, hogy egyedül is megalkossa azt a valós társadalmat, amelyet a *Dialogusok* kezdetben úgy épített föl, mint valamiféle nagy módszertani mítoszt, felruházva a világ minden létező gazdagságával. Ez a hármasban osztott világ (amelynek struktúrája oly nagy jelentőségű Rousseau egész életművében) a *Dialogusok* végén ígéretté lesz, mint egy közeli álom, amely majdnem boldogsághoz, de legalábbis végső békeességhez vezet: „Tegyük még hozzá, ajánlja Rousseau a Franciának, két igaz és tisztességes szív báját, amint a harmadikhoz fordul. Így enyhítsük ennek a magánynak a borzalmát. Intézzük el neki utolsó óráira, vigaszként, hogy baráti kezek fogják le a szemét.”

Híába szorítkozik a mítosz egy örvendetes hármasságra, azért még álombéli. Ahhoz, hogy egészen valóságossá váljék, az kellene, hogy még konzisztensebbé váljék, és felhagyjon a boldog hármasságának és aranykorának megidézésével; el kellene szakadni a Franciától és a harmadik jelenlététől; jó volna, ha Rousseau pontosan Jean-Jacques-ot érné el. Akkor a Felügyelet kiszorulna a békés és közömbös világból; a Jelek eltűnnének; és

semmi más nem maradna, mint egy végtelenül érzékeny és örök bizalmat élvező Tekintet; amely csodálatosan nyitott a dolgokra, és mégsem ad más jelet, mint a létezés örömeinek egészen bensőséges kifejezését. A felügyelet nélküli tekintetet és a jeleken túli kifejezőmódot az élvezet tiszta aktusa alapozza meg, ahol a megálmodott hármasság végre valóságosan is eléri a szuverén, isteni magányt: „Mi nyújt örömet az ilyen állapotban? Semmi külső dolog, csak a magunk lénye és létezése; amíg ez az állapot tart, nem szorulunk semmi másra, akár csak Isten.” (A *magányos sétáló álmodásai*, 113.)

A mítosz, amely megnyitotta a *Dialogusok* terét, és amelyben helyet kapott a három alak, hogy egymással találkozzon, nem találja meg azt a valóságot, amely felé a beszéd és az álom siet. Ez majd az *Álmodások* egyes szám első személye számára lehetséges, aki egymaga álmodik, egymaga beszél.

(Nem egy örült műve?)

– Szóval a *Dialogusok* nem egy örült műve?

– Akkor lehetne felelni erre a kérdésre, ha volna bármi értelme; de hát a mű *per definitionem* maga a nem-örült.

– Egy mű fölépítése által feltárulkozzhat egy betegség rajzolata.

– Az viszont biztos, hogy egy ilyen állítás fordítva tarthatatlan.

– Ön csal akkor, amikor nem beszél sem örületről, sem üldözési mániáról, sem eltűzött hiedelmekről stb.

– Sőt látszólag azt is figyelmen kívül hagytam, hogy az örület máshol, már a *Dialogusok* előtt is megjelent: 1765 körül, és ezután végigkövethető az egész levelezésben.

– Ön a művet a bolondság lehetősége elé helyezte, hogy még jobban eltörölje a mű tébolyát; meg sem említette azokat a pontokat, ahol az örület nyilvánvaló. Ki hiszi józan ésszel, hogy Korzikát azért szállták meg, hogy még jobban fölhúzzák Rousseau-t?

– Melyik műhöz kellene hitünkkel fordulni, ha az tényleg műalkotás?

– És mennyivel kevesebb, ha mégis delirált?

– Ez egy különös és eléggé vad szóötvet, mint például az a másik igen gyakori (és napjainkban dicsőítő), amelyik a művet az örülettel hozza összefüggésbe; a műnek nincs helye az örületben; az előfordulhat, hogy a nyelv, amely a maga alapjaiban a mű lehetőségét biztosítja, megnyitja ezt az örület empirikus terének (de ugyanígy megnyithatta volna az erotizmusnak vagy a miszticizmusnak is).

– Azaz egy mű létmódja lehet tévelygő, feltéve, ha nem „delirált”.

– Csak a nyelvezete lehet deliráló. Deliráló értds: folyamatos melléknévi igenév.

– A mű nyelvezete? És akkor...
 – A nyelv, mely előírja a mű terét, formális struktúráját, és nyelvi hozományként még a létezését is – előidézhethet egy második nyelvet, amely maga is a mű terében helyezkedik el, és strukturális analógiát képez az őrülettel. Különbséget kell tenni: a mű nyelve egyrészt önmagán túlról való, efelé tart az, amit a mű elmond; másrészt a mű ebből a nyelvből beszél. Ez utóbbira nem lehet alkalmazni a normális vagy a patológikus, bolondság vagy őrület kategóriáját; mivel ez mindig elsődleges átkelés, vegyítiszta transzgresszió.
 – Rousseau maga volt tévelygő, így a nyelvezete is azzá lett.
 – Az előbb még a műről beszéltünk.
 – De Rousseau az adott pillanatban tollal a kezében siralmaikat, őszinteségét és szenvedését vetette papírra?

JEAN-JACQUES ROUSSEAU

A Sétákhoz készített jegyzetek*

1. Hatvan évvel ezelőtt kellett volna megírnom ezt a kötetet, hogy jól megfeleljek a szöveggyűjtemény címének, hiszen az egész életem nem volt más, mint egy hosszú álmódosítás, melyet napi sétáim tagoltak fejezetekre.
 Még ma nekilátok, bárha késő is, mivel nincs jobb dolgom ezen a világon.
 Most már érzem, hogy képzeletem elapad, és minden képességem megfogyatkozik. Tudom, hogy álmódosításaim napról napra kihűlnék, az írás nyúgja pedig végleg elveszi kedvem; könyvemnek is akkor kell majd véget érnie, amikor életem végéhez közeledek.

2. Való igaz, hogy a legszenvtelenebb [ember] is kiszolgáltatott a teste és az érzelmei által a fájdalom és a gyönyör benyomásainak és ezek hatásainak. De ezek a tisztán fizikai benyomások önmagukban csupán érzetek. Szendvélyeket ébresztenek, és néha érényt is abban az esetben, ha egy mély és tartós benyomás fönny marad a lélekben, és túléli az érzést; vagy ha a más okokból mozgatótt akarat ellenáll a gyönyörnek, vagy belenyugszik a fájdalomba; szükséges azonban, hogy ez a szándék urálja a cselekedetet, (*olvashatatlan szó*), mert ha egy jelentősebb érzés kivívja végül a jóváhagyást, az ellenállás minden erkölcsisége elillan, újra cselekvőképesebbek leszünk, és a cselekedet, valamint a hatásai teljességgel ugyanazt okozzák, mintha egészen jóváhagytuk volna. Ez a szigorúság durvának hat, de hát nem emiatt van olyan fenséges neve az érénynek? Ha a győzelemnek nem volna ára, milyen koszorú illetné meg?

– Ez egy pszichológizáló kérdés. Semmi, de semmi közöm hozzá.
 MARSÓ PAULA FORDÍTÁSA

¹ J.-J. Rousseau: *Vallomások*. Ford. Benedek István és Benedek Marcell, Budapest, Magyar Helikon, 1962.

² Ld. J. Starobinski figyelemreméltó sorait a *J.-J. Rousseau-jában*. Párizs, Plon, 1958. 251. (Saját fordításom – M.P.)

³ J.-J. Rousseau: *A magányos sétáló álmódosításai*. Ford. Réz Ádám, Budapest, Magyar Helikon, 1964.

⁴ J.-J. Rousseau: *Esszé a nyelvek eredetéről*. Ford. Bakcsi Botond, Máriabesenyő, Gödöllő, Attraktor, 2007. 38.

⁵ Abban az időszakban, amikor Rousseau a beszéd nélküli jelek világában él, visszatér kottamásoló elfoglaltságához, talán tizenkétezer zenei oldalt készít el a *Diálogo*sok írása közben. Hangsúlyozza, hogy ez nem színellet szegénység, hanem valódi szükséglet számára, mely látását és egészségét is veszélyezteti.

3. A boldogság túlságosan állandó állapot, az ember pedig változékony lény, így a kettő nem fér össze.
 Szólón Króznusnál (járva) földézte három boldog ember példáját, nem annyira boldog életük, mint haláluk szelídsége miatt, s szerinte élő embernek nem adatik meg a boldogság. A tapasztalat bizonyítja, hogy igaza volt. Hozzáteszem, ha van is valóban boldog ember a földön, nem hozzák föl példának, mert ő erről mit sem tud.
 Folytonosan észlelt mozgás tudatja velem, hogy létezem, és valóban az egyetlen érzés, amit érzékelek, egy egyhangú és egyenletes távoli zaj halvány éréte. Mi nyújt élvezetet ebben az állapotban: én.

4. Való igaz, hogy semmit sem csinállok a földön, de akkor sem csinállok majd semmit, ha többé már testem sem lesz, pedig lehet, hogy a legtevékenyebb halandónál is több érézzel és étellel teli, tökéletesebb lény leszek.

5. Aki modern, az a saját maga mércéje szerint szűkíti le, én az övékével leszek egyre hatalmasabb.

6. És [például] melyik tévedés érne többet, mint a hamis barátok fölismerésének képessége, de ez a képesség csak azon az áron sajátítható el, ha megmutatjuk magunkat azoknak, akiket igaznak hittünk.

7. Ezek [az urak] úgy viselkednek, mint valami kalózkülönítmény, amelynek tagjaiként

kedvükre kínoznak egy szegény spanyolt, miközben sztoikus érvekkel jóságosan vigasztalják, hogy a fájdalom egyáltalán nem rossz dolog ám.

8. De hát sem elkérni nem akartam a címet, sem az enyémet neki adni, biztos lévén benne, hogy amint kiteszem a lábam, zaklatni fogják kérdéseikkel, és hogy ezen urak jól ismert pletykái révén a nyilvánvaló szándékaim sokkal nagyobb bajt okoznak, mint az a jó, amit tenni óhajtottam.

9. És ha majd bizonyított ártatlanságom meggyőző üldözőimmet, és az igazság a napnál is fényesebb lesz, a közönség még inkább felbőszül ahelyett, hogy a dühe csillapodna; a saját igazságtalansága következtében jobban fog gyűlölni, mint a most nekem tulajdonított bűnök miatt. Soha nem fogja megbocsátani azokat az aljasságokat, amelyekért neheztelt rám. Ezek lesznek számára a legmegbocsáthatatlanabb gaztettem.

10. Mindig azt kell tennem, amit szerintem kell, pusztán azért, mert meg kell tennem, és nem valamiféle siker reményében, mert tudom jól, hogy egy ilyen siker lehetetlen.

11. Elképzelem ennek az oly kiváló, oly kevély, és állítólagos tudására oly büszke generációnak a megdöbbenését, amely oly kegyetlen kevélységgel gondol csalhatatlan értelmére velem szemben.

12. Sem barátság, sem testvériség nem fűz hozzájuk, mivel kitagadtak engem, és dicsőségemre szolgál, ha szavukon fogom őket. Ha netán mégis valamiféle emberséget tanúsíthatnék irányukba, kétségtelenül megteszem, de nem úgy, mintha rokonaim lennének, hanem mint érékeny és szenvedő lényekkel, akiknek szükségük van megkönnyebbülésre. Valójában szívesebben segítenék egy szenvedő kutyán. Mivel az állat se nem aljas, se nem álnok, hamisságból soha nem dörögölzik, így számomra szerethetőbb, mint bárki ebből a nemzedékből.

13. Az uralkodónak is csak azután van joga megbocsátani, ha a bűnöst már elítélték, és minden formában megbüntették. Máskülönb csak bűnjelet ragasztanak rá anélkül, hogy bűnössége felől meggyőződtek volna, s ez a leginkább vérlázító méltánytalanság.

Ha kenyeret adnak, meg akarnak szégyeníteni. Irántam való nagylelkűségük nem jótékony, hanem megalázó és sértő; egy módja csupán, hogy megalázzanak,

semmi több. Kétségtelen, hogy a halálotat kívánják; de jobban tetszik nekik, ha megalázzhatnak, és még életben vagyok.

14. Azzal a hálával fogadnám alamizsnájukat, amelyet egy járókelő érez egy tolvaj iránt, aki miután elvette a tárcáját, visszadob némi kis aprót, hogy az áldozat elérhesse úti célját. És még az is a különbség, hogy a tolvaj ezzel nem megalázni kívánja a járókelőt, csupán könnyíteni rajta.

Én vagyok az egyetlen a földön, aki reggelente azzal a tökéletes bizonyosság-gal ébred, hogy aznap semmilyen újabb fájdalomban nem lesz része, és nem is fekszik le boldogtalanabban.

15. A várakozás a másvilágra megédesíti az evilági bajokat, és a halálfélelmet is eloszlatja; csak hogy az evilági dolgokban a reménység mindig nyugtalansággal vegyül, és valódi megpihenést csak a lemondás [resignation] jelent.

16. Miként ezt Mazarin kardinális kijelentette, megtörténhet, hogy olyan állapotba kerülünk, mely annyira összetett és szükség szerű, hogy nevétséges volna elutasítani, de még inkább benne élni.

Akik az igazság előtt a saját érdeket nézik ahhoz húznak, aki részrehajlóan beszélt, nem pedig ahhoz, aki a legjobban.

17. *Álmódosítás*
 Ebből jöttem rá, hogy ez az állapot inkább úgy volt kellemes számomra, mint az élet fájdalmainak felfüggesztése, és nem mint valamiféle jelenvaló élvezet.

De testem és érékeim révén nem juthatok el a tiszta szellemek világába. Semmiféle eszközöm nincsen hozzá, hogy megítéljem ezek valószínűsége létezési módját. Szeretnék rajtuk a lehető legkegyetlenebbül bosszút állni? Mást se kell tennem, csak boldogan és elégedetten élnem; ez a biztos módja annak, hogy nyomorultta tegyem őket.

Szükségük van arra, hogy engem boldogtalanra tegyenek, és ezzel tőlem teszik függővé az életüket.

18. Úgy vélem, hogy a szellemes és szabad lények létezése szükségszerűen Istentől ered, és magában az istenségben is élvezetet talál, túl az ő teljességén, vagyis inkább abban, ami kiegészíti, és ez nem más, mint az, hogy igaz lelkekben uralkodik.

19. Olyan mély árkot ástak közénk, amelyet betapasztani vagy átlépni többé nem lehet,

olyan kirekesztett leszek hátralévő életemben, mint az élők körében a holtak.

Ez arról győz meg, hogy kevesen vannak, akik jó lelkiismerettel beszélnek a békéről, akiknek igaz ismereteik vannak erről, és akik érezték valaha a hatását.

Ha mégis valahogyan megváltozhatnának a dolgok, amit nem hiszek, ez a változás csakis jót tehet nekem, mert semmi sem lehet ennél rosszabb.

20.

Vannak, akik átszellemülve keresnek meg, elérzékenyülnek, ha meglátják, örömlökben könnyeznek, megindultan ölelnek meg, másoknak harag villan a szemében, megint mások leköpnék, vagy csak a közelemben köpködnek, de olyan látványosan, hogy nem hagynak kétséget szándékuk felől. Ugyanaz az érzelem jelentkezik annyi különféle jelben, ez is világos. De melyik érzelem mutatkozik meg ennyi egymásnak ellentmondó gesztusban? Minden kortársam részéről látom ezeket a jeleket, de a többi számomra ismeretlen.

21.

Az ártatlanságot elkíséri a szégyen, a bűn pedig nem ismeri meg.

Egészen naiv módon mondom el az érzéseimet, a véleményemet, bármilyen furcsák vagy ellentmondásosak is, nem érvelek, nem bizonyítok, mivel senkit nem akarok meggyőzni, és csak a magam számára írok.

22.

Most már minden emberi hatalom elképesztően erőtlen velem szemben. És ha hirtelen heves szenvedélyeim támadnának, éppoly nyilvánosan, mint büntetlenül eléghíthetném ki őket. Minthogy világos, a halálnál is jobban rettegnek attól, hogy beszélniük kelljen velem, ezt mindenáron elkerülik majd. Ráadásul éppen azt szeretném, hogy elfogjanak, letartóztassanak, de ezt sehogyan sem tudom elérni. Meghurcolnak, módosítják szenvedéseimet, de legalább nem fokoznák tovább fájdalmait, ha halálomat okoznák. De éppen ezt nem teszik meg. Pedig a halál véget vetne szenvedéseimnek. Az én kegyelemnek köszönheti létét minden földi Úr és Király, és mindenki más is, aki körülvesz, bármire képes vagyok velük szemben, de ők semmit sem tehetnek velem.

23.

Amikor pedig ezek az Urak abba az állapotba taszítottak, ahol most vagyok, tisztában voltam vele, hogy sem gyűlölködő, sem bosszúálló nem vagyok: hiszen sose tették volna ki magukat bármilyen veszélynek.

24.

Milyen hatalmasak és erősek leszünk, ha már semmit sem remélünk az emberektől. Nevetek a gonosz emberek bolond ostobaságán, ha arra gondolok, hogy harminc év gondoskodás, munkálkodás, gond és baj csupán arra volt jó, hogy teljesen föléjük kerekedjem.

25.

Ha egyszer elárulnák, hogyan értesültek ezekről a dolgokról, és mit tettek azért, hogy megtudják, ígérem, ha hűségesen végrehajjták ezt a cikkelyt, vádaskodásaikra többé szavam se lesz.

26.

Minden arra utal és arról győz meg, hogy a gondviselésnek semmi köze nincsen az emberi véleményhez, se ahhoz, amit a hírnévvel hoznak összefüggésbe, és teljes egészében visszaadja a szerencsének és az embereknek mindazt, ami az embertől a halála után megmarad.

27.

- 1 Ismerd meg önmagad
 - 2 Hideg és szomorú álmódosítások
 - 3 Erkölcsi érzés
- Hogyan kell viselkednem a kortársaimmal
Hazugság
Túl kevés egészség
Kínok örökkévalósága
Erkölcsi érzés

28.

Soha nem jön el tehát egy értelmes ember, aki észreveszi, hogy milyen körmonfontan beszélnek rólam, akár közvetlenül, akár indirekt módon, szinte minden modern könyvben, alattomosan idegen hangnemben, álnok utalásokkal, keresett szemrehányásokkal, ironikus idézetekkel, gyanús és kétértelmű mondatokkal, és

szinte mindig megkerülve a közvetlen szöveg helyeket, de ahhoz jól értenek, miként vezessék az olvasókat az orruk alá fogva.

29.

Mivel nem foszthatnak meg a nyugalamtól (amelyet az írás jelent nekem), csak ha cselszövésükről is lemondanak, különös odaadással mérgeznek meg mindent, hogy lehetetlenné tegyék egy tisztességes ember életét. És mivel fogalmuk sincs az ártatlan ember reményeiről, nem láthatják előre, hogy mi segít majd engem keserű helyzetem elviselésében.

30.

Ahogy araszol felém a halál, és az évek múlására figyelmeztet, kedvére láttatja és érezteti velem szomorú közeledését.

MARSÓ PAULA FORDÍTÁSA

* »Ébauches des Rêveries« . In: *Fragments autobiographiques et document biographiques*. Oc. I. kötet, Pléiade-Gallimard, Paris, 1959. 1165-1173.o. Girardin márki Rousseau halála találta meg és küldte el Du Peyrou-nak azt a huszonhét kártyalapot, melyek hátoldalára Rousseau a *Sétákhoz* készített jegyzeteket. Elsőként 1948-ban közzétették e szövegfüzért a Droz (Párizs) *Magányos sétáló álmódosításai* J.-S. Spink és Marcel Raymond által szerkesztett kiadásában. Két töredéket a Pléiade szerkesztői illesztettek a vázlatokba. Az utolsó papírlapon (30. töredék) 1762-ből való piszkozat olvasható (az *Émile et Sophie* néhány áthúzott sora), ami arra enged következtetni, hogy ez a szöveg eredetileg egy másik része.

URBAN SPACES BERLIN | BUDAPEST

KORTÁRS MŰVÉSZETI KIÁLLÍTÁS 2011. szeptember 14–október 13. / Demo Galéria (Fogasház)

Szigethy Anna: nem-hely, Berlin, 2008

Cím: Budapest VII. Akácfa utca 51. – Nyitva tartás: hétfő–szombat 16-21-ig, vasárnap zárva

ERLICH Gábor (H)
KARAS David (H)
Mascha LOGACEVA (D)
Nadja MILENKOVIC &
Sebastian SEITZ (D)
SIMON Zsuzsanna (H)
Idan NELKENBAUM (IL)
SZÉCSÉNYI-NAGY Loránd (H)
SZIGETHY Anna (H)

A kiállítás szervezői:
Istvánko Bea, Hunya Krisztina,
Johanna Klapproth, Nora Malles,
Linda Olenburg

HANS-GEORG GADAMER

Mitosz és ész

GADAMER,

Hans-Georg
Igazság és módszer
Gondolat, 1984,
Osiris, 2003

A szép aktualitása
T-Twins, 1994

A filozófia kezdete
Osiris, 2000

„Hermeneutika”, in:
(Bacsó Béla
szerk.):
Filozófiai
hermeneutika
FTK, 1990

„Szöveg és
interpretáció”,
in (Bacsó Béla
szerk.):
Szöveg és
interpretáció
Cserépfalvi, 1991
„A fenomenológiai
mozgalom”, in:
Athenaeum, 1993/1.

A modern gondolkodás kétpólusú

A modern gondolkodás kettős eredetre tekint vissza: lényegi alapja a felvilágosodás – mivel az önmagát elgondolás merészével kezd, aki tudományt művel, és a tapasztalati tudományok határtalan kiterjesztése – illetve az emberi élet ezekből kiinduló átformálásának egésze a technika korában – igazolja és megerősíti e merészséget. Egyúttal azonban létezik egy másfajta eredet is, amelyre ma építünk. Ez a német idealizmus filozófiája, a romantikus költészet és a világ történetiségének felfedezése a romantikában, ami a modernség felvilágosodás-vonulatán belül egy máig ható ellenáramlatnak tekinthető. Ha az egész civilizált világot tekintjük, akkor feltétlenül igazat kell adnunk Ernst Troeltschnek, aki egy alkalommal azt mondta: a német idealizmus csupán epizód. Az egész angol-szász világot, de még a kommunista doktrína által uralt Keletet is a felvilágosodás ideálja, az emberi ész uralma közepette az előrehaladó kultúrába vetett hit jellemzi. Emellett van a világ egy adott köre, amelyet olyan mélyen áthat a természetes mérték és rend változatlansága, hogy ebbéli meggyőződéséből még a modern gondolkodás sem képes kibillenteni. Ez a katolicizmus által formált latin világ, a természetjogi gondolkodás állhatatos prókátora. De Németországban és Németország révén a modern felvilágosodás romantikus vonulatokkal fonódott össze, tartós, hatékony egységet alkotva, amelynek két szélső pólusa a radikális felvilágosodás, illetve a felvilágosodás romantikus kritikája.

A modern gondolkodás kétpólusú voltát jelentősen meghatározó témák egyike a mítoszhoz és az észhez való viszony. Ez a téma önmagában is a felvilágosodáshoz kötődik, a klasszikus kritika egy formája, amit a modern racionalizmus a kereszténység vallási hagyományában gyakorolt. A mítosz itt a racionális világmagyarázat ellentétéként értendő. A tudományos világkép önmegértése a mitikus feloldásaként lép elő. A tudományos gondolkodás azonban mitikusnak nyilvánít mindent, ami a módszeres tapasztalat segítségével nem igazolható. Minden vallás így esik áldozatul a kritikának az előrehaladó racionalizálással. Max Weber a történelmi haladás törvényét éppen a világ varázstalanításában látta, amely szerinte szükségszerűen a mítosztól a logosz felé, a racionális világkép felé halad. E séma érvényessége azonban megkérdőjelezhető. Sőt minden kulturális fejlődésben van egy ilyesfajta irá-

nyultság az intellektualizálódás felé, vagyis felfedezhető a felvilágosodás tendenciája. A legutóbbi, a modern európai keresztény felvilágosodás előtt azonban a teljes vallási hagyomány és szokásrendszer még soha nem esett áldozatul az ész kritikájának – vagyis a világ varázstalanításának sémája nem a haladás általános törvénye, hanem történelmi tény. Ez annak ez eredménye, ami kiolvasható belőle: a kereszténység szekularizációja érlelte meg a világ eme racionalizálódását – és ma már értjük, miért.

A kereszténység volt az, amely az Újszövetség hirdetésével elsőként gyakorolt radikális mítoszkritikát. A zsidó-keresztény vallás a nem evilági Istenre való tekintettel az egész pogány istenvilágot – nem csupán egyik vagy másik népét – a démonok, azaz a hamis istenek és az ördögi lények világaként leplezte le, mégpedig annak okán, hogy ezek mind a világ istenei, magának a hatalmasként megtapasztalt világnak a testet öltött alakjai. A világ a keresztény üzenet fényében pedig nem más, mint az ember tisztátalan, megváltást igénylő léte. A kereszténység nézőpontjából a tudomány észelvű világmagyarázata minden bizonnyal az Isten elutasításának veszélyét hordja magában, miközben az ember arra vetemedik, hogy az igazságot önmaga révén birtokolja. De a kereszténység éppen ezzel egyengette az utat a felvilágosodás előtt; a felvilágosodás elképesztő radikalizmusa előtt, amelynek még a kereszténység sem tudta útját állni: azáltal nyílt meg az út, hogy a kereszténység radikálisan lerombolta a mitikust, azaz a világistenek által uralt világgépet.

A mítosz és ész viszonya legalább ennyire romantikus probléma is. Amennyiben a romantika fogalmával azokat a gondolkodásmódokat jellemezzük, amelyek számolnak annak lehetőségével, hogy a dolgok valós rendje nem a jelenben vagy a jövőben keresendő, hanem sokkal inkább a múltban létezett, és hogy a mai vagy holnap ismeretek nem érik el azt az igazságot, ami hajdan tudott volt, úgy egészen máshova kerülnek a hangsúlyok. A mítosz egy sajátos, a racionális világmagyarázat számára elérhetetlen igazság hordozójává válik. Nem papok hazugságának vagy dajkamesének tekintik, hanem egy ősi, bölcsőbb kor hangjának. Valójában a romantika volt az, ami a mítosz átértékelésével szélesre tárta a kaput az újabb kutatások előtt. Folyik a mítosz- és a mesekutatás, feltárandó a jelentését – azaz: a mítosz vagy a mese bölcsességét. De az ész is felismeri az

általa birtokolt valóság határait, például a társadalmi folyamatok korlátait, amikor szerves képet alkot a társadalmi életéről; amikor csodálja a „sötét” középkort, annak tündöklő kereszténységéért; illetve amikor új mitológia után kutat, amely valódi népvallássá válhat, éppúgy, mint annak idején, a pogány ókorban.

Ettől már csak egy lépés, ahová Nietzsche második *Korszerűtlen elmékedéseiben* eljutott, ahol a mítoszt minden kultúra létfeltételének tartotta. Bármely kultúra csak egy mítosz által átpozicionált horizontban képes fejlődni. A jelenkor betegsége, a történelmi betegség éppen abban áll, hogy ezt a zárt horizontot szétzúzza a túlzott mértékű história, azaz a folyton új értékek által meghatározott gondolkodás rutinja. És ismét csak egy kis lépés, ami a mítosznak effajta értékelésétől a mítosz politikai fogalmának megalkotásához vezet; ahogy Saint-Simon *nouveau christianisme*-jében már felszendül, majd markánsan megjelenik Sorelnél és követőinél. Így válik egy ősi igazság dicsősége egy jövőbeni rend politikai céljává, amely épp olyan általános hitté válik, mint annak idején a mitikus-ként megértett világ.

Fogelmanalízis – fogalomtörténet

Ez rávilágít a kérdés két aspektusának összefüggéseire, amiből egyfajta történeti tapasztalat nyerhető. Ez előkészítheti a mítosz és ész fogalmának analízisét, amely – mint minden valódi fogalmi elemzés – maga is a fogalmak egyfajta történetét, illetve a történelemnek egyfajta megragadását hivatott előkészíteni.

I. A mítosz végül is nem más, mint egy hitelesítési mód. A mítosz az elmondott, a monda, de oly módon, hogy a mondanban elmondott semmi egyéb tapasztalati lehetőséget nem enged meg, mint éppen az elmondott által kínált tapasztalatát. A görög szó, amelyet a latin a fabula kifejezéssel ad vissza, a *logosz* ellentétéként lép fel, amely a dolgok lényegét gondolja, és ebből következően egy minden korban levezethető tudást birtokol a dolgokról.

A mítosz e formális fogalmából azonban egy tartalmi következik. Hiszen amit alapvetően nem hitelesít a gondolkodó ész, és ami a tudomány által nem válik hozzáférhetővé, az mind egyedi történés, amit kizárólag a szemtanúk és az erre épülő hagyomány által ismerünk. Ilyen az, ami a mondanban él, azaz mindenekelőtt az ősi kor, amelyben az istenek még látható módon érintkeztek az emberekkel. A mítoszok történetek, amelyek az istenekről és az embereket érintő tetteikről szólnak. De a mítosz magát az istenek történetét is jelenti, ahogy Héziadosz az *Istenek születésében* elbeszéli. Amennyiben a görög vallás lényege a nyilvános kultuszban keresendő, és a mitikus

hagyományozódás nem céloz mást, mint ennek az állandó és jelenlévő kultuszahagyománynak a kifejeződését, úgy a mítosz folyamatosan ki van téve a kritikának és az átalakulásnak. A görög vallás nem az igaztan vallása. Nincs szent könyve, amelynek adekvát értelmezése a papok tudománya volna, és éppen ezért az, ami a görög felvilágosodásból következik, nevezetesen a mítosz kritikája, nem jelent valószínűs ellentétet a vallási hagyománnyal szemben. Csak így érthető meg, hogyan sikerült a nagy attikai filozófiának és mindenekelőtt Platónnak összekapcsolnia a filozófiát és a vallási hagyományt. Platón filozófiai mítoszai tanúskodnak arról, hogyan válhat egygyé a régi igazság és az új belátás.

Az újkori gondolkodásban a kereszténység által gyakorolt mítoszkritika vezetett oda, hogy a mitikus és a tudományos világkép egymással ellentétes fogalommá vált. Míg a tudományos világkép azzal jellemezhető, hogy a világ a tudomány által felmérhető és uralható, addig minden, ami elismeri a tudást korlátozó vagy meghaladó, leigázhatatlan és uralhatatlan hatalmat: mitológia. Amit így jellemeznek, az nem lehet valóságos létező. De ez azt is jelenti, hogy minden tapasztalatot, amit nem igazol a tudomány, a fantázia kötöttségektől mentes birodalmába utalnak, és ezáltal a mítoszeremtő fantázia – akár csak az esztétikai képzelőerő – többé nem formálhat jogot az igazságra.

II. Az ész fogalma a szó szoros értelmében újkori fogalom. Éppúgy jelenti az ember képességét, mint a dolgok egyfajta felépítését. De éppen a gondolkodó tudatnak és a létező értelmes rendjének ez a belső megfelelése az, ami a *logosz* ősi görög gondolatában, amely a nyugati filozófia egészének alapját jelenti, elgondoltatt. A legmagasabb módot, amiben az igaz megnyilvánul, azaz amikor a lét *logosz*-szerűsége megnyilatkozik az emberi gondolkodásban, a görögök *nusz*-nak nevezik. A *nusz* e fogalma megfelel az újkori gondolkodás ész-fogalmának. Az ész az ideák képessége (Kant). Alapvető igényt támaszt az egység iránt, amelyben egyesülnek a szétartó tapasztalatok. Mert az „ez és az” pusztán soksága nem elégti ki az ész.

Az ész arra törekszik, hogy ahol sokféleség van, ott belássa, mi hozza azt létre, illetve hogy hogyan alakul ki. Így az ésszerű lét, az *ens rationis* modellje a számsor. A hagyományos logikában az ész a következtetésre való képességet jelenti, azaz azt a tehetséget, hogy a tiszta fogalom alapján ismereteket nyerjen, anélkül, hogy új tapasztalatokból merítene. A közös alapponás, amely az ész ilyen fogalom meghatározásaiból kirajzolódik, a következőképpen írható le: észről ott beszélhetünk, ahol a gondolkodás

önmagánál van: a matematikai és a logikai alkalmazásban, és egyébként a sokféleségnek a princípium egységében történő összefoglalásában. Az ész lényegéhez tartozik tehát, hogy abszolút önmaga tulajdona, amely nem ütközik a pusztá tények véletlenszerűségének és idegenszerűségének korlátaiba. Így a matematikai természettudomány is ész, amennyiben a természeti jelenségeket számításokkal teszi beláthatóvá; és az önmagában létező ész legmagasabb beteljesedése volna, ha az emberi történelem folyamatában a véletlen és az önkény *factum brutum*-át nem mint korlátot tapasztalná meg, hanem (Hegellel) beláthatóvá tenné az eszt a történelemben.

E követelés beválthatatlansága – hogy minden valóságost ésszerűnek tekintsen –, a nyugati metafizika végét jelenti, és magának az ész fogalmának leértékelődéséhez vezet. Az ész többé már nem az abszolút egység képessége, nem a végső, feltétlen cél megértése; az „ésszerű” ettől fogva inkább az adott célhoz vezető megfelelő eszköz megtalálását jelenti anélkül, hogy maga a cél értelmes volna igazolódna. A modern civilizációs apparátus racionalitása így végső soron egy racionális nem-ész, az eszköz egyfajta lázadása az őt uraló céllal szemben, egyszóval annak elszabadulása, amit az élet minden területén úgy nevezünk: „technika”.

Az ész csak történetiként valóságos

A mítosznak és az észnek, mint ez a vázlat rámutat, azonos törvények által meghatározott, közös története van. Nem arról van szó, hogy az ész megszárdította a mítoszt a varázslattól, és elfog-

lalta a helyét. Az ész, amely a mítoszt a játékos képzelőerő kötöttségek nélküli világába utalta, hamarosan azon kapja magát, hogy az önmaga feletti irányítást szorgalmazza. A tizennyolcadik század radikális felvilágosodása csupán epizódnak bizonyul. Amennyiben tehát a felvilágosodás mozgalmát a mítosztól a logosz felé irányuló folyamatnak tekintjük, úgy e séma is revízióra szorul. A mítosztól a logosz felé irányuló mozgás, a valóság varázstalanítása csupán abban az esetben jelentené a történelem egyértelmű irányát, amennyiben a varázstalanított ész önmagában hatalommal bírna, és önmagát abszolút öntételezésben realizálná. Azt látjuk azonban, hogy az ész valójában függ a felette álló gazdasági, társadalmi, állami hatalmaktól. Az abszolút ész ideája illúzió. Az ész csak történetiként valóságos. Ezt nehezen ismeri el a gondolkodásunk, mert olyan erős az ókori metafizika hatása az ember önmagát végesnek és történetileg elgondolt jelenvaló létének [Dasein] önmegértésére. Például a görögöké, akik megalapozták és irányt szabtak a nyugati léttapasztalatnak, amennyiben a valós létet a logosz jelenvalóságában és a vele való közösségben gondolták el – tanít bennünket Martin Heidegger filozófiai munkássága. Lenni annyi, mint mindig lenni. Amit az ész igazként ismer fel, annak mindenkor igaznak is kell lennie. Így szükségképpen mindig az ész az, ami az igazságot felismeri. Ám valójában az ész, valahányszor önmaga számára tudatosul – és ennyiben valaminek az ésszerűsége –, önmaga számára nincs jelen, és nem is rendelkezik önmaga felett. Magáról valamin nyer tapasza-

latot anélkül, hogy már előzetesen úrrá lenne önmagán. Önmaga lehetővé tételre folyton valamire vonatkozik, ami nem hozzá tartozik, hanem megtörténik vele, és amennyiben ő maga is csupán válasz, mint ahogy minden más mítosz is válasz volt egykor. Ő maga éppúgy egy hit értelmezése, és nem szükségképpen egy vallási hagyomány vagy egy költői hagyomány mítoszkinccsége. De a történeti élet minden önmagáról szerzett tudását az önmaga igazságában hívó élet hordozza, amelynek kiteljesedése ez.

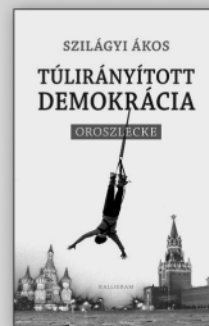
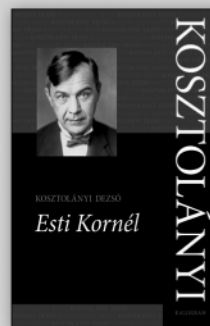
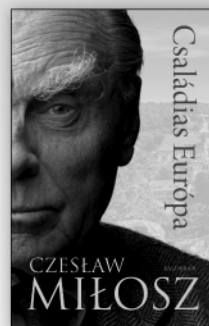
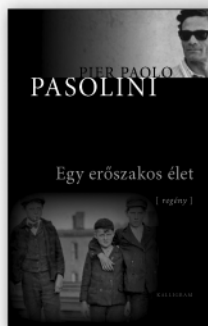
Így a romantikus tudat, amely a felvilágosult ész illúzióit kritizálja, pozitív értelemben is új jogot nyer. Minden felvilágosodás-vonulathoz az önmaga iránt hittel bíró élet ellenmozgása járul; olyan mozgás, amely óvja és védi a mitikus varázslatot a tudatban, azaz önmaga igazságának elismerését.

Amennyiben a mítoszból egy saját igazság nyilvánul meg, úgy feltétlenül követeli az igazság elismerését azon megismerési módok révén, amelyek a tudomány határain kívül helyezkednek el, és nem kényszeríthetjük őket pusztán a fantázia képek kötöttségektől mentes világába. Hogy a művészet világtapasztalata egy sajátos kötelező érvényűséget hoz létre, és a művészet igazságának e kötelező érvényűsége a mitikus tapasztalatával azonos, megmutatkozik ezek strukturális egyezésében. Ernst Cassirer „A szimbolikus formák filozófiájának” kritícista filozófiájával nyitott kaput ezen tudományon kívüli formák elismerése előtt. A mitikus istenvilág megtestesíti az élet nagy szellemi és erkölcsi hatalmait mint világszerű jelenséget. Elég csak Homéroszt olvasni, hogy

felismerjük azt a mindent elsőprő ésszerűséget, amellyel a görög mitológia megmutatja az emberi létezését. A túlcorduló szív egy cselekvő isten hatalmaként nyilvánítja ki saját tapasztalatát. És vajon a költészet mi más, mint egy bizonyos világ illetően bemutatása, amelyben egy nem-evilági igazság mutatkozik meg? Még ahol nem kötnek többé merev vallási hagyományok, a költői világtapasztalat ott is mitikus, ami azt jelenti, hogy a tényleges hatalommal rendelkező valóság élőknek és cselekvőknek látta e világtapasztalatot. Gondoljunk Rilke tárgyi lírájára. A dolgok üdvössége nem más, mint átgondolt létértelmének kibomlása, amivel megrendítik és leigázzák a tudatot, amely magát önmaga abszolút birtokában lévőnek képzele. És vajon az angyalalak Rilkenél mi más, mint annak a láthatatlannak a láthatóvá tétele, amely a saját szívében, a „magasan verőben” leli meg helyét mint a tiszta érzés feltétel nélküli ségében, amelynek odaadja magát? A vallási hagyomány igaz világa az észnek ezzel a költői alakjával egy. A kötelező érvénye ugyanaz. Mivel egyik sem oly tetszőleges képzele képzelőerőnknek, mint a fantázia vagy az álom, amelyek felbukkanak és elmúlnak, hanem rendelkezésre álló válaszok, amelyekben az emberi lét folyamatosan megérti önmagát. Az ilyen tapasztalatban rejlik ésszerűség éppen az, hogy benne egyfajta önmegértést nyer el, és felmerül a kérdés, hogy vajon az ész mindenkor ésszerűbb-e, mint az önmegértés ilyen nyereségében, amellyel meghaladja önmagát.

SZALAY TAMÁS FORDÍTÁSA

Az eredetivel egybevetette Bacsó Béla

PESTI
KALLIGRAM
TŰZOLTÓ UTCA 8.
FÉL EM. 2
1094 BUDAPEST
KALLIGRAM@
INTERWARE.HU
0036-1-216 68 75

A KALLIGRAM KIADÓ KÖNYVAJÁNLATA

ANTOINE GARAPON

Tunézia: az alapítás ideje

„Tunézia a nép, nem a kormány.”
(egy 2010. december 29-ei sousse-i tüntetés jelszava)

(TUNISZ) – Tunéziában a forradalom mindenütt ott van: minden száz ezt ismétli, a taxifofőre éppúgy, mint az értelmiségieké, a rádióban éppúgy, mint az újságokban vagy az éttermekben – ahol az új Tunéziáról készült festmények vannak kiállítva –, vagy mint az utcákon. A tunéziai forradalom első következményeként szabaddá vált a szó, amelyet túlságosan sokáig elnyomtak, tiltottak: ez magyarázza a vitaőrületet, a mohóságot, amellyel mindenki mindenről el akarja mondani a véleményét és kifejezni a követeléseit; olykor túlzásba is viszik, panaszoja számos beszélgetőpartnerünk, ám közben nagy megértéssel fogadják ezt az elkerülhetetlen lelkesedést. A Burkíba sugárúton még mindig ott vannak a forradalom dicsőséges romjai, elsősorban a graffitik (főként franciául, de angolul is): „A tunéziai nő a férfi jövője” vagy „Thank you Facebook”. Tunisz fő útvonalának stratégiai pontjain tankokat helyeztek el, és sok hivatalos épületet (köztük a francia követséget is) szögessdróttal vettek körül. A nagy könyvtárban, az Al Kíttában egy teljes polcot szenteltek a forradalomról szóló műveknek, és kivételes érdeklődés övezi őket: ötvenszázalékos a kölcsönzési arányuk. Egyik barátom büszkén mutatja a belügyminisztériumot – a gesztus szigorúan tilos volt Ben Ali idejében...

Valamivel távolabb ott áll az RCD – a Ben Ali-féle párt – hatalmas épülete: az üvegablakait betörték, a feliratokat leverték róla. Vele átellenben, a széles V. Mohamed sugárúton van a líbiai képviselő – ez is a felkelők kezére került –, és valamivel távolabb a keleties stílusú Zitouna iszlám bank, amelynek Ben Ali veje volt a tulajdonosa (ami megerősíti, hogy a rendszer és az iszlámisták közti kapcsolat legalábbis kétértelmű volt): a bank javait elkobozták, a jövője bizonytalan. A városban mindenütt találkozni tüntetők csoportjaival, csődületével (111 tüntetést számoltak össze április közepén). A Carthago Múzeum őrei büszkén közlik velünk, hogy éppen sztrájkolnak, de úgyis kevés a turista (70 százalékkal kevesebb, mivel az országra megorrolták a francia utazási irodák, de a rendszerint nagyszámú líbiai turista is; csak az algériaiakat tartják magukat).

Az intézmények szabadságra mentek

A forradalom némi szabadosságot is engedélyezett magának: a Binzertbe vezető út mentén lévő Géant bevásárlóközpontot január 14-én kifosztották, majd felégették, mert Ben Ali vejének a családjaé, a Mabrúkoké volt. Az illegális árusok, akik a pusztaságot állítják fel a puljtjaikat, és gyakran árulnak csempészárut, megjelentek a Burkíba sugárúton. A forradalom előtt ez elképzelhetetlen volt, de a rendőrök, akik még a minap is üldözték őket, eltűntek. „Január 14-e óta a rendőrség teljes identitásváltságban van”, magyarázzák nekünk: az események után úgy érzik, ferde szemmel néznek rájuk, és nem találják a helyüket. Nem függesztették fel a munkájukat, de tiltakozásuk jeleként vörös karszalagot hordanak, egyfajta virtuális sztrájkba kezdtek. „Némelyek azt is a forradalom vívmányának tekintik, hogy figyelmen

kívül hagyhatják a piros lámpát”, mondja megvetően egy taxifofő. Való igaz, hogy a rendőrség nemigen látható. [...] Autóikon még a „rendőrség” szó is alig látszik. [...] A közterületeket magukra hagyták az intézmények – sajátos ellentétben azzal a magatartással, amelyet a rendőrség például Franciaországban tanúsít, ahol a legitim erőszak monopóliuma oly régi, és olyannyira rögzült a szokásokban.

Egy politikai meeting

Részt veszünk egy politikai meetingen. Annak a merész döntésnek a támogatására szervezték, amely előírja a politikai pártoknak, hogy a 2011 őszi választásokon ugyanannyi női jelöltet állítsanak, mint férfit. Az összejövetelt egy 1920-ban épült színházépületben tartják (amely alig változott az elmúlt száz évben), az El Hamrában. A termet ideiglenesen vitafórummá minősítették át (a következő jelszóval: „Haza pártok nélkül” – „une patrie sans partis”), ugyanis Tuniszban nincs sok hely, ahol gyűlésezni lehet. Előző szombat már rendeztek itt egy nagy vihart kavarázó vitát Rasid Gannúsi, az El-Nahdza párt elnöke és Neja Szilini közt, aki a szűzai egyetemen az iszlám civilizáció professzora. A vitában, mint barátaink mondják, a világi történész győzött, aki önellentmondásba kényszerítette az iszlámista vezetőt.

Egy leégett faldarabra nyíló színpadon – nem tudni, hogy posztmodern díszletről van szó vagy egy rosszul eloltott tűz maradványáról – egy faszék áll kis asztallal a Legfőbb Hatóság egyik nőtagjának rendelkezésére, aki a nagyrészt nőkből álló hallgatóságnak beszél. A régimódi díszlet, a vitalázzal együtt, álmodozásra késztet: hiszen nem a színházakban gyűltek-e össze az 1789-es forradalmárok is? Az ember szinte várja, mikor lépnek már színpadra az antifasiszta értelmiségiek, mondjuk Malraux a szájában lógó cigarettával, egy viccesen túlméretezett mikrofon előtt. De a rosszul beállított mikrofon fűsikeltető sípolása ráébreszt a valóságra. A hozzászólások rendre lassan kialakul: nők (de néhány férfi is) iratkoznak fel a listára, és sorban felszólalnak, mígnem egy lefátyolozott nő lép a mikrofonhoz. Az egyik déli szervezet képviselőjeként mutatkozik be, amelyet a résztvevők nyomban az egyik iszlámista szervezet leágazásaként azonosítanak be. A terem végében máris megszólal az egyik méltatlankodó résztvevő: „Miért vehetnek részt iszlámista nők a nyilvános rendezvényeinken, míg fordítva ez nem lehetséges? Az El-Nahdza egyik meetingjén nemrégiben már a bejáratnál elküldtek egy csoport nőt, mert nem viseltek fátylat!” Rövid viharos vita után eldöntik a kérdést: a lefátyolozott jelentkező beszélhet. Aki nem minden kétértelműség nélkül azzal dicsekszik, hogy az iszlámista párt támogatja az egyenlőséget. Aminek egyébként az az oka, hogy a jól szervezett pártoknak sok olyan nőtagja van, aki feltehetőleg elindul a választáson.

Egy másik felszólaló franciául kezdi a beszédét. Kifütyülök. Arabul folytatja, de sokkal bizonytalanabban. Felszólalása végén franciául mondja: „Sajnálom, ha kellemlenséget okoztam a franciáival.” A következő felszólaló azt javasolja, hogy lehessen franciául is beszélni, tuné-

ziai vagy arab dialektusban, majd irodalmi arab nyelven mondja el a felszólalását. „Beképzelt nőszemély”, súgja oda a szomszédom. Pedig nem butaság, amit felvet: azon töpreng, hogy vajon a paraszti közegekből érkező nők meg mernek-e szólalni nyilvánosan, és vajon értik-e az irodalmi arabot. A nyelvprobléma gyakran felmerül. Az egyik egyetemi közegekből való beszélgetőpartnerünk elárulja, hogy nem beszél jól az irodalmi arabot, annyira semmiképp, hogy nyilvános megszólalásaiban is használni merje. Egy másiktól megtudjuk, hogy ő franciául is gondolkozik. Tény, hogy minden beszéd, amelyet aznap este hallunk, tele van francia szavakkal vagy mondatokkal, amelyek minden esetben az alkotmányozásra, a jogra vagy a politikára utalnak. Egyébként csaknem az összes forradalmi jelszó franciául van kiírva, kezdve a híres „Takarodj!” jelszóval, amely mindenütt látható.

A nőkérdés Tunéziában január 14-e után talán komolyabban merül fel, mint a többi országban: éppen az iszlámista nyomás miatt van sajátos súlya, és mert a nők tömegesen részt vettek a forradalomban. Főként a nők emancipációjában, az egyenlő jogokban (leginkább az örökösödési jogban) mérhető a forradalom okozta változás komolysága és mélysége. Az a helyzet, hogy ezen a téren a tunéziai nők tekintélyes előnnyel rendelkeznek, a személyes jogállásról szóló törvény alapján, amely a legmodernebb az arab világban, és amelyet Burkíbanak köszönhetnek.

A három bizottság

A tunéziai átalakulást három bizottság felügyeli. Mindhárom ugyanabban az épületben rendezkedett be. Kettő megalakulását még Ben Ali jelentette be az egyik utolsó beszédében, ezért sokak szemében gyanúsak. Az egyiknek az a feladata, hogy felmérje a letűnt rendszerben uralkodó korrupció valóságát és kiterjedtségét. Legitimítását jogászok egy csoportja azonnal kétségbe vonta a bíróság előtt. Április 19-én azonban a fellebbviteli bíróság engedélyezte, hogy a bizottság folytassa a munkáját. Ezzel egyben a legitimítását is megerősítette. A bizottság meghallgatja a régi rendszer valamennyi felelős tisztviselőjét. Kicsit úgy, mondják nekünk, mint az Egyesült Államokban a szenátusi vizsgálóbizottságok.

A másik bizottságnak tizenegy tagja van – nagyrészt nők –, és az a feladata, hogy összeállítsa a forradalom mártírjainak névsorát. Nemcsak a néhány hónappal korábbi tények után kutat, hanem a napi eseményeket is figyelemmel kíséri (ott-tartózkodásunk idején is volt egy áldozat). Április 20-áig 976 dossziét állított össze (közülük 120 a halálos áldozatokra vonatkozik, akiknek a számát 240-re becsülik). A családok éppen azt várják, hogy elismerjék a mártírjaikat. Sokan közülük el sem fogadták a 20 ezer dinárt, amelyet felajánlottak nekik: méltatlannak érzik, hogy senki nem nyilvánította részvétét nekik, és semmi mást nem akarnak, csak hogy hozzátartozóik nevét egy emléktáblán lássák (és hogy hivatalosan is tisztazzák haláluk körülményeit, illetve azt, hogy ki a felelős érte). A bizottságot erőteljesen bírálja a hadsereg, mert igazságtalannak érzi, hogy őt teszik meg felelősnek, de általánosabb kritikát is kapnak, mondván, hogy az igazságszolgáltatás helyett járnak el. Csakhogy az igazságszolgáltatás nincs valami fényes állapotban (például: amikor Imád Trábelssi, Ben Ali feleségének az unokaöccse megjelent az igazságügyi palotában április 20-án, hogy feleljen tettéért egy drogügyben, az ügyvédek majdnem meglincselték).

A harmadik bizottság alapjaiban alakult át. Ez eredetileg szakértői bizottság volt, amelynek az volt a feladata, hogy technikai ajánlásokat tegyen a jövőbeni alkotmányra és a választások megszervezésére. Amikor a kormány mellett megalakult egy bizottság, amely a forradalom céljait követi figyelemmel, a miniszterelnök azt kérte, vállalja magára ezt a politikai funkciót is. Így aztán a bizottság igazi politikai képviselői testületté alakult át, amelyet csak „a hosszú nevűként” emlegetnek (A forradalom céljainak megvalósításával, a politikai reformmal és a demokratikus átalakulással foglalkozó legfelsőbb testület). A szakértői bizottság kiegészült egy „Legfelsőbb Testülettel”, amely arra törekszik, hogy ellássa az ország különböző társadalmi-foglalkozási csoportjainak képviselőit, és munkájába beemelve a különféle érzékeny szempontokat. A politikai képviselő Tunéziában hatalmas nehézségbe ütközik: nincsenek többé politikai pártok, nincs alkotmány, és a burkibizmusra való hivatkozásokat is összezavarta az a tény, hogy az RCD az egykori Burkíba-párt (a Néó-Destour) utódpartja. A Legfelsőbb Testület nyitott a civil társadalom irányába, legyenek ezek hivatásrendek, női egyesületek vagy NGO-k. Egyszóval, ha a pártok hiányoznak is, ott vannak a civil szervezetek közvetítő testületként – épp ellentétes folyamat játszódik le, mint a Le Chapelier törvény idején, amely 1791-ben betiltotta a korporációkat. Az átmeneti időszakban megnő Az Emberi Jogok Tunéziai Ligájának jelentősége is, annak a döntő szerepnek köszönhetően, amelyet a szervezet az elmúlt években betöltött.

A bizottság előtt hatalmas feladatok állnak. Milyen legyen a választási rendszer? Arányos vagy többségi? Egyfordulós listás vagy egyéni? Vagy kétfordulós? Kiket zárjanak ki a választásból a régi rendszerrel való együttműködésük miatt? Hol húzzák meg a vonalat, hiszen a mai helyzet meghatározó személyiségei Ben Ali uralmának első éveiben miniszterek voltak? Hogyan lehet biztosítani a választás tisztességét, ha számos pártot kizárnak belőle? És mi a teendő, ha azok, akik száműzésben élve megőrizték a hitelességüket, olyan kultúrát alakítottak ki maguknak, amely nem készítette fel őket a hatalomgyakorlásra? Mit kezdjenek azzal a kockázattal, hogy személyekre és nem programokra fognak szavazni?

A három bizottság „az intézmény” egy intézmények nélküli országban, de legalább honfitársaik bizalmát elnyerték. Felosztják egymás közt a múlt, a jelen és a jövő kezelésének problémáit. Valamennyi tagjuk társadalmi munkában dolgozik, miközben folytatja saját hivatásának gyakorlását is. Tunéziában nem akarnak fizetett forradalmárokat. Minden bizottság elnöke jogász. Ketten közülük a kilencvenes években lemondtak a Ben Ali által felállított alkotmányozó bizottság elnökségéről, amiért a rezsim nem kevés kellemetlenséget okozott nekik. A jog, az emberi jogok forradalma is ez.

Egy diktátor megdöntése vagy forradalom?

Ha a forradalom sajátja, hogy szakít a régi renddel, miféle régi rendet buktattak meg? Azt, amelyet egy ember, Ben Ali testesített meg, s amelynek a tunéziaiak mindennap felméri, nem a diktatúra-mivoltát – azt nap mint nap érezték –, hanem a romlottságát. A diktátor családjának mindenhez joga volt, azaz inkább csak egyvalamihez: tetszésük szerint rendelkezhetek minden intézménnyel. Úgy tűnt, semmi sem állíthatja meg a maffiaszerű vonások elhatalmasodását (valóban találtak drogot az elnöki irodában, olyan mennyiségben, amely minden elképzelhető személyes használatot meghaladott), az elnök és klánja ragadozó étvágyát, szeszélyeit. Az elnök

például kötelezővé tette a mályvaszint. Miféle elnök az, aki „saját” színére festeti a középületeket? Hatalmas mecsetet építtetett, inkább marokkói, mint tunéziai stílusban, Karthágó egyik régészeti lelőhelyén – amit még a tuniszi bejek sem mertek megtenni. Milyen jogn nyílt hozzá a szimbólumokhoz, keresztezte át például a Burkíba sugárútról nyíló Afrika teret (egyúttal Burkíba szobrát is eltávolíttatva onnan) November 7. térre, a saját államcsínyének emlékére? Holott tudjuk, hogy az *Ifrikíja* név után – eredetileg ez volt Tunézia – kapta a nevé az egész kontinens, ami Tunéziát jogos büszkeséggel tölti el.

Ben Ali nemcsak a demokratikus játékszabályokat hamisította meg – megmászta a szavazóurnák eredményét –, nemcsak a saját népet gyötörte, hanem minden létező szabályt lezüllesztett, egészen a telekkönyvek megmászásáig elment, ha az érdekei úgy kívánták. „Ben Ali – mondja a jogászprofesszor Ali Mezghani – megszegte a hallgatólagos egyezséget, amely minden tunéziait egybefűz, s amely úgy szól, hogy lehetsz gazdag, de nem túlságosan, és lehetsz szegény, de nem túlságosan.”

A nép tehát meg akart szabadulni ettől a despotától: de forradalom-e ez? Sokan úgy vélik, hogy ami az arab

világban végbemegy, inkább mutatja a lázadás, mint az igazi forradalom jegyeit. Kétségtelen, hogy január 14-e lázadás volt. De a szemünk előtt alakult át forradalom-má. Nem elsősorban Ben Ali január 14-ei megbuktatása teszi a forradalmat, hanem az az erős és folyamatos vágy, amely nemcsak Ben Alival akar szakítani, hanem bizonyos értelemben Burkíbával is, és amely a népet akarja tényleges cselekvő helyzetbe hozni (szemben a dekolonializációval, amely beírta azzal, hogy ellenzékként határozza meg magát). S mivel a forradalom öndefiníció, a népek adott teljes szabadság, a lap, amelyre történetét írni fogja, teljesen üres. Ami ma történik Tunéziában, már önmagában véve is modern jelenség (érthető, hogy az iszlámisták óvakodnak tőle, mondjanak bármit is). A tunéziaiak forradalomnak nevezik, ami történik velük, s önmaguk új meghatározására vállalkoznak: a jövőjüket építik. A forradalom nem merült ki január 14-én, mint sokan hiszik: épp csak elkezdődött, és a nagy része még hátravan. Tunézia ma az alapítás idejéi éli.

MIHANCSIK ZSÓFIA FORDÍTÁSA

SERGIO BENVENUTO

Az előreláthatatlan történelem

(RÓMA) – Mostanában sokszor halom „A sok arabos, iszlamista, afrikánista hogyhogy nem látta előre az arab világbeli felkelések legújabb hullámát?” Amikor kitört a 2008-as pénzügyi válság, sok kommentár hangzott hasonlóan: „Ezek a gazdasági szakértők, hogy nem látták, hogy mi jön? A politikai gazdaságtan talán nem tudomány?” És Paul Krugman 2008-ban éppen azért kapta meg a közgazdasági Nobel-díjat, mert egyike volt a keveseknek, akik előrelátták az összeomlást. Egy kétség mégis megmarad: vajon ez a néhány ökonómus azért látta, hogy mi következik, mert megvolt a fejükben a megfelelő gazdasági teória? Vagy megéreztek? Vagy csak szerencsésük volt?

Az ilyesféle megnyilatkozások a nagy történelmi katasztrófák kapcsán olyan filozófiai előfeltételezések-ről tanúskodnak, amelyet én tévedésnek tartok: Azt feltételezik, hogy egy igazán tudományos diszciplínának képesnek kéne lennie arra, hogy előrelássa az eseményeket. Igaz, hogy az egzakt tudományok képesek erre. Da csak „abban az esetben, ha...”. Megmondják nekünk, hogy a víz forrni kezd, amennyiben 100 fokra hevítjük. „Ha x-et teszed, y-t fogod kapni”. A történet-tudományokban azonban – időben zajló földi események tanulmányozásakor – elvész a jóstehetség. A tudomány mindenesetre akkor is érdekes, ha olyan modelleket kínál, amelyek csak megérthetővé teszik a folyamatokat, nem előreláthatóvá. A legjelentősebb biológiai elmélet, a darwinizmus megérthetővé tette a fajok evolúcióját, de nem képes prognosztizálni, mely fajok tűnnek el és melyek keletkeznek. Magyarán, de nem lát semmit előre. A szeizmológia használható modellt kínál azoknak a kérdéseknek a tisztázásához, hogy hogyan és miért kerül sor földrengésekre, és mégsem képes megmondani, hogy földrengés lesz. Egy politológus akkor is tehet igaz megállapításokat, ha nem tud forradalmakat és válságokat előrelátni. Melyik szakértő sejtette 1978-ban, hogy egy iszlamista forradalom Iránban meg fogja változtatni a nemzetközi helyzetet? Melyik kremlinológus látta előre 1987-ben, hogy 1989-ben ledől a berlini fal?

Válság esetén hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy a dolgok ugyanúgy fognak zajlani, mint hasonló esetekben korábban. A forradalom legtöbb kommentátora – Michel Foucault-t is beleértve – nem hitte el, amit Khomeini fennen hangoztatott: hogy Iránból a Korán tanításaira épülő teokratikus állam lesz; nem hitték el egyszerűen azért, mert erre még nem volt példa (leszámítva Szaúd-Arábiát a távoli 1939-es évben). Azt hitték, hogy Iránban végül majd a baloldali ellenzék kerekedik felül. Csak kevesen ismerték fel az újat, azaz az iszlám fundamentalizmust. Ehhez hasonlóan sokan vélik úgy a tunéziai, egyiptomi, líbiai, jemeni, szíriai válság kapcsán: „Az lesz a vége, mint Iránban 1979-ben”. Valami lusta démon azt hiteti el velünk, hogy az újnak muszáj a régit megismételnie.

Kína lendületes kapitalista fejlődése láttán sokan meg vannak győződve róla, hogy a kínai kommunista párt despotizmusának napjai meg vannak számlálva, mivel „eddig minden ország, amely a kapitalizmus gyors fejlődését élte át, előbb-utóbb a liberális kapitalizmusnál kötött ki, és ez Kínában is így lesz.” Hogy lehetnek ebben ennyire biztosak? És ha ennek épp az ellenkezője történik, és Kína exportálni kezdi a kapitalista fejlődést garantáló autokratikus modelljét? Sokan hisznek abban, hogy vannak ellenállhatatlan történelmi törvények, és hogy a dolgok a maguk sorsszerű pályáját követik. De a feltételezett történelmi törvények mindaddig folyton elbeszélés, mint az olyan detektívregény, amelynek a végén az derül ki, hogy az volt a gyilkos, akire a legkevesébe gyanakodtunk.

A felkelések terjedése

Hogyan mehetett végig az arab világon néhány hét alatt a felkelések lavínja? Ennek egyszerű oka van: bizonyos történelmi időszakokban működésbe lép az utánzás ösztöne. E sorok írója átélte a '68-asok mozgalmát. Vajon mi volt az oka annak, hogy néhány hónap leforgása alatt kialakultak Németországban, Olaszországban,

BENVENUTO,
Sergio
Városi legendák
Gondolat, 2004

„Az igazság angolul beszél”
Magyar Lettre Internationale, 37

„Olasz nyelvjátékok”
Magyar Lettre Internationale, 39

„Bévéndörölök konkurenciája”
Magyar Lettre Internationale, 40

„Az adófizetők pénze”
Magyar Lettre Internationale, 41

„Miért utálom Berlusconi-t?”
Magyar Lettre Internationale, 42

„Platón és a gének”
Magyar Lettre Internationale, 44

„Csak egy barbár hiszi a többi kultúrát barbárnak”
Magyar Lettre Internationale, 47

„A Nyugat keresztyé”
Magyar Lettre Internationale, 49

„Párizs rejtelméi”
Magyar Lettre Internationale, 57

„A német pásztor”
Magyar Lettre Internationale, 58

„A kajmán országa”
Magyar Lettre
Internationale, 63

„A vallás mint
húzóágazat”
Magyar Lettre
Internationale, 67

„Szigorú atya és
gondoskodó anyja:
jobb- és baloldali a
kapitalizmusban”
Magyar Lettre
Internationale, 70

„Akkor Párizsban”
Magyar Lettre
Internationale, 71

„Bevándorlás és
globalizáció”
Magyar Lettre
Internationale, 81

Franciaországban, az USA-ban, Mexikóban és Japánban a diákok, majd a munkások mozgalmi? Mert a lázadás egy bizonyos ponton túl divat lett. Bár Párizsban jártam egyetemre, 1968 áprilisában Olaszországban voltam, és résztvehettem a híres diáktüntetésekben, amelyek akkoriban nagy lelkesedéssel töltötték el. „És most mehetek vissza abba a még mindig alvó Párizsba – mondtam a barátainknak –, ott csak a strukturalizmus a téma, senki nem gondol forradalomra.” Amikor visszaértem Párizsba, 1968 májusa éppen a tetőfokára hágott. Francia elvtársaim azt mondták maguknak: „A diákok Frankfurtban, Berlinben, Rómában és Berkeley-ben pokoli színjátékot adnak elő! Mindenki arról beszél, és nálunk mi van?” Azt hiszem, hogy 1989-90-ben, amikor a Szovjetunió minden tagországa és szövetsége túladata a kommunizmuson, valami hasonló ment végbe, csak sokkal jelentősebb következményekkel. Bizonyos történések olyan országokban, amelyekről úgy véljük, hogy hasonlóak a miénkhez, a mindenhatóság érzését keltik fel bennünk. Diákok, akik egyébként engedelmesen tették le a vizsgáikat, 1968-ban egyszerre csak képesnek érezték magukat arra, hogy barikádokat emeljenek, mert más diákok hasonló országokban hasonló dolgokat műveltek. Aki folyton tartott a kommunista rendőrségtől, 1989-ben hirtelen vette a bátorságot, hogy felemelje a fejét, és ne féljen többé. Mániás eufória hatalmasodik el az embereken: minden lehetségesnek tűnik... Úgy vélem, hogy a fiatalok, akik ma az arab világban lázadnak, a mindenhatóság ehhez hasonló, szédítő érzését élik át. Vajon igaz volt Gabriel Tarde-nak, amikor a mindenhatóság-érzést tartotta a társadalmi cselekvés indítékának?

Egy filozófiai előítélet arra készlet minket, hogy higgyünk a történelem determináltságában: ha olyan katasztrófális események lépnek fel, mint a gazdasági válságok, a forradalmak vagy a háborúk, akkor biztosan egy sajátos struktúra elkerülhetetlen következményével állunk szemben. 1968-ban Franciaországban egyesek azt hozták fel az akkoriban nagy felzúdulást kiváltó strukturalizmussal szemben, hogy „Nem a struktúrák mennek ki az utcára és verekszenek össze a rendőrökkel, hanem az egyének!”. Amire Lacan azzal kontrázott, hogy „márpedig '68 májusa azt bizonyította be, hogy éppenséggel a struktúrák voltak kint az utcán”, amivel az iskolák és az egyetemek válságára, az osztálykülönbségekre és a társadalmi egyenlőtlenségekre utalt a felkelés mélyebb

okaiként. Hasonló kérdést lehetne ma is feltenni: „Ki tüntetett ezekben a hadseregre vagy a rendőrségre támaszkodó arab zsarnokságokban? Az emberek vagy a struktúrák?” Az alternatíva hamis: az egyéneket (politikai, gazdasági, kulturális) struktúrák formálják, de az egyének körében a terjedés és az utánzás kvázi-biológiai jelenségei zajlanak, jelszavak és tettek egész járványa indul meg, amelyek megdönthetik a struktúrákat. Akkor is, ha az összeomlás többnyire egyetlen reggel lezajlik. De mindegy, hogy az ember teljesen a struktúrára összpontosít-e, a mélyebben fekvő okokra, amelyek miatt az emberek lázadnak, vagy annak az egyének a tapasztalataira, aki fellázad, az, ami történik, sosem látható előre.

A forradalmaknak mindig is megvolt a járványszerű struktúrájuk. 1820-21-ben számos felkelés zajlott, amelyek Európában liberálisok voltak, Guatemalában, Ecuadorban, Spanyolországban, Portugáliában, a két szicíliai Bourbon királyságban, Piemontban és Görögországban irredenta vagy konstitucionalista jellegűek voltak. 1830-31-ben egymáshoz hasonló forradalmak törtek ki Párizsban, (a Hollandiától függetlenedő) Belgiumban, Lengyelországban, Itáliában (Modenában, Pármában, Vatikán államban), Boszniában és Wales-ben. 1848/49-ben ezt követték Szicília, Magyarország, Velence, Franciaország, Németország, Prága, Milano, Ceylon, Írország, Brazília és Róma (a pápa ellen), Brescia, Genova forradalmi és a hozzájuk kapcsolódó további háborúk. Az 1923 és 1939 közötti időszak is egy forradalmi járványt élt meg, ezúttal jobboldali forradalmakét: Olaszország (1923), Portugália (1926, 1933), Magyarország (1931), Németország (1933), Bulgária (1934), Ausztria (1938), Spanyolország (1939), Csehszlovákia (1939) és Románia (1940) fasiszta vagy félfasiszta ország lett fertőzés útján. A járványszerű utánzás szerintem alapvető szerepet játszott mindezekben az esetekben.

A jó öreg strukturalizmus ma spirituális elméletnek tűnik, mert ma nem tudunk letenni arról, hogy az emberi történelmet – és a rajta áthúzódó eszmei feszültségeket – a komplex rendszerek elméletének segítségével szemléljük. A komplexitás matematikai elemzése foglalkozhat az erdőtűzek, földrengések, a mikromágnesek irányával, állatfajok kihalásával, forgalmi dugókkal, divátáramlatokkal és lavinaképződéssel, emberekkel és élettelen dolgokkal, és ezzel áthidalja a szellemi és a természettudományok közti szakadékot. Egy társadalom akkor van „kritikus állapotban”, amikor minimális ingadozásokra is túlérzékenyen reagál, a szervezete tehát rendkívül instabilá válik. Az önszerveződő kritikus jelleg egy belső egyensúlyi állapottól függetlenül is érinthet egy társadalmat. Egy erdő akkor éri el a kritikus állapotot, ha valami semmiség is elég ahhoz, hogy lángra lobbanjon; egy politikai rendszer akkor, ha egyetlen kis lökés is elég, hogy felkelések egész lavináját indítsa el – mint a forradalomban lévő arab országokban.

Nincs az az egzakt elmélet, amely megmondhatná nekünk, mikor ér a rendszer kritikus állapotba, mikor borul fel az egyensúlya. Évtizedekig csinálhatták az arab diktátorok, amit csak akartak. Melyik pillanattól kezdve, milyen körülmények között ingott meg a rendszer? Olyan sok tényezőn múlik ez, hogy végtelen komputer kéne hozzá, hogy meg lehessen jósolni az összeomlást.

A történelemnek nincs értelme

A forradalmak következményeit azért sem lehet előre látni, mert nagyon különböző és gyakran egymásnak ellentmondó politikai mozgalmak vesznek részt bennük. 1968-ban maoisták, trockisták, szovjetbarát kommunis-

ták, anarchisták, szocialisták, radikális liberálisok, katolikusok és mások is voltak a forradalom szereplői között. A Tunéziában, Líbiában, Egyiptomban és Jemenben felkelt tömegek soraiban is megtalálni mindent. Az a benyomása lehet az embernek, hogy egy mozgalom akkor tud győzni, ha az ellenzék legkülönbözőbb követeléseit egyetlen egyértelmű, közvetlen, többnyire egyetlen szemlélyhez köthető célkitűzésben foglalhatók össze: ilyen volt Ben Ali Tunéziában, Mubarak Egyiptomban, Kadhafi Líbiában és Abdulláh Szálih Jemenben. Az 1968-as francia május idején heves viták folytak arról, milyen célt tűzhet ki egy teljességgel spontán mozgalom maga elé. Arra az eredményre jutottak, hogy meg kell buktatni de Gaulle-t. Ez nem sikerült, ezért véli úgy mindenki, hogy 1968 májusa elbukott. Ha viszont Mitterrand nyerte volna 1968-ban a választásokat – amire csak 1981-ben került sor –, a történészek ma azt mondanák, hogy 1968 májusa győzelemmel végződött. A „bukás” és a „győzelem” narratív entitásokat jelölnek, egy történelmi elbeszélés fejezetei; interpretációk, mert nem tudja senki, mit jelent egy sokrétű mozgalom esetében valóban a győzelem vagy a vereség. Ha egy felkelés céljai nincsenek pontosan meghatározva, a „győzelem” vagy a „vereség” fogalma eléggé tartalmatlanná válik.

Azt se lehet megmagyarázni, miért van az, hogy a forradalom járványa egyes országokra átragad, másokra meg nem. 1968-ban akadtak olyan országok, mint Nagy-Britannia, Svédország és Kanada, ahol nem voltak említésre érdemes mozgalmak. Ami a „kommunizmus” 1989 utáni összeomlását illeti, ez az összeomlás elérte a Szovjetunió területileg is integrált országait, az orosz és az európai világtól földrajzilag és kulturálisan is távolosó ázsiai országok (Kína, Vietnam, Észak-Korea) valamint Kuba továbbra is kommunista fennhatóság alatt maradtak.

Paradoxnak hangzik, de a történelem determinista szemléletéhez politikai elkötelezettség kellett az én fiatalokoromban. A történelem fejlődésének ez a felfogása megnyugtatóan hatott ránk: Biztosak voltunk benne, hogy minden egy meghatározott irányban halad, a szocializmushoz vezet, vagy a szabadsághoz, az anarchiához, az egyetemes felvilágosodáshoz. Egyrészt magától értetődőnek tartottuk, hogy az ember szabad, hittünk abban, hogy politikai cselekvésünknek lesz hatása. Másrészt arról is meg voltunk győződve, hogy a történelem egyetlen nyomvonalon halad. Egyszerre élveztük a bizonytalanság és a bizonyosság előnyeit, azt hittük, foghat a macska egyszerre kint s bent egeret. Ennek az inkoherenciának az elfogadását valamikor „dialektikának” hívták.

Ma ezzel szemben alig érdekli a fiatalokat a politika, mert megértették, hogy a történelemnek nincs értelme. A történelemnek ez a sajátossága, hogy túl sokféle értelme van, vagy egyáltalán nincs értelme, talán szórakoztatónak teszi, mert nem tudjuk előre, hová vezet, de nem ösztönöz arra, hogy részt vállaljunk benne. Nehéz egy olyan politikáért, egy olyan történelemért lelkesedni, amely ilyesfajta, majdhogynem sztochasztikus, komplex folyamatok függvénye: Hogyan lehetne ebből leszűrni valami mélyebb értelmet? A fiataloknak manapság nincsenek illúzióik, se a történelmi determinizmus kényelme, se a szabadságharc mámore irányában. Mindkettő úgy jelenik meg a szemükben, mint az érem két oldala. És ez az érem ma már nem igazán meggyőző. Attól tartok, hogy a politológia, ami kevésbé determinisztikus, annak szolgái jó érvekkel, akinek már nincs kedve a politikában síkra szállni.

KARÁDI ÉVA FORDÍTÁSA

FELIX PHILIPP INGOLD

Kis esszé a nagy orosz természetről

(ZÜRICH) – Akkoriban egy citromsárga kétüléses Nash márkájú kocsival jártam, egy kis kabrió volt ez, egybefüggő ülőpaddal és kormánysebváltóval, kicsi, felül nyitott fülke és sok-sok pléh körös-körül.

1966 kora nyara volt, és ez volt az első utam a Szovjetunióba. A *Die Weltwoche* megbízásából kellett Moszkvában különböző ellenzéki értelmiségiekkel beszélgetéseket folytatnom, és egy riportot írni belőle arról, milyen a hangulat a Danyiel-Szinyavszkij per után, Jurij Danyiel és Andrej Szinyavszkij írókat két-három hónappal azelőtt ítélték állítólagos államellenes agitáció miatt lágerben letöltendő többéves büntetésre.

De most nem erről akarok beszámolni, nem a művészekkel, irodalmárokkal, színházi emberekkel, tudósokkal folytatott találkozásaimról, hanem az utazásról az NDK-n és Lengyelországon át, Breszten, Minszken, Szmolenszken keresztül Moszkvába, ami maradandó hatású premier volt a számomra. Nemcsak először voltam hosszadalmas bürokratikus vesződségek után autóval úton a Szovjetunióban, de először volt módom a gyakorlatban megtapasztalni, hogy is áll a dolog azzal a legendás „orosz tágassággal”, ami oly mélyen átjárja nemcsak az orosz irodalmat, de a filozófiai és politikai gondolkodást is.

Oroszország átfoghatatlan tágassága – ez a sztereotip szókapcsolat Gogolra megy vissza, centrális topozsa marad mind az oroszok önképének, mind az orosz világnak; az a tágasság, ami „határtalan természetként” jellemzi Oroszország geográfáját és az orosz mentalitást is, a „határtalan természet”, amiből még egy egész sor „tipikusan orosz” fogalomalkotás eredeztethető, többek között „az egész világra kiterjedőség”, a „szintetikus, a „kozmosz”, a világkommunizmus totalizáló fogalmait.

A változatos, erősen strukturált német tájakon át vezető hosszú autótúrát után (Svájc szűk teréről most nem is beszélek), Varsót elhagyva feltűnt a fokozatosan táguló szemhatár, a horizont tágassága, ami a szovjet határon átkelve hamarosan teljesen kikerekedik, és aztán kilométerek százain keresztül úgy látszik, mintha valóban átfogna „mindent, és még annál s többet”. Még soha nem voltam ilyen nagy távon folyamatosan útban a látóhatár felé, egy vonal felé minden kivehető menekülési út nélkül, egy vonal felé, ami jobbra és balra tekintve is

végtelenül meghosszabbítható, és a visszapiillantó tükrében újra meg újra összezárult mögöttem.

A zsinóregyenes út – hiányosan aszfaltozott, záróvonal és útpadkák, az útszélek jelzése, közlekedési táblák nélkül – persze időnként keresztülment egy-egy falun, elhaladt a közúti rendőrség egy-egy magányos őrbódéja vagy a ritkaságszámba menő benzinkutak némelyike mellett, de egészében véve valóban szabad utam volt, órákon át nem jött se kanyar, se kereszteződés, a tekintet nem ütközött semmiféle akadályba, és egyre-másra olyan érzésem volt, mintha teletömött autóm felemelkedett volna az országútról, és akárcsak Gogol trojkája annak idején, láthatatlan utakon, a levegőben suhanna tovább.

Mivel hosszú útszakaszokon át nem bukkantak fel a látóteremben se épületek, se fák, se emberek, egy idő múlva eltörlődtek és eltűntek a térbeli arányok – én magam voltam meg az autó, amelynek árnyéka elemvetődött, az egyedüli kiemelkedés a végtelenül elnyúló síkságból, és ettől önkéntelenül is minden dolgok mércéje lett. Rendkívül kellemetlen, furcsa érzés volt, ebben az üres térben kintartani, kiszállni, kinyújtózni, és felváltva hol óriási nagyok, hol icpicinek érezni magam, amint ott állok egyenesen ennek a beláthatatlan síkságnak a közepén, amely köröskörül közvetlenül az éggel ért össze, ott álva a kilométerenként felszántott fekete földsvak mentén, amit itt-ott különös idegenséggel – mintha egy repülőgépek ablakából – mélyen alattam elterülőnek véltem észlelni, mint hatalmas végtelen hegyvonulatot, ez egy olyan elidegenítő effektus volt, ami hirtelen azt is megvilágította előttem, miért nincs az oroszoknak egyetlen szavuk a „tájra”, és miért beszélnek helyette inkább a „földről”, a „rögről” és a „természetről”.

Benne állni ebben a tágasságban még egyáltalán nem jelentette annak a bizonyosságát vagy akárcsak a pusztá átérzését, hogy a közepén volnék, és ezekben a pillanatokban vált először világossá számomra, hogy egy világ mérce, viszonyítás, egy közép kijelölése nélkül nem is létezhet, hacsak nem leszek én magam ez a közép, azzal, hogy saját magamat teszem meg ennek a világnak az egyetlen, végső soron az abszolút mértékévé.

Ennek az eszelős önértékelésnek néhány pillanata személyes és nyilván antropológiai alapélményemmé vált, nevezetesen mint egyáltalánban a világban való emberi lét excentrikusságának ez a megtapasztalása. Még jó, hogy Szmolenszktől keletre a falvak, a városok és gyárak megint gyakoribbakká váltak az utamon, és a forgalom észrevehetően sűrűbb lett, hogy tehát megint voltak viszonyítási lehetőségek, amik az emberi mértéket és egy átfoghatatlan léttér mértékeltenségét egyaránt relativizálták.

Az orosz lélek és az orosz föld tágassága

Az „átfoghatatlan”, „határtalannak” tűnő orosz tér konceptualizálása nyelvi, pszichikai, szociális és mitopoétikai síkon egyaránt végbemegy, és sokszorosan összefonódik az út ennek megfelelő fogalmaival – mint például a „történelem útjának” fogalma, az orosz „különút” koncepciója, az „organikus út” fogalma, az „életút”, vagy az irány és cél nélküli, a végtelen térrel egybeeső behavazott út.

Az *orosz élet története* című nagyhatású művében 1876–79-ből Ivan Szabelin orosz etnográfus és folklorista markánsan ábrázolta az orosz természet, az orosz táj tágasságát, ennek egyszerre felemelő és nyomasztó

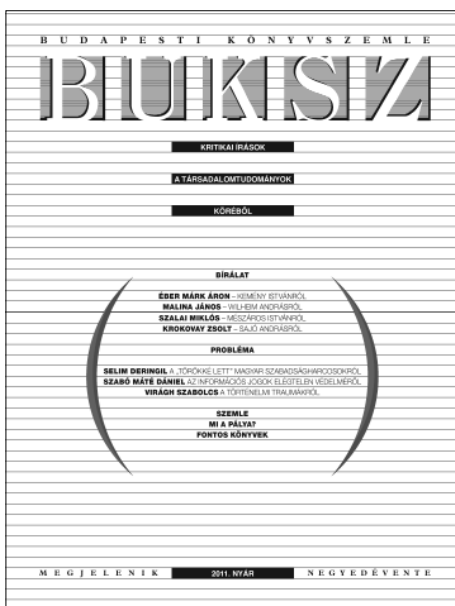
egyhangúságát: „Ami a mi sík vidékünkben különösen meglepő, az ezt övező rendíthetetlen nyugalom mozdulatlanság mindenben, minden tekintetben: a levegőben és a vizek folyásában, az erdők és a mezők körvonalában, minden egyes falusi épület megformálásában, minden színben és árnyalatban, ami földünk egész lényegiségét övezi. Olyan, mintha itt minden valami ismeretlenre várna, nagy, mélyeséges álomba merült volna, amiből nem lehet felébreszteni. Magától értetődik, hogy a tájnak ezt a jellegét mindenekelőtt az a mérhetetlen nagy tér határozza meg, a határtalan síkság, amelynek tompa egyformaságát nem törli meg semmi – sem a természetben, sem a települések jellegében. Rádásul országunk kis lélekszámú és szétszórt népessége miatt mindig is pusztaságra hasonlított a leginkább. Az emberi települések az erdős vidékeken mindig valahol az erdők mögött rejtőznek; a sztyeppés területeken a vízhez minél közelebb fekszenek, a sztyeppe felől nem látszó mélyedésekben. Ezért van az utazónak, aki az erdőten sztyeppén vagy a végtelen erdőségeken át járja be keresztül-kasul ezt a sík vidéket, szüntelenül az az érzése, hogy ez az óriási térség valójában hatalmas pusztaság”.

Az orosz tájnak ez a tágassága nyilvánvaló kontrasztban áll Nyugat-Európa térbeli szűköségével, területének felparcellázottságával. Az oroszok számára a hazai tér élménye, feltárulása eleve a „nagyobb szabadság érzésével” kapcsolódik össze, és ezzel politikai és etikai dimenziót is kap: orosz szemmel ez olyan szabadság, ami arra csábítja az embert, hogy beleveessen, világga menjen, és mindenről megfeledkezzen, ami a tegnaphoz és a holnaphoz köti, a munkájához, a családjához, az otthonához. Ahogy a tér szűk volta miatt Nyugat-Európában az ember tekintete és az akarata is mindig újra akadályokba ütközik (hegyekbe, keskeny, de mély folyókba és tavakba meg hasonlókba), ott „nem tehet egy lépést se, hogy ne ütközzön valamilyen törvénybe” – ez olyan életérzés, amely teljesen ellentétes az orosz tágasság „nagyobb szabadságával”.

Hogy az oroszok mentalitását „az állam korlátlanága” és „az orosz mezők határtalansága” egyaránt formálta, azt Nyikolaj Bergyajev orosz filozófiai író különbözőképpen hangsúlyozta; meg volt győződve arról, hogy a térbeli tágasság nemcsak felszabadító hatású lehet, hanem nagyon nyomasztó is, ha nem éppen bénító, szolgásgába hajtó az orosz lakosság nagyrészére, a parasztságra nézve: „Az orosz lélek belerokkant a tágasságba, képtelen határokat látni, és a kontúroknak ez a hiánya nem felszabadítóan, hanem kényszerítően hat rá. Így aztán az orosz emberek szellemi energiája befelé fordult, a meditáció, a lelkiek felé, nem tudott a történelem felé fordulni, ami mindig formaadást jelentene, utat, ami határokat jelöl ki... Tágas az orosz ember lelke, tágas, mint az orosz föld, az orosz mezők. A szláv káosz tombol benne. Az orosz tér határtalansága az orosz embertől nem járult hozzá az önfegyelem és a kezdeményezőkétség kialakulásához – feloldódott ezekben a terekben. És ez nem a külső, hanem a belső sorsa volt az orosz népnek, mert minden, ami külső, az végső soron csak a belsőt szimbolizálja.”

Bergyajev szilárdan meg van győződve arról, hogy a geográfia nemcsak „fontos tényezője az orosz történelemnek”, de „az orosz lélek földrajzáként” is megvan mindig a szerepe és jelentősége, és önironikusan jegyzi meg, hogy Oroszországban a természet sokszor fölébe kerekedett az emberi vonatkozásoknak, bármennyire az volna is az ember rendeltetése, hogy uralkodjék a természet felett.

BERGYAJEV,
Nyikolaj
Az ember
rabságáról és
szabadságáról
Európa, 1997

BENCZE ZOLTÁN

Félbe maradt modernizációs kísérlet – a pécsi EKF

TAKÁTS József
Az újrarendelt
város – EKF-iratok
Publikon, 2011

SOMLYÓDI Nóra
A Balkán kapujában?
Kalligram, 2011

(PÉCS) – Az Európa Kulturális Fővárosa (EKF) program már hosszú ideje sokkal több, mint egy eseménysorozat, ahol a szervező ország lehetőséget kap nemzeti kultúrája európai reprezentálására. A 2010-es EKF magyarországi megrendezésének jogáért kiírt pályázat is azt várta a kandidáló városoktól, hogy saját kulturális teljesítményeik megújítására koncentráljanak programjaik tervezése során. Pécsen komolyan vették a lehetőséget, és jó házi feladatot készítettek. Pályázatuk különlegessége abban állt, hogy a kulturális megújulás programját egy komplex városfejlesztési koncepció keretei között fogalmazták meg. Ennek köszönhetően, a rendszerváltás óta először, olyan nagyszabású városvízió született Pécsen, amely régóta esedékes modernizációs célok megvalósítását helyezte előtérbe. Nehéz lenne azt állítani, hogy éppen időben, hiszen Pécs az elmúlt évtizedekben termelőiparra mellett lakosságának 10%-át és a város fiatal értelmiségének nagy részét is elvesztette. Az úgynevezett kultúraalapú városfejlesztés programja a rendszerváltás óta az első olyan koncepció, amely alternatívát kínált az egyre mélyülő gazdasági válság megállítására érdekében.

A kulturális városfejlesztés szempontjai szerint a város gazdasági versenyképességének megerősítése kiemelt jelentőséggel bír, amelyet öt nagy beruházás terve tett volna teljessé. A tervek között három jól értelmezhető cél bontakozott ki. Első helyen szerepelt a város rossz állapotban lévő fizikai környezetének javítása. A köztér-revitalizációs program az épített környezet minőségének fejlesztését és a városi terek közösségi birtokbavételét célozta meg. Másodsorban az EKF beruházásai a kulturális és művészeti szolgáltatások alapvető infrastruktúrájának fejlesztését célozták: új hangversenyterem, regionális könyvtár, múzeum és kulturális negyed építését tervezték. A jelentős városépítészeti hatással bíró beruházások egy kivételével megvalósultak. Harmadrészt pedig az EKF-évad eseménysorozatában elsősorban olyan produkciók kaptak volna támogatást, amelyek segítik a város kreatív osztályának megerősítését, és hozzájárulnak a helyi kezdeményezések fejlődéséhez. A kijelölt prioritások között egy előremutató városspolitika irányvonala bontakozott ki, amely az épített környezet és a kulturális infrastruktúra fejlesztését gazdaságélénkítési eszköznek tekintette. A prioritások kidolgozása után a programok megvalósítása már korántsem bizonyult kézenfekvőnek. Az eredeti városfejlesztési koncepciót civil szakértők találták ki, de a programok kidolgozását már a város- és a nagypolitika megszokott kultúrája, illetve a közigazgatás rutinja mozgatta. A zavaros előkészítési folyamatok közepette a kitűzött célok sokszor csak felemás módon valósulhattak meg.

A hét és fél milliárd forint értékű köztér-átalakítás során megfedelkeztek a társadalmi funkciók fejlesztéséről. A rövid idő alatt végrehajtott beavatkozások tervezése során nem kérdezték meg a város lakóit. Nekik készült valami, de nélkülük. Annak ellenére, hogy a pécsi köztér-revitalizációs program határozott fejlődést eredményezett a városi tér közösségi hasznosulása szempontjából, a lakók ugyanúgy nem vehették ki részüket környezetük alakításából, ahogy az elmúlt 50 évben sem volt erre lehetőségük. A revitalizációs program inkább csak a fizikai környezet rekonstrukciójára korlátozódott, és nem tudott jelentősen hozzájárulni a társadalmi nyilvánosság és a részvétel kultúrájának fejlesztéséhez.

Az öt nagy beruházás közül végül csak az új múzeum épületéről mondott le a város, a Zsolnay Kulturális Negyed építése viszont még ma sem fejeződött be, és hasznosításával kapcsolatban sok a bizonytalanság. A tavaly szeptemberben átadott Regionális Könyvtár és Tudásközpont, illetve a decemberben megnyílt koncert- és konferenciaközpont viszont alkalmasak arra, hogy egy kulturális gazdaság alapillérei legyenek. Természetesen az EKF-évvadban kifejtett hatásokról nehéz lenne beszámolni, a velük szemben érvényesíthető elvárások azonban messze túlmutatnak a programév lebonyolításán. Bizonyos, hogy megfelelő menedzsmenttel és finanszírozással komoly előrelépést eredményezhetnek a város zenei és közművelődési életében.

Annak ellenére, hogy a beruházások egy része valóban a jövőt szolgáló infrastruktúrákat teremtette meg, nehéz a gazdasági kibontakozás folyamatait felismerni Pécsen. Az eltelt 4-5 évben nem készült olyan hosszú távú városi stratégia, amely elhelyezte volna a 34 milliárdnyi befektetést egy távlati terv részeként, és biztosítaná a beruházások hasznosulását. Úgy tűnik, hogy az önkormányzat éppen kihátrálni készül a kulturális városfejlesztés programja mögül, és a fejlesztési tervek megrekednek a központi pályázati források lehívását szolgáló jelszavak szintjén.

A 2010-es programév izgalmas pezsgést és nemzetközi produkciók nagyszámú jelenlétét eredményezte Pécsen, de az események áradata jelentős hangsúlyok és irányt mutató tendenciák nélkül zajlott le. A priori

tások ellenére, a helyi kezdeményezések támogatása helyett, a kulturális programok nagy részét egy állami szervező iroda, a Hungarofest bonyolította le. A civil kezdeményezések viszonylag strukturálatlanul és alacsony támogatással valósultak meg, és a megkezdett projektek utógondozása is elmaradt. A kulturális évad inkább hasonlított valamilyen városmarketingre vagy promóciós akciósorozatra, mintsem egy fejlesztési folyamat nyitányára. A 1,7 milliárd forintnyi kulturális esemény lebonyolítása sem volt elegendő az elmúlt 4 év alatt arra, hogy a helyi alkotói közösségek és kulturális ágazatok közül akár csak egy is fejlődésnek induljon. A kulturális szolgáltatások területén sem találunk példát pécsi illetékességű cégek megerősödésére. Az úgynevezett kreatív osztály társadalmi és gazdasági kapcsolatai semmit sem változtak, és az újonnan létesülő kulturális intézmények a régi struktúra szerint szerveződnek meg.

A regresszió két évtizede után a nagyszabású tervek felélesztették a reményt Pécsen. Az eredeti pályázatában megfogalmazott kulturális politika szellemisége egyfajta közös üggyé tette az EKF-et az értelmiség számára. A felkészülési időszak kezdetén megélnék a város jövőjéről szóló diskurzusok. Ma, az eseményeket követően, a város kreatív közösségei mellőzöttek és csaldottnak érzik magukat. Néhány bizakodó év után a jövőt vizionáló beszélgetések újra átadják helyüket a túlélés taktikai megfontolásainak. Szakmai diskurzusok nem zajlanak, és a hivatalos kommunikáció kizárólag sikertörténetek mentén tárgyalja az EKF-sztorit. A jövőről szóló tervek vagy a kibontakozás víziói lassan tabutémává válnak, helyette az új intézmények fenntartási nehézségei és az adósságállomány megfékezése a leggyakoribb hivatkozási alap Pécsen.

A Német Nyelvű Kultúra Hete '11

2011. november 7–12.

ELTE BTK Germanisztikai Intézet

(1088 Budapest, Rákóczi út 5.)

Fókuszban: Kleist és a német irodalom

Svájci nap: november 8-án

- Vendéglőadó: Helen Christen a freiburgi egyetem tanára
- Előadás a svájci nyelvek aktuális helyzetéről
- A német kisebbségek napja
- Az osztrák kultúra napja

- kiállítások • multimédia-előadások • filmvetítés
- tudományos előadások • könyvbemutatók
- fiatal germanisták találkozója

WWW.BTK.ELTE.HU

375
E · L · T · E

SZERZŐK, FORRÁSOK

BATÁR ATTILA - (1925) építész, művészeti író, Párizsban él
BENCZE ZOLTÁN - (1969) építész, építészeti szakíró a pécsi ECHO folyóirat szerkesztő rovatvezetője, 2010-ben az *Építészet és kontextus* c. építészeti és művészeti programsorozat elindítója volt
BENVENUTO, SERGIO - (1948) olasz pszichológus, esszéista, a *European Journal for Psychoanalysis* főszerkesztője
CAMENISCH, ARNO - (1978) svájci író, költő, drámaíró, rétoromán és német nyelven ír, a tavalyi elsőkönyves találkozó svájci résztvevője volt a budapesti könyvfesztiválon
CANTIENI, MONICA - (1965) svájci író, újságíró, a Schöffling & Co. Verlagnál 2011-ben megjelent *Grünschnabel* c. regényéből közlünk egy részletet
CĂRTĂRESCU, MIRCEA - (1956) román író, költő, irodalmár, a 80-as évek nemzedékének irodalmi vezéralakja, *Orbitor* (Vakvilág) c. regénytrilógiája legújabb kötetéből közlünk részletet
ÉBLI GÁBOR - (1970) esztéta, a Moholy-Nagy Művészeti Egyetem tanára
FABRI, SANDRINE - (1963) Svájci francia író, *La Béance* c. regényéből közlünk részletet
FOUCAULT, MICHEL - (1926–1984) francia történész, filozófus
GADAMER, HANS-GEORG - (1900–2002) német filozófus, a hermeneutika képviselője
GAHSE, ZSUZSANNA - (1946) magyar származású, Svájcban élő Chamisso-díjas német író, műfordító, több mint húsz kötete jelent meg, Esterházy, Mészöly, Eörsi, Nadas, Rakovszky és más magyar szerzők német fordítója, műfordítói munkásságáért 2010-ben megkapta a Német Nyelvi és Irodalmi Akadémia J. H. Voss-díját.
GARAPON, ANTOINE - (1952) francia jogtudós, írását az *Esprit* c. folyóirat nyomán rövidítve közöljük
GEERTZ, CLIFFORD - (1926–2006) amerikai antropológus, a szimbolikus antropológia képviselője, írása „Stir Crazy” címmel a *New York Review of Books*ban jelent meg először
GOMRINGER, NORA - (1980) svájci-német költő, performance-művész, a bambergi Villa Concordia művészeti ház vezetője
HÁY JÁNOS - (1960) író, költő, drámaíró, esszéista
INGOLD, FELIX PHILIPP - (1942) svájci író, költő, műfordító, szlavista, kultúrpublicista, Baselben született, Zürichben él, orosz kultúrtörténetet tanított a St.Galleni Egyetemen, itt közölt írásai a *perlentaucher.de* és a *Wespennest* c. folyóiratban jelentek meg először
KORNIS MIHÁLY - (1949) író, a Kalligram kiadónál megjelenő beszélgetőkönyvéből közlünk részleteket
KOVAČEVIĆ, IGOR - (1973) délszláv építész, a prágai egyetemen tanult, az ottani Közép-Európai Építészeti Központ alapítója, Prágában él és dolgozik, írását visegrádi folyóiratok „Közép-Európa mint város” c. angol különszáma nyomán közöljük
KREIS, GEORG - (1943) svájci történész, a baseli egyetem tanára
KRISTOF, AGOTA - (1936–2011) magyar származású, franciául publikáló svájci író, idén márciusban Kossuth-díjat kapott, az ekkor készült litera-interjúját rövidítve közöljük
KUCBELOVÁ, KATARINA - (1979) szlovák költő
LATOUR, BRUNO - (1947) francia szociológus, antropológus, tudományfilozófus, írását a német *Lettre* nyomán közöljük
MÉLYI JÓZSEF - (1967) művészeti író, kritikus
MITGUTSCH, ANNA - (1948) osztrák író és irodalmár, hosszú ideig Amerikában élt és tanított

NADJ ABONJI, MELINDA - (1968) Svájcban élő vajdasági magyar származású író, a *Magvető* Kiadónál megjelenő, a Német Könyvdíjat elnyert regényéből közlünk részleteket
NEESER, ANDREAS - (1964) svájci író, Zürichben tanult, Argau mellett él, az ottani irodalom házána vezetője, a Haymon Verlagnál megjelent novelláskötetének egyik darabját közöljük
POMERANCEV, IGOR - (1948) orosz író, költő, 1977 óta emigrációban él, írását a *Wespennest* c. folyóirat nyomán közöljük
RAKUSA, ILMA - (1946) szlovén-magyar származású svájci irodalmár, író, költő, műfordító. Zürichben tanult és tanított szlavisztikát és romanisztikát, fordít francia, orosz, szerb-horvát és magyar nyelvből (Kertész Imre, Nadas Péter műveit). Közel 20 verses és prózakötet szerzője, szerkesztője. 2009-ben megkapta a svájci könyvdíjat.
ROUSSEAU, JEAN-JACQUES - (1712–1778) svájci francia filozófus, író
RÜTIMANN, CHRISTOPH - (1955) svájci képzőművész, Zürichben született, Luzernben tanult, Müllheimben él. 1993-ban ő képviselte Svájcot a Velencei Biennalén. 2008-ban életmű-kiállítása volt Bonnban. Az installáció, performansz, grafika, festészet, szobrászat műfaja mellett fotó- és videomunkákat is készít. Legutóbbi munkája, „Velence egy hajóról – Zürich” a zürichi Galerie Mai 36-ban látható.
SCHNEIDER, GÁBOR - (1969) költő, műfordító
SZIGETHY ANNA - (1970) a budapesti Képzőművészeti Egyetem festő szakának elvégzése után az Université Paris 8. – St. Denis képzőművészeti karán szerzett diplomát. Fotó-, videó és installációműveivel már számos kiállításon szerepelt, Budapesten, Berlinben és Párizsban él és dolgozik.
TAKÁTS JÓZSEF - (1962) irodalom- és esztétorténész, a PTE tanára, Pécs nyertes EKF-pályázatának szerzője, az *ELkezdtem* című kiállítás megnyitóján elmondott beszédét közöljük
TAMÁS DÉNES - (1975) esszéista, a csíkszeredai Sapientia Egyetem Kommunikáció Tanszékének tanára
CHRISTINA VIRAGH - (1953) magyar származású svájci író-műfordító, Luzernben nőtt fel, Lausanne-ban tanult, évek óta Rómában él. Számos klasszikus és kortárs magyar író (köztük Nadas, Kertész, Kornis, Krasznahorkai) műveinek német fordítója, több regény és dráma szerzője. Az Amman Verlagnál 2006-ban megjelent *Im April* c. regényéből közlünk részleteket.
ZAHORÁN CSABA - (1977) történész, az MTA Történettudományi Intézet és a Terra Cognita alapítvány munkatársa

Számunk városokról szóló összeállítását a Budapest Bank Budapestért Alapítvány, svájci összeállítását a Pro Helvetia támogatásával valósult meg.

A MAGYAR LETTRE INTERNATIONALE ALAPÍTVÁNY ALAPÍTÓI ÉS KURATÓRIUMÁNAK TAGJAI:

Bacsó Béla, Esterházy Péter, Fehér Márta, Heller Ágnes, Kertész Imre, Konrad György, Kornis Mihály, Kukorelly Endre, Lengyel Péter, Parti Nagy Lajos, Surányi György

MEGRENDELŐLAP – Megrendelem a Magyar Lettre Internationale című negyedévi folyóiratot példányban

A megrendelő neve: címe:

Az előfizetés díja egy évre Magyarországon: 1800 Ft, Európában: 25 EURO, Európán kívül: 38 USD.

A megrendelést a következő címre kérjük küldeni: Jelenkor Kiadó, 7621 Pécs, Munkácsy Mihály u. 30/a,

Telefon: 72 314-782, Telefax: 72 532-047, Web: www.jelenkor.com, E-mail: office@jelenkor.com, lettre@c3.hu

TARTALOM

KÖRNYIS

Kornis Mihályval Révai Gábor beszélget: Hol voltam, hol nem voltam (részletek egy beszélgetőkönyvből) 1

AMERIKA, LONDON, PÁRIZS

Háy János: Small step for a man, giant leap for me 4
Ébli Gábor: Londoni múzeumokról (Free entry) 9
Bruno Latour: A látható, a totalizált és a láthatatlan város (Párizsra zoomolni) 14
Igor Pomerancev: Csernovic (Egy vízbefűlt emlékiratai) 17
Mircea Cărtărescu: Káprázat (regényrészlet) (Kosztai Gabriella ford.) 19
Zahorán Csaba: Városok a magasban 23
Tamás Dénes: Képek egy vasútállomásról 26
Igor Kovačević: Építésznek lenni Közép-Európában (Gáti Tibor ford.) 29
Batár Attila: Hervé ars poeticája 31
Takáts József: Menni vagy maradni? (ELkezdet kiállítás megnyitó) 34

AZ ÖTÖDIK SVÁJC

Georg Kreis: Svájc mítosza és mítoszai (Karádi Éva ford.) 36
Arno Camenisch: a forrásnál (Adamik Lajos ford.) 38
Monica Cantieni: Zöldfülü (Kiss Noémi ford.) 40
Christina Viragh: Amikor Röbi Schacher megszökött (Hajós Gabriella ford.) 42
Felix Philipp Ingold: Meghalt a szerző, éljen a szerző? (Karádi Éva ford.) 45
Zsuzsanna Gahse: Hármásban (Bonola) 49
Viszonyok (Svájcból Párizsba) 50
Duna-kockák (15-16.) (Schein Gábor fordításai) 50-51
Ilma Rakusa: Melankólia barátnőnk (Tatár Sándor ford.) 52
Andreas Neeser: Ez a rengeteg élet (Hajós Gabriella ford.) 54
Georg Kreis: Svájci pluri- és multikulturalitás (Karádi Éva ford.) 56
Sandrine Fabbri: A tátongó úr (Mihancsik Zsófia ford.) 60
Melinda Nadj Abonji: A Kovács-család (regényrészlet) (Blaschik Éva ford.) 62
Anna Mitgutsch: Az emigrációról (Hajós Gabriella ford.) 64
Agota Kristoffal Szekeres Dóra beszélgetett: Mit írogattam volna ott Svájcban magyarul? (a litera-interjúból) 66

KOMMENTÁROK, VITÁK

Clifford Geertz: Foucault-ról 67
Michel Foucault: Rousseau-ról (Marsó Paula ford.) 70
Jean-Jacques Rousseau: Jegyzetek a sétálókönyvhöz (Marsó Paula ford.) 74
Hans-Georg Gadamer: Mítosz és ész (Szalay Tamás ford.) 76

TUDÓSÍTÁSOK

Antoine Garapon (TUNISZ): Tunéziáról (Mihancsik Zsófia ford.) 78
Sergio Benvenuto (RÓMA): A történelem előreláthatatlanságáról 79
Felix Philipp Ingold (ZÜRICH): Kis esszé a nagy orosz természetről 81
Bencze Zoltán (PÉCS): Pécs – egy félbemaradt modernizációs kísérlet 82

VERSEK

Ilma Rakusa (Tatár Sándor ford.) (53), Zsuzsanna Gahse (Schein Gábor ford.) (50-51), Nora Gomringer (45), Katarina Kucbelová (30) (Szabó T. Anna fordításai), Schein Gábor (41) versei

KÉPEK

Lettre arc+kép: Szigethy Anna képeit (8, 15, 16, 21, 22, 25, 28, 36) bemutatja Mélyi József (36)
Christoph Rütimann videostilljeiből (37, 38, 39, 40, 44, 45, 57, 58, 59, 63, 65)

A borítón Szigethy Anna párizsi fotója

ŐSZI LETTRE-NAPOK

2011. október 1–2. szombat-vasárnap 16 órától

HELVETIA – BUDAPEST TRANSZFER

a Petőfi Irodalmi Múzeumban

Arno Camensch, Zsuzsanna Gahse, Christina Viragh,
Adamik Lajos, Márton László, Schein Gábor és mások

2011. október 11. kedd 18 órakor

Lettre-bemutató

az Urban Spaces Berlin-Budapest

kiállítás záróeseményeként

a Fogasházban (VII., Akácfa u. 51.)

2011. október 12. szerda 18 órakor

az EurópaPontban (II. Lövőház u. 35.)

Kornis Mihály

2011. november 4. péntek 18 órakor

a pécsi Művészetek Házában

Bencze Zoltán, Halmai Tamás, Háty János,

Patartics Zorán, Takáts József

IMPRESSZUM

MAGYAR LETTRE INTERNATIONALE Negyedéves európai kulturális folyóirat. A Magyar Lettre Internationale Alapítvány lapja. Kiadja a pécsi Jelenkor Kiadó. Alapította: Antonin J. Liehm és Mihályi Gábor 1991-ben. Szerkeszti: Karádi Éva (felelős szerkesztő). Munkatársak: Csizmadia Katalin, Koronczai Endre, Nemes Krisztián, Szabó Attila. A szerkesztőség postacíme: c/o Európai Kulturális Alapítvány, 1053 Budapest, Egyetem tér 1. Telefon: 212-6748, E-mail: lettre@c3.hu A kiadó postacíme: Jelenkor Kiadó, 7621 Pécs, Munkácsy Mihály u. 30/a, Telefon: 72 314-782, Telefax: 72 532-047, E-mail: office@jelenkor.com. ISSN: 0866-692X. Lapengedély száma: B/KUL/321/90. Nyomdai előkészítés: Katart-Tipografika Bt. Nyomta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft. Pécs. Egy szám ára 900 Ft. Éves előfizetési díja Magyarországon: 1800 Ft, Európában: 25 EURO, Európán kívül: 38 USD. Megrendelhető a kiadó címén és honlapján: www.jelenkor.com A Lettre a neten: www.c3.hu/scripta/lettre, a eurozine netmagazin részeként: www.eurozine.com. E-mail: lettre@c3.hu. Bankszámlaszám alapítványi támogatáshoz: IBAN HU55 1020 0823 2221 9237. Adószám az 1%-os támogatáshoz: 19636168-2-41. Kapható a jobb hírlap- és könyvesboltokban.

PARTNERLAPJAINK

PÁRIZSBAN a LETTRE Internationale. Szerkeszti: A.J. Liehm. Címe: 41, rue Babilot, 75013 Párizs. Telefon: (33.1) 45.65.26.29. Fax: (33.1) 45.65.90.01

RÓMÁBAN a LETTERA Internazionale. Szerkeszti: Federico Coen, A.J. Liehm. Kiadja: Via Trebbia 3, I-00198 Roma. Telefon: +39 0685350230. Fax: 85832702. E-mail: lettera.int@tiscalinet.it. Web: www.letterainternationale.it

MADRIDBAN a LETTRA Internacional. Szerkeszti: A.J. Liehm, Manuel Ortuno Armas. Címe: c/o Editorial Pablo Iglesias. Monte Esquinza 30.E28010 Madrid. Telefon: (34.91) 310.4696, Fax: 319.4585. E-mail: redaccion@fpabloiglesias.es. Web: www.fpabloiglesias.es

BERLINBEN a LETTRE International. Szerkeszti Frank Berberich, A.J. Liehm. Címe: Elisabethhof Portal 3b Erkelenzdammm 59/61 D-10999 Berlin. Telefon: (49.30) 30.87.04.62, Fax: (49.30) 283.3128. E-mail: lettre@lettre.de. Web: www.lettre.de

BUKARESTBEN a Lettre Internationale. Szerkeszti: B. Elvin, A.J. Liehm. Címe: Aleea Alexandru 38. s. 1. R-71273 Bukarest. Telefon: +40 1 230 1403. Fax: +40 1 230 7559. E-mail: lettre_internationale@yahoo.com. Web: www.cecol.com/periodicals

SKOPJÉBAN a LETTRE Internationale. Szerkeszti: Nikolas Kostecki, A.J. Liehm. Címe: ul. 11. Oktomvri 2/6-2. 91000 Skopje. Telefon: (389-91) 364 070. Fax: 361 401. E-mail: JVLadova@soros.org.mk

KOPPENHÁGÁBAN a LETTRE Internationale. Szerkeszti: Peter Nielsen. Címe: c/o Mediafabriken, Store Kongensgade 40 E, 3. DK-1264 Kopenhagen. Telefon: +45 33 69 61 28. E-mail: lettre@lettre.dk

Számunk a a Nemzeti Kulturális Alap, a Szabad Sajtó Alapítvány,
a Budapest Bank Budapestért Alapítvány és a Pro Helvetia támogatásával jelenik meg.

Közép-Európa mint város?

A Lettre folyóirat és vendégei

2011. november 4-én, pénteken 18 órakor
a pécsi Művészetek Házában (Pécs, Széchenyi tér 7.)
visegrádi folyóirattalálkozó, felolvasás és beszélgetés

közreműködnek a közös lapszám szerzői:
Bencze Zoltán, Háy János, Halmai Tamás, Takáts József
és szerkesztői közül:
Wojciech Przybylski, Artur Celiński, Karádi Éva
a beszélgetést vezeti:
Patartics Zorán (EL/Away, Pécs)

Az Európai Kulturális Alapítvány „Visegrad Visibility” programja keretében
a Nemzetközi Visegrád Alap támogatásával

VISEGRAD IMAGES

Fotókiállítás Julia Baier, Csozó Gabriella és a
Visegrád Visibility Art Group tagjainak (Peter Bartak,
Markéta Bendová, Daša Bertoková, Tomáš Gindl,
Barbora Holubová, Kóti Kata, Magdalena Malińska,
Somogyvári Kata, Chris Spatschek, Szentesi Csaba,
Tuczai Rita, Varró Zsuzsa, Zuzanna Zborilová) képeiből

2011. november 16-án, szerdán 18 órakor
a 2B Galériában (Budapest, IX. Ráday u. 47.)

A kiállítás kurátora: Csizék Gabriella
Megnyitja: Mélyi József és Michal Černý

Megtekinthető: 2011. december 15-ig
Kedd-péntek: 14-18 szombat: 10-14

Az Európai Kulturális Alapítvány „Visegrad Visibility”
és a Lettre Alapítvány „Visegrad Images” programja keretében
a Nemzetközi Visegrád Alap támogatásával

© Christoph Rütimann/pro Litteris Foto: Christoph Hirtler

HELVETIA-BUDAPEST TRANSZFER nemzetközi irodalmi fesztivál

2011. október 1-2, szombat-vasárnap 16 órától
a Petőfi Irodalmi Múzeumban (1053 Budapest, Károlyi Mihály u. 16.)
svájci vendégeink: Arno Camenisch, Zsuzsanna Gahse, Christina Viragh
lapbemutatók, felolvasások és beszélgetések magyar írók és műfordítók közreműködésével

A Lettre folyóirat és a Petőfi Irodalmi Múzeum programja
a Pro Helvetia alapítvány támogatásával

swiss arts council
prohelvetia

 Schweizerische Eidgenossenschaft
Confédération suisse
Confederazione Svizzera
Confederaziun svizra
Embassy of Switzerland in Hungary

TELEPÁRTE
KÖZVETLEN

Lettre
INTERNATIONALE

JK iadó
elenkor

nka
Nemzeti Kulturális Alap

eurozine

swiss arts council
prohelvetia

BUDAPEST BANK

900Ft

82